

ვერსი ბერიძე

ქართული
ბიბლიოთეკა

ტაძრები
და
სახელები

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო
უნივერსიტეტის ქართველური ონომასტიკის
სამეცნიერო-კვლევითი ცენტრი
ახალციხის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტი

მერაბ ბერიძე

ტაძრები და სახელები

გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“

თბილისი 2010

№ 378(479.22)(066)
UDKს-223

ეროვნული
ბიბლიოთეკა

რედაქტორები: *პაატა ცხადაია*
ფილოლოგიის მეცნიერებათა
დოქტორი, პროფესორი
ვალერი სილოგავა
ისტორიის მეცნიერებათა
დოქტორი, პროფესორი

რეცენზენტები: *თინა იველაშვილი*
ისტორიის მეცნიერებათა
დოქტორი, პროფესორი

სერგო გელიძე
ფილოლოგიის დოქტორი,
პროფესორი

კომპიუტერული
უზრუნველყოფა: *მარიკა ბაბლუანი*

გარეკანზე ფოტოები ზვიად ბერიძისა

© მ. ბერიძე, 2010

გამომცემლობა „უნივერსალი“, 2010

თბილისი, 0179, ი. ჯავახიშვილის გამზ. 19, ☎: 22 36 09, 8(99) 17 22 30
E-mail: universal@internet.ge

ISBN 978-9941-17-051-5

საქართველოს პარლამენტის
ეროვნული ბიბლიოთეკა

1/ 280.658
~~XXXXXXXXXX~~

ტოპონიმიაში გამოყოფენ სახეობას, რომელსაც ეკლესიონიმები ეწოდება. მასში მოიაზრება ყველა საკულტო სახელი, „საკუთარი სახელი რელიგიური, საკულტო სახეობათა აღსრულების ადგილისა, მათ შორის ეკლესიის, ნიშის, სახატის, საჯვარის, ცალკე მდგომი საკურთხეველის, წმინდა ქვის, წყაროს, ხის სახელწოდება (ცხადაია, 1988:42)“. არსებითად იგივე განმარტება არის გადატანილი წიგნში „ონომასტიკის შესავალი“ (ცხადაია, 2005:175). მოხმობილი განმარტების მიხედვით ტოპონიმთა ეს სახეობა სცილდება ქრისტიანული შინაარსის სახელებს, რადგან წმინდა ხის, ქვის ან წყაროს და მსგავს ობიექტთა სახელები ყოველთვის ქრისტიანული არ შეიძლება იყოს.

„დღემდე, ძირითადად, აღმოსავლეთ საქართველოს მთაში მოპოვებული ეთნოგრაფიული მასალების შეჯერებით გაირკვა, რომ ხატი აქ არის ამა თუ იმ დეოტაების სამყოფლად მიჩნეული სალოცავი ადგილი, სადაც შეიძლება შევხედეთ ისეთ ნაგებობას, რომელიც შესაძლოა, არც კი ჰგავდეს ჩვეულებრივ საყდარს (ე. ბარდაველიძე, ნ. ხინიანი, ს. მაკალათია). დასავლეთ საქართველოში კი სულ სხვა რეალობაა... არის ისეთი სალოცავებიც, სადაც ადრე დგმულა და დღეს აღარაა ეკლესია, აღმართულია მხოლოდ ჯვარი... (შავენიძე, 2001:275).

ეკლესიონიმებში ჩვენ ვიგულისხმებთ ქრისტიანული ტაძრებისა და სალოცავთა სახელებს. ზოგჯერ სოფელთა სახელები თავისი წარმოშობით ეკლესიონიმებია, ამიტომ მათ განვიხილავთ ძველი შინაარსით.

ქრისტეს ცხოვრებასთან დაკავშირებული იერუსალიმური სიწმინდეების მნიშვნელოვანი ნაწილია ადგილის სახელები, რომლებიც დარჩმულია საქართველოში. მცხეთაში და მის მიმდებარე ტერიტორიაზე გადმოღებული იქნა იერუსალიმური ტოპონიმები: ბეთლემი, თაბორი, გეთსამანია, ბეთანია, ჯვარი, გოლგოთა, საბა განმწმენდელის მონასტერი და სხვა. სვეტიცხოველი თორმეტი მოციქულის სახელობისა იყო და იგი სიონის მთაზე აგებული პირველი ქრისტიანული ეკლესიის ანალოგიით უნდა იყოს დაარსებული.

მცხეთა, ქართული იერუსალიმი, მოქცეულია იერუსალიმური ტოპონიმის ცენტრში. თაბორი, ბეთლემი, რეთანია, გეთსამანია და სხვანი გარს აკრავს საქართველოში დედაქალაქს (კეკელიძე, 1957:363). კ. კეკელიძემ უბრალოდ ქართული მოშობის ტოპონიმები საქართველოში შეისწავლა და უურადღება მიაქცია ქართული ეკლესიის იერუსალიმზე განსაკუთრებულ დამოკიდებულებას, რისთვისაც აგრერიგად უუვარდათ უძველეს ქართველებს ეკლესია-მონასტრებისთვის იერუსალიმური სახელების დარქმევა (კეკელიძე 1957: 359).

მცხეთა, სადაც იქადაგა პირველად წმინდა ნინომ ქრისტიანობა, აქტიურობდა იერუსალიმური სახელებით, მაგრამ საქართველოს დედაქალაქის გარდა სხვა კუთხეებშიც გვხვდება ამ ტიპის ტოპონიმები, რომლებიც კჳვია არა მხოლოდ ტაძრებს, წმინდა მთებს ან სალოცავებს, არამედ სოფლებსაც.

იერუსალიმური ეკლესიონიმები მცხეთაში უშუალოდ იერუსალიმის გავლენით, ანალოგიით იქმნებოდა, რაც შეეხება პერიფერიებს, შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ამ შემთხვევაში, იერუსალიმს გარდა, მცხეთას გადამწყვეტი მნიშვნელობა ენიჭებოდა.

სხვა იერუსალიმურ სახელებთან შედარებით, ბეთლემი უფრო ხშირად გვხვდება საქართველოში. „იერუსალიმის სამხრეთით, სულ რაღაც რამდენიმე კილომეტრზე მდებარეობს ბეთლემი, რომელსაც ნაზარეთის დასავლეთით მდებარე ბეთლემისგან განსასხვავებლად ჩვეულებრივ „პურიასტანის ბეთლემს“ უწოდებენ (მენაბდე, 1980:28)“.

ბეთლემის სიახლოვეს რამდენიმე კილომეტრშია აღმოჩენილი იტალიელი არქეოლოგის ვ. კორბოს მიერ უძველესი ქართული მოზაიკური წარწერა IV საუკუნისა (მენაბდე, 1980:28), რაც იმაზე მიუთითებს, რომ ქართველებს ბეთლემთან, ქრისტეს დაბადების ადგილთან, კავშირი უძველეს დროში ჰქონიათ და ამიტომ ამ სახელის პოპულარობაც არ არის შემთხვევითი.

ბეთლემი, როგორც ქრისტეს დაბადების ადგილი, პოპულარული იყო ბევრ ქრისტიანულ ქვეყანაში, იგი ბიბლიური წარმომავლობის ებრაული სიტყვაა - ბეთ ლეხემ, რომელიც „პურის სახლს“ ნიშნავს. გარდა პალესტინის ქალაქ ბეთლემისა, რომელიც ქრისტიანთათვის წმინდა ქალაქად ითვლება, ამ სახელწოდებით გეოგრაფიული სახელები სხვაგანაც ბევ-

რი გვხვდება. მაგალითად, ამერიკის შეერთებული შტატების - პენსილვანიის ცნობილი ქალაქი ბეთლემში.

ბეთლემად წოდებული პუნქტები საქართველოში სხვაგანაც არის. მაგალითად ბეთლემი-აჭარისწყლის ხეობაში მთა-ჩაქვისთავი (ბეთლემი), ცხაკაიას რაიონში ბეთლემი, რომელიც მეგრულში ბერთემად წარმოითქმის (ჯიქია, 1958:189-190).

ნასოფლარი ბეთლემი მესხეთში მდებარეობს ასპინძის რაინის სოფელ ოთახთან. ბეთლემის შესახებ ექვთიმე თაყაიშვილი მიუთითებს, რომ არის ეკლესია სოფელ ოთიდან სამი ვერსის მანძილზე მის ჩრდილო-აღმოსავლეთით (ჯიქია, 1958:189).

ეკლესიონიმთა ერთი ნაწილი კომპოზიტიურია და მის მეორე ნაწილს წარმოადგენს ზედსართავი სახელი წმინდა. აშკარაა, რომ გიორგიწმინდა, ანდრიაწმინდა, სტეფანწმინდა, მარიაწმინდა, ელიაწმინდა და სხვანი დღეს სოფელთა სახელებია, რომლებიც თავის დროზე ეკლესიის სახელები იყო და შემდეგ მოხდა მათი გადასვლა სოფელზე. ამას შეიძლება ტოპონიმური შეტონიშია ვუწოდოთ. მაგალითად ახალციხის რაიონის სოფ. გიორგიწმინდაში წმინდა გიორგის სახელობის ეკლესია არ დგას. ამას თავისი წინაპირობები ჰქონდა. გიორგიწმინდაში მაჰმადიანური მოსახლეობა იყო 1944 წლამდე, მათი გასახლების შემდეგ იქ ჩამოსახლდა იმერეთიდან და მთიულეთიდან მოსახლეობა, რომელთაც ეკლესია არც კი დახვედრიათ, მაგრამ სოფელს გიორგიწმინდა ერქვა და არც მუსლომანებს არც ახლად მოსულებს და, რაც მთავარია, არც კომუნისტებს არ უფიქრიათ სოფლისათვის სახელის შეცვლა.

როგორც ჩანს, ტაძრის სახელი, რომელიც წმინდა გიორგის უკავშირდებოდა, დიდი ხნის წინ გადავიდა სოფელზე, რადგან იგი ამ სახელით უკვე მე-16 საუკუნის მიწურულს მოიხსენიება (ჯიქია, 1958:212). სამცხეში სხვა გიორგიწმინდაც იყო, რომელიც დღეს ნასოფლარია ურავლის ხეობაში (ჯიქია, 1958:212). ხოლო ნიალის აგარასთან, ერუშეთის მთებში, ვარძიის თავზე, ადრევე გაუკაცრიელდა გიორგიწმინდა. იგი უკვე მე-16 საუკუნეში იყო დაცლილი (ჯიქია, 1958:367).

გიორგი კაბადოკიელი ერთ-ერთი ყველაზე პატივცემული წმინდანია ქრისტიანულ სამყაროში. მის სახელზე ბევრი

ეკლესია იყო აშენებული საქართველოში. როგორც ვახუშტი
ბრძანებდა – „ნიშნი და სასწაულნი უმრავლესნი არიან მთა-
ვარ-მოწამისა გიორგისანი ყოვლისა ივერიისა შინა, რამეთუ
არა არიან ბორცუნი ანუ მაღალნი გორანი, რქმეფსა უკვე
არა იყოს შენნი ეკლესიანი წმინდისა გიორგიისანი, ქუჩისავე (1973:40)“. მიუხედავად ასეთი დიდი პატივისცემისა და წმინდა
გიორგის სახელობის ტაძართა სიმრავლისა, სოფლის სახე-
ლად მხოლოდ საგარეჯოს რაიონში გვხვდება, დანარჩენი
კი, როგორც უკვე ითქვა, ისტორიულ მესხეთში, კერძოდ
სამცხესა და მის მიმდინარე ერუშეთის საზღვარზეა.

სოფ. ოთის სიახლოვეს ასპინძის რაიონში არის ნასოფ-
ლარი მამაწმინდა. ქრისტიანული მრწამსის თანახმად ღმერ-
თი ერთია (მამა, ძე და სული-წმინდა). წმინდა სამების პირ-
ველი პირია „ყოვლისა მკურობელი, შემოქმედი ცათა და
ქუეყანისა, ხილულთა ყოველთა და არა ხილულთა“. სწო-
რედ მამა ღმერთის სახელობის ეკლესიის გამო უნდა შერ-
ქმეოდა ადგილს ეს სახელი.

ყოველადწმინდა ღვთისმშობლის სახელთან არის დაკავ-
შირებული სამცხის უდიდესი ტაძრები: ვარძია, აწუური, სა-
ფარის ღვთისმშობლის მიძინების X საუკუნის ტაძარი და
სხვა მრავალი მცირე ეკლესია, მაგრამ ადგილის სახელად
იქცა მხოლოდ ერთგან მარიამწმინდა. ღვთისმშობლის სა-
ხელი მარიაში თავიდანვე პოპულარული იყო სამცხეში და
საქართველოში საერთოდ. „იგი ქალის უძველესი ქრისტიან-
ული სახელია საქართველოში. წარწერებში დასტურდება
ჯერ კიდევ V-VI საუკუნეებიდან. ე.ი. იმ დროიდან რა დროი-
დანაც ქართული წერილობითი ძეგლები მოიპოვება (სილო-
ვავა, 1997:26)“.

მარიამწმინდაში ჯერ იქნებოდა წმინდა მარიამის სახე-
ლობის ეკლესია და შემდეგ ეწოდა სოფელს ღვთისმშობ-
ლის სახელი. იგი მდებარეობდა ახალციხის მიდამოებში სო-
ფელ იელიტასთან ახლოს. XVI საუკუნეშივე უკვე ნასოფ-
ლარია, დღეისათვის მისი ადგილმდებარეობის დადგენა ვერ
ხერხდება (ჯიქია, 1958:64).

წმინდანის სახელთან არის დაკავშირებული სოფლის
სახელი მიქელწმინდა, სადაც აგრეთვე არ არის წმინდა მი-
ქაელის სახელობის ტაძარი, იმავე მიზეზით, რომ ქრისტიან-
ები იქ ახალ მოსახლეობამდე აღარ იყვნენ და მამადიანუ-

ბი ცხოვრობდნენ, თუმცა ეს სოფელიც ამავე სახით იხსენიება მე-16 საუკუნეში.

სოფელი ელიაწმინდა ახალციხიდან 10-იოდუ კილომეტრზეა, მის ჩრდილოეთით. სოფლის მახლობლად მდებარეა თნაიანი დარბაზული ეკლესია, რომელსაც დიანი ეკედერი აკრავს. ეკლესია მოპირკეთებული იყო გათლილი ქვებით, რომელიც დღეს შემოპარცეულია, მცირე ფრაგმენტებიდაა შემორჩენილი კარიბჭიდან. არქიტექტურული ფორმებით, დეკორის მოტივებითა და შესრულების ხარისხით ეკლესია XIII-XIV სს. უგუმბათო ტაძრების რიცხვს მიეკუთვნება (ს.მ.ე.ლ., 2007:299-300). ამ სოფლის სახელიც ძველია და მე-16 საუკუნეშია დადასტურებული. მართალია, დღეს არავენ იცის სოფლის ეკლესია ვისი სახელობისაა, მაგრამ შეიძლება, დაბუჯითებით ითქვას, რომ იგი წმ. ელიას სახელობისა უნდა იყოს. სამცხეში ელიობა და ელიაწმინდა არ აირევა ერთმანეთში. ელიობა წარმართულ ღვთაებას ელიას უკავშირდება. ელიობა მთა არის ანდრიაწმინდა-ანდის მიდამოებში. ელიას ხალხი შესთხოვს დარსა თუ ავდარს იმის მიხედვით თუ რომელი სჭირდებათ. „ცა-ღრუბლის ღვთაებას, რომელსაც ტაროსის საქმე ეკითხება, თანამედროვე ხალხურ რწმენაში, მოადგილედ რამდენიმე ღვთაება პყავს: ჩუქულბერიუ მის აღაგს „ელია“ არის – იგი ითვლება ღრუბულთა ბატონად: მას შესთხოვს ხოლმე და ევედრება ქართველი ხალხი წვიმას, როცა გვალვა აწუხებს და ხრუკავს არემარეს და გამოდარებას და „მზის თვალს“, როდესაც დაჟინებული წვიმა-ავდარი აღპობს ჭირნახულსა, ...უეჭველია აქაც ძველი წარმართობის დროინდელი სარწმუნოებრივი შეხედულებაა შერჩენილი (ჯავახიშვილი, 1979:116-117).“ ელია სამცხეში წმინდანად არ აღიქმება. ელიას შეიძლება დაემდურო, ეჩხუბო, უსაყვედურო, რატომ არის ავდარი ან დარი და ა.შ. რასაც არ აკადრებენ ქრისტიანულ წმინდანებს. ელიობის მთაზე არის მხოლოდ სალოცავი ნიში.

ქრისტიანობის გავლენით ელიას კულტმა სოციურთი ქრისტიანული ელემენტი შეიძინა. ხალხმა წარმართული ღვთაება დაუკავშირა ცად ამალღებულ ბიბლიურ წინასწარმეტყველ ელიას, აგრეთვე წვიმისა და ჭექა-ქუხილის გამგებელს. ამ ორი კულტის მსგავსება სახელის გარდა არის იმაშიც, რომ ორივე ქრისტიანობამდელია. ელია წინასწარ-

მეტყველი ჩვენს წელთაღრიცხვამდე IX საუკუნეში ცხოვრობდა. ღმერთის ნებით ელია აყვანილი იქნა ზეცაში ცეცხლად, ცეცხლოვანი ეტლით. (ს.მ.ე.ელ., 2007:299). ეს ორი ლთაება—წარმართული და ქრისტიანული—ოფიციურად აღრეული ერთმანეთში თუ ოდითგანვე ავსებდა ერთმანეთს ამის კარგი მაგალითია ჩართული გიორგი ათონელის „იოანესა და ექვთიმეს ცხოვრებაში“, რომელიც დაიწერა მე-11 საუკუნის პირველ ნახევარში.

ერთ ზაფხულს დიდი გვალვა დაიჭირა. მაისი, ივნისი, ივლისი და აგვისტო არ ეწვიდა. „დიდად მისჭირდა ქვეყანასა, ვიდრელა ფურცელი ხეთა და ვენახთაჲ გახმა და სციოდა. და დიდსა ურვასა შინა იყვნეს კაცნი (ათონელი, 1982:394)“. მონასტრის მთაზე იყო აშენებული „ეკლესია წმინდისა ელია წინასწარმეტყველისაჲ. და ვითარ მოიწია დღესასწაული წმინდისა ელიაჲსა“, იოვანემ უბრძანა ეფთვიმეს, რომ წახულიყვნენ „ეკლესიასა წმიდისა ელიაჲსსა“, და მე უთიათ და ჟამისწირვა აღესრულებინათ.

შეიკრიბა ბერთა ძმობა, დაიწყეს ღოცვა და ღამისთევა. „ვითარ მოიწია ჟამისწირვისა ჟამი, შეიმოსა წმიდაჲ მამა ჩვენი ეფთვიმე და ვითარ იწყეს ღოცვად, პირველ სახარებისა წაკითხვისა გამოჩნდა მცირე ღრუბელი ერისონსა ზედა. და ვიდრე ჟამისა ზიარებამდე შეიქმნა წვიმაჲ საშინელი და დაათრო ყოველი ქვეყანაჲ (ათონელი, 1982:395).“

ელიაწმინდის მოსახლეობის ცხოვრების ხაზი რომ არ შეწყვეტილიყო, არ შეეცვალათ სარწმუნოება, შეიძლება კავშირი ელიობასა და წმინდა ელიას სახელობის დღესასწაულს შორის დღევანდლამდე მოსულიყო. დღეს ელიობა სხვაა და ნებისმიერი ქრისტიანული დღესასწაული სხვა. ჩვენ არ ვიცით, როგორ აღინიშნებოდა ელია წინასწარმეტყველის დღესასწაული ელიაწმინდაში 20 ივლისს.

ელიაწმინდა, გარდა ახალციხის რაიონისა, იყო ათონის მთაზე, სადაც ჩვენ მიერ მოყვანილი ამონაწერის მიხედვით, ეფთვიმე ათონელმა იღოცა და სასწაულებრივად მოიყვანა წვიმა. ეს ადგილი მნიშვნელოვანია იმიტაც, რომ მასში კარგად ჩანს ეკლესიის სახელის ქცევა ტოპონიმად. წმინდა ელიას სახელობის ეკლესიამ მოგვცა ელიაწმინდა. ელია პქვია დღეს თბილისის უბანს, სადაც დგას სამების ტაძარი. სახელი შერქმეული აქვს ელია წინასწარმეტყველის სახე-

ღობის ტაძრის მიხედვით. სავარაუდოა, რომ თავიდან მასაც ელიაწმინდა ერქვა.

თბილისის ელია მახათას მთაზე გამოიკვლია თ. ბერიძემ. მუოცე საუკუნის სინამდვილე ასეთია: „უბან ელიაში რაიმე საკულტო ნაგებობის თუ სალოცავის ნიშანი არაა. მხოლოდ მიერ დღესდღეობით დამოწმებული არაა და მის არსებობაზე არც ჩვენს ხელთ არსებული წერილობითი წყაროები მიგვითითებენ (ბერიძე, 1977:189)“. მიუხედავად ამისა, მეცნიერს მოძიებული აქვს მრავალი ცნობა თბილისის ელიას შესახებ და ასკენის ავრეთეე, რომ ილია და ელია ერთი და იგივე ღვთაებებია (ბერიძე, 1977:192). ასევე მითითებული აქვს მას საქართველოში ელიას სახელზე აგებული ეკლესიები: წითელწყაროში, სოფ. ქვემო ბოდბეში, სოფ. გამარჯვების ვახუშ და ელიას მთა ანაგაში (ბერიძე, 1977:192).

1595 წელს ურავლის ხეობაში, მისი მარცხენა ნაპირიდან ჩრდილოეთის მიმართულებით, სოფელ ბორჯომთან აღწერილია სოფელი ანდრიაწმინდა. იმ დროისათვის 42 კომლიანი სოფელი დიდ სოფლად ითვლება (ჯიქია, 1958:221). იქვე ჩამოთვლილია ორმოცდაორივე ოჯახის უფროსი, მათ შორის: დემეტრე, მამისა, ელია, ფასია, ვრიგოლ, ზაქარა, პეტრე, საბია და სხვანი (ჯიქია, 1941:157).

ამ სოფელში მართმადიდებელი მოსახლეობის ცხოვრება არ შემწყვდარა, ამიტომ შემოგურჩა სოფლის შუაგულში მღვარი წმინდა ანდრიას სახელობის ეკლესია.

ანდრია მოციქული, პირველწოდებული, თორმეტ მოციქულთაგან ერთ-ერთი, იესო ქრისტეს პირველი მოწაფე და ამიტომ „პირველ წოდებულად“ სახელდებული (ივ. ჯავახიშვილი) წარმოშობით იყო გალიელეული.

წმ. ანდრია მოციქული საქართველოში ქრისტიანობის საქადაგებლად წამოვიდა მარიამ ღვთისმშობლის ნაცვლად, გამოიარა, ტრაპიზონი, აჭარა, კლარჯეთი და მოვიდა სამცხეში.

სამცხეში ანდრია შემოდის ზეკარის უღელტეხილით და ოძრხის ხეობით. „ხოლო იგი წარმოემართა და გარდმოეღო მთა, რომელსაც ეწოდების რკინის-ჯუარი და თქმულ არს, ვითარმედ ჯუარი იგი თუთ ნეტარისა ანდრიას მიერ აღმატებულ არს. ხოლო ვითარცა შთაველო ხევი ოძრახისა და მოვიდა საზღვართა სამცხისათა, დაივანა სოფელსა, რომელსაც ეწოდების ზადენ-გორა (ლეონტი მროველი, 1955:39)“.

ამბავი ეხება პირველ საუკუნეს, მაგრამ ცნობა ანდრიას საქართველოში მიმოსვლის შესახებ ჩნდება გვიან. იგი საქართველოში მოღვაწედ პირველად მოიხსენია ბიზანტიელმა ისტორიკოსმა ნიკიტა პაფლაგონიელმა, ხოლო ქართულ ქარტოლოგიაში მწერლობაში პირველი ცნობა წმ. ანდრიას საქართველოში ქადაგების შესახებ დაცულია გიორგი მთაწმინდელის ცხოვრების ამსახველ თხზულებაში (XII ს.), როგორც ეს გაარკვია ივ. ჯავახიშვილმა (ჯავახიშვილი, 2002:129).

ღვინტი მროველის თხზულებაში ჩართული ანდრია მოციქულის ამბებიდან ჩვენთვის განსაკუთრებით საინტერესოა ის გეოგრაფიული პუნქტები, რომელიც მან გაიარა. **ზადენ-გორა** – ასეთი დასახლებული პუნქტი დღეს სამცხეში არ არის და საინტერესოა, რომ არც მე-16 საუკუნეში ჩანს, როდესაც ოსმალებმა აღწერეს ეს მხარე. მაშინ **ზადენი** ცალკეა და **გორა** ცალკე სოფლად. **ზადენი** ნახოფლარის სახით ჩვენამდე მოვიდა და იგი „ვარხნის პირდაპირ“ მდებარეობს, მე-16 საუკუნეში კი ოც კომლიანი სოფელია (ჯიქია, 1958:173), ხოლო გორაში თერთმეტი კომლი ცხოვრობდა (ჯიქია, 1958:173).

ზადენი, როგორც წარმართული ცენტრი, ეტყობა, აერთიანებდა ამ ხეობის სოფლებს.

„სამცხეში **ზადენ-გორის** არსებობა იმაზე მიგვანიშნებს, რომ მესხებს მცირე აზიიდან მოყოლებული დვთაების საკულტო კერები მცხეთის გარდა მესხეთის ისეთ მნიშვნელოვან ადგილზე შეუქმნიათ, როგორიც არის ოძრხის ხეობის დასაწყისი (მაისურაძე, 1976:269)“. ამიტომაც იყო, რომ „მოხედნა მოციქულმან და იხილნა კაცნი მის ადგილისანი, რამეთუ უზურვიდეს კერპთა ყრუთა, და ილოცა მოციქულმან წმიდისა მის ხატისა მიმართ. და ყოველნი იგი კერპნი დაემხუნეს და შეიმუსრეს (მროველი, 1955:39)“. სამცხეში, აწყურში მთავრობდა ქერივი სამძივარი, რომელმაც სასწაულის ხილვის შემდეგ (ანდრიაშვილი გარდაცვლილი მიხი შვილი გააცოცხლა), მოუწოდა მესხებს და მიიღეს ქრისტიანობა. ოძრხის ხეობაში აღმოსავლურ (ხეთურ-ურარტულ, გ. მელიქიშვილი) კერპს **ზადენს** სცემდნენ ქართველები თაყვანს, იმავე სამცხეში, იმავე არეალში, სულ რაღაც ორმოც კილომეტრში, აწყურში „იყო ქალაქსა მასს შინა ბომონი საკერპო, რომელსა შინა იმსახურებოდეს ბილწნი ღმერთნი მათნი არტემიდა და აპოლონ (მროველი, 1955:41)“, ბერძნული კერპები.

სადღეო მსახურებისათვის განკუთვნილი (ნიუსები) და / მ.
(ს.მ.ე.ლ., 2007:966).

1. ზედსართავი სახელი წმიდა უსწრებს ~~ტყელებს~~ სწავ-
ლურულს. თანამედროვე და ძველ ქართულს ~~სწავლურულს~~ სწავ-
ლურულ-საზღვრულის ადგილის შესახებ ერთგვარი სხვაობაა. „დღევანდელი ქართულის ნორმათა მიხედვით მსაზ-
ღვრულისა და საზღვრულის რიგი ჩვეულებრივ ასეთია: ჯერ
მსაზღვრელი, მერე კი **საზღვრული**... მაგრამ არაიშვიათია
შებრუნებული რიგიც, - ჯერ **საზღვრული**, მერე კი **მსაზ-
ღვრელი**...“

ძველ ქართულში უკანასკნელი რიგი სჭარბობდა (საზ-
ღვრულ-მსაზღვრელი), ახალში კი პირველი (მსაზღვრული-
საზღვრული), მაგრამ ძველ რიგს დღესაც ფართო გამოყენე-
ბა აქვს, განსაკუთრებით პოეზიაში (შანიძე, 1973:91).

აკ. შანიძის მიხედვით „წმიდა მოციქული“ არის ახალი
ქართულის რიგი, ხოლო „მოციქული წმიდა“ - ძველი ქარ-
თულისა.

მსაზღვრულ-საზღვრულის ურთიერთობა და ბრუნება
სპეციალურად შეისწავლა ივ. იმნაიშვილმა და არსებითად
დაადასტურა აკ. შანიძის აზრი: „ზედსართავი სახელი ძველ
ქართულში შეიძლება უსწრებდეს არსებით სახელს (დიდი
სახელი), მაგრამ შეიძლება მოსდევდეს მას (სახელი დიდი).
ძველი ქართულისათვის უფრო დამახასიათებელია მეორე
შემთხვევა (სახელი დიდი), შემთხვევათა მეტი რაოდენობა
მსაზღვრელს საზღვრულის ბოლოს გვიჩვენებს (იმნაიშვილი,
1957:545)“. როგორც ვხედავთ, მსაზღვრულ-საზღვრულის რი-
გი ძველსა და ახალ ქართულში არ არის მკვეთრად გამოჯ-
ნული.

არც ზედსართავი სახელი „წმიდა“ იჩენს ამ მხრივ რაიმე
თავისებურებებს. მას დავაკვირდით გიორგი ათონელის „იო-
ანესა და ექვთიმეს ცხოვრების“ მიხედვით. ზედსართავი სა-
ხელი „წმიდა“ უსწრებს საზღვრულ სახელს:

„კეთილად ხსენებულ არიან წმიდათა ეკლესიათა შინა
(324)“¹ „შეამკეს და აღუთქვეს ენად ჩუენი და ქვეყანად თარ-
გმანებითა წმიდათა წერილთაითა (372)“; „რომელი-იგი ვა-

¹ გვერდები მითითებულია გიორგი ათონელის „იოანესა და ექვთიმეს ცხოვრების“ მიხედვით, ქართული პროზა, წიგნი I, 1982.

მოხნდა სამკაულად ნათესავისა ჩვენისა და მობაძავედ
 „წმიდათა მოციქულთა“ (372)“; „წმიდისა იოვანე მახარებლისა
 ეკლესიამ აღაშენეს“; „წმიდალ მამანო, მე ცოდვითა წმითათვის
 მოსრულ ვარ ამას წმიდასა ადგილა (377)“; „წმიდალ მამათ (377)“; „აწ
 ვევედრები სიწმიდესა თქვენსა (377)“; „წმიდასა მეფობას თქვენსა
 ურჩ ვერ ვექმნები (378)“; „არვეს ადგილი შევნიერი შუა მთაწმიდისა და აღაშენეს მონასტერი და
 ეკლესიანი წმიდისა ღმრთისმშობელისა სახელსა ზედა და წმიდისა
 იოვანე ნათლისმცემელისასა (379)“; „ესე ყოველი გამოხატეს წმიდათა
 მამათა (380)“; „წმიდალ, ღმერთშემოსილო მამათ (382)“; „სწავლანი
 წმიდისა კვირილესნი (383)“; „ხატი ცვილიანი წმიდისა ევსტრატისი (383)“; „ესე
 ყოველი თვით წმიდისა მამისა ეფთვიმესი ხელთა ნუსხისაგან დაგვიწერია
 (383)“; „წმიდანო მამანო, ჩვენ დიდი სიყვარული გვაქვს სიწმიდისა
 თქვენისა (385)“; „არა ინებეთ ამას წმიდასა და სახელოვანსა მთასა
 მოსლევამ, რადთამცა თქვენი წმიდად ღოცვამ მიგველო (386)“; „წარგიძღვიან
 წმიდასა ნუბასა მისსა და საღმრთოთა მისთა მცნებათა, მოხებითა
 ყოველად წმიდისა ღმრთისმშობელისა (388)“; „მოვიდა ჩვენთა წმიდასა
 ამას მთასა (388)“; „მოიხსენებდით წმიდათა ჯამისწირვათა შინა
 (388)“; „წმიდად სული თვისი (388)“; „ზედა ეკლესიამ წმიდათა მთავარანგელოზთა
 აღაშენა (389)“; „წარვედ ტაძარსა წმიდისა ღმრთისმშობელისასა და დაეწარდი
 წინაშე ხატსა წმიდისა დედოფლისასა (389)“; „გააზრახეს წმიდასა
 მას ბერსა (392)“; „წმიდასა ბენეტიქტესა (393)“; „წმიდასა ბერსა დიდსა
 ლეონს (393)“; „არს მცირე მონასტერი მონასტრისა ჩვენისა მთასა ზედა,
 სადა იგი შენ არს ეკლესიამ წმიდისა ელია წინამწარმეტყველისა და ვითარ
 მოიწია დღესასწაული წმიდისა ელიაისი... (394)“; „წმიდამან მამამან
 ჩვენმან ეფთვიმე (395)“; „წმიდად არსი (395)“; „საყდარი წმიდისა
 ეპიფანე კვიპრელისა (396)“; „წმიდათა წერილთაგან ასწავებენ (402)“; „აღასრულა წმიდად ჯამისწირვა
 (403)“; „შეუვრდა წმიდათა ფერხთა (404)“; „წარველეს წმიდათა
 ყოველთა საწუთროი ესე (404)“; „უბრალონი და უბიწონი და წმიდანი
 ყოველისგანვე ცოდვისა (404)“; „წმიდაი ბერი იოვანე გრძელის ძე (410)“; „ტაძარი
 წმიდისა სვიმეონ მოხუცებულისასა (411)“; „წმიდათა წერილთაისა (413)“; „მოიწია
 დღესასწაული წმიდისა იოვანე ღმრთისმეტყველისა (415)“; „მოეხსენა
 ხატი წმიდისა იოვანე მახარებლისა (415)“;

„ალიძრნეს წმიდანი მამანი ჩვენნი იოვანე და ეფთვიმე და მას წმიდასა მთასა მოიწინეს (418)“; „წმიდანი კაცნი მოვიდოდეს (419)“; „წმიდა ბერი გრიგოლ (420)“; „წმიდასა ამას ადგილსა შინა გამოჩნდეს (423)“.

„სასუფეველსა ცათასა მკვიდრ გვიჩინენ მეოხებითა წმიდისა ღმრთისმშობლისადათა და წმიდისა ნეტარისა მამაისა ჩვენისა ეფთვიმესითა(423)“;

2. ზედსართავი სახელი „წმიდა“ მოხდევს საზღვრულ სახელს: „ალილო ძე თვისი რავედნიმე მოწაფენი და მთაწმიდას მოვიდა (375)“; „ფარულად გამოწვლილა და ცნა, ვითარმედ მთაწმიდას არს (375)“; „შუა მთაწმიდასა აღაშენეს...(379)“; „სხვაი წიგნი სადღესასწაულოდ საჩინოთა წმიდათად (383)“; „და მამანცა ეფთვიმე, ამის ზემო წერილისგან კიდე, მისცა თვისისა მონასტრისათვის ეფთვიმე-წმიდისა საშუალსა ორასი დრაქმანი (384)“; „სულისა წმიდისა მადლითა აღივსო (389)“; „მთაწმიდას ოდენ ითარგმნა (391)“; „მთაწმიდელთა უფროსნი საურაენი (391)“; „მოვიდა ექვსთა მოწაფეთა თვისთა თანა მთასა ამას წმიდასა ღოცვათ (392)“; „ვითარცა არს წესი მთაწმიდელთად (395)“; „ხელთა შენთა წმიდათა მომიცემიეს (403)“; „არსენი ნინოწმიდელი (410)“; „იხარებენ ყოველთა წმიდათა თანა (411)“; „მეოხ არს ცხოვრებისათვის სულთა ჩვენთადასა წინაშე სამების წმიდისა (416)“; „არსენი ეპისკოპოსი ნინიწმიდელი (409)“; „ყოველთა წმიდათადათა რომელნი საუკუნიტგან სათნო იყვნეს ღმერთისა (423)“.

გიორგი მთაწმინდელის „იოვანესა და ექვთიმეს ცხოვრება“ გვიჩვენებს, რომ ზედსართავი სახელი „წმიდა“ უმრავლეს შემთხვევაში იხმარება, როგორც თანამედროვე ქართულში – მსაზღვრელი უსწრებს საზღვრულს. მას შეიძლება მოხდევდეს საზღვრულად: ეკლესია („წმიდათა ეკლესიათა“), წერილი („წმიდათა წერილთადათა“), მოციქული („წმიდათა მოციქულთადა“), ადგილი („წმიდასა ადგილსა“), მამა („წმიდანო მამანო“), მეფე („წმიდასა მეფობასა“), მთა („წმიდასა და სახელოვანსა მთასა“), ღოცვა („წმიდად ღოცვადა“), ჯამისწირვა („წმიდათა ჯამისწირვათა“), სული („წმიდად სული“), მთავარანგელოზი („წმიდათა მთავარანგელოზთადა“) და სხვა.

წმიდა ახლავს ატრიბუტულ მსაზღვრულად წმინდანებს: წმიდა ღმრთისმშობელი, წმიდა იოანე ნათლისმცემელი, წმი-

და ეფრემი, წმიდა კვირილე, წმიდა ევტრატი, წმიდა ეფრემი, წმიდა დედოფალი, წმიდა ბენედიქტე, წმიდა ელია წინასწარმეტყველი, წმიდა ეპიფანე კვიპრელი, წმიდა იოვანე ღმრთისმეტყველი, წმიდა იოვანე მახარებელი, წმიდა იოანე გოლ.

ბევრად ნაკლებია შემთხვევა, როდესაც მსაზღვრელი მოხდევს საზღვრულს. ამ დროს სჭარბობს ტოპონიმები: მთაწმიდა, ეფთვიმე-წმიდა, ნინოწმიდა. როდესაც ავტორს სურს მიუთითოს ადგილის სახელი, უპყველად მოპყვება წმინდანის სახელს მსაზღვრელი „წმიდა“, ხოლო, როდესაც ეკლესიის სახელზეა საუბარი, წინ უსწრებს მსაზღვრელი. „მოვიდა ჩვენთა წმიდასა ამას მთასა“, „წმიდასა ამას მთასა მიიწინეს“. სხვა შემთხვევაში „მთაწმიდაა“ და ის უკვე ადგილის სახელადაა ქცეული. ეკლესია არის „წმიდისა ელია წინასწარმეტყველისა“, „წმიდისა ელიასისა“, რომელიც საბოლოოდ იქცა ელიაწმინდად (ს.მ.ე.ვ., 2007:299).

სამცხეში მსაზღვრელ-საზღვრულის აღნიშნული ურთიერთობა წესად არის ქცეული. ტაძრები და ეკლესიები არის წმინდა ანდრიაში, წმინდა ელიაში, წმინდა საბასი, წმინდა გიორგისა და ა. შ. ხოლო სოფლის სახელები არის ელიაწმინდა, ნინოწმინდა, ანდრიაწმინდა, გიორგიწმინდა, მიქელწმინდა, სტეფანწმინდა, ზაქარწმინდა და სხვა.

ვარძია

ეკლესია-მონასტრები უდებენ სათავეს ახალ ტოპონიმებს. ქრისტიანული ძეგლებით იქმნება ქრისტიანული პერიოდის ტოპონიმია, მაგრამ არის ტაძრები, რომელთა მშენებლობის შესახებ მოგვითხრობს მატიანე თუ პავიოგრაფიული ლიტერატურა. სახელი არსებობდა, ერქვა ადგილს და ამ ადგილზე აშენდა ტაძარი. ასეთი ერთ-ერთი უპირველესი ძეგლი არის ვარძია.

ვარძია სამია საჭართველოში. სამივე ჩვენი კულტურისა და საეკლესიო ცხოვრების ისტორიასთან არის დაკავშირებული. ერთი მათ შორის არის სოფელი იმერეთში, ხარაგაულის რაიონში, მდინარე ბორიშელის მარცხენა მხარეს, რაიონის ცენტრიდან 18-კმ-ის დაშორებით. „სოფლის ტერიტორი-

აზე ყოფილა მონასტერი, რომლისაგანაც 1790 წლისათვის დარჩენილა ეკლესია და სამრეკლო. ამ წელს დეკრის გადაუწვიათ სოფელი და ეკლესია დაუნგრევიათ. ძველი ეკლესიის ადგილზე ააგეს თეთრი თლილი ქვით მოპირკეთებული დიდი გუმბათოვანი ეკლესია, დასავლეთის მხარეს მთაშენეს და სარკმლის კედლებში ჩატანებულია ძველი ეკლესიის მონიქურთმებული ქვები, რის მიხედვითაც ჩანს, რომ მონასტრის ეკლესია დაახლოებით XI-XIII საუკუნეებს განეკუთვნებოდა. სამრეკლო, წარწერის თანახმად, 1777 წ. ალუდგენია ნიკოლოზ ყიფიანს, ნათლისმცემლის უდაბნოს ყოფილ წინამძღვარს, რომელიც შემდეგ ვარძიის მონასტრის (იმერეთში) წინამძღვარი გამხდარა (ხ.მ.ყელ., 2007:324)". ზემო იმერეთში არის აგრეთვე სოფელი პატარა ვარძია, მდინარის სახელი ვარძიულა, ვარძიდელე და სოფლის სახელი ვარძაღეთი (ტოპონიმია, 1987:76).

ორი ვარძია მტკვრის ხეობაშია, მის მარცხენა ნაპირზე, ერუშეთის ფერდობებზე, რომელიც დაქანებულია მტკვრისაკენ. ზედა ვარძია ვიწრო ხეობის თავშია. ზედა ვარძიის წყალი მოედინება ამ ხეობაში და ერთვის კორისხევთან მტკვარს.

ისტორიულად ზედა ვარძია იყო სოფელი, რომლის ხუთი კომლი დაფიქსირებულია მე-16 საუკუნეში. დღეისათვის ზედა ვარძიაში არის დედათა მონასტერი.

ზედა ვარძიის მშენებელთა ამავე სახელწოდების ეკლესია, რომელსაც კარის თავზე მოთავსებული აქვს წარწერა, რომელიც ასე იკითხება: „ქ. დედათ ღმრთისათ, მეოხ ეყავ ერისთავთ-ერისთავსა ლიპარიტს და შეილთა მისთა დღესა მას საშინელსა, რომელმან გულმოდგინებით აღვიშენა წმინდაჲ ესე ეკლესიაჲ (ცისკარიშვილი, 1959:35)". წარწერაში მოხსენებული ერისთავთ-ერისთავი ლიპარიტი არის ბაგრატ IV-ის დროინდელი კლდეკარის ერისთავი, რომელიც ბერად შედგომის შემდეგ ანტონად იწოდებოდა (ცისკარიშვილი, 1959:35).

როგორც ივ. ჯავახიშვილი მიუთითებს, ერისთავთ-ერისთავი იყო ლიპარიტი IV ბაღვაში. იგი თავდაპირველად ვიორგი პირველისა და ბაგრატ მეოთხის აქტიური თანამებრძოლია. მე-11 საუკუნის 30-იან წლებში დაუპირისპირდა ბაგრატ მეოთხეს, ბიზანტიის იმპერიის აქტიური მხარდაჭერის წყალობით არაერთხელ დაამარცხა ის და აიძულა ბიზანტიაში

გახიზნულიყო, მაგრამ იმპერიამ საბოლოოდ ბაგრატი ცნო საქართველოს მეფედ. მათ შორის დაპირისპირება არ არის წურა, ბიზანტიის მხარდაჭერას მოკლებული ლიპარიტი ადვილად დაამარცხა ბაგრატი და ბიზანტიაში გააქცა. ალიკევა ბერად. სიცოცხლის ბოლო წლებში ტერატიურულ მოღვაწეობას (ჯავახიშვილი, 2002:418).

წარწერაში მოიხსენიება მხოლოდ ლიპარიტი, მეფე არაა მოხსენებული, „რაც იმის მანიჭებელია, რომ წარწერის ავტორი მეფესთან ცუდ დამოკიდებულებაშია და ფაქტიურად არ სცნობს მის უზენაესობას (ვ. ცისკარიშვილი)“.

ამგვარად, წარწერა და ტაძარი ეკუთვნის XI საუკუნის პირველ ნახევარს.

ზედა ვარძია დიდ როლს თამაშობდა საქართველოს ცხოვრებაში, რადგან მის სანაცვლოდ შენდება შემდეგ ქვემო ვარძიაში ქვაბთა ქალაქი, რომელიც, რა თქმა უნდა, ვერ დაეტეოდა ვიწრო ხეობაში.

„ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“ ამის შესახებ მოგვითხრობს: „ესევეთარი ნიჭი და პატივი მიმადლა მის მიერ შეყვარებულმან ღმერთმან **თამარსა**, გარნა არცა ის უღებ იქმნა მოქმედებად საქმეთა სათნოთა ღმრთისათა. ამისათვის კელ-ყო აღშენებად საყოფელსა გამმარჯუებელსა მისსა ზეშთა-კურთხეულისა ვარძიისა ღმრთისმშობლისა, **ზემო ვარძიის ქვემო ვარძიითა მიცვალებითა**, რომელი კლდისაგან გამოჰკუეთა... ესე ვარძია პირველად დაწყო სანატრელსა მამასა მისსა გიორგის, გარნა ვერ სრულ ექმნა და დაეტევა, რომელ დიდმან ამან აღასრულა და შეამკო ყოვლითურთ (ქართლის ცხოვრება, 1959:90-91)“.

ვარძიას „დიდმან ამან“ შესწირა მრავალი სოფელი, რომ მდიდარი ყოფილიყო მონასტერი და მართლაც „შეკაზმა ტრაპეზისა შემოსავალნი დიდნი“. შეიქმნა იმდენად ძლიერი მონასტერი, რომ ყველაფრის მოთხრობა თვით მემბტიანისთვისაც ძნელია, ხოლო, „თუ ვისმე ნებაეს ამისგანცა, იხილენ ვარძია და საქმენი მისნი ქმნულნი და ნაშენები ქუამქნილნი (ქართლის ცხოვრება, 1959:91)“.

ვარძიის მშენებლობა იმდენად რთული და ძნელი საქმე იყო, რომ ვერ დაასრულა გიორგიმ, ხოლო თამარისაგან მშენებლობის ბოლომდე მიყვანა, მონასტრის შექმნა, მისთვის შემოსავლის დაწესება, განსაკუთრებით აღიღებდა მეფეს - „ამისათვის უმეტეს პირველთა იდიდა მეფობა მისი“.

ყველაფრის საფუძველი და სათავე იყო ზედა ვარძია, საიდანაც წმინდა მადლის გადმოსვლის გარდა, მოუთხნებოდა წყალიც ვარძიისათვის. საუარაუდებელია, რომ ზედა ვარძიის ანალოგიით უნდა აშენებულიყო იმერეთის ^{წარმოადგენდა} ვარძიის უფრო ადრე, ვიდრე თამარის ვარძია. ლ. მენაბდე: „სახელმწიფოებრივების ვარძია ჯავახეთის ვარძიის დუბლიკატი ტოპონიმი. ჯავახეთიდან წასულთ დაუარსებიათ იგი (მენაბდე, I 504).

„ქვემო ვარძიაში გრანდიოზული სამუშაოების ჩატარება უკვე სახელოვანი სალოცავის (ზედა ვარძიის- მბ.) გადმოტანას უფრო შეესატყვისებოდა... უნდა ვიფიქროთ, ვარძიის დიდი ტაძრის აგება-მოხატვას ჯერ ძველი ჯვარ-ხატების გადმოტანა მოყვებოდა, შემდეგ - ზემო ვარძიის მონასტრის მოშლა, ეკლესია კი სოფელს შერჩებოდა (ბერძენიშვილი :119)“.

საქართველოს კულტურულ ცხოვრებაში ვარძიის მნიშვნელობის შესახებ ივ. ჯავახიშვილი წერს: „იმ მაღალს და ნაყოფიერს გონებრივს განვითარებას, რომელიც მეცნიერების აყვავებით და საერო პოეზიის წარმოშობით დაგვირგვინდა, ქართული ხელოვნების (ხუროთმოძღვრების, ქანდაკების, ოქრომჭელობისა და მხატვრობის) სამაგალითო და საუცხოვო ქმნილებანიც მჭერმეტყველებით ამტკიცებენ. ამ დროს მაგ. აავო დავით აღმაშენებელმა დიდებული გელათის ტაძარი და თამარის დროს აშენებული იყო ვარძიის განმაცვიფრებელი, კლდეში გამოკვეთილი მონასტერი, რომლის მშენებნიერებით აღტაცებული იყო შაჰაბაზის დროსაც კი გამოჩენილი სპარსეთის ისტორიკოსი ისკანდერ მუნში და თვით ირანის მბრძანებელი (ჯავახიშვილი, 1983:301)“.

სულთნის „არა-საკადრებელი“ წერილის შემდეგ „მოუწოდეს სპათა იმერთა და ამერთა, ნიკოფსიით დარუბანდამდის, და შეკრბეს ჯავახეთს. და მივიდა თამარ ვარძიას, ვარძიის ღმრთისმშობლისა წინაშე, და ცრემლითა შევედრა სოსლან დავით და სპა მისი და დროშა მისის სჯანი და ბედნიერად მყოფი გაგზავნა ვარძიით (ქართლის ცხოვრება, 1959:91)“.

ბასიანის ბრძოლას რომ იგებს ქართველთა ლაშქარი, ამაში დიდია ვარძიის ღვთისმშობლის როლი. ასევე შეავედრა ვარძიის ღვთისმშობელს ქართული მხედრობა თამარმა სპარსეთში ლაშქრობის დროს.

თამარის განსაკუთრებული დამოკიდებულება ვარძიისადმი ბუნებრივია, რადგან მისი აშენებული და სრულყოფილი იყო იგი. თამარის მიერ ქვეყნის ყველაზე კრიტიკულ სიტუა-

ციაში იქ ჩაბრძანება და ლოცვა დეთისმშობლის წინაშე სხვაგვარად შემორჩა ხალხის მეხსიერებას. ყველაზე გამოჩენულ ქვაბს ვარძიისას თამარის ოთახი ჰქვია. ასევე დასაქვეშირა ხალხმა თამარის სახელს ვარძიის სახელს ერქმეოლოგიაც. ლევენდა მოგვითხრობს, რომ პატარა თამარი დაიკარგა ვარძიაში და მის საძებნელად წამოსულთ აქ ვარძია - უთხრა თამარმა.

ჩვენ ვნახეთ, რომ ვარძია დიდი ხნით ადრე, XI საუკუნის პირველ ნახევარში, უკვე არსებობდა ზედა ვარძიის სახით, ამიტომ ეს ლევენდა ლამაზი გადმოცემაა მხოლოდ.

ილია მაისურაძის აზრით ვარძია იყოფა ორ ნაწილად - ვარძია, რომელშიც ვარძ არის ძირეული ნაწილი, ხოლო - ია - დაბოლოება (მაისურაძე, 1967). ვარძია „ვარძ-ძირისაგან - ია სუფიქსის დართვით მიღებული მამაკაცის სახელი უნდა იყოს (მსგავსი წარმომავლობისაა სხვა სახელები: მამია, ვაჟია, დათია, ვეფხია, კაცია) თავისი შინაარსით (მამრობითობის ცნებაზე მითითებით) „ვარძია“ ყურადღებას უნდა ამახვილებდეს იმ ფაქტზე, რომ ამ მონასტერში სასულიერო მამათა სამხო იყო დასადგურებული . . . მაგრამ ისიც შესაძლოა, რომ ვარძ - ძირი ვერძთან იყოს პირდაპირ კავშირში და ამ სახელის სახელდება წინაქრისტიანული რელიგიური ცნებით ვერძის საკულტო დანიშნულებით იყოს განსაზღვრული (მაისურაძე, 1967)“.

ამ მოსაზრებას გარკვეული წინააღმდეგობა ახლავს. -ია სუფიქსი გეოგრაფიულ სახელებს აფორმებს, მაგრამ, საქართველოში -ია დაბოლოებანი არც ერთი ტოპონიმი არა გვაქვს, ადამიანის სახელი რომ ედოს საფუძველად. ამ შემთხვევაში სხვა სუფიქსებს იყენებს და იყენებდა ენა, ვთქვათ: ქობული - ადამიანის სახელი და ქობულეთი ადგილის სახელი. თამარ - და თამარ-ის-ი და ა.შ.

ასევე საეჭვოა, ვარძიის მამათა მონასტრის გადამწყვეტი როლის თამაში მისი სახელწოდების შინაარსის განსაზღვრისას და ამდენად, ტოპონიმის სემანტიკის მამაკაცთან დაკავშირება, რადგან ვიდრე მშენებლობა დაიწყებოდა, სახელი მანამდე არსებობდა, როგორც უკვე დავინახეთ, ზედა ვარძია, რომლის გამოც და რომლის „მიცვალებითაც“ აშენდა ქვაბთა ქალაქი და შეიქმნა იქ მამათა მონასტერი.

ვარძიის ეტიმოლოგიის შესახებ თავისი აზრი აქვს გამოთქმული დ. მედიქსეთ-ბეგს, რომლის მიხედვითაც შეუძ-

ლებულია ვარძიის ეტიმოლოგიის დაკავშირება ვარძციხესთან, ვარძციხესთან და საერთოდ აქელატიელებთან, ამიტომ ასკვნის მეცნიერი, რომ „ჩვენ გვრჩება ერთადერთი გამოსავალი „ვარძიის“ ახსნა-განმარტება რომელიმე ქრონოლოგიკულ წოდებაში ვეძიოთ (მელქისეთ-ბეგი, 1934:160)“.

ლ. მელქისეთ-ბეგის ვარაუდით ვარძია მიღებულია ორძიძირისაგან ისევე, როგორც ოძრკე და ოცხე. მეცნიერის აზრით ორძიადან ვარძია მივიღეთ ო-ს „კანონზომიერი“ გამართებით და ვარძია ისეთივე წარმოშობისაა, როგორც „ივერია“, „აღბანია“, „არმენია“, „გურია“... ე.ი. „ბერძნულ-ლათინური დაბოლოება -ია-ს მეშვეობით (მელქისეთ-ბეგი, 1934:160)“.

ასეთ ახსნას სერიოზული ფონეტიკური და ისტორიული წინააღმდეგობები ახლავს (ბერიძე, 1977:78-80).

ვარძია რომ ისეთი ლოკალობის ტოპონიმი ყოფილიყო, როგორც ოძრხე (შედრ. ლეონტი მროველი, სადაც ოძრახოსი უფლოსთან და ჯაუახოსთან ერთად მცხეთოსის შვილადაა გამოცხადებული), სამცხე, ან თუნდაც ხორძენე, ე.ი. სახელი გამოყენებულიყო არა მხოლოდ დასახლებული პუნქტის, არამედ მთელი პროვინციის, „მზრის“ აღსანიშნავად, ის უეჭველად იქნებოდა მოხსენიებული ქართულ (და არამარტო ქართულ) წყაროებში. ვარძია, კი ჩვენი ისტორიისათვის ცნობილი ხდება მას შემდეგ, როდესაც იქ ციხე-ქალაქის მშენებლობა იწყება, მანამდე არსებობდა ზედა ვარძია. ასევე არის ვარძია ზემო იმერეთში, როგორც უკვე ითქვა. ამგვარად, ვარძია ჩვეულებრივი, რიგითი ტოპონიმი იყო საქართველოში. აქ აღმოჩნდა ისეთი ბუნებრივი პირობები, რომ აშენებულიყო ისტორიული ძეგლი.

ვარძიისმაგვარად -ძია დაბოლოებანი აქვს სხვა სახელებს საქართველოში: ტანძია, აღანძია, ტორნაძია, ხორძია, ხურძია და სხვა.

ზოგ შემთხვევაში -ძია კომპონენტს აქვს პარალელური ფორმა-ძა. მართალია, ნასოფლარს ასპინძის რაიონში აღანძია ჰქვია, მაგრამ მის მიკროტოპონიმაში არის სახელები, რომლებიც მიგვანიშნებს -ძა კომპონენტის არსებობაზე - აღანძის წყალი და არა აღანძიის წყალი, აღანძიხევი. ვფიქრობ, ამავე რიგში უნდა ჩადგეს ტრანძა. ასევე არის სოფლები საქართველოში, რომელთაც - ძა დაბოლოება გააჩნიათ: ბრძა, ბანძა, წყორძა და სხვა. ნასოფლარის სახე-

ლია ახალქალაქის რაიონში - ვარძა, ვარზა (შედარ. ბერძნულ ვარძელაშიელი, სადაც აგრეთვე ვარძა ფორმაა, წინააღმდეგ შემთხვევაში იქნებოდა ვარძიელაშიელი). იგივე ვარძა ფორმა იმანე ჯავახიშიელის მიერ დამოწმებულ ვარძაგარაში (ჯავახიშიელი, 1930:55).

„ვარძაგარა თავისი მდებარეობით კარგად შეესატყვისება კამაგლუს სოფლის ტერიტორიას (ბერძენიშიელი, 101)“. დ. ბერძენიშიელი გვაძლევს ვარძაგარის ეტიმოლოგიას, რომელიც უკავშირდება ვარძიასაც. კერძოდ მეცნიერი წერს: „ვარძაგარა შედგენილი სახელი ჩანს ისევე, როგორც დმანისხევის მეორე სოფლის სახელწოდება სამაგარა, ან წინაგარა მეჯუდის ხეობაში. ამ სიტყვის მეორე ნახევარში მონანს აგარა, ე.ი. ვისიმე კუთვნილი სოფელი, ყანა, ველი. ვარძ ფუძე თავს იწენს ტოპონიმებში: ვარძა, ვარძია და ვარძანეთი, ასევე სიტყვაში **სავარძელი**. ივ. ჯავახიშიელი თვლიდა, რომ ძველად ვარძ - ვერძი მამაკაცის და მამალი ცხოველის გამომხატველი ყოფილა (ბერძენიშიელი, 2006:107)“. საბოლოოდ ვარძაგარაში ვარძ- ნაწილს დ. ბერძენიშიელი უკავშირებს მინერალური წყლის აღმნიშვნელ ვეძა - ვერძა ფორმას. ე.ი. ვეძა // ვერძა გვაძლევს ვარძას და ეს უკანასკნელი კი - ვარძაგარას (ბერძენიშიელი, 2006:107).

ვარძია გამოქვაბულთა სინონიმა საქართველოში. ხერთვისიდან ნაქალაქეისკენ მიმავალი გზის პირას კლდეს, რომელსაც ქვებთა თხრის კვალი ამჩნევია, აქვია ნავარძიებუ. მოქმელმა ასეთი განმარტება მოგვაწოდა: „აქ ვარძია უშენებით, მაგარი ყოფილა და დაუგდიათ, მერე გადასულან ვარძიას“.

საფარიდან მიმავალი სატალაოს გზიდან ჩანს ურავლის მარჯვენა ნაპირის გამოქვაბულები, რომელთაც ღრულელები **სავარძიებს** უწოდებენ. ამ სახელს აქვს ვარიანტები - **სავარძები**, **სავარწე**, **სავარძე**. ვარძობა ნიშნავდა კლდის გამოტრას, კვუთას. სახერეკ კეტს მათხაფი ერქვა. მათხაფი აქონდათ სხვადასხვა ზომისა. იგი იყო ბრტყელპირიანი რკინის გრძელი სატრეთელი, რომელიც ვეკვა ერთ კაცს, ურტყამდა მეორე უროს. ვარძობა ორი კაცის საქმეს, მუშაობას ნიშნავს.

მართალია, ინფორმატორთა მტკიცებით, იარაღს, რომლითაც კლდეს კვუთდნენ, მათხაფი ერქვა და ვარძობა ორი კაცის მუშაობას გულისხმობდა, მაგრამ საფიქრებელია, რომ მათხაფი ახალი სახელია ლითონის იარაღისა, რომელსაც მანამდე ვარძი უნდა რქმოდა.

სულხან-საბა ორბელიანს განმარტებული აქვს ვარზი - „მახვილია ცელივით“. იქვე უთითებს მის ფონეტიკურ ვარიანტს - ვარზი. ამ ორთაგან რომელი რომელიც უფრო მკაცრად განსაზღვრავს, თვით სულხან-საბაც სემატიკურად უფრო თუ ვარზიო (ორბელიანი, 1965:256). ამავე სიტყვას სულხან-საბაზე დაყრდნობით და იერემია წინასწარმეტყველის დამოწმებით ერთმანეთის ვარიანტებად განმარტავს დაუთო ჩუბინაშვილი - „მახვილი ცელივით (ჩუბინაშვილი, 1984: 499, 502)“.

ძველი ქართული ძეგლების მიხედვით ილია აბულაძეს განმარტებული აქვს ვარზი - საფხეკი, ქლიბი, კეტი, კომბალი (აბულაძე, 1973:153). ივანე გვარამაძეს ვარზი აქვს განმარტებული, როგორც „ცელისნაირი მახვილი“ 1907 წელს შედგენილ ლექსიკონში (გვ. 101).

ამგვარად, შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ვარზი და ვარძი ერთმანეთის ფონეტიკური ვარიანტებია. შდრ. ზროხა და ძროხა (აბულაძე, 1973:169); ზრახვა - ძრახვა; ზორვა - ძორვა (აბულაძე 1973:168) და სხვა.

ვარძიის ქვაბებში ბევრგან ეტყობა ვარძით თუ ვარზით ნამუშევარი, გრძელი ნაკვეთი რომ გადასდევს ჭერს. ეს ნაკვეთი იქცევა ხოლმე ხალხის ფანტაზიის წყაროს სათავედ. თითქოს ისეთი ძლიერი კლდის შკაფავები იყვნენ მაშინდელი მუშები, რომ ერთი მოქნეული წერაქვით დიდი მანძილი გაჰქონდათ. სინამდვილეში ეს ვარძით ნაკაფი კლდეა. ერთს ეჭირა ხელთ იარაღი, ხოლო მეორე უროს ურტყამდა. იარაღიც განსაკუთრებული ფორმისა იყო - გრძელი ცელისნაირი პირით, რომელსაც შედარებით მოკლე ტარი ჰქონდა. იქნებ სწორედაც ეს სიტყვა დაედო საფუძვლად ვარძიის სახელდებას?!

ვანის ძვაბები

ვარძიას ტოლს არ უდებს თავისი ისტორიული და კულტურული მნიშვნელობით მასზე უფრო ადრე აშენებული, კლდეში ნაკვეთი შესანიშნავი ძეგლი ვანის ქვაბები.

ვანი გავრცელებული სიტყვაა ქართულ ენაში. მისი მნიშვნელობა იყო: სადგომი, „სახლი“, დაბა, საცხოვრებელი, მონასტერი, „საყოფელი“, „ბუნავი“ (აბულაძე, 1973:153). სულ-

ხან-საბას მიხედვით: სადგომი, საენე (ორბელიანი, 1965:257). მისი პარალელური ფორმაა ვანა - სადგომი (ორბელიანი, 1965:257).

ვანისაგან არის წარმოქმნილი საენე - „სადგომი“ (აბულაძე, 1973:356); ქარვასლა, ბანაკი (აბულაძე, 1973:356), საენის-დადგე-ბა- დაბინავება, საენის-ყოფა - დადგომა, ბინის დადგება (აბულაძე, 1973:356); დავანება- „დადგინება“, „ყოფა“, „დადგრომა“, დადგომა, დასახელება, დაბინავება; დავანებული - „დაბანაკებული“ (აბულაძე, 1973:108).

ასევე ბევრია ამ ფუძისაგან ნაწარმოები ტოპონიმები საქართველოში: ვანი არის სოფლების სახელად აჭარაში, გურიაში და იმერეთში (ჭიათურისა და ხარაგაულის რაიონებში). ვანათი (ცხინვალის რ.), ვანეთი (თეთრიწყაროს რ.), ვანელი (ჯავის რ.), ვანთა (თელავის რ.). დასავლეთ საქართველოშია ვანის რაიონული ცენტრი ქ. ვანი. სოფლები: ვანის-ქედი (ოზურგეთის რ.), ვანისჭალა (წყალტუბოს რ.), საენე (სანიხურის რ.), საენისუბანი (ხაშურის რ.). „ტაოშიც ყოფილა ვანისხევი, ჳოროხის ხეობაში (პარხალის სამხრეთით) (მუსხელიშვილი, 1939:9)“.

ისტორიულ მესხეთში იყო სოფ. ვანი ერუშეთის მთებში, შოლოს წყლის სათავეებში, ბუზმარეთთან ახლოს. ვანში დღევანდლამდე შემორჩენილია წარწერიანი ეკლესიის ნანგრევი. ბოლო დრომდე იქ სოფ. ხიზაბავრის ფერმა იყო. მე-16 საუკუნეში ვანში 8 კომლი ცხოვრობდა (ჯიქია, 1958:300). ეს ის ვანია, რომლის შესახებაც ღ. მუსხელიშვილი წერს: „ვანი არის კიდევ მდინარე ტაშლიყაშიას (მტკვარს მარცხნიდან ერთვის ტოლოშთან) ზემოწელზე, თმოგვიდან ჩრდილო-დასავლეთით. არ ვიცი, არის აქაც ქვაბები თუ არა (მუსხელიშვილი, 1939:11)“.

ამ ვანის სიახლოვეს ქვაბები ნამდვილად არ არის. ერთი ვანის დაარსების შესახებ მოგვითხრობს გიორგი მერჩულე: „ხოლო ნეტარმან მამამან გრიგოლ ძიება ყო გულმოდგინედ და პოვა ადგილი კეთილი გუნათლეს მახლობლად, ჯვარი დასწერა და მუნ აღაშენეს მონასტერი დედათაჲ, რომელსა აწ ჰქვიან გუნათლეს ვანი (მერჩულე, 1982:232)“.

ბორჯომის ხეობაში სოფ. ფაფასთან ახლოს აღწერილი აქვთ ოსმალებს სოფ. ვანთა, რომელიც იმ დროსვე გაუკაცრიელებული იყო, მაგრამ გადასახადი მაინც შეწერილი ჰქონდა (ჯიქია, 1958:487). სოფელი ვანისხევი ვარძიის ხეობა-

ში მდებარეობდა და მისი სახელი დაკავშირებული ჩანს ვანის ქვაბებთან. იგი, მართალია, ნასოფლარის სახითაც კი არ მოღწეულა ჩვენამდე, მაგრამ „დავთის“ შედგენის დროს სამკომლიანი სოფელი იყო. ასევე დაფიქსირებულია როგორც სოფელი მე-19 საუკუნის 30-იან წლებში (მ. ბერიძე, 1958:365). კიდევ უფრო მეტია ვან - ფუძიდან მიღებული სახელები მიკრო ტოპონიმიში, რომელთა ჩამოთვლა შორს წავიყვანს. ვანი ცნობილი სახელია აღმოსავლეთ თურქეთში. იგი მდებარეობს ვანის ტბის აღმოსავლეთ ნაპირზე. მის ადგილას მდებარეობდა ძვ. წ. IX-VI სს-ში ურარტუს ხედიშვიფოს დედაქალაქი ტუშუა, რომელიც ძვ. წ. VI საუკუნიდან ცნობილია ვანის სახელწოდებით. სომხური საბჭოთა ენციკლოპედიის მიხედვით ვანის სახელი მოდის ეპიგრაფიკულ წარწერებში დადასტურებული ბიაინილის სახელწოდებიდან. ხალხური გადმოცემით ვანის დაარსება მიეწერება ასურეთის დედოფალს შამირამს. სინამდვილეში კი ის დაუარსებია ურარტუს მეფე სარდურს.

მ. ანდრონიკაშვილი ვან სიტყვას საშუალო ირანულიდან შემოსულად მიიჩნევს: „იმის გამო, რომ ქართულსა და სომხურს თითქმის იდენტური ფონეტიკური სისტემა აქვთ, მსგავსი სიტყვების შესახებ არ შეიძლება დაბეჯითებით თქვას, ისინი უშუალოდ არიან შემოსული ქართულში თუ სომხურის მეშვეობით. ქართულსა და სომხურს ამ შემთხვევაში ერთგვარი შესაძლებლობები აქვთ საშუალო-ირანულ ბგერათა გადმოსაცემად (ანდრონიკაშვილი, 1966:168)“. საშუალო ირანული ვანი წარმოდგენილია Vahan (ვაჰან) ფორმით (ანდრონიკაშვილი, 1966:168). „საშუალო სპარსულში გადმოცემულია ვ და ხ თანხმოვნით. მეტწილ შემთხვევაში კი იკარგვის (ანდრონიკაშვილი, 1966:214)“.

ქართული ტოპონიმი საშუალებას იძლევა, თვალი გავადევნოთ ამ სიტყვის ქართულში შემოსვლის პროცესს და დავადასტუროთ სამივე ფორმა - როგორც ხ-ანიანი, ისე ვ თანხმოვნით და ამ თანხმოვნის გარეშე. მხედველობაში გვაქვს ვარძიის ხეობაში, ვარძიამდე ორ-სამ კილომეტრში, მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე მდებარე ვაჰანის ანუ ვანის ქვაბები. ვანის (ვაჰანის) ქვაბები VII-IX საუკუნეთა ძეგლია. IX-XI საუკუნეებში ხდება მონასტრის გაფართოება, ახალი ქვაბ-სენაკებითა და ცენტრში წმ. გიორგის ტაძრის გამოკვე-

თით. ორასამდე გამოქვაბული 16 იარუსად არის განლაგებული. სხვადასხვა დროს სხვადასხვა ფეოდალური საგვარეულოები იყვნენ ვანის ქვაბების პატრონები, კერძოდ: გურგენისძენი, თმოგველთა საგვარეულო, მხარგრძელები, ფარქაძისძენი და რჩულიშვილები (საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესიის ენციკლოპედიური ლექსიკონი, 2007:322). 1204-1234 წლებში ერისთავთურისთავ მხარგრძელს შეუდგენია ამ მონასტრის ტიპიკონი - „ვაჰანის ქვაბთა განგება“. სხვა მოსაზრებით - 1225-1230 წლებში (ტალახაძე, 1999:27).

ს. ჯიქია წერს: „ვანის ქვაბი საქართველოს სამონასტრო ისტორიაში კარგად ცნობილი ვაჰანის ქვაბია. „ვაჰავის ქვაბთა განგების“ გამომცემელმა ღ. მუსხელიშვილმა აღნიშნა, რომ ვაჰანის ქვაბებს უკვე მე-14 საუკუნის მეორე ნახევარში ვანის ქვაბებს უწოდებენ. კ დაიკარგა და ორი ა-ს შერწყმით მიღებულია „ვანის ქვაბები“ (ჯიქია, 1958:365)“. სესაძლებულია, ამ ადგილს უკვე „განგების“ შედგენის დროსაც აღარ უწოდებენ ვაჰანის ქვაბებს და წესდების დამდებნი ტრადიციას უწევდნენ ანგარიშს. ასეა თუ ისე „ვაჰანის ქვაბთა განგებაში“ შემონახულია ჩვენთვის საინტერესო ირანული ფორმა ვაჰანი, უფრო ძველი, ვიდრე სომხურსა და ქართულში შესული ვანი.

ვფიქრობთ, ვაჰანი უნდა იყოს ამოსავალი ხარაგაულის რაიონის სოფ. ვახანისათვის, სადაც სპარსული კ გადმოცემულია ქართულში ხ-დ. ხ ქართულში უფრო მღვრადი აღმოჩნდა, ამიტომ ეს სახელი დღესაც ამ ფორმით იხმარება. ვაჰანისა და ვახანის სახელთა იგივეობაზე მიუთითებს თ. ჟორდანიამ და „ვაჰანის ქვაბთა განგების“ გამომცემელმა ღ. მუსხელიშვილმა. „ვაჰანი“ საქართველოში დღეს აღარსად ჩანს. მხოლოდ იმერეთში არის ვახანი, ვახანის ციხე და ჩხერიმელას შემდინარე ვახანის ხევი. თ ჟორდანიამ პფიქრობდა, რომ მესხეთში თურქების გაბატონების შემდეგ (ხაზი ჩვენია-მ. ბ), ძველი ვაჰანიდან ჩხერიმელას ზემო წელში გადმოსახლებულებმა „ახალს სოფელს უწოდეს იგივე სახელი ძველის თვისის სოფლისა ვაჰანი ანუ ვახანი (მუსხელიშვილი, 1939:9)“.

ვანის ქვაბებიდან წასულთა მიერ ვახანის დაარსებას ისტორიული საფუძველი აქვს მოქმენილი. 1551 წელს შაჰ-თამაზის მიერ სამცხის აოხრების შემდეგ თურქთა გაბატონების გამო ეკლესია-მონასტრები შევიწროებისა და დევნის შედეგ

გად ცარიელდებოდა, მღვდელ-მონაზვნები იმერეთსა და ქართლს აფარებდნენ თავს. „ხარაგაულის რაიონში არსებობს სოფელი ვარძია, სადაც დაცულია სამრევლო და კლესია. აქვე ახლოსაა ვახანიც. ეს ორი მონასტერი ნაგებობისა და ვანის ქვაბებიდან გახიზნული ბურების მიერ დაზარალებულად უნდა ვიგულისხმეთ (მელითაური... 1955:73)“.

1393 წლის ერთ-ერთი თარიღიანი მინაწერის მიხედვით ვაჰანი უკვე ვანის სახით მოიხსენიება (მუსხელიშვილი, 1939:10).

მე-15-მე-16 საუკუნეებში მხოლოდ ვანის ქვაბებად იწოდება ვაჰანი: „ორშაბათს ვანის-ქუაბს მივაღექით და ოთხშაბათს იერიშით ავიღეთ“ - ვკითხულობთ „მესხურ მატრიანეში“ (შარაშიძე, 1961:14). ასევე მხოლოდ ვანის ქვაბის სახელით მოიხსენიებს ვახუშტი ამ ადგილს. შაჰ თამაზის შემოსევის შესახებ წერს იგი: „ჩამოვიდა ყვენი, აღიღო ვარძია, თმოგვი, ვანის ქუაბნი, ასპინძა, ვარენთა და სრულიად სამცხის ციხენი (ვახუშტი, 1973:716)“.

ასე რომ, ვაჰანიდან მისი სეხნია (ფონეტიკური ვარიანტი) ტოპონიმი ზემო იმერეთში თურქთა შემოსევამდე ბევრად ადრე უნდა წარმოქმნილიყო, ან მაშინვე, როდესაც ვაჰანის ქვაბებში მონასტერი იყო, ან - მანამდე, თუ იგი საერთოდ დამოუკიდებლად შექმნილი სახელი არ არის.

კომპოზიციის მეორე ნაწილი არის ქვაბი (ქუაბი), რომელიც ცნობილია სახელია, როგორც ძვ. ქართულში, ისე ტოპონიმიაში. ქუაბი სულხან-საბას მიხედვით არის „კლდე გამონაკაფი (ორბელიანი, 1966:235)“, ხოლო ძვ. ქართულში - „გამოქვაბული, ბუნავი (აბულაძე, 1973:456)“, მისგან არის ნაწარმოები ქუაბოვანი, - გამოქვაბულები, ქვაბნარი (აბულაძე, 1973:456).

ქვაბი მრავალი ადგილის სახელდებაში მონაწილეობს, როგორც დამოუკიდებლად, ისე სხვადასხვა კომპოზიციის შემადგენლობაში. სამცხეში ცნობილი მდინარეა ქვაბლიანი (← ქვაბულიანი). ასევე ქვაბლიანი ჰქვია ნახოფლარს ადიგენის რაიონში (ჯიქია, 1958:155). ცნობილი სახელია ქვაბისხევი და სხვანი.

მე-19-მე-20 საუკუნეში მესხურ დიალექტში ქვაბი, გამოქვაბულის მნიშვნელობით, შეცვალა მადარამ, რომელმაც მრავალი ადგილის სახელი წარმოქმნა სამცხე-ჯავახეთში.

ამგვარად, ქრისტიანული ძეგლები სამცხეში მნიშვნელოვანია არა მხოლოდ თავიანთი სარწმუნოებრივი მისიით, ისტორიულ-კულტურული დანიშნულებით, არამედ დიდი ისტორიული მასტიკური დატვირთვითაც. სამცხეში ამოუწურავია ქრისტიანობის ეპოქაში შექმნილი ტოპონიმები და ისეთი სახელებით, რომლებიც დაკავშირებულია ჩვენს ენობრივ და ისტორიულ წარსულთან.

კიდევ ერთი ეკლესიონიმი

ეკლესიონიმში ჩვენ ვიგულისხმებთ ქრისტიანულ ტაძარებსა და სალოცავთა სახელებს. ზოგჯერ სოფელთა სახელები თავისი წარმოშობით ეკლესიონიმებია, ამიტომ მათ განვიხილავთ ძველი შინაარსით. ძველი შინაარსი ნიშნავს შემდეგს: სოფელს შეიძლება ერქვა სხვა სახელი ან საერთოდაც, არაფერი ერქვა, უბანი იყო რომელიმე სოფლის და იქ აშენდა წმინდა გიორგის სახელობის ტაძარი. ხალხისთვის, სოფლისთვის ეს იმდენად მნიშვნელოვანი მოვლენა იყო, რომ ტაძრის სახელი გადავიდა სოფელზე, მაგრამ ენამ ერთგვარად მაინც გამიჯნა სალოცავის სახელი და თუ ეკლესიას წმინდა გიორგის ეკლესია ერქვა, სოფელს გიორგიწმინდა დაერქვა. ონომასტიკოსები ამ მოვლენას მეტონიმიასაც უწოდებენ, მაგრამ ჩვენ არ უნდა გავმიჯნოთ ეკლესიის სახელი და სოფლის სახელი, რადგან საბოლოოდ სოფელი მოიცავს კიდევაც ეკლესიასაც. ეკლესიონიმი ეკლესიის სახელს ნიშნავს, ამიტომაც ვამბობთ, რომ სახელის პირვანდელი დანიშნულებით ვინმართ ამ სიტყვას. პირვანდელი სახელებების ობიექტი, ანუ დენოტატი ხომ ეკლესია იყო.

ამჯერად შევეხებით ერთ შედარებით ნაკლებად ცნობილ წმინდანს, რომლისადმი თავყვანისცემა პოპულარული ყოფილა მესხეთში და რომლის სახელსაც უკავშირდება ეკლესიის სახელი. ეს არის ტოპონიმი მამაწმინდა.

მართალია, გამოთქმულია მოსაზრება, რომ „სწორედ მამა ღმერთის სახელობის ეკლესიის გამო უნდა შერქმეოდა ადგილს ეს სახელი,“ მაგრამ ამ მოსაზრებას ერთგვარ წინააღმდეგობას უქმნის ეკლესიონიმი სამება, რომელშიც იგულისხმება მამა ღმერთიც. აქ ცოტა სხვაგვარად უნდა იყოს

საქმე. მამაწმინდაში ამოსავალი შეიძლება გვექონდეს წმინდა მოწამე მამაის სახელი.

მამაი წარმოშობით იყო „ქვეყანაით ფლადონეთით, ქალაქით ღანლით (გიორგი მთაწმინდელი)“ წარსწინებულნი იქნა და, „წაშა აურელიანეს (270-275) დროს; მისი სურდა მისი ნებისყოფა გაეტეხა და კისარიის მახლობლად მდებარე უდაბნოში მალალ მთაზე ცხოვრება უბრძანა. მამაი დამორჩილდა. მალე მან წმინდა ცხოვრებით საოცარი ხელმწიფება მოიპოვა ბუნების ძალებზე. მის სამყოფელთან ყოველდღე იკრიბებოდნენ უდაბნოს მკვიდრი მხეცეები და წმ.სახარების კითხვას ისმენდნენ. წმ. მამაი მხოლოდ გარეული თხებისა და ირმების რძით იკვებებოდა. მამაის სასწაულმოქმედების ამბავი გავრცელდა. განრისხებულმა იმპერატორმა მისი მოკვლა ბრძანა. მრავალი სხვადასხვა ტანჯვის შემდეგ წმ. მოწამე „ქეთა განიტეენა და ლახურითა განიგმირა.“ ქართულ ენაზე არსებობს წმ.მოწამის ცხოვრების სამი თარგმანი (ს.მ.ე.ე.ლ. 2007:536).“

წმინდა მამის მოწამეობრივი სიკვდილი ტრაგიკულად განვითარდა: „ბოლო წამებისას წმინდანს მხეცეები მიუხიეს, მაგრამ მოხდა საოცრება: დათვი თაყვანს სცემდა და ფეხთა ამბორს უყოფდა. ვეფხვი კი უნით წარახოცდა ოფლს და წყლულებს ულოკავდა. ღომმა წამების მაცქერალთაგან მრავალნი დაგლიჯა“ (მესხი 2009:45-46)“. წმინდა მოწამის სახელზე მრავალი ეკლესია და სამი მონასტურია აგებული კონსტანტინეპოლში, მათგან ერთ-ერთი VI საუკუნისაა (მესხი 2009:46).

წმ. მამა (მამად) ქართველთა ერთ-ერთი უსაყვარლესი წმინდანი ყოფილა. ამის დამადასტურებელია არაერთი გამოსახულება და ხატი, რომელმაც ჩვენამდე მოაღწია. ისინი XI-XII საუკუნეებშია შექმნილი: 1. გელათური ტონდო, რომელზედაც წმინდანი ღომზე ამხედრებულია გამოსახული (XI ს-ის პირველი მეოთხედი). 2. შანგლისის ღმრთისმშობლის მიძინების ტაძრის (VII ს.) გუმბათის მოხატულობაში (XI ს.) ფურადოვან წრეში მოთავსებული კომპოზიცია, რომელიც იმეორებს გელათის ტონდოზე მოთავსებულ წმ. მამის გამოსახულებას; 3. გრიგოლ ღმრთისმეტყველის თხზულებათა კრებულში (XII ს.) მოთავსებულია წმ. მამის გამოსახულება (მესხი, 2009:46).

ზემო თქმულიდან გამომდინარე, სრული უფლება გვაქვს ვიფიქროთ, რომ მესხეთში, რომელიც განსაკუთრებით მდიდარია წმინდანთა სახელზე აგებული ტაძრებითა და შესაბამისად სოფლის სახელებით, უნდა გვქონოდა წმინდა ხელობის ტაძარი და სოფელი.

ბ. ჯიქიას დაფიქსირებული აქვს სამი მამაწმინდა, სამივე ნასოფლარია. ამთვან ყველაზე ცნობილი ადგილი ამ სახელით არის ნასოფლარი სოფ. **ოთასთან**. იგი დასახელებული ყოფილა შემდეგ გარემოცვაში: **ოთა, წირა, ქვემო ინთორა, მლაშისხევი, ზემო ბოგთა, ფერისხევი, კარკლოანი (კარკლიანი) მამაწმინდა, ხიდურეთი, შორთა (შორეთი)**.

ჩამოთვლილთაგან სოფლის სახით მხოლოდ ოთამ მოაღწია დღევანდლამდე.

მამაწმინდის შესახებ ბ. ჯიქია წერს: „დაწერილობას დიაკრეტული ნიშნები არა აქვს, მაგრამ ისეთი ნათელი მოხაზულობისაა, რომ მის მამაწმინდად ამოკითხვაში ეჭვი არ შეპარება. ერთ საბუთში ონლორა, სახუდაბელი სოფლებთან ერთად იხსენიება **Куримамацминда**-დ, მაგრამ ამ შემთხვევაში რა ურთიერთობაშია ერთმანეთთან ყური და მამაწმინდა სიტყვები, მე არ ვიცი (ჯიქია, 1958:203)“

ყური ცალკე სოფელი იყო ორგორასთან ახლოს. მესხეთში გავრცელებულია ხალხური ლექსი, რომელიც ჩაუწერია სურგი მაკალათიას:

„რუსთაეს აყვავდა გვირილა, ვაი მოუვა ზველსაო,
ყურს წყაროები გამოვლენ, ნეტაი ახაშენსაო.“

ყური, ზველი, ახაშენი და ორგორა, ასევე ნასოფლარი მამაწმინდა, ახლომახლო მდებარე სოფლებია, ამიტომ შეიძლება ჩვენ გვაქვს ორი სოფლის სახელისაგან მიღებული კომპოზიტი **ყურიმამაწმინდა**, როგორც ეს გვქონდა **ზადენგორისა და ხიზაბაგრის** შემთხვევაში. ყური გეოგრაფიული ტერმინია, რომელიც ადამიანის სხეულის ნაწილების მიხედვით არის შერქმეული, როგორც მაგალითად: **ზურგი, ყელი, თავი, წელი...** თითოეული მათგანი ადგილს ახასიათებს, რომელთაც შეიძლება დაერთოს მსაზღვრელად **ზემო, ქვემო და ა.შ. ყურიმამაწმინდის** შემთხვევაში თუ ყურს გეოგრაფიულ ტერმინად მივიჩნევთ, მივიღებთ შემდეგი მნიშვნელობის სახელს: მამაწმინდის ყური, ისევე, როგორც გვქონდა **ყურიდა-**

დემი. თუ ეს ასეა, კითხვის ნიშანი მოეხსნება ს. ჯიქიას მიერ წაკითხულ **ყურისოფელს** (ჯიქია, 1958:484).

ამგვარად, თუ ყურისა და მამაწმინდის ამგვარი ახსნა ახლო მდებარეობით შეიძლება, ამ მამაწმინდის ეუწოდოთ ყურისა და ორგორის მამაწმინდა, რადგან **მამაწმინდაში ხალხი აღარ ცხოვრობდა, ორგორაცა და ყურიც სოფლები იყო.**

დღევანდლამდე მოვიდა ტრადიცია, რომ მამაწმინდა ნასოფლარია ოთასთან ახლოს. ს. ჯიქიას, როდესაც ის „დაფთრის“ ტოპონიმის იდენტიფიკაციაზე მუშაობდა და სწავლობდა მესხეთის საკუთარ სახელებს, მას ეხმარებოდნენ საქმეში გარკვეული ადგილობრივი ადამიანები — ნ. ნათენაძე და ვ. ტაბატაძე. მათ კარგად იცოდნენ სამცხისა და ჯავახეთის სოფელთა და ნასოფლართა სახელები, ამიტომ სარწმუნოა ს. ჯიქიას ნათქვამი: „ნ. ნათენაძის მიხედვით, მამაწმინდა პუნქტი სოფ. ოთასთან უნდა იყოს, უღუნე ტაბატაძეც ადასტურებს ასეთი სახელწოდების პუნქტს, მაგრამ ადგილმდებარეობა არ იცის.“ ოთის სიახლოვეს მითითებულ სახელს ეუწოდოთ ოთის მამაწმინდა, ყურისა და ორგორის მამაწმინდის საპირისპიროდ. არის კიდევ მესამე, რომელიც იმავე „დავთარშია“ დამოწმებული: „**Действительно есть в Ацкурском санджаке две пустопорожние деревни... Персатхеви и Мамацминда.**“ თუ ოთის მამაწმინდა არ იგულისხმება ამ შემთხვევაში, მასაც ეუწოდოთ **აწყურის მამაწმინდა**. სამივე მათგანი დაკავშირებულია წმინდა მოწამე მამასთან, რომლის სიმბოლოც არის ღოშზე ამხედრებული წმინდანი.

არის დიდი ალბათობა, რომ თუ ჩვენი ვარაუდი სწორია, მაშინ ამ სამი პუნქტიდან სადმე უნდა აღმოჩნდეს ღოში მხედრით, რომელიც ქვაში იქნება გამოკვეთილი ისე, როგორც წმ. გიორგის რელიეფია **წუნდისა და ახაშნის** კელე^{10,5}

აწყური საქართველოს ერთერთი უძველესი ქალაქი იყო. პერაკლეს ღაშქრობის დროს (VII ს.) აქ საყდარი აუგებდნენ რომელიც XII-XIII სს. სამცხის საეკლესიო ცენტრად იქცა. „კრიგოლ ხანძთელის ცხოვრების“ თანახმად უკვე გრიგოლის დროს (VIII-IX სს-ში) არსებობდა აწყურის საეპისკოპოსო და საკათედრო ტაძარი, რომლის მეთაური იყო ხანძთელის მოწაფე ევრემ დიდი მაწყვერელი. დღეისათვის შემორჩენილია აწყურის გუმბათოვანი ტაძრის ნანგრევები. „ფართობით იგი ყველაზე დიდი ეკლესია ყოფილა საქართველოში (ს.მ.ე.კ., 2007:119)“.

აწყური ფრიად მნიშვნელოვან სამხედრო-სტრატეგიულ პუნქტს წარმოადგენდა. აქ გადიოდა დიდი გზა, რომელიც სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს აკავშირებდა ქართლთან (მენაბდე, 1962:47).

ბოლო დროს აწყურში ჩატარდა არქეოლოგიური გათხრები, რომელმაც ბევრი ისტორიული ცნობა გააცოცხლა: „აწყურის ტერიტორიაზე არსებული ციხის ციტადელში მიკვლეულია ახალი წელთაღრიცხვის დასაწყისის ანუ ანდრია მოციქულის აწყურში ყოფნის პერიოდის კედლის ნაშთი, რომელიც ანდრია მოციქულის მიერ ციხის ზედა ნაწილში მარიამ ღვთისმშობლის ხატის დასვენების შესაძლებლობას რეალურს ხდის. ციხე, როგორც ჩანს, წარმოადგენდა იმ მოსახლეობის აკროპოლისს, რომელიც მდინარეს მტკვრის მარცხენა ნაპირზე მდებარეობს... უკანასკნელ წლებში ჩატარებული გათხრების შედეგად დაფიქსირებულია მნიშვნელოვანი ფაქტი – ძველი სამოსახლო არსებობდა ძვ. წ. აღრით V საუკუნიდან ახ. წელთაღრიცხვით I საუკუნის ჩათვლით მდინარის მარცხენა ნაპირზე. ახალი წელთაღრიცხვის დამდეგიდან სამოსახლოს მდებარეობა შეიცვალა და იგი მთლიანად მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე გადაშოვიდა. სწორედ აქ განვითარდა შუა საუკუნეების ქალაქი, რომლის არქიტექტურულ დომინანტს წარმოადგენდა ორი ხუროთმოძღვრული ძეგლი – ღვთისმშობლის ტაძარი და ციხე (ლიჩელი, 2008:№8(116))“.

მთელი ისტორიის მანძილზე აწყური მნიშვნელოვანი პოლიტიკური და საეკლესიო ცენტრი იყო. აქ იქადაგა პირველად ქრისტიანობა ანდრია პირველწოდებულმა პირველ

საუკუნეში და მოაქრისტიანა სამცხე. საქართველოში შირო-
ნის კურთხევის უფლება სწორედ აწყურის ეპისკოპოსის -
ეფრემ მაწყურელის მცდელობით დაწესდა. იგი, საქართვე-
ლოს ერთ-ერთ უმთავრეს ეპარქიას წარმოადგენდა. აწყურის მო-
ციქულ ანდრიას მიერ დაარსებული აწყურის სასულიერო სემინა-
როშილის საკათედრო ტაძარში დაბრძანებული იყო დვთის-
მშობლის ხელთუქმნელი, სასწაულმოქმედი ხატი. აწყურის
უძველესი საეპისკოპოსო გაუქმდა თურქთა მძლავრობის
დროს XVII საუკუნის ბოლოს. იმავე სახელწოდებით, მაგ-
რამ უფრო გაზრდილი ტერიტორიით აწყურის ეპარქია აღ-
დგა 1917 წელს (აბაშიძე, 2007:145)“.

სამცხის მთავრების მიერ სეპარატისტული იდეების გან-
ხორციელების საქმეში იყო მცდელობა, რომ ეკლესიურადაც
ჩამოეცილებინათ მესხეთი საქართველოს კათოლიკოსისათ-
ვის, ამიტომ კიდევ უფრო გაიზარდა აწყურისა და მაწყურ-
ელის როლი მე-14 - მე-15 საუკუნეებში.

აწყურის არსებობა ოდითგანვე დაკავშირებული იყო
მტკვართან. სტრატეგიულად მნიშვნელოვანი პუნქტი წარმო-
ადგენდა გზათშესაყარს. მტკვრის ხეობაზე გამავალი გზები
ვერ ასცდებოდა აწყურს.

ძველ ტექსტებში ეს სახელი სხვადასხვა ფორმით
გვხვდება: ნ. მარის მიერ გამოცემულ გიორგი მერჩულეს
„გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებაში“ გვაქვს „აწყური“ „სიწ-
მინდესა შინა აწყურისა სასწაულთა მოქმედი (მარი,
1911:კბ)“. „რამეთუ დიდი ეფრემ უწინარსს მრავალთ წლით
არსენისსა იქმნა ეპისკოპოს აწყურისა საყდარსა (მარი,
1911:მე)“. აწყურია აკაკი შანიძის რედაქტორობით გამოსულ
„ქართული ენის ისტორიულ ქრესტომათიაში“ „გრიგოლ ხან-
ძთელის ცხოვრების“ შესაბამის ადგილებში (შანიძე,
1949:258). აწყური მოიხსენიება ბასილ ზარზმელის თხზუ-
ლებაში, აგრეთვე, როგორც საეპისკოპოსო ცენტრი: „განაბ-
რწყინვა ღმერთმან დიდი იგი მღვდელთმოძღვარი გიორგი
შუარტყელელი, რომელმან დაიპყრა საყდარი აწყურისაჲ (ვაჩ-
ნაძე, 1975:177)“.

აწყურის ეპისკოპოსი არის მაწყურელი: „ტომნი დიდისა
ეფრემ მაწყურელ ეპისკოპოსისანი (მარი, 1911:ფვ)“.

„ხოლო ყოველთა ამათ საქმეთა სიმრავლისათა მეტყუე-
ლი პირი და ენაჲ დიდსავე თანა გიორგის მაწყურელსა
იყო ნეტარიცა მამაჲ სერაპიონ. ეინაჲცა ყოველნი ცრუ საწა-

ულნი და საქმენი, რომელნი-იგი პირველ ეპისკოპოსობისა და უკანაისკნელი ეხილვნეს, მომითხრნეს პირმან მან ურქვეველმან გიორგის ვეტყვ მაწყურელსა (ვანნაძე, 1975:178).
„ხოლო მოვიდა ღმერთ-შემოსილი გიორგი მაწყურელსა და ჯუარითა ყოველთა თანამწყობრთა ეკლესიისათა (ვანნაძე, 1975:180)“.

აწყური გვხვდება ღეონტი მროველის თხზულებაში ჩართულ ანდრია პირველწოდებულის ეპიზოდში: „აწ ყოველთა მიერ სახილველ არს ხატი ყოვლადწმიდისა აწყურისა ღეთისმშობელისა (ღეონტი მროველი, 1955:38)“. იქვეა ფონეტიკური ვარიანტი აწყვერი: „ხოლო წმიდა მოციქული წამოემართა და მოიწია აწყვერს ((ღეონტი მროველი, 1955:39)“, რომელსაც სქოლიოში ვარიანტად აქვს აწყური. „დაასვენეს ყოვლად დიდებული ხატი ყოვლად წმიდისა აწყვერის ღეთისმშობლისა მცირესა მას ეკუდერსა (ღეონტი მროველი, 1955:43)“. ჯუანშერთან ჩართულ იმავე ეპიზოდში გვაქვს აწყური (ჯუანშერი, 1955:224). „მატიანე ქართლისაში“ იხსენიება „აწყურის ციხის პატრონი (მატიანე ქართლისა, 1955:300)“. იხევე, როგორც პავლეოგრაფებთან, მატიანეშიც მაწყურელი გვაქვს: „გამოიყვანა მაწყურელმან მესხნი (მატიანე ქართლისა, 1955:300)“.

აწყურის სახელის ვარიანტულობამ დღევანდლამდე მოაღწია. მას ოფიციალურად, მართალია, აწყურს უწოდებენ, მაგრამ ადგილობრივი მოსახლეობა მეოცე საუკუნეში აწყვერად მოიხსენიებდა. მესხეთში გავრცელებულ ერთ ხალხურ ლექსში ვკითხულობთ:

„აწყურის ხეობას შემოვპყვე,
ჭაჭკარს ვნახე სახლი კლდისა,
აწალკული, დაწალკური ალაგური,
ქილდას ერთ გოგო ვნახე.
იმან დამიკოდა გული“...

აწყვერი, ჭაჭკარი, ალაგური, ქილდა სამცხე-ჯავახეთის სოფელთა სახელებია, ამიტომ მთქმელის ინფორმაცია სანდოა. ვინმე მესხს (ივანე გვარამაძეს) ჩაუწერია შემდეგი ლექსი:

„ბიჭი ვარ გოგიტაური,
თოფი მაგდია მხრიანი,
აწყვერში დავიარები,
როგორც ირემი რქიანი (თაყაიშვილი, 1918:110)“.

„აწყურის უფრო ძველი ფორმა უნდა იყოს „აწყეური“ ან აწყურში, ან აწყური (ჯიქია, 1958:121)“.

საბოლოოდ შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ აწყური შემდეგი ფორმებით გვხვდება: აწყური, აწყურთ, აწყურში, აწყურში. ეპისკოპოსი კი იყო ან მაწყურელი ან მაწყურელი. როგორც მოყვანილი ხალხური ლექსებიდან ჩანს, სახელი ნათესაობითში შეიძლება შეიკუმშოს და მივიღოთ აწყურის ფორმა. აქაც იგივე ფუძეებია გამოყენებული, რომელიც გვხვდება ძირეულ სახელში, ამიტომ შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ვ და უ ერთმანეთის ფონეტიკური ვარიანტებია. უმარცვლო უ-ს თავისი ნიშანი ანბანში არ ჰქონდა, როგორც ა. შანიძე ბრძანებს, ამიტომ ძველად ისევე იწერებოდა, როგორც მარცვლიანი უ. „ამაში გვშველის ზოგჯერ ახალი სალიტერატურო ქართული, სადაც ძველი უმარცვლო უ ვ-დ არის წარმოდგენილი (შანიძე, 1976:20)“.

ერთმარცვლიან სიტყვაში უმარცვლო უ ინარჩუნებს მარცვალს, როგორც ეს მოხდა აწყურის შემთხვევაში, ხოლო აწყურში იგი არის უმარცვლო, ამიტომ გვაქვს მისი პარალელური ვინიანი ფორმა – აწყერი. ეს იყო წესი ძველ ქართულში: „უმარცვლო უ შეიძლება სრული ხმოვანი გახდეს და მარცვლიანობა შეიძინოს თუ მას არ ახლავს ხმოვანი და მარტო დარჩა ერთმარცვლიან სიტყვაში (შანიძე, 1976:21)“. აწყური ორმარცვლიანია, მაგრამ უ-სა და ვ-ს ურთიერთობა უფრო ძველი ჩანს და იგი ფუძის შიგნით უნდა ყოფილიყო მომხდარი. ე.ი. იყო წყურ ფორმა, რომელშიც უ არის მარცვლოვანი და მას ჰქონდა პარალელური ფორმა წყურ, სადაც უ იყო უმარცვლო. აწყურში ა- პრეფიქსის სახით გამოყო ნ. მარმა (Mapp, 1935:163). ეს გამოყოფა რომ სწორია, ისიც მიუთითებს, რომ ისტორიული ფონეტიკური პროცესები ლექსიკური, ძირეული მორფემის ფარგლებში ხდება.

ვ-სა და უ ბგერების ურთიერთმიმართება ძველ ქართულში შეისწავლეს თ. გამყრელიძემ და გ. მაჭავარიანმა. მათი დასკვნა ასეთია: „ისეთი შემთხვევის ანალიზი, სადაც ერთსა და იმავე მორფემაში „ურედუქციო“ და „ნარედუქციალ“ ფორმათა მონაცვლეობა რეგულარულ ხასიათს არ ატარებს და სადაც ეტიმოლოგიური კავშირები უკვე დიდი ხნიდან არის გაწვეტილი, გვაფიქრებინებს, რომ უ-სა და უ-ს მიმარ-

თება ქართული ენის განვითარების უძველეს პერიოდში არ უნდა ყოფილიყო იგივე, რაც ძველ ქართულში: კერძოდ, „ურედუქციო“ ფორმებში ხმოვნის წინ უნდა გექონოდა [უ], ხოლო „ნარედუქციალ“ ფორმებში თანხმოვნებს უნდა ექონოთ მარცვლოვანი [უ] (გამყრელიძე, მაჭავარიანი, 1965:49).

აწყურის შემთხვევაში „ურედუქციო“ ფორმაა აწყურ-რი/აწყვერი. მართალია „[უ]-ს [უ] ბგერად დავიწროვებამ უმახვილო პოზიციაში გამოიწვია [ვ] (გამყრელიძე, მაჭავარიანი, 1965:53)“, მაგრამ ორივე ბგერა აგრძელებს არსებობას და ისტორიულ ქართულში (ლიტერატურული წყაროების მიხედვით VIII-IX საუკუნეებში) ორივე ფორმა დასტურდება, ისინი პარალელურად იხმარება.

აწყური და აწყვერი/აწყვერი ბოლო დრომდე (მე-20 საუკუნის 70-იან წლებამდე ძველი თაობის მეტყველებამდე) თანაბარი მოქალაქეობის უფლებით არსებობდა. უმახვილო უ ხმოვნის წინ ვ-დ იქცეოდა, როგორც კი შესაბამისი პოზიცია შეიქმნებოდა აფიქსების საშუალებით მაწყვერელის შემთხვევაში და ნათესაობით ბრუნვაში აწყვერი/აწყვერი/აწყვერის სახით. დღეისათვის ვ-ინიანი ფორმა აღარ არსებობს და გვაქვს მხოლოდ აწყური, რომლიდანაც გვაქვს გვარი (ფსევდონიმი) აწყურელი (ამ გვარს ატარებდა მესხეთის თეატრის მსახიობი) და ყოველგვარი კუმშვის გარეშეა ნათესაობითი ბრუნვა: „აწყურის საშ. სკოლა“, „აწყურის მოსახლეობა“ და სხვ.

აწყურის ეტიმოლოგია პირველად მოგვცა ნ. მარმა. მან აწყური დაშალა ა-წყურ- ფორმით. წყურ- დააკავშირა kar//kor//ker skur ფუძეებს. მისი მნიშვნელობა ნ. მარის მიხედვით არის: დასახლებული პიუნქტი, სოფელი, ქალაქი, მხარე (Mapp, 1935:163).

აწყური მნიშვნელობით უფრო ახლოს უნდა იდგეს წყალთან. ქართულ წყალს შეესატყვისება მეგრული წყუ (ფენრიხი, სარჯველაძე, 2000:657). წყალ-თან შორს არ უნდა იყოს წყარ-ო, რომელიც მეგრულში გვაძლევს წყორ-ს (ფენრიხი, სარჯველაძე, 2000:657). წყაროში ო არის სუფიქსი. მისი სუფიქსობის შესახებ „აზრთა სხვადასხვაობა არ გვაქვს (შენგელია, 2006:148)“.

წყარო და წყალ- სიტყვათა კავშირი აშკარაა. „წყარო სიტყვის არა მარტო შინაარსობრივი, არამედ მატერიალური

კავშირი წყალ სიტყვასთან იმდენად აშკარაა, რომ, ბუნებრივია, ამის შესახებ სამეცნიერო ლიტერატურაში აზრთა სხვადასხვაობა არა გვაქვს (შენგელია, 2006:147)“.

აწკური თავისი „რედუცირებული“ (აწკურ⁽¹⁾) წკურ⁽¹⁾ რედუცირციო“ აწკურ –აწკურ–აწკურ ფორმით წკურ⁽¹⁾ წკურ⁽¹⁾ წკურ⁽¹⁾ რიოდში გადადის. ამ აზრს ამაგრებს ისტორიული და არქეოლოგიური მონაცემები. ამგვარად შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ ამოსავალი უნდა იყოს „წკლის“ აღმნიშვნელი საერთო ქართველური ძირი წკ (ვ. თოფურია), რომელიც გარდა საკუთრივ წყალ ფუძისა გვაქვს წკურ- ფუძის სახით („წკურვილი“), ნე-რ-წკ, რ-წკე-ა ფუძეებში (ჩუხუა, 2000-2003:370).

ამავე რიგში ჩადგება წკარო (+*წკლ-არ+*წკალ-არ) (შენგელია, 2006:149). აღბათ აქვე უნდა განვიხილოთ სოფლის სახელი ახალციხის რაიონში წკორძა, რომელშიც გამოყოფენ წკორ-ს წკლის მნიშვნელობით (ნორაკიძე, 1971:137-141), ეს წკორ ქართული წკარ ფუძის შესატყვისი ჩანს (შენგელია, 2006:150).

საერთო ქართველურ წკ ძირს ერთვის „რედუცირებული“ ფორმებში -წკურ, -წკრ ან „რედუცირებულში“ -ურ სუფიქსი.

აწკური წკლიან ადგილს, წკლის ადგილს უნდა ნიშნავდეს. უძველესი დროიდან მოყოლებული იგი გაშენებული იყო მტკვრის მარჯვენა და მარცხენა ნაპირებზე.

სამსრის ისტორია-ეტიმოლოგიისათვის

ამ სტატიის დაწერა განაპირობა ჯავახეთში 2005 წელს მომხდარმა ინციდენტმა, რომელიც სამხართან იყო დაკავშირებული. მოვიყვან ამონაწერს ახალქალაქისა და კუმურდოს ეპისკოპოსის მეუფე ნიკოლოზის ხელნაწერი შრომიდან – „მისიონერული პრაქტიკა პოლიეთნიკურ გარემოში“: „ექსპედიცია არ შედგა. სტუდენტები გამოქვაბულში არ შეუშვეს. მიზეზი იყო სომხური ექსტრემისტული დაჯგუფების მიერ ორგანიზებული ნაციონალური ხასიათის დაპირისპირება, რომელშიც, სამწუხაროდ, სომხური სამოციქულო ეკლესიის წარმომადგენლებმაც ითამაშეს არც თუ უმნიშვნელო როლი. უკიდურესი დაძაბულობისას მათ განუცხადეს, რომ ეს

არის XII საუკუნის სომხური მონასტერი, რაც გახდა საფუძველი ქართველი სასულიერო პირების, მონაზვნებისა და სტუდენტების მორალური და ფიზიკური შეურაცხყოფისა სოფლის მოსახლეობის მხრიდან. მოგვიანებით პრეპროფესორ აქვეყნა საქართველოს სამოციქულო ავტოკეფალიური მართლმადიდებელი ეკლესიისა და საქართველოში სომხეთის სამოციქულო ეკლესიის საეპისკოპოსოს ერთობლივი განცხადება, სადაც სომხეთის სამოციქულო ეკლესიის საეპისკოპოსოს მეთაურმა გულწრფელი წუხილი გამოთქვა და ბოდიში მოიხადა დაზარალებულთა წინაშე სოფლის მოსახლეობის არასწორი ინფორმირებისათვის“.

ბოდიში ყოველთვის საქმეს ვერ შევლის. სოფლის მოსახლეობის აგრესია **სამსრის მონასტერს** მანამდეც არ აკლდა, ოღონდ ისინი ძველს უპირისპირდებოდნენ, როგორც ქართული კულტურის კუთვნილებას, ახალი აგრესია კი გამოიხატა ქართველთა მიერ „სომხური ძველის მითვისების“ გამო. იმისათვის, რომ ჭეშმარიტება ყველასათვის ნათელი იყოს, გადავწყვიტეთ სამსრის შესახებ იფორმაციისათვის მოგვეყარა თავი და მოგვეცა სახელის ეტიმოლოგია.

სოფ. **სამსრის** ისტორია შეისწავლა ს. ჯიქიამ. მუ-16 საუკუნეში ორი სამსარი იყო - **ზემო** და **ქვემო** (ჯიქია, 1958:286). ორივე სამსარი დაცლილია მოსახლეობისაგან (ჯიქია, 1941:206, 208).

ორივე სამსარი მთებშია ჩაფლული. ამიტომ უშუალოდ მხოლოდ სოფ. **მერენია** ესაზღვრება მას ჩრდილოეთიდან. „პატარა სამსარი მდებარეობს ტაბაწყურის მხარეს და იქით მთები შედარებით დაბალია. დიდი სამსარი მარჯვენა მხარეს, აქედან რო მივალთ, ხევის გამოდმა არის და რაკი სამსრის მთები მაღალია, ამიტომ დიდ სამსარს უძახიან. სოფელს აქვს ტბა, რომელიც არ შრება, ჭალები და მრავალი წყარო, რადგან სამსრის მთებზე გვიან შრება თოვლი, ის თოვლი იეურება და წყალი მუდმივი არის“ (ვ. ხუციშვილი 84 წლის, სოფ. კოთულისის მკვიდრი).

ტყიანი ჯავახეთის ეს ადგილები, სადაც **სამსრები** მდებარეობდნენ, ეტყობა, რაღაც დიდი უბედურობის გამო განსაკუთრებით დაცარიელდა მოსახლეობისაგან. ნასოფლარად ქცეული 33 სოფელი აღწერეს ოსმალებმა სამსრების გარშემო. აი, ისინიც: **ქვემო სამსარი, აკარანთა, ტაბისყური, შვიდეკლესია, ვარგავი, ქურდოვანი, გულუსუბანი, ოლდანი, ჭა-**

რული, მოლითი, ხუმრისი, ზაქარწმინდა, ოძისი, გელთუბანი, ქადისხევი, ზემო სამსარი, ქართაშენი, ხარიანი, კურაშენი, ბალანთა, წინუბანი, მოდგვანი. ზეოტა, ზერეონი, ხანჯაური, სესი. დანარჩენი ექვსი სახელის ამოკითხვა მოხერხდა (ჯიქია, 1941:206-209)

ვახუშტი ბატონიშვილი სამსრებს ცალკე სოფლებად არ აღწერს, იგი წერს: „ჯავახეთის მტკუარს მიერთვის ჩრდილოეთიდან ბარაღეთის მდინარე, რომელი გამოხდის ფარავნის ტბასა და სანსრების შორისს მთას და მოდის აღმოსავლეთად“ (ვახუშტი, 1973:670) ვახუშტის მიერ სანსრებად მოხსენებული ადგილი მე-16 საუკუნეში ოსმალების მიერ აღწერილი სამსრებია. ვ. ი. სწორი ფორმა ეს უკანასკნელია (ჯიქია, 1958:208). მ-ს მონაცველობა ჯავახურ დიალექტს ახასიათებს, ამიტომ, როგორც ჩანს, სამსარის ნაცვლად სანსარი ხალხურ მეტყველებაში ჩვეულებრივი ამბავია, რაც მე-20 საუკუნის დასაწყისში დაადასტურა აღ. ფრონელმა (ფრონელი, 1991:159).

ზემო და ქვემო სამსრების ნასოფლარებზე 1830 წელს ერზრუმიდან ჩამოსახლებული სომხები დასახლდნენ. და ნასოფლარებს ზემოსა და ქვემოს ნაცვლად დიდი და პატარა სამსარი დაერქვათ.

მე-19 საუკუნის ბოლოს სამსრები მონახულა და აღწერა ი. როსტომაშვილმა. მან დააზუსტა სოფლების მდებარეობა, რომ ახალქალაქიდან 20 ვერსის დაშორებით მის ჩრდილო-აღმოსავლეთით მდებარეობს სამსარი, ამავე სახელის მდინარეზე, რომლის ნაპირებზეც ჩაყოლებულია სამსარის ქვაბები. აქვეა შესანიშნავი ეკლესია და მონასტერი (Ростомов, 1898:97).

ი. როსტომაშვილი წუხს, რომ ეკლესია ძალიან არის დაზიანებული მასზე გადმომდინრე წყლის გამო. წყალი გამჯდარია კლდის ნაპრალებში და კედლებში, რის გამოც ნესტი გასჯდომია გამოქვაბულს (Ростомов, 1989:97).

მე-20 საუკუნის 30-იან წლებში სამსარი მოიხილეს ნ. ბერძენიშვილმა და ს. ჯიქიამ: „1933 წელს პროფ. ნ. ბერძენიშვილი და მე ბარაღეთიდან გავემგზავრეთ, გზად გავიარეთ სოფელი ღრტილა (იხტილა) და ავედით სოფ. სამსარში. აქ ჩვენ დავათვალიერეთ მაღაროებიანი მონასტრის ნანგრევები. კლდეზე, რომელიც ეკლესიის ყოფილა, ცნობილი

წარწერა ამ ადგილებში ტყეების არსებობის შესახებ. ეს და სხვა წარწერები შეისწავლა პროფ. ნ. ბერძენიშვილი (ჯიქია, 1958:287).

„მონასტრის სამხრეთის მხრით მდინარე ჩამოუვლის, ის აქვე სამსრის მთებიდან გამოდის. არც ამ მდინარეს აქვს სახელი. ვახუშტი მას ბარალეთის წყალს უწოდებს. ვფიქრობთ, უმართებულოდ. ბარალეთი ამ მდინარის არც გამოსავალშია, არც შესართავში. აქ არც ბარალეთის წყალი გაუვონიათ. გადასახლებულმა ჯავახებმა თან წაიღეს ქვეყნის ტოპონიმოკაც. მოსულთ კი ახალი სახელების დარქმევა ვერ მოუხერხებიათ. როგორც ჩანს, ეს არც თუ ადვილი საქმეა ... და ამას ვგრძნობ ყველგან ჯავახეთში“... (ბერძენიშვილი, 1964:150)

ყოველგვარი გაუგებრობის თავიდან ასაცილებლად კიდევ ერთხელ აღვწერთ სამსრისა და ბარალეთის წყალს. ბარალეთის წყალი ხათავეს იღებს სოფ. ბუჯანოსთან, გამოივლის ალათუმანს, კოჩიოს, ნასოფლარ სირგვის ქვემოდან ჩამოდის ბარალეთში, რომლის შემდეგაც ერთვის მას ღრტილის (იხტილის) წყალი, შემდეგ მერენიის წყალი, შემდეგ ჩადის სოფ. ზაკეში, არაგვაში, სადაც სოფელს შუაზე პყოფს ბარალეთის წყალი, ჩავა ორჯვაში, სადაც ატრიალებს წიქვილებს და ორჯვის ხიდთან უერთდება ჯავახეთის მტკვარს მარჯვენა ნაპირიდან, ბარალეთის წყალი არის პირველი შენაკადი ახალქალაქის ქვევით. ბარალეთის წყალს სხვა სახელიც აქვს ადგილობრივთა თქმით „კოთუღიელები ამ წყალს ვეტყვიან დიდწყალს, დორეთ რომ მიდის და ღრმა არის, ამიტომ აქვია დიდწყალი. დიდი წყალი მდორე წყალი არის, ღამაზათ მიდის და კარგი საბანაო არის, ქვა შიგ არ არის“.

სწორედ ბარალეთის წყლის მარცხენა შენაკადის მერენიის წყლის შენაკადია სამსრების წყალი, რომელიც ხათავეს იღებს სამსრების მთებიდან, გამოივლის სამსრის ტბას და შემდეგ შემოდის დიდ და პატარა სამსრებში, რომელთა გავლის შემდეგ უერთდება მერენიის წყალს და მასთან ერთად ერთვის ბარალეთის წყალს.

თავისთავად სამსარი რიგითი ჯავახური სახელი იქნებოდა, რომ არა კლდეში ნაკვეთი ტაძარი, ქვაბები და წარწერები, მათ შორის, ერთი ყველაზე მნიშვნელოვანი წარწერა, რომელიც გვამცნობს: „სახელითა ღეთისაითა, წმინდისაჲ

ღმრთის მშობლისადთა, ესე წმინდა ეკლესიის რიცხს განეხილა, მაშინ ესე ადგილი ტყისაგან არა ჩანდა“ (Ростомов, 1898:99).

კარგად აღწერს ჯავახეთის უტყუობას მე-19 საუკუნის ბოლოს ილია ალხაზიშვილი: „ურემი გაგზავნის უტყუო გადმოვლექით და გადმოვხედეთ ჯავახეთის უტყუო ვაკეს, ტიტველა მთებით შემოზღუდულს (ალხაზიშვილი, 1978:37)“. მოგზაური ტაბაწყურისაკენ მიდიოდა და სწორედ ჩვენთვის საინტერესო მიდამოებს დასცქეროდა, დასვენება რომ მოუნდა, ხე ვერ იპოვა, ქვის ჩრდილს შეეფარა და დაწერა: „მართლა და რა უბედურებაა ეს მოტიტველებული მთები! ჩვენი ცოდო ეკითხოს, ვინც აქაური ტყეები განეხა და ძირიან-ფესვიანად ამოაგდო! აბა, რაა! კაცი ერთ ხეს, ერთ ბუჩქს ვერ იპოვის, რომ პაპანაქებაში მზეს თავი მოარიდოს, ჩრდილს შეაფაროს. აბა, ამისთანა ბუნებამ რა კეთილი გაელუნა უნდა იქონიოს აქ მცხოვრებთა ხაიათზე, სულიერ მხარეზე“ (ალხაზიშვილი, 1978:72).

დღეს ჯავახეთი უტყუოა, მაგრამ შემთხვევითი არ არის, რომ სწორედ ჯავახეთის იმ ნაწილს, სადაც სამსარია, ტყიანი ჯავახეთის ლივა (ანუ რაიონი) ერქვა, რაც დამაჯერებლობას მატებს წარწერებში დადასტურებულ ფაქტს.

მე-20 საუკუნის დასაწყისში ტყე აღარ იყო, მაგრამ შემორჩენილი იყო დაბალი ბუჩქნარი: „დღევანდელ ჯავახეთში მხოლოდ ტყეები აღარაა, აქა-იქ მოიპოვება მხოლოდ ჯაგნარი, მაგალითად, სანსარის მთის და ციხისჯვრის ფერდობსა და ძირბებზე“ (ფრონელი, 1991:159).

იმავუ პერიოდში ჯერ კიდევ იყო ხსოვნა სამსარის მიდამოების ტყიანობისა: „მე ჩემი თვალით მინახავს ს. იხტილაში თავზე, იქვე, სოფლის ახლო შეთხელებულ ფრთონის ტყეში მოტრილი. კოთელიელები ამბობდნენ, რომ ტყეები ჯავახეთში არზრუმიდან მოსულმა სომხებმა ამოაგდესო. რაკი სამშობლოში ტყის მოვლა-პატრონობა არ იცოდნენ და თვალითაც კი არ ენახათ, აქ რომ დაბინავდნენ, მიეხივნენ ტყეებს და სულ გაანადგურეს. ჯირკებსა და დიდრონ ხის ფესვებს ახლაც ეპოულობთ ხენის დროსო“ (ფრონელი, 1991:160).

მე-20 საუკუნეში, როდესაც სატყუო მეურნეობები ფუნქციონირებდა, ამ მიდამოებში ფიჭვის კორომები გაშენდა. ფიჭვმა კარგად იხარა.

დღევანდელ ჯავახეთში რამდენიმე სოფლის მიხედვით მოიხსენიება ტყე. ესენია მერენის ტყე, რომელიც არის ახლად გაშენებული დიდი ტყე ფიჭვისა. ტრადიციულად კი მოიხსენიებოდა აგანის ტყე, სამსრის ტყე და **იხტილის (დრტილის) ტყე**. ადგილობრივთა თქმით: „აგანაში ტყე იყო ტყე იყო სამსარში, ტყე იყო იხტილი ზემოდან და მანდ კერეობა ძველი ფესვები... ჩვენ რო მთებში მივდიოდით, გზის პირს ამოდიოდა ფესვები და მოჭრილ ფესვებზე დგებოდა ურემი...“

სათხილეს ვეძახდით, თხილის საკრეფათ მიდიოდნენ გვიან შემოდგომით ბაეშეები, თხილი მოჰქონდათ, მაგრამ არ იყო დამწვებული“. (ვ. ხუციშვილი, 84 წლის).

სამსარის წარწერების პალეოგრაფიული ანალიზი საშუალებას იძლევა, რომ ძველი X-XII საუკუნეებით დათარიღდეს (ვისკარიშვილი, 1959:44).

მე-19 საუკუნეში ჩამოსახლებული სომხური მოსახლეობის დამოკიდებულება ძველისადმი ყოველთვის უარყოფითი იყო. ისინი არა თუ არ უფრთხილდებოდნენ ძველს, იყო მისი შეგნებული დაზიანების ფაქტებიც მე-20 საუკუნის პირველ ნახევარში (ბერიძე, 2002:381). არც მე-20 საუკუნის ბოლოს ჩანს უკეთესი მომავალი ეკლესიისთვის: „ერთ დროს მოხატული ეკლესია ახლა სავალალო მდგომარეობაშია. მის ავარიულობაზე ჯერ კიდევ ასი წლის წინ მიუთითებდა ივროსტომაშვილი. მიუხედავად ამისა ტაძარმა ჩვენამდე მოაღწია, თუმცა დაზარული კედელ-კამარა და გუმბათი მას კარგს არაფერს უქადის (ჯ.ი.ხ.გ., 2000:67).

სოფლების სიახლოვის გამო შეერქვა **სამსრის ქვაბები, სამსრის მთები** და ა.შ.

„სოფელმა მისცა სახელი ქედს და მდინარეს, რაც ამ დასახლებული პუნქტის მნიშვნელობაზე და ქედთან სიახლოვეზეც მიუთითებს“ (ჯ.ი.ხ.გ., 2000:67).

„შემომყვარა ყიფნადის“ ჯავახური ვარიანტი **სამსრის მინდორსაც** მიგვანიშნებს: „შემომყვარა ყიფნადი მინდორსა სამსარისასა“...

სომეხი ტოპონიმისტები სამსარს მიუთითებენ სამსორ (მ. ხ. ზაკიძე, სთ. S. მელიქი-ჩაქუყანი, ზ. ხ. ჩაყუხუყანი, 1998.) ფორმითაც, როგორც მთის მწვერვალს.

დიდი და პატარა სამსარის შესახებ სომეხი ტოპონიმისტები წერენ, რომ ძირითადი ნაწილი მოსახლეობისა განმოსახლებულია ერზრუმის სოფლებიდან. ძირითადი ნაწილი, ამ შემთხვევაში, პირობითია, რადგან ადგილებს მათი წარმომადგენლები დახვედრიათ. როგორც ვნახეთ, ოსმალებმა ეს წარმომადგენლებს როგორც ნასოფლარები, ხოლო მე-16 საუკუნის შემდეგ თუ ვინმე ჩამოსახლდა აქ, ამის შესახებ არაერთი დოკუმენტი არ არსებობს. ამგვარად, ამ სოფელში მცხოვრებნი მთლიანად ჩამოსახლდნენ ერზრუმიდან და მე-19 საუკუნეში ააგეს კიდევ წმ. სტეფანეს სახელობის ეკლესია (მ. ხ. ზასკიქიანი, სთ. S. სეჩიქ-ჩაქიანი, ზ. ხ. ჩაქიანი, 1998 გვ. 489).

ეჭვობა, ეს არის „1891 წ. აგებული დარბაზული ეკლესია ძველქართულ ნაეკლესიარზე დაშენებული და მის ფრაგმენტებს შიშობავს. ეკლესიის ეზოში ძველი სასაფლაოა, სადაც გამოირჩევა ყონებისა და ცხენის ქანდაკებანი“ (ჯ. ი. ხ., 2000:67).

კლდეში ნაკვეთ ქართულ ეკლესიას სომეხი ტოპონიმისტები უწოდებენ უმზეოს (მ. ხ. ზასკიქიანი, სთ. S. სეჩიქ-ჩაქიანი, ზ. ხ. ჩაქიანი, 1998, გვ. 498), ასევე მიუთითებენ, რომ ხევში არის წმინდა ადგილები, რომლებიც ხშირად დაზიანებულია მიწისძვრისაგან. სამწუხაროდ არ აღნიშნავენ იმას, რომ ეს არის ქართული ეკლესია და არაფერს ამბობენ წარწერებზე.

სამსარის ორი ეტიმოლოგია დამოწმებული აქვს ს. ჯიქიას. 1846 წლის ერთ დოკუმენტში სამსარი მოხსენიებულია, როგორც ...Самсхар-ი, რაც სამი წყარო უნდა იყოს, ხოლო კ. განი სამსარს უკავშირებს სამსალს. ორივე ეტიმოლოგია სამსარის დამახინჯებულ ფორმად არის მიჩნეული (ჯიქია, 1958:287).

ადგილობრივ სომეხთა განმარტებით სამსარში გამოიყოფა -სარ, რომელიც მთას ნიშნავს სომეხურად. ეს განმარტება სიმართლისაგან შორს დგას, რადგან მაშინ ვლებულობთ ქართულ-სომეხურ კომპოზიტს სამ-სარი. ასეთი კომპოზიტი ოიკონიშიაში (და საერთოდ) არ გვხვდება. თანაც იმ დროს როდესაც სამსარი გვაქვს დაფიქსირებული აქ სომეხური მოსახლეობა არ ყოფილა.

სამსარი კომპოზიტიური წარმომავლობის სახელი ნანს. მისი პირველი ნაწილი არის სამი, ხოლო სარი უ-ს პროგრესული, დისტანციური ასიმილაციის გზით მიღებული სერია.

ამგვარად, სამსარი ← სამსერი. ამ ტიპის ასიმილაციის მსგავსი მაგალითებია: სამახარაბლო (ძიძიგური, 1954:284), რამოება (გარემოება) (ქლენტი, 1965:284). სანახვე, საყუდაბელი (ბერიძე, 1992:75).

რიცხვითი სახელი სამი რეალური რიცხვის აღნიშვნით თუ საკრალური მნიშვნელობით ცნობილია ტოპონომიაში, ხოლო სერის შესახებ სულხან-საბა ორბელიანი ამბობს: „სერს უწოდებენ მოგრძოდ წამოზიდულს გორასა“ (ორბელიანი, 1966:84).

ასეთივე კომპოზიტია სამგორი (დაბა, გარდაბნის რაიონი), რომლის მეორე ნაწილიც აგრეთვე რელიეფთან არის დაკავშირებული.

სამი კომპოზიტის შემადგენლობაში კარგავს სახელობითი ბრუნვის ნიშანს, გარდა სამსარისა და სამგორისა, სხვა შემთხვევაშიც: სამწყარო, სამჩანჩქერი, (ღლონტი 1981:64) სამსარუკი (ღლონტი, 1990:75), სამკაკლები (ღლონტი, 1985:80) და სხვა.

გეოგრაფიულმა ტერმინმა სერი, დაუდო საფუძველი სოფლის სახელწოდებას: სამი სერი → სამსარი, საიდანაც მივიღეთ ზემო სამსარი, ქვემო სამსარი, დიდი სამსარი, პატარა სამსარი, სამსარის ქედი, სამსარები → სამსრები, სამსარის წყალი, სამსარის მინდორი და სხვ. გვაქვს დიალექტური, რედუცირებული და ნარიანი ვარიანტები: სანსრის ქედი, სანსრის წყალი და სხვა, რომელიც პარალელურ ფორმებად იხმარება.

ს ა თ ხ ი ს ეტიმოლოგიისა და ისტორიისათვის

სოფელი სათხე მდებარეობს ნინოწმინდის რაიონის საბჭოთა სოფლო-სამეურნეო კომპლექსის დაშორებით. იგი არის სოფლო-სამეურნეო ცენტრი, რომლის შემადგენლობაში შედის დიდი და პატარა არაქალები და ოროჯალარი.

სოფლის შუაში გადის მდინარე, რომლის ერთი ტოტი სათავეს იღებს ბუღდაშენის ტბის მიდამოებიდან, ხოლო მეორე ხანჩალების მთებიდან, ისინი ევრემოვკასა და გორელოვკას შორის ერთდებიან. ამ მდინარეს სათხელები დარაღალა ჯურს უწოდებენ. დარაღალას სათხელები უწოდებენ აგრეთვე სპასოვკას, რადგან მდინარე, ვიდრე სათხეში მოვა, გამოივლის სპასოვკას, ანუ დარაღალას, სახელიც აქედან შერქმევიდა მდინარეს. მდინარის მეორე სახელია ჩაი. დარაღალა არის თურქული, მისი არმენიზებული ვარიანტი, რომელიც ქართველებმა მესხურ დიალექტში მიიღეს karakala, როგორც ყარაყალა, ნიშნავს „შავ ციხეს“. ასევე თურქულია მდინარის მეორე სახელი „ჩაი“ და ეს ბუნებრივიცაა, რადგან ჯავახეთის სომეხთა მეტყველებაში სჭარბობს თურქული ლექსიკა, რომლითაც არც მესხური (ჯავახური) დიალექტი არის დარიბი. ეს სახელები ახალი შერქმეულია, რადგან, როდესაც 1933 წელს ნ. ბერძენიშვილმა მოინახულა სათხე. ამ მდინარეს უსახელო მდინარეს უწოდებს და კითხვის ნიშნით გეთავაზობს ბუღდაშენი წყალს (ბერძენიშვილი 1964:69), თუმცა ისიც გასათვალისწინებელია, რომ მაშინ გამოჩენილ მეცნიერს არ ჩააწერინეს არავითარი ცნობა სოფლის შესახებ. „აქ არაფერი სიძველეები არაა, რა სიძველეები უნდა იყოს აქ, ჩვენ არაფერი ვიცით“ – უთხრეს მას.

ბუღდაშენის წყალი მართლაც ამ მდინარის ერთ-ერთი ტოტის სათავეა, კერძოდ, იმ ტოტისა, რომელიც სათავეს იღებს ბუღდაშენის ტბიდან. ამავე მდინარეს მადათაფის წყალს უწოდებს სათხის მკვიდრი არტუშ სანოსიანი (სანოსიანი, 1992:174).

აქვე, სოფლის სამხრეთ-აღმოსავლეთით, არის ორი მთა – ყარაჩალი და ყარათაფა. შავი ფერის აღმნიშვნელი სიტყვები შეიძლება მთებს შეერქვას რეალური ფერის გამოც და გადატანითი მნიშვნელობითაც.

1829 წელს სათხის მოსახლეობა გადმოსახლეს არზრუმში
მიდან, კერძოდ, როგორც სომეხი ტოპონიმისტები მიუთითო-
ბენ, სოფლებიდან: სოფ. თლიდან, წალკიდან და ჯენიდან
(Ասրատუրյան 2006:430).

სომეხთა ჩამოსახლება და ადგილობრივ მუსლიმურ
თველთა გასახლება ხდებოდა ადმინისტრაციული წესით და
არა სტიქიურად. ვიდრე სომეხებს შემოსახლებდნენ, რუსე-
თის ხელისუფლებამ მოამზადა საფუძველი, ყველაფერი გაა-
კეთა, რომ ადგილობრივ მამადიანებს, ვინც არ გაიქცა, გაე-
ყიდათ მამულები. ცნობილია, რომ ახალქალაქის ხანჯაყებე-
მა მუთიბეგ ფალავანდიშვილმა ჯავახეთის 29 სოფელი ხა-
ზინას 3600 მანეთად მიჰყიდა (დომსაძე, 1975:353). მისი შთა-
მოშავლები სოფ. ხოსპიოში მე-20 საუკუნის 20-იან წლებამდე
ცხოვრობდნენ.

1830 წ. მაისში დაიწყო გადმოსახლება არზრუმის სომ-
ხებმა. მათ მიიღეს რუსეთის ფარგლებში შემოსახლელი
პასპორტები. გადმოსახლებულ არზრუმელებს და ბაიაზეთე-
ლებს გამოუძღვნენ მათი შწყემსმთავრები: არზრუმელი არქი-
ვისკოპოსი კარაპეტ და არქიმანდრიტი სერაფიმ. არზრუმე-
ლი კოლონისტები ერთხანს მდ. არფაჩაიზე გაანერეს, სა-
დაც გაიარეს კარანტინი - აქვე მიიღეს განაწესი, თუ ვინ
სად დასახლდებოდა. გადმოსახლების დაწყებისთანავე კომი-
ტეტმა ახალციხეში მიაგლინა კაპიტანი ჭილავეი, რომელსაც
თვალჯური უნდა ედევნებინა წესრიგისათვის, მართლაც
გადმოსახლების დროს შეიქმნა მკაცრი წესრიგი..... ბოქაულ
ჭილავეს (ჭილაშვილი) დაევალა მიუზომა კოლონისტებისათ-
ვის მიწა. მასვე მიჰყავდა გადმოსახლებულები შერჩეულ ად-
გილზე და სოფლებს აბარებდა ოქმით (დომსაძე, 1975:356).

ასეთ პირობებში რაიმე ტოპონიმურ ან ონომასტიკურ
ინიციატივაზე, როგორც ეს შემდეგ რუსეთიდან ჩამოსახლე-
ბულებმა დუხობორებმა გააკეთეს, ლაპარაკი ზედმეტი იყო.
საორიენტაციო, სამისამართო ფუნქცია გაუცხოველდა ცარი-
ელ სოფელთა სახელებს. სოფლები, სადაც ხდებოდა კოლო-
ნისტების შესახლება, ბარდებოდა მათ სახელითა და ოქმით.

შემდგომისათვის მოხდა ბევრი ახალი სახელის შექმნა,
მაგრამ ეს შეუხო ზოგიერთ მთას, მინდორს, ან ითარგმნა
სახელები. ვთქვათ, შავმთა გახდა ყარათაფა და სხვა. ან

ამირანის გორას დაერქვა ტავაშანთაფა. ახალი, რაც იქმნებოდა, იყო მიკროტომონიძია.

ჯავახეთი, მართალია, წყალუხვი მხარეა, ბევრი მდინარე და ტბა არის მის ტერიტორიაზე, მაგრამ საწინააღმდეგო ძალი ნაკლებია. სათხის მიდამოებში კი შეიძლება ნაწინააღმდეგო მოუთითებენ, რომელთაგან მე-20 საუკუნის 70-იან წლებში ერთი კვლავ მოქმედებდა. ასე შეიქმნა მიკროტომონიძიაში წისქვილთა სახელები, რომელთა კომპოზიციის დროს მსახვერულად გამოიყენებოდა მეპატრონის გვარი: სანოსინც ჯალაცკერ (ორი წისქვილი იყო).

ლაფონც ჯალაცკ (ლაჩონსე ჟაღასე)

ასონც ჯალაცკ (ასონსე ჟაღასე)

ანანიგენც ჯალაცკ (ანანიჩონსე ჟაღასე)

ცარუგენც ჯალაცკ (ცაროცონსე ჟაღასე)

სიქასენც ჯალაცკ (სიქასონსე ჟაღასე)

დურდურანც ჯალაცკ (დურდურანსე ჟაღასე)

ხანოენც ჯალაცკ (ხანონსე ჟაღასე)

მიკროტომონიძიის შექმნისას მდინარისპირა დასახლებებს, ბუნებრივია, წისქვილის სახელებთან ერთად სჭარბობს ხიდების სახელები. ცენტრალურ გზაზეა ხიდი, რომელიც სათხის ტერიტორიაზეა, გაკეთდა 1941 წელს, იგი ჯარისკაცებმა გააკეთეს, ამიტომ მას სალდდინ კარმუჯს (საღიხის ღაფიძე) უწოდებენ („სალდათის ხიდი“).

გომურს კარმუჯ, სალდდინ კარმუჯიდან მდინარის დინების საწინააღმდეგოდ არის გადებული. მას აქვს პარალელური ფორმა გომურიც. სათხელების მეტყველებაში გომური არის საქონლის სადგომი. მე-20 საუკუნის 70-იან წლებში იქ ფერმები იყო საქონლისა.

ჯგპკოიანებს გაუკეთებიათ ხიდი, ამიტომ ამ ხიდს ჯგპკოიენც კარმუჯ ჰქვია. გამკეთებლებიც ხიდთან ახლოს ცხოვრობენ. ერთ-ერთი ყველაზე ძველი ხიდი სოფელში არის ხიდი, რომელიც სკოლასთან ახლოს არის და საბჭოს შენობასთანაც, მაგრამ მას დებროცინ კარმუჯ ჰქვია, რაც „სკოლის ხიდს“ ნიშნავს. ასევე არის ხიდები, რომელთაც გამკეთებელთა გვარების მიხედვით ჰქვია: ძარუგენც კარმუჯ და სიქასიენც კარმუჯ.

წყაროების სახელებიც ან მათი გამკეთებლის გვარის მიხედვით არის შერქმეული ან საცხოვრებლის სიახლოვის გამო. აი, სოფლის წყაროთა სახელები: დაბაენც ახპურ, სუქა-

სიენც ახპურ, დაფონც ახპურ და სალდედინ კარმუჯთახ არის წყარო, რომელსაც სალდადინ ახპურ („სალდათის წყარო“) კქვია. მოტივაცია სახელდებისა ადვილი ასახსნელია, რადგან წყაროც ისევეა „სალდათების“ მიერ გვეხსენებოდნენ. როგორც ხიდი.

მიკროტოპონიმები, რომელიც წარმოვადგინეთ, ჩაწერილია მე-20 საუკუნის 70-იანი წლების დასაწყისში. მაშინდელი ინფორმატორები იყვნენ: ხაჩატრიან ხაჩიკ ავეტისის ძე დაბ. 1934 წ.; საირატრიან კარაპეტ საირატის ძე დაბ. 1921 წ.; ბროიან პარუტუნ ზორიგის ძე დაბ. 1927 წ.

შეიძლება ითქვას, რომ, როდესაც მოვიდნენ არზრუმიდან კოლონიტები და გამოანაწილეს სათხეში, მათ უკვე აღარაზინ დახვდათ ადგილობრივ მოსახლეთაგან, რადგან არც ერთი გაუმჭვირვალე მიკროტოპონიმი არ შეგვხვედრია. ყველა სახელი შექმნილია ჩამოსახლების შემდეგ. რატომ არ შეიცვალა სოფლის სახელი? როგორც უკვე ითქვა, აღმინისტრაციული ხასიათის მიგრაციებს ახასიათებთ ასეთი რამ – რჩება აბორიგენტა ოიკონიშია, ისპობა მიკროტოპონიშია.

რა შეიძლება ითქვას სოფლის ისტორიის შესახებ? სათხე მოხსენიებული არ არის ამ მხარისათვის ისეთ მნიშვნელოვან დოკუმენტში, როგორცაა ოსმალეთის მიერ 1595 წელს შედგენილი „ეურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი“, მაშინ, როდესაც მის გარშემო არსებული სოფლები აღწერილია დეტალურად? პასუხი შეიძლება შემდეგნაირად გვეცეს ამ კითხვას: ან გამოჩნა ოსმალთა მოხელეს, ან თავისთვის „შეინახა“, ე.ი. სოფლიდან აკრეფილ გადასახადს უმაღლადნენ ხელისუფლებას. სოფელი რომ გაუკაცრიელებული ყოფილიყო „დავთარში“ აისახებოდა სათანადო ფორმით ისე, როგორც მრავალი ნასოფლარი. ეს რომ ასეა, ამას ადასტურებს იმავე ოსმალთა მიერ შედგენილი „ჩილდირის ვილაეთის ჯაბა დავთარი“ რომელიც 1694-1732 წლების პერიოდს მოიცავს და, სადაც აკშვირის ნაპიფეს ახალქალაქის ლივაში სათხე ჩვეულებრივ არის აღწერილი (ჩ. ვ. ჯ. დ., 1979:139). ხომ არ გაჩნდა სოფელი 1595 წლის აღწერის შემდეგ? ამ კითხვასაც უარყოფითი პასუხები უნდა გვეცეს, რადგან მის ტერიტორიაზე არსებული ძეგლები ამის საწინააღმდეგოდ მეტყველებენ.

სახელის ფორმა და მნიშვნელობა იწვევს გარკვეულ ინტერესს, რადგან იგი რამდენიმე სახით არის შემონახული.

მისი ძირითადი ფორმა არის სათხე, რომლის რუსული რუკების ვარიანტები დამოწმებული აქვთ სომეხ ტოპონიმისტებს სატხეს სახით. გვაქვს აგრეთვე ფონეტიკური ვარიანტი სათხა და რუსული ფორმა სატხა. ასევე, ფონეტიკური ვარიანტებია: საბხა, სადხა, სათლა. (Ахмедян, Мхитар-Хачатурян, Ахмедян 1998:463). აშკარაა, რომ სახელი საქართველოს ფაუნის სამყაროს უკავშირდება, კერძოდ ამოსავალი არის თხა, რომელიც გაფორმებულია სა-ე აფიქსებით. თხა სიტყვისგან საქართველოს ტოპონიმიაში მრავალი ტოპონიმია ნაწარმოებო: მოვიყვანთ მაგალითებს „საქართველოს ტოპონიმის (მაგალიტები) III ტომიდან, 2003 წ. რომელშიც მოცემულია ქვემო იმერეთის ტოპონიმები: თხამაკილა (სადოვარი) თხადაწვია (სახნავი, ტყე) თხაწითელა (სადოვარი), თხებისკლდე (ტყე)...

აფიქსებით ნაწარმოები სახელები იმავე არეალში გვაქვს სათხეზიო სახნავის სახელად და სათხია მადლობი. ჩამოვთვლით სა-ე აფიქსებით ნაწარმოებ ცხოველ-ფრინველთა სახელებს, რომლებიც მრავლად მოგვეპოვება იმავე არეალში და არ მიუთითებთ გვერდებს, რადგან შრომას ლექსიკონის სახე აქვს და მოძებნა არ გაჭირდება, ასევე არ მიუთითებთ ობიექტის სახელებს, რადგან ისინი ძირითადად ტყის, მინდვრის, მთათა და სავარგულების სახელებია. აფიქსებს გამოვეყოფთ და ამით გამოიყოფა შესაბამის ცხოველ-ფრინველთა სახელები: სა-არჩვ-ე, სა-ფუტკრ-ე, სა-ქათმ-ე, სა-ქორ-ე, სა-გუგულ-ე, სა-ირმ-ე, სა-იხვ-ე, სა-მტრედ-ე, სა-სირ-ე, სა-წურბლ-ე, სა-ღორ-ე, სა-კალმახ-ე, სა-კვერნ-ე, სა-შაშე-ე, სა-ცხენ-ე, სა-წიწილ-ე, სა-ჭი-ე, სა-ხარ-ე, იმავე მნიშვნელობით, ხშირად პარალელურ ფორმად გვერდიგვერდ არის გამოყენებული სა-ია აფიქსები: სა-ბატ-ია, სა-ტურ-ია, სა-ქორ-ია, სა-შაშე-ია, სა-ბზიკ-ია, სა-გველ-ია, სა-ყანჩ-ია, სა-გოჭ-ია, სა-ჩიკვ-ია, სა-მგლ-ია, სა-თიკნ-ია, სა-ირმ-ია, სა-წურბლ-ია, სა-ღორ-ია, სა-ღეკე-ია, სა-მამლ-ია, სა-მანე-ია, სა-ჩიტ-ია, საკვატ-ია, საკვერნ-ია, სა-კურდღლ-ია, სა-კატ-ია, სა-კამბენ-ია, სა-კაკბ-ია, სა-თაგვ-ია, სა-დათუ-ია. სა-მერცხლ-ია, სა-მტრედ-ია... გვაქვს სხვა აფიქსებითაც ნაწარმოები, მაგრამ აღარ გავაგრძელებთ. სა-ე აფიქსების პარალელურად გვხვდება სა-ა აფიქსები იმავე დანიშნულებისა. ბუსაგან არის ნაწარმოები ხოფლის სახელები სა-ბუ-ე ახმეტისა და ყვარლის რაიონებში. ქვემო იმერეთის „მასალებში“ კი გვხვდება როგორც სა-ბუ-ე, ასევე სა-ბუ-ია და სა-ბუ-ა. ფუტ-

კრისაგან - სა-ფუტკრ-ე და სა-ფუტკარ-ა. გველისაგან - სა-
გველ-ა-ს წყარო (საქართველოს ტოპონიმია, 1989:156.) არის
მაგალითები, სადაც ფრინველ-ცხოველთა გარდა გხვდება
სხვაგანაც სა-ა მწარმოებლები იმავე „მასალებში“: სა-რეკ-ა,
სა-რეკ-ი, სა-რეკ-ებ-ი, სა-ბზეურ-გ, სა-ბზეურ-ა; სა-ბეკ-ა (ბეკი
ფერდობი); სა-თიბ-გ, სა-თიბ-ა; სა-გრიალ-ა და სხვა. ჩვენ შე-
მოვიფარვლეთ ძირითადად იმ ტოპონიმური მასალით, რო-
მელთაც პარალელური ფორმები გააჩნიათ.

ამგვარად, სა-თხ-ე და სა-თხ-ა, ორივე ერთი და იმავე
ენობრივი არეალის ფარგლებში განიხილება, ორივე ერთი
და იმავე დანიშნულების სა-ე და სა-ა აფიქსებით არის გა-
ფორმებული. ასეთი რამ ჩვეულებრივი ამბავია ტოპონიმიაში.
ვთქვათ, იმავე ჯავახეთის ცნობილი სოფელი ბარაღეთი
გვხვდება როგორც ბარაღეთის, ასევე ბარაღისის ფორმით.
არ არის გამორიცხული თურქული ენის გავლენაც. მაგალი-
თად, თურქებმა -ე ხმოვანზე დაბოლოებული ცნობილი ქარ-
თული სახელი ახალციხე აქციეს ახსხად, ახელციხად (ჯი-
ქია, 1958:42)

სხვადასხვა ოჯახთა ენების შეხვედრის დროს, როდესაც
ერთი ენის ფონეტიკური არსენალი განსხვავდება მეორისა-
გან, ასეთი რამ ჩვეულებრივი ამბავია, მით უმეტეს, თუ ენობ-
რივ ფაქტორებს დაემატება ადმინისტრაციული ზეწოლაც.

გზიდან შორიდანვე ჩანს სოფლის შუაგულში 1877 წელს
აგებული სომხური გუმბათიანი ეკლესია (ჯ. ი. ხ. გ. 2000:26).
იგი 1830-იან წლებში გადმოსახლებულმა სომხებმა ააშენეს.
სომეხი ტოპონიმისტები ამის შესახებ წერენ, რომ სოფელში
ძველი ეკლესიის ადგილას აშენდა ახალი ეკლესია. მის
გვერდზე 1875 წელს მოქმედებდა დაწყებითი სკოლა 55 მოს-
წავლით. ძველ ეკლესიაში თუ 1830-იანი წლებიდან 1875
წლამდე რამე იყო აშენებული, ალბათ ის იგულისხმება.
კარგი იყო მითითებულიყო სულ სხვა რამ, რომ „სოფელში
შემორჩენილია ძველი ისტორიული ძეგლები-ციკლოპური ცი-
ხის ნაგებობა, რომელსაც მტკვარ-არაქსის ეპოქით (ძვ. წ.
აღლ-ით III ათასწლეული) ათარიღებენ მკვლევარები. აქვე
დგას XI საუკუნის ქართული ეკლესია. ციხის კედლების დი-
დი ნაწილი დარღვეულია, გადმოსახლებულებს მისი ქვები
სახლების ასაშენებლად მოუხმარიათ, ხოლო სახურავჩაცე-
ული და ნაწილობრივ კედლებგამორღვეული ეკლესია გა-
პარტახებულია და რესტავრაციას საჭიროებს, ქართული ეპ-

ლესიისათვის XIX საუკუნის 70-იან წლებში სამხრეთიდან სომხური ეკლესია მიუშენებიათ, რომელიც ასევე მოუფლელია და დაზიანებული (სილოგავა, 2001:127).

1933 წელს სათხეს დასცქეროდა უზარმაზარო ვუხის ჩანგრევები, რომლის ქვებსაც სამშენებლოდ ფუნქციონირებდა კუხის სახელად ნ. ბერძენიშვილს ჩაწერილი აქვს იშყალა (ბერძენიშვილი, 1964:72).

ქართულ ეკლესიაზე თავის დროზე იყო ბევრი ქართული წარწერაც. თითქმის იმავდროულად, როდესაც აშენებენ სომხურ ეკლესიას, სათხეში იწყება ქართული ეკლესიისა და წარწერების მეცნიერული შესწავლა.

შეიძლება ამაზე არც გამახვილებულიყო ყურადღება, მაგრამ ბოლოდროინდელი მოვლენების ფონზე, როდესაც ლამის მთელი ქართული ეკლესიები ცხადდება არაქართულად და მითვისებულად, საინტერესოდ გვეჩვენება სათხის წარწერების ბედი. ჩვენს მიზანს, რა თქმა უნდა, არ შეადგენს სათხის წარწერების ანალიზი, მაგრამ მიუუთითებთ კიდევ ერთხელ იმ წარწერებზე, რომლებიც მე-19-მე-20 საუკუნეებში დააფიქსირეს ქართველმა მეცნიერებმა: ი. როსტომაშვილმა, ე. თაყაიშვილმა, ნ. ბერძენიშვილმა, ვ. ცისკარიშვილმა და ვ. სილოგავამ: „ქრისტე შეიწყალე ერემია“, „ქრისტე შეიწყალე ხარაისძე“, „ქრისტე შეიწყალე გიორგი“, „ქრისტე შეიწყალე ბეშქენისა“, „ქრისტე შეიწყალე იოვანე“, „ადიდენ ღმერთმან ფარსმან ერისთავთ ერისთავი: აღაშენა ესე ეკლესია სადიდებლად მათდა და მშობელთა მათდა სალოცავად“; „ქრისტე შეიწყალე ცხორებაი“.

„სამწუხაროდ, სათხის ეკლესიის კედლებზე, ცხორებას წარწერის გარდა, ამჟამად არცერთი ზემოთდასახელებული წარწერა აღარ მოიპოვება (სილოგავა, 2001:128). 1979 წელს კი ჯერ კიდევ იყო გიორგის წარწერაც.

ზემოთ ჩამოთვლილი წარწერებიდან ერთი, ფარსმან ერისთავთ ერისთავისა, არის სამშენებლო წარწერა და ეკუთვნის XI საუკუნის ცნობილ მოღვაწეს, ბაგრატ IV-ის დროინდელ ფარსმან თმოგველს, რომელსაც ეკუთვნის ამ მხარეში კიდევ ორი წარწერა ზედა თმოგვისა და მირაშხნისა, რომლის ცნობით ფარსმანი 1064 წლის ზაფხულში თურქ-სელჯუკთა სულთან არფ-არსლანის შემოსევისას, ახალქალაქის ციხის გარემოცვის აღებისა და გადაწვის დროს დაიღუპა (სილოგავა, 2001:129), ამგვარად, ვიცით, ვინ

არის ეკლესიის მშენებელი და როდის არის აშენებული, ეს ცოტა ავრთვე „მლოცველების - ცხოვრებას, გიორგის, იოანეს, ხარაისძის, ბეშქენის ძის წარწერები“, რომლებიც მე-11-მე-12 საუკუნეებში ცხოვრობდნენ და ლოცულობდნენ ამ წებ-ქარში. სათხის ტაძარს მლოცველები ჰყავდა, ზოგიერთი მლოცველები სულმანდებოდა ჯავახეთი, ხოლო შემდეგ მუსულმანები არ ანგრევენ თავიანთ წინაპართა სალოცავს და ისე გადასახლებებიან ჯავახეთიდან 1829 წელს, რომ ტაძარი და წარწერები ცოცხლობს. თავდაპირველად არც ჩამოსახლებული კოლონიტები ახლებენ ხელს ქრისტიანულ ტაძარს, მაგრამ მე-19 საუკუნის მეორე ნახევრიდან და მე-20 საუკუნის დასაწყისიდან ნადგურდება ძირითადად სათხის ეპიგრაფიკა.

1933 წელს ჯავახეთში მოგზაურობის დროს ნ. ბერძენიშვილი წერს: „სამწუხაროდ აღმოჩნდა, რომ აქ მრავალი წარწერა განზრახ ამოუფხეკიათ. ზოგი მათგანი ივ. როსტომაშვილის აქ ყოფნის უწინარეს უკვე ამოფხეკილი ყოფილა. მას არ მოყავს ის წარწერანი, რომელთა ნაკვალევი აშკარად ჩანს, ეტყობა ეს სამწუხარო ფაქტი მას ვერ შეუნიშნავს... მაგრამ ასეთი საქმიანობა ამ მკვლევარს აქ ყოფნის შემდეგაც გაგრძელებულა და მის მიერ გადმოღებულ წარწერათა უმრავლესობა ამოშლილ განადგურებულია (ბერძენიშვილი, 1964:70).

ქართული ეკლესიის სამხრეთის კედელზე მიშენებულმა სომხურმა ეკლესიამ ერთი სასიკეთო შედეგი გამოიღო. გადაარჩინა ვრცელი წარწერა, რომელიც მაშინ შელესეს. „1990 წლის გაზაფხულზე სომხური ეკლესიის სახურავი ჩრდილოეთ მხარეს ჩაინგრა, ამის შემდეგ ნაწილობრივ გაშიშვლდა ქართული ეკლესიის სამხრეთი კედელი, ჩამოიშალა კირის სქელი ფენა, ზოგი ჩამორეცხა წვიმამაც და აქ დიდი ზომის ქვის ფილაზე ამოკვეთილი აღმოჩნდა ნუსხახუცური დამწერლობით შესრულებული ქართული წარწერა 11 სტრიქონად (ხილოვავა, 2001:131)“.

საბედნიეროდ მე-20 საუკუნის მიწურულს სათხის ინტელიგენტმა ადამიანებმა არ იკადრეს წარწერის გადაფხეკა და შესაძლებელი გახდა მისი წაკითხვა. წარწერა გამოსცა პროფესორმა ვ. ხილოვავამ. წარწერის მნიშვნელობიდან გამომდინარე მოვიყვანთ მას სრულად. ქარაგმების გახსნითა და გამომცემლისეული წაკითხვა-შესწორებებით: „გიორგი შახელისძესა და ძეთა მისთა შეუნიღვენ ღმერთმან. დაიდევს

ეტიმოლოგიას, რომელიც თურქების მიერ დაფიქსირებულია მე-18 საუკუნის დასაწყისში და, რომლის ტერიტორიაზე მდგომი ქართული ეკლესია XI საუკუნისაა, მას აქვს სამშენებლო წარწერა იმ პერიოდის, ამიტომ ეს ეტიმოლოგია არის გულუბრყვილო ხალხური გააზრება სახელისა.

სათხის ე. ლალაინისეული ეტიმოლოგია გაიმეორა სამეფო კარაპეტრიანმა, რომლის მიხედვითაც ადგილობრივებმა სოფელს სახელი უწოდეს ადამიანის სახელის მიხედვით.

სტეფანოს ორბელიანი (სტეფანოს განსაკელი) ცხოვრობდა და მოღვაწეობდა მე-13 საუკუნეში (1258-1309). მას ეკუთვნის ცნობილი თხზულება „ცხოვრება ორბელიანთა“. სტეფანოს ორბელიანი ცნობილია აგრეთვე სივნიელის სახელითაც, როგორც სივნიეთში ანუ სისასაკანში მოღვაწე ეპისკოპოსი. სტეფანოს ორბელიანის თხზულების ქართული თარგმანი შემონახულია მე-18 საუკუნის ნუსხებით, მათ შორის დედანთან ახლოს დგას 9-3428 ნუსხა, რომელიც 1682 წლის ნუსხიდანაა გადმოწერილი (ორბელიანი, 1978:19).

ორბელები საქართველოში ფეოდალური საგვარეულო იყო XII-XIII საუკუნეებში. მამულობით ფლობდნენ ორბეთის ციხეს ქვემო ქართლში, საიდანაც მოდის მათი გვარი. ორბელთა დაცემა დაკავშირებულია მეფე გიორგი III-ის წინააღმდეგ მოწყობილი აჯანყების დამარცხებასთან. ორბელთა ნაწილი სიკვდილით დასაჯეს, ნაწილი კი სამშობლოდან გააძევეს. ორბელიანთა ნაწილი გასომხდა, ზოგიერთი კი თამარ მეფის დროს საქართველოში დააბრუნეს და ორბეთი და სხვა მამულიც დაუბრუნეს (ივ. ჯავახიშვილი).

1178 წელს გიორგი III-მ შეძლო აჯანყების ჩახშობა. განსაკუთრებით ხასტიკად მოექცა იგი ორბელებს. როგორც უკვე ითქვა, დემეტრე უფლისწული დასაჯეს და თვალები დასთხარეს.

სტეფანოს ორბელიანი „ცხოვრება ორბელიანთა“ ქართულ თაგმანში ამ ფაქტის შესახებ ვკითხულობთ: „ხოლო გიორგი მეფემან შურითა აღმოხოცნა ივინი ნათესავითურთ ქვეყანისაგან ქართლისა, რამეთუ აღმოხოცნა სახელნი მათნი ცხოვრებათაგან თვისთა და ყოველთაგან წიგნთა და კალესიათაგან (ორბელიანი 1978:30)“.

ა. სანოსიანი ამ აჯანყების დეტალებზე მსჯელობისას ცდილობს სათხის ღოკალიზაციას. თითქოს გიორგი მეფე

სათხეში (სათხაში) იმყოფებოდა, როდესაც დემნას (დემეტრე დავეითის ძე) აჯანყება მზადდებოდა.

სტეფანოს ორბელიანი წერს: „ხოლო ასაკოვნობასა ჭაბუკობისა დიმიტრისას მჯდომარე იყო იოვანე მხიარულ-თურთ თვისით აგარაკად, სახელდებულსა მას დარბაზს და მხიარულ იყვნენ ერთობით. და მოვიდნენ მისა დიდთა დიდებულთაგანი და მოვიდა დიმიტრიცა და ეტყოდა მას: „მოიხსენე იოვანე, აღთქმა შენი და ფიცი, რომელ ვფუცე მეფესა დავეითს და ნუ თანა-წარხდები აღთქმასა. რამეთუ ახა მოწვენილ არს ჟამი მეფობად ყრმისა დიმიტრისა, და გიორგი მჯდომარე არს მცხეთას კაცთა მიერ მცირეთა და ჩვენ ყოველი მტკიცე ვართ ფიცსა მას ზედა, რომელ ვეფუცეთ მამასა ამისა (ორბელიანი, 1978:44).“

მოყვანილი ციტატიდან ნათლად ჩანს, რომ გიორგი ზის მცხეთას „კაცთა მიერ მცირეთა.“ ხოლო შეთქმულები, კერძოდ, იოვანე ორბელიანი „მჯდომარე იყო“ „აგარაკად სახელდებულსა მას დარბაზს და მხიარულ იყვნენ ერთობით“. სად იყო ეს აგარაკად წოდებული დარბაზი. 1123 წელს ბრძოლებში დამსახურებისათვის დავეით აღმაშენებლისაგან, სტეფანოს ორბელიანის ცნობით, „მოეცა მას მეფისაგან ღორე სოფლითა და აგარაკითა თვისითა და ადგილად დარბაზისა სამშვილდე (ორბელიანი, 1978:39)“ შეთქმულებისათვის სამშვილდეში სადარბაზო პირობები იყო. სამშვილდე საქართველოს ისტორიაში ცნობილი ციხე-სიმაგრეა. ლეონტი მროველის ცნობით სამშვილდე გაშენებული იყო სამკუთხა კონცხზე, რომლის ზედაპირი ვაკეა. გვერდების, ღრმა ხეობებში მდინარეები მიედინება, სამხრეთით ხრამი და ჩრდილოეთით – ჭიჭვივა (ზაქარია, 2002:61).“

მოქმედება ხდება თბილისის გარშემო, მცხეთასა და სამშვილდეში.

სამშვილდეში შეკრებილი შეთქმულების „ესმა განზრახვა ესე შეურაცხსა ერთსა, ყრმასა და წარვიდა ღამე და ამცნო მეფესა. ხოლო იგი ამხედრდა ცხენსა და იღტვოდა მყის, და შევიდა ტფილისს, და მუნ მტკიცე იქმნა (ორბელიანი, 1978:45).“

თხრობა მარტივი და დამაჯერებელია სამშვილდიდან მცხეთაში ერთ ღამეში ჩადის „ყრმა“, გიორგი მეფის კაცი, შეატყობინებს შეთქმულების ამბავს და გიორგი მეფე გამაგ-

რდება თბილისში, რაც გადამწყვეტი აღმოჩნდება აჯანყების შემდგომ ბედზე.

დამაჯერებელი არ არის და საფუძველს მოკლებულია შემდგომი მტკიცება „დარწმუნებული ვარ, რომ გიორგი მეფე იმყოფებოდა თავის სამფლობელოში, თავის ციხეში, რომელიც მდებარეობდა ჯავახეთში. ეს ციხე სწორედ „სახატე“ იყო, რომელსაც ამჟამად „სათხა“ ეწოდება (სანოსიანი 1992:176)“.

ზემოთ მოყვანილი აჯანყების ეპისოდის თარგმანი ქართულად ორი ნუსხით არის მოღწეული. პირველში, რომელიც ჩვენ მოვიყვანეთ, გიორგი მეფე აჯანყების მომენტში ზის მცხეთაში, ხოლო მეორე ნუსხაში ეს ადგილი ასეა თარგმნილი: „აჰა, მოწვენილ არს ჟამი მეფობისა ყრმისა ამის დემნასი, და გიორგი ზის სახატესა მას მცირედითა კაცითა და ჩუენ მტკიცედ ვართ ფიცისა მაშისა ამის ზედა (ორბელიანი, 1978:44)“.

დედნის ტექსტს ამ შემთხვევაში უფრო ზუსტად იმეორებს მეორე ვარიანტი. დედანში არის **სახატე** (ორბელიანი, 1978:122)

როგორც ჩანს, პირველი ნუსხის მთარგმნელმა თუ გადამწერმა გიორგი მესამის ადგილსამყოფელი დააზუსტა უფრო ცნობილი ტოპონიმი, როდესაც **სახატე** შეცვალა **მცხეთით**, სახატე ნიშნავს ხატის ადგილს, წმინდა ადგილს. მართალია დღეს ამ სახელის გეოგრაფიული პუნქტი მცხეთაში არ შემოგვრჩენია, სამაგიეროდ გვაქვს **ხატის ქედი**. მცხეთა-საგურამოს შორის (დლონტი, 1975:76). ამავე რაიონში გვაქვს **ხატიკარი**, ნასაყდარი **ხატიკრის ქედზე**. **ხატიკრის ქედი**, **ხატის ქვა**, სალოცავი და სხვა (მელიქიძე, 2007:174). სახატე ისევეა ნაწარმოები, როგორც იმავე მიდამოებში უძველესი ტოპონიმი **სარკინე**.

აუხსნელია, როგორ შეიძლება დაუკავშირდეს სახატე **სატახეს**, როგორც ეს მითითებული აქვს ბატონ ა. სანოსიანს. რამდენად მისაღებია ასეთი ბგერათა გადასმა. ქართულში ასეთი რამ შეუძლებელია, რადგან აბსოლუტურად იცვლება სიტყვის სემანტიკა. სახატე თუ ნიშნავს ხატის ადგილს, სატახე არის ტახის ადგილი, ამიტომ მსგავსი მეტათეზისი ქართულს არ ახასიათებს.

ვფიქრობ, ეს დაკავშირება ხელოვნურია და მიზანშეწონილი, რომ როგორმე სათხეს დაუკავშირდეს სატახე და ბოლოს ითქვას, რომ სათხე იგივე სატახეა.

ასევე არის სატახა და ბოლოს სათხა, რასტყვას უნდა მისწავლებულია თითქოს სტეფანოს ორბელიანის ~~მისწავლებულია~~ ალურად სათხა ამ წყაროში არ არის დამოწმებული. მცდარია ლოკალიზაცია. შეუძლებელია, რომ რაგინდ კარგი ცხენი ჰყავდეს, სათხიდან ყრმა ჩავიდეს თბილისში, გაიაროს ერთ ღამეში 150 კილომეტრზე მეტი.

ამგვარად, სოფელ სათხის სახელი გამჭვირვალეა, იგი მიეკუთვნება ქართულ გეოგრაფიულ სახელთა რიგს, დარქმეულია ქართველთა მიერ რასაც სოფლის ტაძრის ეპიგრაფიკა უჩვენებს ხდის.

ჭულევი

მას შემდეგ, რაც აღდგა მონასტერი ჭულევეში, შეკეთდა ტაძარი, აშენდა კელიები, გაცოცხლდა ცხოვრება, გაჩნდა კითხვა: რომელია სწორი ფორმა — ჭულევი თუ ჭულე? ამ კითხვას აქვს ისტორიული საფუძველი, რადგან ორივე ფორმა იხმარება ტრადიციულად წყაროების მიხედვით. ამასთანავე ორივე ფორმას ხმარობს ადგილობრივი მოსახლეობა, ასეა დიალექტშიც და ჭულევესა და ჭულეს იყენებენ ის მეცნიერები, რომლებიც სწავლობდნენ ტაძარს. არის კიდევ ერთი ფორმა — ჭულევი. იგი შედარებით ნაკლებად, მაგრამ ასევე იხმარება ტაძრის სახელის პარალელურ ფორმად.

მე-20 საუკუნის ბოლოს ახალციხის, ტაო-კლარჯეთის და ლაზეთის ეპისკოპოსის მეუფე თეოდორეს ლოცვა-კურთხევით დაიწყო მონასტრის შექმნა ჭულევეში. პირველი წინამძღვარი და მშენებელი იყო მამა სტეფანე. თსუ მესხეთის ფილიალსა და ახალციხის ეპარქიას მჭიდრო თანამშრომლობა აქონდათ. ერთად ვაკეთებდით ეროვნულ საქმეს, ამიტომ, როდესაც მონასტრის სწორ სახელზე და არჩევანზე მიდგა ჯერი, მე ხმარი დავეუჭირე ჭულევეს, როგორც უფრო მისაღებ ფორმას.

მონასტრის სახელთან საქართველოს ისტორიაში ბევრი მოღვაწის წოდება არის დაკავშირებული. როგორც წესი, მო-

ნასტრის სახელს ემატებოდა -ულ წარმოშობა-კუთვნილუ-
ბის სუფიქსი და ვლუბულობდით ანთროპონიმს, რომელშიც
აისახებოდა მოღვაწის სახელიც და ის ადგილიც, სადაც
ესა თუ ის პიროვნება იღვწოდა. ასე შემორჩა ჩვენს რეგიონ-
რიულ ხსოვნას გრიგოლ ხანძთელი. ე. ი. გრიგორი, რომ-
ელიც ხანძთაში მოღვაწეობდა (ცნობილი ფაქტია, რომ გრი-
გოლმა ააშენა ხანძთის მონასტერი და იყო მისი პირველი
წინამძღვარი). მონასტერი ტბა და ტბელი, ოპიზა და ოპიზე-
ლი, კუმურდოელი, ანწელი და სხვ.

ასეთი ტოპონიმები მხოლოდ სასულიერო წრე-
ებში არ იქმნებოდა. ასეთივე სტრუქტურით ხდებოდა საგვა-
რეულო სახელების ჩამოყალიბება. მაგალითად: თმოგველი,
ორბელი და სხვანი. -ულ სუფიქსიანი წარმოება ცნობილია
ქართული გვარების სისტემაში და იგი ერთ-ერთ უძველეს
ყენად ითვლება.

აი, ამ პოზიციიდან ამოვიდოდი, როდესაც მხარი დავუჭი-
რე ტულევს, როგორც დასაკანონებელ ფორმას, რომ იქ
მოღვაწე ბერი იქნება ტულეველი და არა ტულელი, რომ მო-
ნასტერი იქნება ტულევის მონასტერი და არა ტულეს მონას-
ტერი. ის წყაროები, რომელნიც ტულეს უწოდებენ ტაძარს,
ნათესაობით ბრუნვაში ხმარობენ ტულის ფორმას და არა
ტულეს, მაგრამ, რატომღაც დღეს არის ტენდენცია, რომ -ე-
ზე დაბოლოებული სახელები არ შეკვეცონ ნათესაობით
ბრუნვაში, მაგალითად, ამბობენ - ვაღეს საშუალო სკოლა
და არა ვაღის სკოლა. აქა-იქ უკვე გვხვდება უღეს სკოლაც
უღის სკოლის ნაცვლად და მრავალი სხვა. ყოველივე ამის-
გან თავის დაზღვევის მიზნით, რომ ენობრივი და ისტორი-
ული ნორმები ყოფილიყო დაცული, უპირატესობა მივანიჭე
ტულევს. რატომღაც ზოგიერთს ეს არ მოეწონა, აქტიურად
დაუჭირეს მხარი ტულეს, გამოვიდა სპეციალური ბროშურა.
ეს ბროშურა იყიდება მონასტერშივე. რა თქმა უნდა, შეიძ-
ლებოდა ყოველგვარი რეაგირების გარეშე დაგვეტოვებინა
საკითხი, მაგრამ ავტორებს ისე გამოჰყავთ, თითქოს მე
მცდარ ფორმას ვთვლი სწორ ფორმად, რაღაცას ვამრუდებ.
სინამდვილეში მცდარზე და სწორზე არ არის საუბარი. საუ-
ბარია გემოვნებაზე, პოზიციაზე, რაც საბოლოოდ საზოგა-
დოებაზეც გადადის.

ეტყობა ტულევის მოწინააღმდეგეთა განსაკუთრებული
გაღიზიანება გამოიწვია 2008 წელს მონასტრისადმი მიძღვნი-

ლი ცნობარის გამოცემაში (შემდგენლები: ილუშენი (ამიტორი (კაპანაძე), მარინა ხუციშვილი, ირინე სტროგანოვა, მაჩანა მათიაშვილი, გიორგი ჩერქეზიშვილი), რომელსაც საფუარად „ჭულევი“ აწერია და იქვეა მითითებული, რომ ეს ამიტორის სახელი სამი ვარიაციული ფორმით იხმარება: „ჭულე“, „ჭულევი“ და „ჭულევი“. დღეისათვის დამკვიდრებული სახელწოდებაა „ჭულევი“ (გვ. 1). ამიტომაც კიდევ ერთხელ შევეხებით **ჭულევის** ეტიმოლოგიას.

ცნობარის მიხედვით „სახელწოდება „ჭულევი“ მომდინარეობს სიტყვიდან „ჭური“, რომელიც ძველ ქართულში ჩაწარნილ ჩაფარებულ ადგილს ნიშნავდა. ჭულევის ადგილმდებარეობა სავსებით შეესაბამება ამ სახელს (გვ. 1). რადგან შემდგენლები უკვე არსებულ აზრს იყენებენ, ამიტომ საუბარი გვექნება ეტიმოლოგიის ავტორების გურამ კუტაღაძისა და ოთარ მაისურაძის მსჯელობაზე **ჭულევი** ფუძის შესახებ (კუტაღაძე, მაისურაძე, 1994:7-8). იგივე მსჯელობა მოცემულია იმავე სახელწოდების მეორე შევსებულ გამოცემაში (2008:14-17).

ავტორები უყრდნობიან ბატონი გურამ ბედოშვილის აზრს, რომ ძველ ქართულში „ჭური საერთოდ სამალავს, საფარს, საცავს ეწოდებოდა“ (ბედოშვილი 1980:172).

ძველ ქართულში **ჭური** ნიშნავდა „ჯაჭვთა და ჯავშანთა, რომელი არს ხაცავე სხეულისა და სულისა, რომელ არს ყოველთა უტკბესი“. იქვე განმარტებულია **ჭური** როგორც **აბჯარი**. ნ. იარაღი, საჭურველი, სპილენძ-ჭური, შეჭურვილი, ჭურვილი“ (ორბელიანი, 1966:406). ი. აბულაძის „ძველი ქართული ენის ლექსიკონის“ მიხედვით **ჭური** არის „იარაღი, ჭურჭელი, ჭური, ქვევრი, მოკაზმულობა“ (აბულაძე, 1973:559), ხოლო საჭურველი – „ჭურჭელი“, „ჭური“, იარაღი, შეჭურვილობა, აკაზმულობა“ (აბულაძე, 1973:383).

ბ-ნ გ. ბედოშვილს იმის დამამტკიცებლად, რომ ძველ ქართულში სამალავს, საფარს, საცავს ეწოდებოდა **ჭური**, მოჰყავს ნ. ბარათაშვილის „ბედი ქართლისადან“ შემდეგი ადგილი: „და მსწრაფლ ზღუდენი ნარიყალისა ექმნათ საჭურედ ჯართა ქართლისა“. საჭურედ ამ შემთხვევაში უნდა ნიშნავდეს – „აბჯრად“, „საჭურველად“, „დამცველად“.

„**ჭულეს**“ ავტორებს ყველაფერი მიჰყავთ იქეთკენ რომ **ჭური** და **ჭულე** დაუკავშირონ ერთმანეთს და საბოლოოდ წერენ: „თუ ყოველივე ზემოაღნიშნულს ჭულის ადგილმდე-

ბარეობასთან შესაბამისობაში გავითვალისწინებთ და ამბს-
თან ქართულში „ულ-ურ“ სუფიქსების მონაცვლეობასაც ვი-
ქონივთ მხედველობაში, ვფიქრობთ. გვექნება საფუძველი
„ტულ“ და „ტურ“ ფუძეები ერთმანეთს დავეუკავშიროთ (ქუტაძე,
ლაძე, მაისურაძე, 2008:16).

შედეგი ასეთია: **სატურე, სატურისთავი, სატურულა; სატუ-
რისხვევი და ტულე** ერთნაირი წარმოშობისანი არიან, ერთი
ფუძე აქვთ ამოსავალი, ე. ი. მათი აზრით, ტური და ტული
ერთი და იგივე მნიშვნელობის სიტყვებია. ეს კი სერიოზუ-
ლი უხერხულობის წინაშე გვაყენებს, რადგან გამოდის, რომ
ასევე შეგვიძლია ერთნაირი წარმოშობისად მივიჩნიოთ **ყური**
და **ყული, ცური და ცული, წული და წური, პური და პული**
და ა. შ.

ის, რაც ნათქვამია „ტურის“ შესახებ გ. ბუღოშვილთან
არის სხვა მსჯელობა და არავითარ კავშირში არ არის ტუ-
ლესთან. ყოველგვარი მტკიცების გარეშე, ერთნაირ ფონეტი-
კურ გარემოში, ერთი ფუძის შიგნით, ორმა სუფიქსმა მოგ-
ვცეს ერთი მნიშვნელობის სიტყვა, მიუღებელია.

-ულ სუფიქსი შეიძლება მოგვცეს -ურ სუფიქსმა თუ ფუ-
ძეში რ ურევია. ან -ულ-ი არის დამოუკიდებელი სუფიქ-
სი, ან იხმარება პრეფიქსთან ერთად (იხ. ჯორბენაძე, კობაი-
ძე, ბერიძე, 1988:389-392).

ბროშუსის ავტორთა აზრით, ხან -ულ-ი ერთვის ტა-ს,
ხან -ურ-ი და იძლევა ორივე შემთხვევა ერთ მნიშვნელობას.
-ულ სუფიქსი ნამდვილად არის მათ მიერვე დამოწმებულ
ტურულაში და **სატურულაში**. ფონეტიკურადაც ყველაფერი
რიგზეა, ფუძისეული რ-ს გამო, -ურ სუფიქსი იქცა -ულ სუ-
ფიქსად დისიმილაციით, მოხდა ჩვეულებრივი ფონეტიკური
პროცესი. ამ ტიპის სახელთა ეტიმოლოგიის თუ ეტიმოლოგი-
ის დროს საჭიროა ფუძის გამჭვირვალობის ძიებასთან ერ-
თად სუფიქსთა განხილვაც, მაგრამ აქ ტულე არაფერ შუა-
შია.

ტულევის ეტიმოლოგიის დროს საჭიროა განვიხილოთ ეს
სახელი მხგავსი სტრუქტურის სიტყვებთან ერთად. პირველ
რიგში გამოსაყოფია -ევ სუფიქსი, რომელიც მიჩნეულია რიგ
ტოპონიმებში მრავლობითი რიცხვის სუფიქსად. აკ. შანიძე
წერს: „გეოგრაფიულ ნომენკლატურაში დაცული გვაქვს
თერთმეტი სიტყვა, რომელთაც მრავლობითის საწარმოებ-
ლად შემოუნახავს -ევ სუფიქსი; ესენია: ვაშლ-ევ-ი, ძეგლ-ევ-

ი, ბოსლ-ევი, (მ)ღვიმ-ევი (=ღვიმე-ევი), ველ-ევი, ველტყე-ევი (=ველტყე-ევი), ვაკ-ევი (=ვაკე-ევი) ქე-ევი, იფნ-ევი, ტბ-ევი. ევის ფუნქცია ამ სიტყვებში უდავოა“ (შანიძე, 1981:440). თუმცა აკ. შანიძე იქვე მიუთითებს, რომ **ქე** [სრულდება] არა ვარ იმ აზრისა, თითქოს ყველა სახელში **ქე** რამდენსაც ბოლოში -ევ მოუდის, მრავლობითის ფორმა გვექონდეს“ (შანიძე, 1981:440).

უდავო ფაქტად თელის მეცნიერი იმ შემთხვევას, როდესაც სუფიქსი დაერთვის გამჭვირვალე ფუძეს. ზემოთ ჩამოთვლილი თერთმეტი ტოპონიმი სწორედ ასეთია. მათ რიგს ემატება იქვე მითითებული სხვა სახელებიც: ეხვევი, კნოღევი, ჭიბრევი, ატრევი, მეჯევი, ქოღევი, რომელთა ფუძეებსაც შესაბამისი ახსნის, „თარგმანის“ მოძებნა უხერხდებათ.

სად არის ჭულევის ადგილი? -ევ ნამდვილად სუფიქსია, რადგან მას აქვს პარალელური ფორმა - **ჭულები**. კითხვაზე, რატომ განნდა მრავლობითის ორი სუფიქსი, პასუხს გვაძლევს აკ. შანიძის დასახელებული წერილი „ევ კილოს კვალი საქართველოს გეოგრაფიულ სახელებში“ და საერთოდ ორგვარი მრავლობითი - ებიანი და -ნარ-თანიათი ქართულში. ქართულ ენასა და დიალექტებში მხოლოდ -ები არ გამოხატავს მრავლობით რიცხვს. ამგვარად -ევ სუფიქსი ნამდვილად მრავლობით რიცხვს გამოხატავს. რადგან არსებობს მესამე ფორმა **ჭულე**, უეჭველია, რომ დგას -ე ხმოვნის საკითხი. ის შეიძლება იყოს ფუძისეული და მრავლობითის სუფიქსთა დართვით იკარგვის, როგორც მითითებული - მღვიმევის, ვაკევის, ველტყევის შემთხვევაში მოხდა (აკ. შანიძე) ან მრავლობითი რიცხვის ნიშანთა **ხმოვნითი ნაწილია დარჩენილი**.

ჭულე-ში ე უნდა იყოს -ევ მრავლობითის ნიშნის ხმოვნითი ნაწილი, სწორედ ისე, როგორც მოხდა **ნოსტეს** შემთხვევაში: ვახუშტი ბატონიშვილი წრს: „მსმენელი მოურავი მყის შეჯდა ჩულიანსა ცხენსა ზედა და ივლტოდა ფიცხალ, და მოვიდა ნოსტეს, აყარნა დედაწულნი თუსნი და შევიდა მთასა შინა. მასვე კამსა მოჭუდნენ სპანი მეფისანი და დაწუეს **ნოსტევი** და ეძიებდნენ მოურავსა და შეუკრნეს გზანი ყოველნი“ (ვახუშტი, 1973:423-424). აშკარაა, რომ ერთსა და იმავე გეოგრაფიულ პუნქტზეა საუბარი. ასეა საძიებელშიც მითითებული. ასევე **ხოვლე** მიღებულია **ხოვლევისაგან** (ბედლოშვილი, 2002:362). აქაც დაკარგულია ე თანხმოვანი.

ამგვარად, -უ ცალკე სუფიქსი არ არის, არც ფუძისეული ხმოვანია, ის არის **ჭულეში -ე**-ის ხმოვნითი ნაწილი. დაიკარგა ვ და დაგერნა ვ. ე.ი. ფუძე გვაქვს **ჭულ-**, რომელსაც დაერთო მრავლობითის ნიშანი -ევ. ეს კი იმას ნიშნავს, **ჭულეში** მოგვცა -უ და არა პირიქით, ამიტომაც ამოსავალზე **ჭულეში** ლი ფორმა და არა თანხმოვანწამოცილებული ნაწილი.

ბ. კუტალაძე წერს: „მ. ბერიძის აზრით, **ჭულე** უფრო ხალხური ვარიანტია, ხოლო **ჭულევი** – თავდაპირველი ლიტერატურული ფორმა (კუტალაძე, მაისურაძე, 2008:15). გარკვეული მსჯელობის შემდეგ კი ასკვნის, რომ „ვგონებ, სრულიად სამართლიანად დამკვიდრდა სამეცნიერო ლიტერატურაში **„ჭულე“** ფორმა. ფრესკული წარწერაც ხომ სწორედ ამას აკონკრეტებს. ამდენად „აღდგენილი მონასტრისათვის მოსახსენიებლად უკეთეს და სრულ სახედ **ჭულევის მიწნევა** არ მიგვანია **გამართლებულად** (კუტალაძე, მაისურაძე, 2008:17). „ქართულ საბჭოთა ენციკლოპედიაში“ დაფიქსირებული ფორმა (როგორც ავტორები მიუთითებენ), არ ნიშნავს სამეცნიერო ლიტერატურაში საბოლოო დამკვიდრებას. მთავარი კი არის ის, თუ აღდგენილი მონასტრისათვის და იქ მოღვაწე პიროვნებებისათვის რომელი სახელი იქნება ტრადიციული და კომფორტული. ავტორები გადამწვევტ მნიშვნელობას ანიჭებენ ტაძრის წარწერას, რომელიც მხარს უჭერს „ჭულეს“. წარწერაში დაფიქსირებულია „ჭულ“- ფორმა. „შეწვენითა ღვთისათა და წმიდისა გიორგი **ჭულისათა** სრულ იქმნა ეკლესია ესე **ჭულისაი**... (ბერიძე, 1955:150). წარწერის მიხედვით შეგვიძლია ვივარაუდოთ, როგორც **ჭული**, ისე **ჭულე** ფორმები, ხოლო **ჭულევი** დადასტურებულია ბევრად უფრო ადრე. **ჭულევის** ტაძარი აგებულია მე-14 საუკუნის ბოლოს (ბერიძე, 1955:151).

ავტორებიც მიუთითებენ და ცნობილია, რომ მე-11 საუკუნეში შავ მთაზე მოღვაწეობდა სტეფანე **ჭულეველი** (მენაბდე, 1980:162). ეს ფაქტი მთელი სამი საუკუნით უსწრებს ტაძრის წარწერას და დადასტურებულ **ჭულეს**. **ჭულევი** დასტურდება ტაძრის მშენებლობის დროს 1381-1386 (კუტალაძე, მაისურაძე, 2008:37).

როდესაც მხარს ვუჭერთ უფრო სწორ ლიტერატურულ ფორმას **ჭულეს** და არა **ჭულევი**, ეს არ ნიშნავს, რომ უარყოფთ რომელიმე ფორმას. მე მხარს ვუჭერ მონასტრისათვის სწორი ლიტერატურული, გამართული ქართული გარე-

მოს შექმნას, კერძოდ, მონასტრის წინამძღვარი უნდა იყოს **ჭულეველი** და არა **ჭულელი**. ჭულევის მონასტრისა და არა ჭულისა. თორემ იძულებული ვიქნებით დავამკვიდროთ ისეთი უგემოვნო და არასწორი ფორმები, როგორც „ცხელი“ და „გაღიოს“: „ნამდვილი ცხოვრება ჭულესი, ვითარცა ღვთის სახლისა 1999 წელს იწყება“ (კუტალაძე, მაისურაძე, 2008:10). სწორი ფორმაა „ჭულისა“. ავტორები იძულებული არიან ღვარჯნილი სიტყვა იხმარონ, რადგან მათთვისაც კი, მთელი ბროშურის მანძილზე რომ „ჭულის“, „ჭულისაო“, ბრძანებენ, მიუღებელია ეს სწორი, მაგრამ ღღვისათვის „შუფერებელი“ ფორმა. ასევე **ჭულის** უნდა იყოს შემდეგ ციტატაში: „ჭურობი“ – მართლაც ზედმიწევნით ახასიათებს **ჭულეს** მიდამოებს“ (კუტალაძე, მაისურაძე, 2008:16). ჭულეს არის მიცემითი ბრუნვა, ე. კუტალაძეს ნათესაობითი ბრუნვა უნდა გამოეყენებინა, რასაც გვერდს უვლის. ქართველი კაცი კი იტყვის – **ჭულის**, როგორც წარწერის გამკეთებელი ქართველები წერდნენ. ეს ყველაფერი კი არის ჩვენი აზრის არასწორი ინტერპრეტაციის შედეგი. მე განა უარყოფ „ჭულეს“, როგორც ასეთის არსებობას, ან განა ვებრძვი ამ ფორმას, პირიქით, საჭიროა სამი ვარიანტიდან შეირჩეს ისეთი თანამედროვე ფორმა, რომელიც აღარ მოითხოვს დამატებით წვალუბას ამა თუ იმ სახით მისი გამოყენებისას, ასეთია **ჭულევი**. ასე გაიმართებოდა ავტორთა ციტატები: 1. ნამდვილი ცხოვრება ჭულევისა, ვითარცა ღვთის სახლისა, 1999 წლიდან იწყება; 2. ჭურობი – მართლაც ზედმიწევნით ახასიათებს ჭულევის მიდამოებს, მის რელიეფს.

ამჯერად ამით შემოვიფარგლებით, რაც შეეხება ჭულე- და ჭურ- ფუძეთა ურთიერთობის საკითხს, საინტერესო საკვლევე საგნად გვეჩვენება, ამიტომ მის შესახებ ცალკე გვეჩვენება საუბარი.

სოფელი სარო მდებარეობს ჯავახეთის ზუგანის განაპირა ქარაფის პირას, ვაკეზე. სამხრეთიდან მას ესაზღვრება სოფელი ნიჯგორი, რომელიც იყო საროს ბაღები და სოფლად იქცა მე-20 საუკუნის 60-იანი წლების შემდეგ, როდესაც საროს მოსახლეობა ჩავიდა და დაემკვიდრა იქ. ჩრდილოეთიდან საროს ესაზღვრება სოფელი ხიზაბავრა, ხოლო აღმოსავლეთიდან - ვარგავე.

სოფელში, როგორც ნიკო ბერძენიშვილი იტყვოდა, „მოსახლეობა ძველ ჯავახურია“, ცხოვრობენ შემდეგი გვარები: გიორგაძე (გორანაანი, აბუშაანი, ღვინიაანი, ტიმონი, კაკაბესაანი), ბერიძე (კიკოლაანი), მადრაძე (ბერეიენი), ღონდარიძე (ჭიჭიკაანი, კორიკაანი, კოტიენი, ტატაანი, ბრიშონი), ასპანიძე (მანძულაანი, მღვდელიენი), სანდოძე (იესაანი), წითლანაძე (მამულაანი, თაერიენი), იველაშვილი (იველაანი), გურგენიძე (მოსიენი, კახშიხაანი). მჭედლიშვილი (მჭედლიენი), ხუციშვილი, ზედგინიძე, ივანიძე, დიასამიძე.

დღევანდელი საროს მცხოვრებთა წინაპრები მე-16 საუკუნეში 30 კომლად ცხოვრობდნენ. სოფლის ტერიტორიები ზუგანის გარდა ვრცელდება მტკვრის ხეობაში, ალბათ, ორმოცის მიმართულებით, რადგან ნიჯგორში უფრო მეტი იყო მოსახლეობა. ვენახებს უკვე დაპატრონებიან მამადიანები: „ვენახი ცნობილი ვარძიელის ენუქასძისა 3 ნაკვეთი, აწ ხენდანის მფლობელობაში მყოფი, იჯარის წესით წელიწადში 6 ახნას იძლევა (ჯიქია, 1941:188)“. სხვა მიწაც გადადის ახალი პატრონის ხელში: „მიწა ჩაირითურთ 1 ნაკვეთი, ვარძიელის მიწად ცნობილი, აწ ზემოხსენებული ზაჯიმ ხენდანის მფლობელობაში მყოფი იძლევა ყუშურს (ჯიქია, 1941:188).“

ოცივე ოჯახი საროში იხდის გადასახადს ხორბალზე, ქერზე, ჭვავზე, ფეტვზე, მუხუნდოზე, ოსპზე, სელის თესლზე, შირაზე და კაკალზე. ასევე იხდიან გამოსადეგს იონჯაზე, თივაზე, ფუტკარზე, ცხვარზე, ღორზე, ბოსტანზე, ხილზე, იაღალზე და საქორწინოდ, თუკი ცოლის მოყვანას მოინდომებენ (ჯიქია, 1941:188).

სოფლის მოსახლეობა მთლიანად ქართულია, რასაც ადასტურებს მათი სახელები და მამის სახელები. სარო ერთ-ერთი იმ სოფელთაგანია, სადაც ბერიძეთა გვარის ხალხი ან სათავის დამდეგნი ცხოვრობენ. აქუარია გულა ბერის-

ძე (შდრ. გვარი გულაბერიძე), რომელსაც უამოსყოფია ცალკე ოჯახად მისი შვილი ვარძელი (ჯიქია, 1941:187).

მართალია, ნათქვამია, რომ გულაბერ არის „გულაბერის შვილი“, აქედანაა გვარი გულაბერიძე (ჭუმბურიძე, 2003:44), მაგრამ საროში მცხოვრებ ოჯახის უფროსს სახელად აქვს გულა და მამის სახელად, გვარად, ბერიძე.

ერთი ოჯახის უფროსია შალიკა, რომლის მამის სახელი ამოუკითხავია და ასევე არ იკითხება შვილის სახელი, რომელიც ცალკე ოჯახის უფროსია. საროში უფროს თაობაშიც ყოფილა ეს სახელი გაერცვლებული. ერთი ოჯახის უფროსი არის პაპუნა შალიკასძე. ასე რომ, ორი შალიკა ყოფილა იმ დროს სოფელში.

შალიკა არის ქართული სახელის შალვას მოფერებითი ფორმა. შალვა შეიძლება „შავლეგ-ის ვარიანტს წარმოადგენს... შალვა-ს ადრინდელი ფორმა შაველა → შავლა შემონახულია გვარებში: შავლაძე, შაველიძე, შაველაშვილი, შავლიშვილი. შალვა თორელთა საგვარეულო სახელი იყო. ცნობილია თამარ მეფის დროინდელი გამოჩენილი მეომარი და სარდალი შალვა თორელი (ახალციხელი)... შალვას მოფერებითი ფორმებია: შალიკა, შალიკო, შალუტა. ამათგან ნაწარმოებია გვარები (ზემოხსენებულთა გარდა): შალვაძე, შალვაშვილი, შალიკაშვილი, შალიკაგა, შალიკაძე, შალიკიანი, შალუტაშვილი (ჭუმბურიძე, 2003:210-211).“

უშუალოდ შალიკადან მოდის შალიკაშვილი, რომელიც მაღალ ფეოდალურ წრეს ეკუთვნოდა მესხეთში და რომელთა საპატრონოც იყო ოთა. შალიკაშვილი „მსხვილი ფეოდალური საგვარეულო ძველ საქართველოში. წინარე გვარი როჭიკაშვილი ყოფილა, „როჭიკაშვილი არს შალიკაშვილი, მოვიდა სამცხიდან (ვახუშტი) (მაისურაძე, 1990:188-189).“

ერთ-ერთი ოჯახის უფროსი არის პაპუნა, რომლის მამასაც შალიკა რქმევია და ის არის შალვასძე (შდრ. გვარი შალიკაძე). პაპუნა ძველი ქართული სახელია პაპ-ფუძისაგან ნაწარმოები, -უნ-ა სუფიქსით. პაპუნას ჰყავს მეორე ძმა – ბაბუნა, რომელიც აგრეთვე ძველი ქართული სახელია და გაფორმებულია -უნ-ა სუფიქსით. ამ ფუძისაგან არის ნაწარმოები სახელები ბაბუნა (შდრ. გვარი ბაბუნაძე, ბაბუნაშვილი), ბაბულა (შდ. ბაბულაშვილი), ბაბილა (შდრ. ბაბილაშვილი), ბაბუცა, ბაბუტა და სხვა.

ერთ პაპუნას მამა ზეინკალი ჰყოლია, ამიტომ მისთვის მამის სახელის ნაცვლად მამის ხელობა ჩაუთვლიათ უფრო მნიშვნელოვნად და ზეინკალიშვილად ჩაუწერიათ (ჯიქია, 1941:188).

მესხეთში გავრცელებული სახელი იყო იმ დროს ვარძელა (ვარძია → ვარძა → ვარძელი), თითქმის ყველა სოფელშია ამ სახლის კაცი. აქედანაა გვარი ვარძელაშვილი, ვარძელაძე. ვარძ- ფუძეს უკავშირდება აგრეთვე გვარები: ვარძიაშვილი, ვარძიელი, ვარძუკაშვილი (მაისურაძე, 1990:64).

გულა ბერისძეს ჰყავდა შვილი ვარძელი და ერთ ვარძელს თავისი შვილისათვის დაურქმევია, უკვე მოდაში შემოსული აღმოსავლური სახელი იაღღუზა.

სპარსული სიტყვა შაქარი (ქ.მ.ლ., 1962:633) უძველესი დროიდან არის შემოსული ქართულ ლექსიკაში, ამიტომ მისგან ნაწარმოები ქართული გვარ-სახელები ასევე ძველია. ხაროში ცხოვრობდა რომანოზი, რომელიც იყო შაქარასძე. ამ სიტყვამ მოგვცა შემდეგ აგრეთვე საკუთარი სახელი შაქრო. მისგან არის მიღებული გვარები შაქარაშვილი, შაქარიშვილი და შაქარაძე. სხვადასხვა ვარიანტით გვხვდება დასავლეთ საქართველოში ეს სიტყვა, როგორც გვარსახელი: შაქარა, შაქრი, შაქარგ, შაქარია, შაქარიტა და სხვა (ჭანტურია, 2006:74).

მართლმადიდებლურ-ქრისტიანული სახელის მატარებელი ოჯახის უფროსებია მაშინდელ ხაროში: ბასილა არსენასძე, იოსებ მოსესძე. ქრისტიანული და აღმოსავლური სახელები შერეულია ერთსა და იმავე ოჯახში, ასეთებია: ნურყულ პავლესძე, მირალი პეტრესძე. მხოლოდ ერთი მამაშვილია, რომელთაც ორივეს მოდაში შემოსული აღმოსავლური სახელი ჰქვიათ – ყანდურალი მირზასძე.

მე-16 საუკუნეში ხაროში ფუნქციონირებდა ეკლესია, მრევლს ჰყავდა თავისი მღვდელი, რომელსაც ზაქარა ერქვა, ამიტომაც იგი, როგორც ოჯახის უფროსი, მითითებულია, ზაქარა მღვდლის შვილი.

მე-16 საუკუნის ხაროს მოსახლეობა, რომელიც „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ დავთარში“ არის დაფიქსირებული, მნიშვნელოვანია ამ სოფლის ონომასტიკის შესწავლისათვის.

დღეისათვის სოფელში შემორჩენილია მთავარანგელოზის სახელობის ეკლესია და ციხე. ეკლესია „ორნავიანი ტა-

ძარია გარედან შეთეთრებული და ინტერიერულად „დასუფთავებული“ უკეს დიდი ტაძარი მორთულიც იყო. დღემდეა დარჩენილი სამხრეთი ფასადის ბურჯის დიდრონი კაპიტელი, ვეზიან გაფართოებული სარკმელების მორთულობა, მათგან ერთ-ერთი უფრო გაღაფანში უკუღმაა ჩატანებული. აღსანიშნავია დასავლეთის ძეგლი ხის კარი ხისავე გასაღებიანი უცნაური საკეტით (ჯავახეთი, 2000, გვ. 86)“.

1933-1934 წლებში გ. ბოჭორიძე ჯავახეთში მოგზაურობისას წერს, რომ საროს „მთავარანგელოზის ეკლესია 12,8×7,2 მ. ნაგებია თლილი ქვისაგან, ახურავს კრამიტი დარისებური, კარი აქვს დასავლეთით 1, სარკმელი აღმოსავლეთით 3, სამხრეთით სარკმელი 1 და სანათურიც 1, დასავლეთით სარკმელი 1 და სანათური 1, დასავლეთით სარკმელი 1. ეკლესია შიგნით და გარეთ გაღესილია კირით, იატაკი თლილი ქვია, ტრაპეზი სამია, საკურთხევლის ტრაპეზი დაცილებულია კედელს (ბოჭორიძე, 1992: 225)“.

ამ აღწერაში უცნაური და მნიშვნელოვანი არის ქრისტიანული მართლმადიდებლური ეკლესიის საკურთხევლის მთავარი ნაწილის ტრაპეზის სიმრავლე. ამ ფაქტთან დაკავშირებით საინტერესო ღეგენდა აქვს ჩაწერილი ივ. როსტომაშვილს მე-19 საუკუნის ბოლოს საროში, რომ ოდესღაც სოფელში უცხოვრია სამ ძმას, ძლიერ თავადიშვილებს, რომელთაც აუშენებიათ როგორც ციხე, ისე ეკლესია. რადგან თითოეულს ცალცალკე მოქდვარი ჰყავდა, გაუკეთებიათ სამი ტრაპეზი, რომ ცალ-ცალკე შეესრულებუნათ ღვთისმსახურება (Ростомов, 1898:102). იმავე როსტომაშვილის მიხედვით ეკლესიაში იმ დროს ყოფილა ხატი 1747 წლის წარწერით: „იესო ქრისტე, ადიდე შენ მაცხოვარო, მადიდებელი შენი აბაშიძე ღეონი (Ростомов, 1898:103)“. მკვლევარი უკავშირებს ერთმანეთს ხატის წარწერაში მოხსენიებულ აბაშიძეს სოფ. თოკში მცხოვრებ აბაშიძეთა გვარს.

ნიჯგორსა და საროს შორის არის საცალფეხო-საჭაპანო გზა, რომელიც პირჯვრისაწერის შემდეგ ორი მიმართულებით მიდის: ერთი არის ეკლესიის გზა, ხოლო მეორე – ციხიყელის გზა. ციხიყელი ის ადგილია, ქარაფს, რომ ავივლით, ვიდრე ციხის ტერიტორიაზე შევალთ. საროს ციხე მნიშვნელოვანი ისტორიული ნაგებობაა. იგი ქარაფის პირზე

არის აშენებული, გადასცქერის ერუშეთის მთებსა და მტკვრის ხეობას.

სარველთა მტკიცებით ციხიდან ჩადიოდა დარბანი ქვაბი-
კარში, კერძოდ, საწველელას გამოქვაბულში. ეს დარბანი, გა-
მოირჩეოდა ოთახების სიმრავლით და სიფართოებით. იმდენი
ნად ფართო იყო დარბანი, რომ ურეში გაეტეოდარ, — ისხენე-
ბუნ სოფლის მცხოვრებნი. 1933 წლის ექსპედიციის დღიურში
ნ. ბერძენიშვილი წერდა: „სარო მეტად საინტერესო ადგი-
ლია ისტორიულ-არქეოლოგიურად. მტკვრის პირიდან ჯავა-
ხეთში შემაჯავლი გზის ჩამკეტავი უძველესი ციხეები (სამი),
მღვიმე — „სახიზრები“ უეჭველია საინტერესო ისტორიულ
გადმოცემებთან იქნება დაკავშირებული (ბერძენიშვილი,
1964:172)“. 1933-1934 წლებში გ. ბოჭორიძემ აღწერა საროს
ციხე: „ეკლესიის დასაველეთით არის ორი ციხის ნანგრევი.
იგი ნაშენია უზარმაზარი ღოდებისაგან. პირველში არის კი-
რით გაღვსილი ორმო, ამ შენობებს კირი არა აქვს. ეკლესი-
ის ჩრდილოეთით არის კოშკი ქვითკირით ნაშენი, მასზედ
არის 12-ბათმანიანი ქვევრი, ქვის სარქველით. აქედან ჩამო-
დებულია წარწერიანი ქვა. ეს კოშკი ღვას ციცაბო კლდეზე,
რომელსაც ჩრდილოეთით და დასავლეთით აქვს ღრმა ხევე-
ბი. მის ქვემოთ არის მრავალი მადარო კლდეში. ზოგი ქვით-
კირით ნაშენი, ზოგში დარჩენილია ხისა და რკინის ნაწილე-
ბი (ბოჭორიძე, 1992:225)“. დღვისათვის ციხის ნანგრევებიდან
შემორჩენილია „ზურგიანი კოშკი, რომლის მომრგვალებული
მხარე ხეობიდან ამოშავალ გზას გადააყურებს; სამი მოზ-
რდილი ოთხკუთხა დარბაზიდან, ერთი ოროთახიანია. ციხე-
სიმაგრის კედლები 3 მ-მდე სისქისაა, ზოგან მშრალი ნაწყო-
ბი, ზოგან კირხსნარზე. აქვეა დარნები და ხაროები (ჯავახე-
თი, 2000:86)“.

მნიშვნელოვანია საროს წარწერა, რომელიც მ. ბროსე-
დან მოყოლებული რამდენიმეჯერ გამოიცა. ეს წარწერა,
პირველი ციხის კედლიდან ჩამოვარდნილი, ეგლო კედლის
ძირშივე, როდესაც ივ. როსტომაშვილმა ნახა მე-19 საუკუნის
ბოლოს. იმავე ადგილზე ნახეს იგი მე-20 საუკუნის ექსპედი-
ციების დროს ნ. ბერძენიშვილმა და მ. ბოჭორიძემ. ბოლოს
წარწერა 1958 წელს გადაიტანეს თბილისში ხ. ჯანაშიას სა-
ხელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში. წარწერა
მიჩნეულია XII საუკუნეში შექმნილად (ციხკარიშვილი,
1959:46).

ჩვენთვის საინტერესოა წარწერაში დადასტურებული სა-
კუთარი სახელები. მეფეთა მეფე დემეტრე პირველის მოხსე-
ნიება საროს წარწერაში გადაშვევტ მნიშვნელობას იძენს
მისი დათარიღებისათვის. არსებობს წარწერის შესახებ
წაკითხვა. ყველაზე ბოლო ეკუთვნის დემეტრე პირველს:
„ქრისტე, ადიდე ძლიერი და უძლეველი მეფეთა მეფე დემეტ-
რე, რომელმან რევი მამულობით გვბოძა და მაჭას მამული.
მას ეამსა ესე ციხე ავაგეთ. მე ვანუ დაეწერე ძემან გურგენი-
სამან (ჯავახეთი, 2000:86)“.

საროს წარწერის გამომცემელი ვ. ცისკარიშვილი რეკსა
და მაჭას ჯავახეთის გარეთ არსებულად მიიჩნევს: „საროს
წარწერაში მოხსენებული რევი და მაჭა სხვა წერილობითი
წყაროების მიხედვით ამ მხარეში არ არის ცნობილი (ცისკა-
რიშვილი, 1959:45)“.

საროს ძველ სახელად რევი მიიჩნია ნ. ბერძენიშვილმა:
“წარწერიდანვე ჩანს, თითქოს, რომ ამ ადგილს მაშინ რევი
ეწოდებოდა. ვინ არის წარწერაში მოხსენიებული ერისთავთ
ერისთავი (შეიძლება კახა?), ვინ არის ეს დამწერი ვანუ ან
ეს მაჭა – არ ვიცი (ბერძენიშვილი, 1964:173)“.

რევი საროს სიახლოვეს არსებულ ადგილად მიიჩნია დ.
ბერძენიშვილმა: „საროს ციხის წარწერაში ნათქვამია, რომ
მეფეთა მეფე დემეტრემ ვანეს უბოძა რევი მამულობით, მან
კი ციხის შესავლად აქცია მამული – წარწერა XII საუკუნი-
სა უნდა იყოს, რევი კი შესაძლოა საროსთან ადგილის მახა-
სიათებელი სახელწოდება ყოფილიყო. რევი – ქვიანი გზაა
კლდოვან კალთებზე (ჯავახეთი, 200:86-87)“.

სხვაგან რევი, რეხა მიჩნეულია გეოგრაფიულ ტერმინად:
„რევი, რეხა საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში გავრცელებ-
ულია, როგორც დამოუკიდებელი სახელწოდება: ქართლში
რეხულასა და ღიახვის ხეობაში, ლენხუშში, ჯავახეთში (იხ.
საროს ციხის წარწერა), თრიალეთში. იგი ჩანს შედგენილ
სახელებშიც: წინარევი, შუარევი, გუდარევი... უკვე ამიტო-
მაც ის ადგილის დამახასიათებელი, ზოგადი ტერმინი ჩანს.
მართლაც ქართულ კილოებში იგი ქვიან გზას, მთის კლდო-
ვან კალთებს აღნიშნავს (ბერძენიშვილი, 2006:72)“

თუ რომელიმე ადგილს ერქმეოდა რევი, რომელიც თავი-
სი სემანტიკით კაპანს ენათესავება, ოღონდ მეტია კაპანზე
(მძიმე ქვიანი გზა, ურემს რომ გავლა უჭირს, ქვიანი ადგი-
ლი, უფრო გზაზე იტყვიან, მთის კლდოვანი კალთები

(დლონტი, 1984:452), უნდა იყოს გზა ნიჯგორსა და საროს შორის ხევი და ქვაბიკარი, რომელსაც ივ. როსტომაშვილი საროს ხევს უწოდებს, რომელშიც ხმაურით ეშვებოდა ღრმა და დიდი ჩანჩქერი და რომლის გარშემოც მიუწოდომელი ქვაბები იყო (Ростомов898:101). ციხის კოშკიც დგას ამ ქვიშაბო კლდეზე, რომელსაც ჩრდილოეთით და დასავლეთით აქვს ღრმა ხეხები, მის ქვემოთ არის მრავალი მადარო კლდეში, ზოგი ქვითკირით ნაშენი, ზოგში დარჩენილია ხისა და რკინის ნაწილები (ბოჭორიძე, 1992:225)". ეს მიდამოები უნდა ყოფილიყო საროს რეხი, რომელიც მეფეთა მეფე დემეტრემ უბოძა მამულობით ვანეს. ეს ადგილები კი იქნებოდა ნიჯგორის ხევის (ქვაბიკარის ხევის) ბოლოს – ნიჯგორი, სადაც იქნებოდა აგრეთვე მაჭას მამულიც.

მაჭა –ა სუფიქსით ნაწარმოები საკუთარი სახელია. მაჭ-ფუძე პროდუქტიულია ქართულ ანთროპონიმიკაში. ალ. დლონტს დადასტურებული აქვს ამ ფუძით ადამიანის საკუთარი სახელები ძირითადად დასავლეთ საქართველოში:

მაჭ-ი

მაჭ-ა

მაჭ-იჭ-ა

მაჭ-უ-კაც-ა (დლონტი, 1986:159)

რომელთაც დაემატება ა. ჭანტურიას მიერ ჩაწერილი შემდეგი სახელები:

მაჭ-ა-ჭუა

მაჭ-იჭ-ი

მაჭ-უ

მაჭ-უჭ-ი

მაჭ-უჭ-ია (ჭანტურია, 2006:49)

ჩამოთვლილთაგან –ა, -იჭ-ა, -უ, -იჭ, -უჭ, -ჭ-ია საკუთარ სახელთა მწარმოებელი სუფიქსებია, რომლებიც სხვა ფუძეებთანაც გვხვდება.

მაჭ- ფუძიანი საკუთარი სახელები გავრცელებული ყოფილა ჯავახეთში იმდენად, რომ მისგან ნაწარმოებია ტოპონიმი მაჭატი. მასში გამოიყოფა მაჭ- ფუძე –ატ, კნინობითობის სუფიქსი და –ია ტოპონამწარმოებელი.

მაჭატია ახალქალაქის რაიონში მდებარე სოფელია მე-16 საუკუნეში რამდენიმე მაჭატია (დიდი, პატარა) იყო. მაჭატი-ებში არზრუმიდან გადმოსახლებულთა დაბინადრების შემ-

დღეებში ერთი მაგატია ჩანს. ამჟამად ადმინისტრაციული დაყოფის თავლსაზრისით მაგატიის ვითარება ასეთია (იუკლისხმება 1951წ. - მ.ბ.): მთავრობის დადგენილებების შესაბამის სასოფლო საბჭოს გამოყოფა სოფლები მაგატიის ცენტრში და თოთხაში, ხოლო კარტიკამის სასოფლო საბჭოს - სოფ. ოლავერდი და შეიქმნა მათგან მაგატიის სასოფლო საბჭო ცენტრით მაგატიის (ჯიქია, 1958:313).

მაგატიას არმენიზებული, თურქიზებული ფორმაა მაჯადია, როგორც დღევანდელი სომხები უწოდებენ მას (ჯიქია, 1958:312).

ამგვარად, საროს ციხის წარწერაში დასახელებული მაჭა გავრცელებული სახელია საქართველოში. მაჭას მამული, რომელიც რეხთან ერთად უბოძებია დემეტრე მეფეს მე-13 საუკუნეში სარველებისათვის, რასაც საროს ციხის აგება მოჰყოლია, სოფლისავე სიახლოვეს მდებარეობდა.

შეიძლება, მე-13 საუკუნის გამოძახილია, რომ საროს ნიჯგორსა და ორმოცზე ჰქონდა პრეტენზია (შდრ. ჯიქია, 1958: 252).

სოფლის სახელი სართ დაკავშირებული უნდა იყოს მცენარეულობასთან. საროს სხვაგვარად ლაშქარა ჰქვია. მას რუსები окопник кавказский -ს უწოდებენ. ქართლურ, მესხურ, ჯავახურ, რაჭულ, ლენხუმურ დიალექტში ლაშქარას სართ ჰქვია. კახეთში - პატარძალას, მთიულურში - წენგარას, ქაღბატონებს, პატარძლის კაბებს (ამ მცენარის ყვავილებს უწოდებენ ასე), თუშურში - შალდაყს, ფშაურსა და ხევსურულში - შალარს, შაღანს, მეგრულში - საროს, სვანურში მეღენს (მაყაშვილი, 1961:43). არის აგრეთვე ტყის სართ, რომელსაც ფურტკარაც ჰქვია. ეს ისეთი მცენარეა, რომელსაც გვირგვინი გრძელბოლოიანი აქვს (მაყაშვილი, 1961:70).

სულხან-საბა საროს ორნაირ განმარტებას იძლევა. 1. ბაღახი, არ მიუთითებს, როგორი და რომელი ბაღახია და 2. კვიპაროზი (ორბელიანი, 1966:54). „ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონის“ მიხედვით სართ შემოსულია სპარსული ენიდან, სარე არის ამოსავალი ძირი და ნიშნავს კვიპაროსს (ქე.მ.ლ. 1960:786). ქართულში საროს აქვს სხვა მნიშვნელობაც. კარგად მოყვანილი წერწყტი (ტანი) და კუთხ. რაჭული, ლენხუმური, ჯავახური, მესხური იგივეა, რაც ლაშქარა (ქე.გ.ლ. VI, 1960:787).

კვიპაროსთან არის დაკავშირებული კომპოზიტი საროტა-
ნი „ტანად საროს მსგავსი, – მაღალი და კარგი, ტანადი
ტანწერწეტი (ჩვეულებრივ ქალზე იტყვიან) (ქ.ე.მ.ლ. VI,
1960:287)“. ცნობილია აგრეთვე ავთანდილის რუსთველიანის
ლი დახასიათება, რომელიც აგრეთვე კვიპაროსს უკავშირ-
დება: „საროსა მჯობი, ნაზარდი, მსგავსი მზისა და მთვარი-
სა“.

ჯავახეთის სოფელ საროს ეტიმოლოგია ვერ იქნება და-
კავშირებული საროს იმ მნიშვნელობასთან, რომელიც კვიპა-
როსს გულისხმობს, რადგან ეს მცენარე არც არასოდეს ყო-
ფილა ამ მხარეში.

სარო უნდა უკავშირდებოდეს ბალახის მნიშვნელობას.
გრიგოლ ბერიძის მიხედვით სარო ბალახია, ჭრილობის
წამლად ხმარობენ. გაჭრილისთუნ სარო კარგია, ხელათ
მოურჩენს (ბერიძე, 1981:113)“. ბალახის სახელის შერქმევა
ამავე არეალში უცხო არ არის. მაგალითად, ასპინძის რაი-
ონში ნასოფლარ ღობიეთის სიახლოვეს არის სერი, რომე-
ლიც იწვევა ღობიეთის განაპირა დახვედვით და ჩადის
მტკერის პირამდე. სერს აქვს ორი სახელი, ერთი – **ჩაგრძე-
ლა/ჩაგძელა**, შერქმეული აქვს ყანების გამო, რადგან ეს ყა-
ნები უშვება ზვეიდან ქვევით მტკერისაკენ და მეორე სახელი
ძაღლისენა მცენარის, კერძოდ, ბალახის გამო დაურქვა. **ძაღ-**
ლის ენას ოსეროც ჰქვია რუსულად მას *чернокорень-ს*,
сѣнчуха-ს ეძახიან. ამ მცენარეს მესხეთში სხვა სახელითაც,
მგლისყურათი, ლოსტოკით იცნობენ. ამავე მცენარეს სხვა
დიალექტში **ფუტკარაც** ჰქვია. ტოპონიმიამ შემოგვინახა მცე-
ნარის სახელი, რომელიც დღეს აღარ არის ცნობილი მეს-
ხეთში, მაგრამ გვხვდება სხვა დიალექტებში.

სარო მცენარეს დაუკავშირეს ისტორიულ-ხუროთმოძ-
ღერული გზამკვლევის „ჯავახეთის“ ავტორებმა: „სარო
სპარსულიდან შემოსული სიტყვაა კვიპაროსის აღსანიშნა-
ვად, მაგრამ სამხრეთ ქართულ კილოებში მცენარესაც აღ-
ნიშნავენ; ალბათ, ამიტომ დაურქვა სოფელსაც ეს სახელი
(შდრ. ნაი-ნაისა) (ჯავახეთი, 2000:87)“. ჩვენ შევეცადეთ მის
დასაბუთებას.

სერაპიონ ზარზმელის „ცხოვრების“ ონომასტიკისათვის

სერაპიონ ზარზმელის „ცხოვრების“ დაწერის თარიღის შესახებ სხვადასხვა აზრი არსებობს. ამ პრობლემას მოაქვს ქართული მეცნიერი (ექ. თაყაიშვილი, ივ. ჯავახიშვილი, კ. კეკელიძე, ს. კაკაბაძე, პ. ინგოროყვა, ს. ჯანაშია, გ. ჩუბინაშვილი, ა. ზოგვერაძე, ვ. ბერიძე და სხვ.) შეეხო¹.

„რომელ საუკუნეშიც არ უნდა მოვაქციოთ სერაპიონის მოღვაწეობა, იქნება ეს მეცხრის პირველი და მეორე ნახევარი თუ მერვე საუკუნე, ეს მაინც ის ეპოქაა, როდესაც საქართველოს სამხრეთი ნაწილი გამოღვიძებასა და სწრაფ კულტურულ დანიშნაურებას იწყებდა“².

რაც დრო გადის, მით უფრო იზრდება ინტერესი სერაპიონ ზარზმელის „ცხოვრებისადმი“. აზრთა სხვადასხვაობის მიუხედავად, ერთი ნათელია, თხზულება არის პირველწყარო ჩვენი ისტორიისა. იგი, შეიძლება ითქვას, უპირველესი ძეგლია ქართულ ჰაგიოგრაფიაში ისტორიული ონომასტიკის შესასწავლად.

კ. კეკელიძის აზრით, „თხზულებაში გადმოცემული ფაქტები და ამბები უაღრესი ნდობის ღირსია. ამ წყაროების (იგულისხმება მიქაელ პარხელის „ცხოვრება“, გიორგი მანყვერელის მონათხრობი, სერაპიონის თანმხლები საერო პირნი, მონაფენი და ნათესავნი - მ. ზ.) გამოყენებით, მის მიერ ნანახისა და განცდილის საფუძველზე, რომელშიც სასტიკი ქრონოლოგიური თანმიმდევრობით მოთხრობილია სამცხის სამონასტრო კოლონიზაციის ამბები თითქმის მთელი ერთი საუკუნის მანძილზე“³. მართალია, ძეგლს მეტაფრასტის ხელი მოხვდა, მაგრამ ეს, ძირითადად, დაეტყო თხრობის სტილს და არა ფაქტებს. მით უმეტეს ავტორისეული ჩანს ძეგლის ტოპონიმები, პირთა თუ გვარსახელები.

კ. კეკელიძემ, თხზულების შესწავლის საფუძველზე, დაასკვნა: „მიუხედავად იმისა, რომ ბასილის შრომას მეტაფრასტული ოპერაცია განუცდია, ის მაინც რჩება ისეთ ძეგლად, რომელიც უტყუარ სურათს იძლევა თანამედროვე ეპოქისა და ამ მხრივ დიდად არ ჩამოუვარდება გიორგი მერჩულის შრომასაც კი“⁴.

სერაპიონ ზარზმელის „ცხოვრების“ დათარიღებაში უმნიშვნელოვანეს როლს თამაშობს ნაწარმოების ონომასტიკა, განსაკუთრებით, მასში მოხსენიებულ პირთა სახელები: ბეშქენ, ბაპლაუნდი, ამასპო, ია, ლატავრი, გარბანელი და სხვ⁵. მნიშვნელოვანია ჩვენი ისტორიის შესასწავლად თხზულებაში დამონმებული საკუთარი სახელები. განსაკუთრებული

მნიშვნელობა ენიჭება ტოპონიმებს. „თუ ქართულ საისტორიო წყაროებში ზოგი რამ მაინც მოთხრობილია სამცხეში არსებული პუნქტების: თორის, ციხისჯუარის, აწყურის, რკინის ჯუარის, დემოთის, ლომსიანთას შესახებ, სრულიად არაფერია ნათქვამი იმეთ გეოგრაფიულ პუნქტებზე, როგორცაა ბოზლა-მცხეთა, ცხროჭა, უმნაჲ, ძინძე, უტყვსა, ზანავი, ჩორჩანი, ძარდუკას-სათყველი და ბერას ჯუარი. ამ ადგილებს მხოლოდ სერაპიონ ზარზმელის „ცხოვრება“ ასახელებს. ამგვარად, ეს ძეგლი ერთგვარად ავსებს იმ ხარვეზს, რომელიც ამ მხრივ ქართულ საისტორიო წყაროებს გააჩნია“.

შეიძლება ითქვას, რომ ბასილი ზარზმელის თხზულება ტოპონიმური კვლევის უძველეს ნიმუშს წარმოადგენს. ბასილი ზარზმელი კარგი მხატვარი და კარგი ტოპონიმისტიც არის. განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებს ნანარმოების ის ადგილები, სადაც ახსნილია ტოპონიმთა წარმომავლობა. პ. ცხადაიას აზრით, „მწერლისეული ეტიმოლოგიების ექსტრალინგვისტური და ლინგვისტური საბუთიანობა ყველა შემთხვევაში მეცნიერულია, მოტივაცია დამაჯერებელი. ეპიზოდი პირველი: სერაპიონი იკითხავს: რა ენოდების ადგილსა ამასა?“ მასპინძელი (სახელად ია) უპასუხებს: „რამეთუ არს ესე შესაკრებელი ნადირთა ველისათაჲ და ბაკთა ენოდების“. ტოპონიმი წარმოქმნილია საზღვრული კომპონენტის დაკარგვით: „ბაკთა+ადგილი ბაკთა (ბაკი საჩხეხია). ეპიზოდი მეორე: სამონასტრე ადგილის მაძიებელნი მიეახლნენ ტბას. ია განმარტავს: „ესე არს ტბაჲ მღრვე ყოლადვე, რომელსა ენოდების სათაჴუე. და არს ამას შინა სიმრავლე თაჴუთა...“

აქ ტოპონიმი (ჰიდრონიმი) მოტივირებულია... სათახჴუ წარმოქმნილი სახელწოდებაა. ეპიზოდი მესამე: სერაპიონი დაინტერესდება მითით, რომელიც მათ წინაშე აღიმართება. მასპინძელი განმარტავს: „მთაჲ ესე მალალი არს, თავი ყოველთა ამათ ქედთაჲ, რომელსა ჰრქვან თავი შეშათაჲ, რამეთუ თავი არს ყოველთა ამათ მღნართაჲ, ამისთვის შეშის-თავ ენოდების“. შეშის თავი ტყის თავს ნიშნავს. სახელდებისათვის გამოყენებულია სიტყვათშეერთების მეთოდი“.

მთავარი მაინც ზარზმის ავტორისეული ეტიმოლოგიაა: სათახვის ტბაზე ბერებს მონადირეებმა შეურაცხყოფა მიაყენეს და არ გაატარეს, „... რამეთუ ჟამი არსო ნადირთაჲ, რომელნი მოვლენ ტბასა ამას, რამეთუ მზა არიან მონადირენი ადგილთა ამათ“. მეგზურმა ვერ გადააფირებინა უკეთურ კაცებს განზრახვა, ამიტომ სერაპიონმა ბრძანა: „... ადრე იხილო მისაგებელი კაცთა ამათ შფოთის-მოყუარეთაჲ“. მართლაც, „... განიპო კლდე იგი, რომელი იყო დასავალით ტბისა მის, და წარვიდეს წყალნი იგი

მრღვენი". „ხოლო ვითარცა დასცხრა მდინარისა მის დიდრთაჲ ... ადგილი იგი ტბისაჲ იხილვების ველად ლოდოანად, ხოლო ადგილი იგი ნისქელ-სახლთაჲ კულად წარლუნულ და უჩინელ" ... ი. სასწაული მოხდა, სამაგიერო მიეზლოთ უკეთურსს რამაც საყოველთაო შიში და ძრწოლა გამოიწვია დიდსა-საქმეში. ავტორი აღტაცებულია სასწაულით. იგი ამბობს: „ესე სასწაულნი თანამოდგამ არიან მოსეს მიერ ქმნილთა მათ განაქებასა ზღვასასა და კლდისაგან აღმოცენებასა წყლისასა" ... ამიტომაც „მიერითგან ეწოდა სახელი შემსგავსებული საქმეთა ადგილსა მას, რამეთუ ეწოდა **ზარზმა** ერთა მათგან, რომელნი ზარითა და შიშითა მიუთხრობელითა შეპყრობილ იყვნეს".

ზარზმის ეტიმოლოგიას კიდევ ერთხელ შეეხო ავტორი, როდესაც ერთმანეთს შეხვდნენ დიდი „მიქაელ და სერაპიონ"; სერაპიონი თავის მოძღვარს ეტყვის, „... თუ ვითარ შემსგავსებული სახელი ეწოდა **ზარზმა** ერთა მიერ, სასწაულთა საკრველთა **ზარ-განწილთა**".

ამ სასწაულს ეჭვქვეშ აყენებს კ. კეკელიძე და მას სოციალური ფონის გამო შექმნილად მიიჩნევს: „ბერმონაზვნური იდეოლოგიის მატარებელსა და მოტრფიალე ავტორს, ბასილს, ვერ მოუნელებია ბერების ასეთი შეურაცხყოფა და ის შეურაცხყოფის მიმყენებელ მთავრებს, გლეხებს და მონადირეებს არა მარტო „ცოფს, უკეთურს და მხეცს" ეძახის, არამედ სამაგიეროსაც მიაგებს ღვთისაგან. მისი გადმოცემით, ღამე სასწაულებრივ განიპო კლდე, მაყენებელი წყლისა, რომელმაც სულ ერთიან წალეკა იქაურობა ისე, რომ კვალიც აღარ დარჩა დაბისა და მისი უხეში და უგუნური მცხოვრებლებისა. სწორედ ამაში უნდა ვეძიოთ „სოციალური დაკვეთა" თხზულებისა, როგორც კლასობრივი ბრძოლის მკვეთრი იარაღისა"⁶.

რადგან ბასილი ზარზმელის ყველა ეტიმოლოგია მისაღები და მეცნიერულია, არა გვაქვს უფლება, არ ვირწმუნოთ ის სასწაული, რომელიც ღმერთმა მოუვლინა სამცხის ამ ხეობას. აქ, ტოპონიმური ლოგიკით, ყველაფერი რიგზეა: ე. ი. ზარზმა კომპოზიტიური წარმომავლობის სახელია და ორი სიტყვისაგან (ზარი და ზმა) შედგება. ეს კომპოზიტი სრულად ასახავს იმ შედეგებს, რაც სასწაულის მოხდენას მოჰყვა: **ზარი** (რომელიც, ი. აბულაძის „ძველი ქართული ენის ლექსიკონის" მიხედვით, არის შიში) და **ზმა** - ქმნა, ყოფა. ამგვარად, ზარზმა ნიშნავს შიშის ქმნას.

არსებობს სხვა მოსაზრებაც, რომ ზარ-ზმა-ში ზმა მიღებულია ჟამ სიტყვის კუმშვის საფუძველზე: ზარის ჟამა||ზარ-ჟმა ზარ-ზმა⁷.

ზარზმასთან ახლოს ორი მდინარე ერთმანეთს ერთვის, შერთვის ადგილას იყო ... ნისქელი, „სახლი რამე“. ნყალითა შესაკრებელს ძველ ქართულში ხერთვისი ჰქვია, მაგრამ ზუსტორი ამ ადგილის სახელად ასახელებს **საძმოს**, სადაც „... იყვნეს კაცნი რამე უკეთურნი, ყოლად მწეცებრივნი“. ერთ-ერთე მდინარე სამხრეთით შეუყვებიან ბერები, სადაც ნისქელის-შესაკრებელ სახლის-გარდა, იყო დაბაც, დასახლებაც. იმდენად გამჭვირვალეა სახელი **საძმო**, რომ ავტორი საჭიროდ არ თვლის აჩვენოს მისი ეტიმოლოგია, თანაც სახელი საეროა, მაშინ როდესაც ბერთა საძმო-მონასტერი - „ზეცის კაცთა“ - ადგილსამყოფადაა განსაზღვრული. სხვაგვარი საძმო ჰქონდათ „უკეთურ“ და „მწეცებრივ“ საერო მცხოვრებთ. მათ „იწყეს ყენებად“ ბერებისა და „ვითარცა ცოფნი წინა რბიოდეს“. აი, ამ **საძმოს** აღმნიშვნელმა ტერმინმა მოაღწია ჩვენამდე, რომელიც, სამწუხაროდ, ეტყობა, ტოპონიმად ვერ ჩამოყალიბდა და ამიტომ სოფლის სახელად ან ნასოფლარად არ შემოგვრჩა.

საძმოს კ. კეკელიძე ტოპონიმად მიიჩნევს: „არასასურველი სტუმრები გამხდარან სერაპიონი და მისი თანამგზავრნი გიორგი ჩორჩანელის საბრძანებელში იმ სოფლის მცხოვრებთათვის, რომელსაც **საძმო** ეწოდებოდა“¹⁰.

ცხროჭა იყო გიორგი ჩორჩანელის სანადირო ადგილი. სერაპიონ ზარზმელის „ცხოვრების“ მიხედვით, „ცხროჭა“ სოფლის სახელი არ ყოფილა. ოსმალებს მე-16 საუკუნეში ტერმინი დაუმახინჯებიათ და ამ ადგილისთვის **სიხრუჯი** უწოდებიათ.

ცხროჭის ლოკალიზაცია და ეტიმოლოგია მოგვცა ს. ჯიქიამ¹¹: სერაპიონ ზარზმელის „ცხოვრების“ მიხედვით, X საუკუნის **ცხროჭა** დასახლებულ პუნქტად არ ჩანს. იგი „სადგურია“ მონადირეთათვის, ღამის გასათევი ადგილი. „დავთრის“ შედგენის დროისათვის (XVI საუკუნის ბოლოს) ცხროჭა უკვე ოთხკომლიანი სოფელია.

ს. ჯიქია **ჩხროჭაში ცხრანყაროს** ზანურ ვარიანტს ხედავს და **ცხროჭას ჩხროჭადან** ან **ჩხროინჭადან** მიღებულად მიიჩნევს.

საქართველოს საისტორიო გეოგრაფიის წერისას ივ. ჯავახიშვილი ფართოდ იყენებდა სერაპიონ ზარზმელის „ცხოვრების“ მონაცემებს, განსაკუთრებით მნიშვნელოვნად მიაჩნდა ბასილი ზარზმელის თხზულება გეოგრაფიული ტერმინების შესასწავლად¹².

სანახები - განსაკუთრებულ საზღვრებს შუა მოქცეული ქვეყნის აღსანიშნავად. ასევე საზღვრების კიდეების მნიშვნელობით არე, ქვეყნის კუთხის მნიშვნელობით.

ველი, მცირე ველი, ლოდიანი ველი.

ბორცვ - „უმალღესი სხუათა მათ ადგილთა“.

მთა - მალალი მთა, სადაც თუ კაცი ავიდოდა, ივრძნობდა თავს, „ვითარცა სიმაღლესა ცისასა ასული“.

ქედი, მალალი და დაბალი. „თავი ქედთა“ ბორცვებზე, მთები და ქედნი, ზოგჯერ არიან „შეცვული ტყეთა“, ტყიანობა.

მალნარი - ტყით შემოსილი ადგილების ზოგადი სახელია.

„ადგილი კლდოვანი“, ჭევი, თავი ჭევისა და დასასრული ჭევისა. ხევი იყო „ღრმა და უღალი“.

ჩამოთვლილთაგან თითოეული შეიძლება დადებოდა ადგილის სახელდებას საფუძვლად, ქცეულიყო ტოპონიმად. ბევრ შემთხვევაში ასეც მოხდა. ამჯერად მივუთითებთ სხვა ისეთ ტერმინებზე, რომლებიც იმავე არეალში ან საქართველოს სხვა კუთხეში გვხვდება დღეს სხვადასხვა გეოგრაფიული პუნქტის სახელად.

გოდერძის ხევის თავზე ასულ ბერებს დახვდებათ „მცირენი რამე ყანობირნი და მცირე დაბა“.

ყანობირი ცნობილი სიტყვაა ძველ ქართულ მწერლობაში და ყანას ნიშნავს: „იხილეთ ყანობირი იგი“, „განწმიდე ყანობირი იგი“, „რაჟამს მოვიდეს ყანობირად“ და ა. შ.¹³.

ყანა მანარმოებლის ან მსაზღვრელის გარეშე ქართულ ტოპონიმიაში იშვიათად გვხვდება, მსხვილი ობიექტების ან ორონიმთა სახელად საერთოდ არ გვაქვს. ყაზბეგის რაიონში სოფლის სახელია ყანობი, რომელიც შეიძლება მარცვალ-დაკარგული ყანობირი იყოს ან -ობ მანარმოებლიანი ყანა (მდრ. ველობი, დაბლობი და ა. შ.).

ნ. ვაჩნაძე წერს: „მემინდვრეობის არსებობაზე მეტყველებს ტერმინი „ყანობირი“, რომელიც აღნიშნულ ძეგლშია დაცული... ყანობირი უძველესი ტერმინია. იგი ქართული ოთხთავის ტექსტში რამდენჯერმე გვხვდება. ამ უკანასკნელის სიმფონია-ლექსიკონში ის ახსნილია, როგორც ყანები. სულხან-საბა ორბელიანთან ვკითხულობთ: „ყანობირი-ყანები“. აღნიშნული ტერმინის ამგვარივე ახსნა გვაქვს ი. აბულაძისეულ „ლექსიკონში“¹⁴.

მართალია, მითითებულ ლექსიკონებში ყანობირი ყანებად არის განმარტებული და თითქოს ეს უტყუარია, მაგრამ ჩვენს ძეგლში განსხვავებული ფორმაა, თავად ყანობირია მრავლობითში - „ყანობირნი“, რაც ეჭვქვეშ აყენებს ლექსიკონთა მონაცემებს. ასევე, უძველესი ტერმინია ყანა, რომელსაც, ბუნებრივია, თავისი მრავლობითი გააჩნია. ამკარაა, რომ ყანობირი ნანარმოებია ყანისაგან, ოღონდ როგორ, ეს აუხსნელია.

იმავე არეალში, ადიგენში, გვაქვს ტოპონიმი ყანობილი. ყანობილის მთაზე, ზღვის დონიდან 1700 მეტრზე მდებარეობს ვეგენი ხარაძის სახელობის აბასთუმნის ასტროფიზიკური ობსერვატორია. მის ჩრდილო-დასავლეთით არის ფერსათის

მთები, ჩრდილოეთით - ზეკარის გადასასვლელი. ყანობილის მთის სამხრეთ-დასავლეთით, დაახლოებით 30 კმ-ზეა გოდერძის უღელტეხილი, რომელზეც ბასილი ზარზმელი მიუთითებს ყანობირს, ოღონდ როგორც აპელატიურ სახელს და არა ტოპონიმს. ყანობილიდან ჩრდილო-დასავლეთით, დაახლოებით 12-15 კმ-ზეა მეფის წყაროს მთა. ამ მთის ძირიდან სათავეს იღებს კურცხანის წყალი, რომელიც აბასთუმანში, „მზიურთან“, უერთდება მდ. ოცხეს.

ყანობილის მთაზე, ობსერვატორიის ჩრდილო-დასავლეთით, დაახლოებით 3 კმ-ზე არის ხეხილის დიდი და პატარა ბაღები. შესაძლოა, ერთ დროს სწორედ აქ იყო ყანები, რომელთა გამოც შეერქვა მთას ყანობილი. ის, რომ ყანობილში რ-ს ნაცვლად გვაქვს ლ, პრობლემას არ წარმოადგენს, ასეთი რამ ნ-ს მეზობლობაში ხშირად გვხვდება.

კიდევ ერთი სახელი, რომელიც სერაპიონ ზარზმელის „ცხოვრებაში“ არის აპელატივი და სხვაგან გვხვდება ტოპონიმად, არის უღალი.

ბერების დაყინებას, მონასტრის აშენების ადგილთან დაკავშირებით, ნინალმდევგობა გაუწია გიორგი ჩორჩანელმა (აღნიშნული ადგილის მიუვალობისა და არაპრაქტიკულობის გამო), რისთვისაც მას სერაპიონმა მოსეს მაგალითი მოუყვანა: „ღმერთმან, რომელმან უბრძანა მოსეს კუერთხითა განუება ზღვსაჲ და კუალად უდაბნოს კლდისაგან უღალისა აღმოცენებად წყალი“...

ბერების სვლა გოდერძის ხევში ავტორს შემდეგნაირად აქვს აღწერილი: „... აღეჰყევით პირსა მის მდინარისასა და მივიჩინით ჴევსა რასმე ღრმასა და უღალსა, რომელსა გოდერძისა ეწოდების“.

უღალი ტოპონიმიასთან დააკავშირა პ. ინგოროყვამ: „უღალნი“ ყოფილა სახელწოდება სიმაგრისა, რომელიც მდებარეობდა გავრის რაიონში. მე-14 საუკუნის ძველ ქართულ წარწერაში ერთად მოიხსენებიან „სიმაგრენი გაგარი და უღალნი“.

სახელწოდება „უღალნი“ ნმინდა ქართულია. ძველ ქართულში „უღალი“ ჩვეულებრივი სიტყვაა. ლექსიკოგრაფები მას ასე განმარტავენ: საბა - „უღალი - ძნელსავალი“; დ. ჩუბინაშვილი - „უღალი - ძნელად სავალი მთა“¹⁵.

ამას დავუმატებთ, რომ უღალი ილ. აბულაძის განმარტებით არის „მაგარი“. „ხოლო ამისსა შემდგომად მოვიდა მუნით და აღაშენა უწყებითა საღმრთოთა მცირე ეგუტერი და შესაკრებელი მცირეთა ძმათაჲ ადგილსა კლდოანსა და უვალსა კაცთაგან, რომელსა პარეხ უწოდიან“, - წერს ბასილი ზარზმელი.

პარეზი ცნობილი სახელია ქართულ ტოპონიმიში. გეგორის განმარტებას მხარს უჭერს ძველი ქართულის მონაცემები: პარეზი – „ნაპრალი კლდეთა შორის, კიბის საფეხური“¹⁶

სერაპიონ ზარზმელის „ცხოვრებაში“ დადგენილი პარეზის ტოპონიმობა ეჭვქვეშ დააყენა იმ მსჯელობის შედეგად ნათელია: ხანძთელის ცხოვრების პარეზთა გეოგრაფიული სახელია, ხოლო სერაპიონის ცხოვრებისა კი – საზოგადო უნდა იყოს, რადგან იქ იგი, ან მისი ფუძე, იხმარება არა მრავლობითი რიცხვის ფორმით, რაც, ... საგნის სახელთაგან ნარმოქმნილ გეოგრაფიულ სახელთათვის დამახასიათებელია, არამედ მხოლობითით („პარეზ უნოდია“). ამასთანავე, ზარზმელის „ცხოვრების“ „პარეზის“ შემცველი ადგილი დამოუკიდებლად იმისა, იქნება ის საკუთარი თუ საზოგადო სახელი, საგულისხმოა იმითაც, რომ იქ მოცემულია იმ სახელის მნიშვნელობა: „ადგილი კლდოანი და უვალი კაცთაგან“¹⁷.

გვინდა შევნიშნოთ, რომ, როდესაც ესა თუ ის სახელი გეოგრაფიული ტერმინია, არ არის აუცილებელი იგი ყოველთვის მრავლობით რიცხვში იყოს. ამის მაგალითი იმავე ნაშრომში თავად ი. აბულაძესვე აქვს დამონმებული ლადოს შემთხვევაში¹⁸.

თხზულებაში დასტურდება უძველესი „საგეოგრაფიო სახელი“ (როგორც ივ. ჯავახიშვილი უნოდებს) აგარაკი, იგივე აგარა. აგარის მრავალ მნიშვნელობაზე მიუთითებს ძველი ქართული ენის მონაცემები: აგარაკი, აგარა – „ქუეყანაჲ საქმარი“, „დაბა“, „სოფელი“, „ყანა“, „ველი“¹⁹.

ივ. ჯავახიშვილის აზრით, რომელიც სულხან-საბა ორბელიანს იმონმებს, აგარა არის „სადგური საზაფხულო“, „ადგილი საყანური“, გინა სავენაჲ, გინა დაბა“, ამ გეოგრაფიულ ტერმინს განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა და „სოფელზე ყოფილა დაკავშირებული“. „მხოლოდ მაინც ნათლად არა ჩანს, რით განსხვავდება აგარა სოფლისაგან და დაბისაგან. ვგონებ აგარა ჩვეულებრივ ამა თუ იმ სოფლის ან მარტო საზაფხულო სადგური იყო, ან სახნაჲ-სავენაჲ, რომელიც თუშცა სოფელსავეთ დასახლებული არ ყოფილა, მაგრამ თითო-ოროლა იქნებ ყურის მგდები ოჯახობა შეიძლებოდა ყოფილიყო“, – აღნიშნავდა ივ. ჯავახიშვილი²⁰.

აგარა, აგარაკი სერაპიონის მოსვლის დროს ჯერ გატოპონიმებული არ ჩანს. მათი ტოპონიმებად ქცევა გვიან მოხდა. დღეისათვის სამცხე-ჯავახეთში ბევრი ნასოფლარი აგარა გვაქვს. სოფელი აგარა დღესაც არის ახალციხის რაიონში.

ივ. ჯავახიშვილი იძლევა სერაპიონ ზარზმელის „ცხოვრებაში“ დასახელებულ ტოპონიმთა ლოკალიზაციას:

ლადო: „ლადო მთის სახელი ეხლაც არის შენახული და თანამედროვე ტოპოგრაფიული აღწერილობის და მიხედვით ლადოდ, ანუ სამცხის მთებად იწოდებიან მთები ანაჟორისაგან(?) მოყოლებული წყალნითელის მთამდე, რომელიც ოძრეს მახლობლად აღმოსავლეთისაკენ მდებარეობს. წინათ-კი, ჩიხვიძის ჩანს, ლადოდ იწოდებოდა მთა ლიხითგან მოყოლებული-გაქანამდის არსიანამდის ... სამცხის მთისაგან იქვე, სადაც იწყება აჭარის მთები, შტოდ გადის „მთა არსიანი“, რომელსაც მიმართულება სამხრეთისაკენ აქვს“²¹.

არსიანი: „... ვითარცა გარდავლეს მთა იგი არსიან ნოდებული და მივიდეს წევსა ყველისასა“.

ყველის ციხე: ივ. ჯავახიშვილისეული ლოკალიზაციის საფუძველზე შეიძლება განვსაზღვროთ ყველის ციხის მდებარეობაც. დღევანდელი ფოსოფიდან არტაანისკენ მიმავალი გზის მარჯვენა მხარეს, ხევის პირზე, უნდა იყოს ისტორიული ციხე ყველისა და შეიძლება სერაპიონ ზარზმელის ძმის, იოვანეს, მიერ აშენებული მონასტერიც სწორედ ციხის კალთებზე მდებარე ეკლესიის ნანგრევები იყოს. ამ ციხეს დღეს ყელიყაას უწოდებენ ადგილობრივნი. ახალციხიდან ფოცხოვამდე მიმავალ გზაზე ჯაყის ციხის შემდეგ იგი მეორე ციხეა.

„თხზულებაში მოხსენებულია საქართველოს ცნობილი ისტორიულ-გეოგრაფიული ხევები: „წვევი გოდერძისა“, „წვევი ყველისა“, „წვევი შუარტყლისა“ და „წვევი უტყვსა“, რომელზეც გვინდა გავამახვილოთ ყურადღება. „და ვითარცა შთამოვიდეს დასასრულსა მას წვევისასა, რომელ არს უტყვსა, მოვიდეს ადგილსა რასმე ძინძედ სახელდებულსა“. რადგან ჩამოთვლილ ხევთაგან ყველა გეოგრაფიულ პუნქტს უკავშირდება (გოდერძი - გოდერძის ხევი, ყველი - ყველის ხევი, შუარტყელი - შუარტყლის ხევი), უნდა ვიფიქროთ, რომ უტყვც ადგილის სახელი იყო.

დღევანდელი ადმინისტრაციული დაყოფით ამ სახელწოდების დასახლებული პუნქტი არ გვხვდება, მაგრამ დოკუმენტურად დადასტურებული ასეთი სოფელი ბოლო დრომდე არსებობდა.

ბერების ზარზმაში მოსვლის შემთხვევაში მოყვანილი ადგილის შესახებ ს. ჯიქია წერს: „დღევანდელი სოფელი უტყუსუბანი სწორედ „დასასრულსა“ იმ ხევისა, რომელიც ზარზმასთან გამოეყოფა ქობლიანის ხეობას და მიემართება აჭარისაკენ (გოდერძის უღელტეხილისაკენ). გარდა იმისა, რომ ამ ხევს „უტყვს“ ხევი რქმევია, ისიც ირკვევა, რომ სამცხეში მომავალი ძმანი გოდერძის უღელტეხილით გადმოსულან, ამ უღელტეხილითან ყოფილა და ეს ხევი, საერთოდ ზარზმად ნოდებულ ადგილამდე, X საუკუნეში დასახლებული ჯერ კიდევ არ ყოფილა („რამეთუ უდაბნო იყო“). შემდეგში სწორედ ამ ადგილას

სოფ. ძინძის ერთ-ერთ მაჰალეს (უბანს) დარქმევია **უტყუსუბანი**²².

„უტყვ“ გამჭირვალე სემანტიკის მქონე სიტყვაა, იმავე სერაპიონ ზარზმელის „ცხოვრებაში“ მოხსენიებული ციტატა ფსალმუნიდან: „უტყუ იყავნ ენა მზესურსი, მუტყული მართლისათეს უშჯულოებასა“, სადაც „უტყუ“ ნიშნავს დადუმებულს, არამეტყველს, მუნჯს²³.

ამ სიტყვას „მუნჯად“ განმარტავს სულხან-საბა ორბელიანი²⁴. როგორც ჩანს, „უტყვ“ იყო ადამიანის სახელი ან მეტსახელი, რომელიც დაედო სახელდებას საფუძვლად.

ძინძე იმ გზაზე მდებარეობდა, რომლითაც სერაპიონი მივიდა ზარზმას: „და ვითარცა შთამოვიდეს დასასრულსა მას ჴვეისასა, რომელ არს უტყვსა, მოვიდეს ადგილსა რასმე ძინძედ სახელდებულსა, განიმსტურეს რაიმე და განიცადეს და იხილეს, რამეთუ უდაბნო იყო და შეცვულ ტყეთა და ჴვეთა“.

აქვე უნდოდათ დაბინავება, იმდენად მოენონათ ადგილი, და მშენებლობის დაწყებაც, მაგრამ მოძღვრის მინიშნებები – „სასწაულნი“ – არ იყო და მხოლოდ მცირე „ტალავარი“ ააშენეს.

ძინძე ტყითა და ხევებით „შეცვული“ ადგილია, „უდაბნო“ ანუ დაუსახლებელი, მაგრამ გარშემო, როგორც ჩანს, მოსახლეობა მრავლად არის. შესაძლებელია ძინძე ნასოფლარიც კი იყო, რადგან მის უდაბნოობას ხაზს უსვამს ავტორი. ამას გვაფიქრებინებს შემდეგ განვითარებული მოვლენები: როდესაც „... ეუნყა რაე უფალთა მის დაბისათა“, რომ მოსულებს მონასტრის აშენება სურდათ, „... მათ არა ინებეს, რამეთუ იყვნეს ყოვლითურთ მჴეცებრივ, უწირავ და ბოროტ“...

მართალია, ძინძე დაუსახლებელია სერაპიონის მოსვლის დროს, მაგრამ მასზე პრეტენზიას იმდენად სერიოზულად აცხადებენ ადგილობრივნი, რომ იქ მშენებლობის დაწყების საშუალებას არ აძლევენ მოსულთ; ამიტომ შემთხვევითი არ იყო, როდესაც სამონასტრო ადგილი შეირჩა ნიშნებით და სასწაულებით, ხალხი და „სხუანიცა მთავარნი“ შეიკრიბნენ და იწონებდნენ შერჩეულ სამონასტრო ადგილს, მოვიდა „... კაციცა იგი, რომელ პირველ იოტა ძინძედ ნოდებულისა მისგან ადგილისა, მონლედ შეუვრდებოდა და ანუედა, რათა მუნ აშენებდენ“. ბუნებრივია, ბერებისაგან მიიღო მან უარი, რადგან „... არცა ჯერ-იყო მარგალიტსა დასხმად წინაშე ღორთა“.

დღეს ამ სახელწოდების სოფელი ზარზმის მიდამოებში აღარ გვხვდება, მაგრამ 1930 წელს ამ სახელის და ადგილის არსებობა დაადასტურა ს. ჯიქიამ. იმ დროისათვის ძინძეში 1 კომლსლა უცხოვრია, ხოლო დავთრის შედგენის დროს – 16-კომლიანი სოფელი ყოფილა. ძინძესთან არის დაკავშირებული და მისი

უბნობის გამო დარქმევია უტყუსუბანი სოფელს და ყოფილა ამ სოფლის კიდევ ერთი ადგილი, აგრეთვე უბანი ძინძისა, რომელსაც მე-16 საუკუნეში რქმევია ნათენათუბანი²⁵.

ადგილის სახელს, ძინძეს, განვიხილავთ როგორც [[~~საქართველო~~]] პოლიკონიმს. ტოპონიმს, რომლის სახელდებაში ძინძეა~~საქართველო~~ თამაშობს ადამიანის ძე-ზე დაბოლოებული გვარი.

ერთი შეხედვით უცნაურია, როდესაც ადგილს ერქმევა გვარი სახელად ყოველგვარი მანარმოებლის გარეშე, მაგრამ სწორედ ეს არის საინტერესო და მიუთითებს მის სიძველეზე. ამდენად, რომელ საუკუნეშიც არ უნდა აღმოჩნდეს სერაპიონ ზარზმელის „ცხოვრება“ დანერილი, -ძე-ზე დაბოლოებული ეს ქართული გვარი ძინძე ყოველთვის მასზე ადრეული იქნება. ამ ტიპის (მანარმოებლის გარეშე) ტოპონიმები ცოტაა, მაგრამ არის.

„სამცხეში გვექონდა და არის სოფელი მინაძე, რომელიც თავის დროზე მინაძეებით იყო დასახლებული“²⁶.

მინაძისა და ძინძის გარდა, დავასახელებთ მხოლოდ -ძე-ზე დაბოლოებულ ტოპონიმებს, რომელნიც გვხვდება ს. ჯიქიას მიერ გამოცემულ „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ დავთარში“: ჯუჯულაძე, ჭიდალაძე, ღონლაძე, საღრაძე, ოსიძე, მელქუაძე, კოპაძე.

ტოპონიმთა ასეთ გაფორმებას სოციალური საფუძველი უნდა ჰქონოდა. -ძე-ზე დაბოლოებულმა ტოპონიმებმა შემოგვინახეს მონოგენური დასახლების უძველესი ფორმები: როდესაც -ძე-ზე დაბოლოებული გვარები არ დაირთავენ ტოპონიმანარმოებლებს ან სიმრავლის ნიშანს.

მართალია, არის მოსაზრება, რომ -ძე-ზე დაბოლოებული გვარებისათვის -ძე-ს წინ ხმოვანი აუცილებელია²⁷, მაგრამ ასეთი გვარების არსებობა ფაქტია, მაგ., ღორძე, საღრაძე, ძინძე უძველეს გვართა რიგს უნდა მიეკუთვნებოდეს. ხმოვნის გარეშე გვარები იმ დროისაა, როდესაც ფუძე არ გაივრცობოდა და არ იწარმოებოდა. წინ კი საკუთარი ან სხვა სახელი უნდა ჰქონოდა.

ისეთ გვარებში, რომლებიც -ნძე-ზე ბოლოვდება, მაგალითად, გოდაბნძე, ჯაფანძე, ქათლანძე, კვიტანძე, ბუსაკანძე, აბსანძე, ბასლანძე და სხვ., ნ ჩართულად ითვლება²⁸. -ნძე კომპლექსს მოეპოვება ნ-ს გარეშე ვარიანტები: გოლანძე - გოლაძე, ქვარანძე - ქვარაძე, ბუსკანძე - ბუსკაძე და სხვ.

„გვაროვნული სახელი, როგორც ენობრივი და სოციალური ფენომენი, ქართულ ტომებში ადრინდელი ფეოდალიზმის ეპოქაში ჩასახულია და VII-VIII საუკუნეებში მისი ჩამოყალიბების პროცესი თითქმის დასრულებული ჩანს“²⁹.

ძინძე, როგორც უძველესი ფიქსირებული ანთროპო-ლოიკონიმი, ერთ-ერთი უძველესი გვარია და ქვეგვართა სათავის

დამდებია. ანთროპონიმისა და ოიკონიმის ეს კავშირი კარგად აქვს შენიშნული ალ. ლლონტს, როდესაც წერს: „მნიშვნელობის წყაროთა მიხედვით, შეგვიძლია თვალი მივადევნოთ ქართული გვარების განვითარების ისტორიას გრძელ მანძილზე ქვეყნის ხელთ არსებული მასალა მოწმობს არა მარტო გვარულ-ქვეყნულ კედ ტრადიციას, არამედ ქვეგვართა, გვარების განმტოებათა, რაც ტოპონიმებსაც უკავშირდება, უძველეს ტრადიციას“. სწორედ ამ კავშირის კარგი მაგალითია **ძინძე**.

ს. ჯიქიამ, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ერთმანეთთან დააკავშირა **ძინძე**, **უტყუსუბანი** და **ნათენათუბანი**, რაც მონოგენურობის და მისგან მიღებული ახალი ქვეგვარების საუკეთესო მაგალითია. ჩვენი აზრით, **ძინძეთა** გვარის განაყოფები ჩანან ტოპონიმებში შემონახული **უტყუძნი** და **ნათენაძენი**, რომელნიც გამოყოფის შემდეგ ქმნიან მიკროოიკონიმებს, უბნებს. „ქართველთა (კერძოდ, ქართვეის, სვანების, მეგრელთა, ლაზთა ტომების) სოფლები ჩვეულებრივ შედგება ერთმანეთის მიმდებარე ან გეოგრაფიულად მცირედ ისტორიულ მიკროდასახლებათაგან – უბნებისაგან“. პ. ცხადაიამ ამ ტერმინის აღსანიშნავად შემოიტანა ტერმინი **მიკროოიკონიმი**, რომელიც კარგად ასახავს ჩვენს შემთხვევას და რომელსაც **ქვეუბნებს** უწოდებს ალ. ლლონტი ქიზიყის რეგიონის მაგალითზე.

ასეთი ქვეუბნები, მიკროოიკონიმები, რომლებიც ადრეულ საუკუნეებში ჩამოყალიბდნენ, შეიძლება იქცნენ ოიკონიმებად და შეიძლება გაქრნენ კიდევ, როგორც **უტყუსუბანი** და **ნათენათუბანი**.

ძინძის ამოსავალი ფუძე არის **ძინ-**, რომელიც სხვადასხვა აფიქსით გაფორმებული დასტურდება ქალთა საკუთარ სახელებში: **ძინა**, **ძინე**, **ძინი**, **ძინო**, **ძინობია**, **ძინოვ**, **ძინოფ**. ეს სახელები, ძირითადად, სვანეთშია გავრცელებული³⁰.

გარბანელის ხუროთმოძღვრობით შენდება ზარზმის ეკლესია, მშენებლებს გასაჭირი ადგათ. სამშენებლო ქვა ახლომახლო არ არის, ამიტომ მდინარიდან ამოაქვთ „ჭირით და შრომით“, თანაც ცნობილია, რომ მდინარის ქვა (რიყის ქვა) ტაძართა საშენებლად მაინცდამაინც კარგი არ არის. გაჭირვებასა და შრომაში მყოფ ბერებსა და მშენებლებს გიორგი ჩორჩანელი სთავაზობს: „... არს ადგილი ერთი, სადა ეკლესიაჲ მისი დაცემულ არს ძრვისაგან“, ხომ არ აჯობებდა, ამ ეკლესიის ქვები გამოგვეყენებინაო. მშენებლები თანხმდებიან, „... რაშეთუ უჭმრად მდებარე არს ეკლესიაჲ იგი“. დანგრეული ეკლესიის კამარისა და კუთხის ქვები ძალიან გამოადგათ სერაპიონსა და საძმოს წევრებს. „ხოლო არს სახელი ადგილისა მის **უმნაჲ**, რომელი შორავს ათორმეტ მილიონ“.

სერაპიონის დროინდელი უმნა არის დღევანდელი უნა ადიგენის რაიონში. ბასილი ზარზმელის თხზულებაში დამონმებული სახელის იდენტიფიკაცია ადიგენის რაიონის უნასთან მოგვცეს ს. ჯიქიამ და ნ. ვაჩნაძემ. ის, ერომეროვი შემთხვევაში გვაქვს მ, ხოლო მეორეგან - ნ, ჩვენი პირით არაფერს ნიშნავს, რადგან მესხურ დიალექტში ეს ბგერები თავისუფლად ენაცვლებიან ერთმანეთს. ამიტომ, შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ უმნა||უნა უნდა იყოს მეგრულში შემონახული უნნი, ტყის პატარა ცხოველი, რომელიც ჯერ კიდევ 1910 წელს იოსებ ყიფშიძემ დააფიქსირა³¹. ი. ყიფშიძე უნნის პარალელურად მიუთითებს მუნნი ფორმაზეც.

უნნისა და მუნნის შესახებ ო. ქაჯაია წერს: „ტყის რალაც პატარა სულდგმული. გამოსცემს ერთგვარ სუნს, რომელიც, ხალხის თქმით, ძლიერ მარგებელია ზოგ ავადმყოფთათვის (პ. ქარ.), შდრ. „ლაზური მუნჭყი“ (ნ. მარი)³².

უმნაში -ა არის წარმოქმნის ნიშანი, რომელიც ტოპონმწარმოებლადაც შეიძლება შეგვხვდეს. მით უმეტეს, რომ სერაპიონ ზარზმელის „ცხოვრებაში“ ცხოველის სახელიც გვხვდება, კერძოდ, თახვი, რომელიც საფუძვლად უდევს ტბის სახელწოდებას („სათაჯუ“).

სერაპიონი იყო კლარჯეთიდან, ღირსი და პატიოსანი მშობლების შვილი. მამას ერქვა კვიპრიანე, ხოლო დედის სახელი არ იცის ავტორმა, რისთვისაც ბოდიშს იხდის: „... ხოლო სახელსა დედისა მისისასა, უმეცარ ვართ, არა თუ სახე ბოროტებისა რასათსხმე, არამედ უამთაგან დაფარვისათეს“.

სერაპიონის დედამ თავისი დედური ვალი შვილების გაჩენით მოიხადა და მიიცვალა: „სახელ-მოუწყენებელად დაიფარა სოფლით“. შვილები მამამ აღზარდა. კვიპრიანე თავისი მშობლიური მზრუნველობით „... ვითარცა შეჰგავს მამასა შვილთ-მოყუარესა“.

ავტორის ასეთი დამოკიდებულება კიდევ უფრო აცხოველებს წანარმოების ანთროპონიმიისადმი ინტერესს. ბასილი ზარზმელს მიზნად აქვს, თავისი თბრობა საინტერესო გახადოს იმ ცოდნით, რომელსაც ანთროპონიმიში იჩენს. იგი ვალდებულად თვლის თავს, რომ იცოდეს იმდროინდელ ისტორიულ პირთა სახელები, ხშირად უბრალო ადამიანთა სახელებსაც გვანვდის და ამით ამდიდრებს თბრობას, რადგან მისი ონომასტიკური ცოდნა ხშირად მეცნიერულია და ახლოსაა ჭეშმარიტებასთან.

ბასილიმ, როდესაც სერაპიონის ცხოვრების აღწერას მოჰკიდა ხელი, მიზნად დაისახა მოღვაწეთა, ადამიანთა სახელთა განდიდება: „რამეთუ სახელები თქუენი აღწერილ არს ცათა შინა“,

იმონმებს ლუკას სახარებას ავტორი და ჩვენთვის უბიძგოდას ეს ინფორმაციას ტოვებს.

ბასილი ზარზმელის თხზულების გამორჩეული პერსონაჟია გარბანელი.

სერაპიონ ზარზმელსა და მის საქმეს სამცხის-მთიანეთის დიდი ნაწილი დაუპირისპირდა, ნაწილი მოსახლეობისა თანაუგრძნობდა. ადამიანები, ძირითადად, ოფიციალური ხელისუფლების მომხრეები იყვნენ და ხელს უწყობდნენ სამონასტრო კოლონიზაციას. მათ შორის ყველაზე აქტიური იყო სახელოვანი და კეთილი კაცი, „... რომელსა ეწოდა გარბანელ“. იგი იას რეკომენდაციით გაიცნეს ბერებმა. გარბანელი დაუახლოვდა ბერებს, შინ მიიპატიჟა ისინი, გააცნო მეუღლესა და შვილს.

გარბანელი არის განათლებული და ერთგული კაცი, რომელზეც განსაკუთრებულ შთაბეჭდილებას მოახდენს სათახვის ტბის „დანთქმის“ ამბავი და ორ თანამემამულესთან ერთად შედგება მონაზვნად, საბოლოოდ კი ზარზმის მონასტრის მშენებელი, ხუროთმოძღვარი და ზედამხედველი გახდება.

სერაპიონ ზარზმელის „ცხოვრებაში“ შედარებით დაბალი ფენის წარმომადგენლები ან მხოლოდ სახელით არიან ცნობილნი, ან თავიანთი საქმიანობის მიხედვით (მოძღვარი (მეგზური), ქაბუკი...).

გვარსახელით ან წოდებით მხოლოდ წარჩინებული პირები არიან ცნობილი, რომელნიც -ელ წარმომავლობის სუფიქსით ნაწარმოები გვარსახელით მოიხსენიებიან: ჩორჩანელი, მანყვერელი...

სერაპიონ ზარზმელის „ცხოვრებაში“ -ელ სუფიქსი პერსონაჟთა სამი კატეგორიის წარმომავლობას გვიჩვენებს: 1. ცნობილ სასულიერო მოღვაწეთა წარმომავლობას: გერასიმე იორდანელი, გრიგოლ აკრაკანტელი, პავლე თებელი. ამ შემთხვევაში -ელ სუფიქსი ცვლის ამავ ეფუნქციის მანარმოებელს იმ ენისას, საიდანაც თარგმნილია შესაბამისი თხზულება. 2. ქართველი სასულიერო პირების სამოღვაწეო, საპატრონო ადგილების სახელებს: მიქაელ პარეხელი, გიორგი მანყვერელი, რომელიც თავისი წარმოშობის ადგილითაც არის ცნობილი - შუარტყელელი. 3. საერო პირების წარმომავლობას: გიორგი ჩორჩანელი და გარბანელი.

გარბანელი სახელით არ არის მოხსენიებული, იგი მხოლოდ გვარსახელით იხსენიება, რადგან არეალში სხვა გარბანელი არ უნდა ივარაუდებოდეს: „ამ სახელს ატარებს ერთ-ერთი დაბის მცხოვრები (როგორც ჩანს, არაწარჩინებული)“. ამ გვარსახელის არსებობა გარბანიელის ფორმით ცნობილია სომხურში³³.

გარბანელის ეტიმოლოგია ჰრ. აქარიანისთვის უცნობია. ნ/ ვაჩნაძე მას ქართულიდან შესულად მიიჩნევს, რადგან ქართული წარმომავლობის აღმნიშვნელი სუფიქსი ახლავს.

რადგან ყველა ზემოთ ჩამოთვლილი -ელ-სუფიქსიანი სახელი ტოპონიმიდან არის წარმოქმნილი, უნდა ვიფიქროთ, რომ **გარბანს** არსებობდა ძველ საქართველოში და ცნობილი სახელწოდება იქნა.

ივანე ჯავახიშვილი საისტორიო გეოგრაფიის მიმოხილვისას ამბობს: „უკიდურესი ჩრდილოეთი ადგილი არის „სტეფანე ნშიდაა არაგუსა ზედა“ (მქ ცე ქა. II, 721), ანუ ეხლანდელი სტეფანწმინდა, რომელიც ნამდვილად თერგის ხეობაშია... მეორე ადგილი უკავია სოფელ **გარბანს**, რომელიც აგრეთვე თერგის ხეობაშია: ამ სოფლის მცხოვრებთ **„გარბანელნი“** (მქ ცე! ქა. II, 726-727) ერქვა; უძველესი ქართული მატინე მოგვითხრობს, რომ **„გარბანელნი მოაქცივნა“** ვარაზ-ბაკურ აპაა-პატრიკიოზმან³⁴.

ივ. ჯავახიშვილის მიერ დამონმებული ადგილი „ქართლის ცხოვრებაში“ **გარდაბნად** არის ცნობილი: „და შემდგომად მისსა ვარაზ-ბაკურ, ძე მისი, ანთიპატოსი, რომელმან **გარდაბანელნი** მოაქცივნა“³⁵.

გარბანელს იცნობს „ქართლის ცხოვრების“ ტექსტი, როგორც ვარიანტს და მითითებულია სქოლიოში. ასევეა სხვა შემთხვევაშიც, როდესაც **გარდაბანელებზე** საუბარი „ქართლის ცხოვრებაში“, ვარიანტად გვაქვს **გარბანელი**, ამიტომ ჭირს გარბანის ლოკალიზაცია.

გარდაბანი ქართლის სამეფოს სამხრეთ-აღმოსავლეთი პროვინცია იყო და უფრო მოსალოდნელია, რომ **გარბანელები** გარდაბანელები ყოფილიყვნენ. თუმცა ივანე ჯავახიშვილი **გარბანელებს**, **გარბანის მკვიდრთ**, თერგის ხეობაში მიუთითებს.

თანამედროვე **გარბანის** ლოკალიზაცია და ეტიმოლოგია მოგვცა **გ. ბედოშვილმა**: „გარბანი სოფელია ხევში (ყაზბეგის რ-ნი), გაშენებულია საქართველოს სამხედრო გზის პირას, მდინარე თერგის მარჯვენა ნაპირზე. გარბანი, სიონთან ერთად, ერთ-ერთი უძველესი დასახლებული პუნქტია მთელ ყაზბეგის რაიონში. აქ შემორჩენილია IX-X საუკუნეებში ნაგები ეკლესიის და სხვა უძველესი მატერიალური ძეგლების ნაშთები“. **გარბანის** ეტიმოლოგია უკავშირდება **გარე უბანს**³⁶.

გ. ბედოშვილს დამონმებული აქვს სხვადასხვა ავტორთა მოსაზრება **გარდაბანის** ეტიმოლოგიის თაობაზე. ქართველთა მითოლოგიური ნინაპრის, გარდაბოსიდან დანყებული, **გარდა უბანით** და **გარე დაბანით** დამთავრებული³⁷.

რადგან „ქართლის ცხოვრება“ **გარდაბანსა** და **გარბანს** ვარიანტებად იცნობს, ხოლო დღევანდლამდე მოღწეულია

გარდაბანიც და გარბანიც, შეიძლება შათი საერთო ნარმომავლობაზეც ვიფიქროთ. სერაპიონის დროს გარბანი სამცხეში არ უნდა ყოფილიყო და რადგან გარბანელი, ზარზმის მონასტრის ხუროთმოძღვარი და მშენებელი, „გარბანის დაბა“, რეალურად კი სამცხის სოფელში ცხოვრობდა, „შაქსე დაბასა“, რომელსაც ბობხა ეწოდებოდა, აქედან გამომდინარე, საცხოვრებელი ადგილის მიხედვით მისი ნარმომავლობის აღნიშვნის შემთხვევაში გვექნებოდა ბობხელი. ამიტომაც იგი მოიხსენიება მხოლოდ გვარსახელით, სახელის გარეშე. საფიქრებელია, რომ გარბანელი აქ არის უკვე გვარი და მისი შეილებიც, მათი საცხოვრებელი ადგილის მიუხედავად, გარბანელებად იწოდებოდნენ.

ამგვარად, ბასილი ზარზმელის თხზულება უძვირფასეს ცნობებს გვანავდის ქართული ონომასტიკის შესასწავლად. სერაპიონ ზარზმელის ეპოქაში სამცხეში ბატონობს ქართული სახელები, მათი ნარმოქმნა ქართულ ნიადაგზე ხდება.

შენიშვნები:

1. საკითხთან დაკავშირებული ლიტერატურა და ანალიზი იხ.:
- ნ. ვაჩნაძე, სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრება, როგორც საისტორიო წყარო, თბ., 1975, გვ. 5-31.
2. ვ. ბერიძე, სამცხის ხუროთმოძღვრება, თბ., 1955, გვ. 118.
3. კ. კეკელიძე, ეტიუდები ძველი ქართული მწერლობის ისტორიიდან, XIV, თბ., 1986, გვ. 71.
4. იქვე, გვ. 73.
5. ნ. ვაჩნაძე, სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრება, როგორც საისტორიო წყარო, თბ., 1975, გვ. 27-30.
6. იქვე, გვ. 36.
7. პ. ცხადაია, გვარები და გვართა დასახლებანი სამეგრელოში, თბ., 2000, გვ. 34.
8. კ. კეკელიძე, ეტიუდები ძველი ქართული მწერლობის ისტორიიდან, XIV, თბ., 1986, გვ. 80-81.
9. გ. ბედოშვილი, ქართულ ტოპონიმთა განმარტებითი-ეტიმოლოგიური ლექსიკონი, თბ., 2002, გვ. 159.
10. კ. კეკელიძე, ეტიუდები ძველი ქართული მწერლობის ისტორიიდან, XIV, თბ., 1986, გვ. 80.
11. ს. ჯიქია, გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დაუთარი, ნიგნი III, თბ., 1958, გვ. 115-119.

12. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, თბ., 1965, გვ. 6-10.
13. ი. აბულაძე, ძველი ქართული ენის ლექსიკონი, თბ., 1973, გვ. 465.
14. ნ. ვაჩნაძე, სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრება, როგორც საისტორიო წყარო, თბ., 1975, გვ. 37.
15. პ. ინგოროყვა, გიორგი მერჩულე, თბ., 1954, გვ. 150.
16. ი. აბულაძე, ძველი ქართული ენის ლექსიკონი, თბ., 1973, გვ. 337.
17. ი. აბულაძე, ორი გეოგრაფიული სახელის მნიშვნელობისათვის, შრომები, II, თბ., 1976, გვ. 139.
18. იქვე, გვ. 135.
19. ი. აბულაძე, ძველი ქართული ენის ლექსიკონი, თბ., 1973, გვ. 1.
20. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, თბ., 1965, გვ. 15.
21. იქვე, გვ. 18.
22. ს. ჯიქია, გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, ნიგნი III, თბ., 1958, გვ. 102.
23. ნ. ვაჩნაძე, სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრება, როგორც საისტორიო წყარო, თბ., 1975, გვ. 234.
24. სულხან-საბა ორბელიანი, თხზულებანი ოთხ ტომად, ტ. IV, თბ., 1966, გვ. 172.
25. ს. ჯიქია, გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, ნიგნი III, თბ., 1958, გვ. 101.
26. რ. თოფჩიშვილი, როდის წარმოიქმნა ქართული გვარსახელები, თბ., 1997, გვ. 25.
27. ს. მელიქიძე, ონომასტიკური ძიებანი, I, თბ., 2005, გვ. 51.
28. პ. ცხადაია, გვარები და გვართა დასახლებანი სამეგრელოში, თბ., 2000, გვ. 19.
29. ალ. ლლონტი, ქართველური საკუთარი სახელები, თბ., 1986, გვ. 48.
30. იქვე, გვ. 313.
31. ი. ყიფშიძე, რჩეული თხზულებანი, თბ., 1994, გვ. 322.
32. ო. ქაჯაია, მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, II, თბ., 2002, გვ. 337.
33. ნ. ვაჩნაძე, სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრება, როგორც საისტორიო წყარო, თბ., 1975, გვ. 105.
34. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, თბ., 1965, გვ. 45.

მე-20 საუკუნის 30-იან წლებს ბოლოს ასე აღწერს ვ. სუდაძე ღრულს: „სოფელი ღრული ეკუთვნის ახალციხის რაიონს, მინაძის სასოფლო საბჭოს, ახალციხიდან 5 კილომეტრის დაშორებით, მინაძიდან ექვსი კილომეტრის დაშორებით. სოფელი ახალციხის ხეობის ხრეთით მდებარეობს. სოფლის ჩრდილო მხარე უფრო ნაყოფიერია და ვაკე ადგილებია, გამოუყენებელი სახნავ-სათესად.“

დასავლეთი, აღმოსავლეთი და სამხრეთი მხარეები მთავორიანია, დასერილი ღრმა ხეუბნით. თვით სოფელი გაშენებულია პატარა ვაკე მინდორზე (აღწერიდან სოფლის ღაშიხევში ჩამოსახლდებამდე ღრული მეორედ გაფართოვდა სამხრეთით ხევის მხარეს და ტერასული განლაგება მიიღო მ.ბ). სამხრეთით და დასავლეთით შემოსაზღვრულია კლდიანი ვიწროებით..

სოფელს აღმოსავლეთით საზღვრავს სატალაოს ხევი, ჩრდილოეთით სულთმეწიას შარა გზა (ეს გზა ამჟამად გაუქმებულია, ვინაიდან კისათიბის ახალი შროში (ასეა! - მ.ბ.) გზი გაყვანამ სულთმეწიას გზის მანძილი შეამოკლა). დასავლეთით საზღვრავს აბანოს წყალი, ჩრდილოეთით - „ყორულის ხერი (სუდაძე1937:1)“.

სოფელი ღრული 1937 წელს (საერთოდ ვიდრე ღაშიხევში ჩამოსახლდებოდნენ და სოფელი გაუქმდებოდა) ვ.სუდაძის მიხედვით ორ უბნად იყოფოდა: ზედა უბანი და ქვედა უბანი. ჩემი აღწერის მიხედვით ღრულს ჰქონდა აგრეთვე შუა უბანი და უბნები გვართა დასახლებების მიხედვით: უკუღმეინი, ნებაძეების უბანი. სახელი დაერქვა „იობ პაპას მიხედვით, ყველას სახლი გაშენებული იყო შვის გულის მხარეს, იობს კი ჩრდილოეთისაკენ გაუშენებია, „უკუღმა.“ საბიენთი უბანი, ბადალიენთი უბანი, ჭრელეიენთი უბანი, ქუნცულიენთი უბანი, დადიენი, ჯავახიენთი, წმინდა ვიორგის ეკლესიის გარშემო ეკლესიის უბანი იყო. 72 კომლიდან 2 კომლი მამამადიანი ქართველი ცხოვრობდა. ვ. სუდაძეს დაფიქსირებული აქვს მხოლოდ მართლმადიდებელთა გვარები (სუდაძე, ნებაძე, ალავიძე, იაძე, მურვანიძე, კუჭუხიძე, შადრაძე, ხმალაძე, შაყულაშვილი). მისივე ცნობით: „ეს თათრები ძველი მამაპაპიდან არიან ჩვენთან, ძალიან კარგი მეზობლობა გვაქვს. დიდებიც და პატარებიც ქართულად ლაპარაკობენ (ვ.სუდაძე).“

მე-16 საუკუნის ბოლოს ღრულში ცხოვრობდნენ ელია ჯირუას ძე, ზაქარა ბახილას ძე, საბია, გაბრიელ ამირინდოს ძე, გრიგოლ, არსენა მღვდელი, ელია, მახარა ღვინიას ძე, საბია, შადიკა ყარაიგითის ძე, კვირიკა, მაცაცა, გოგინა, კაკალო (ჯიქია, 1941:161).

ღრულში მეოცე საუკუნის ბოლოს ცხოვრობდნენ: ნებაძეები, ალავიძეები, იაძეები, მურვანიძეები, ხმალაძეები, სუდაძეები (სუდა-

ბეების ერთი შტო (აფრამიენი) ოხერიდან გადავიდნენ ღრულში, ხოლო მეორე შტო (დადიენი) — ცხოვრობდნენ ტობაში, საიდანაც სოფლის გაუქმების შემდეგ მოვიდნენ ღრულში და მათ ტობელეებიანთ უძახიან. **კუჭუხიბეები** დღეს ღრულში აღარ უკნაგრებენ, არც ღრულში, არც ლაშიხვეში, ღრულს შემოემატა შემდეგ: **ხუჭუხიბე-თენაძე, გოსაძე** გოგაშენიდან, **ტაბატაძე, ინასარიძე, ბერიძე** ანდრი-აწმინდიდან, **თარხნიშვილი** თოკიდან, **დიახაძე** ქუნციდან, **კელა-ლაშვილი** რუსთავიდან, **ბურდული** ასპინძიდან, **ზედგინძე** ზეკლი-დან. ასევე — **ხმალაძე, ნათენაძე, მელიქიძე, კობაძე, კაჭკაჭიშვილი, გვირჯიშვილი, ზაზაძე** და სხვ.

ზოგიერთი გადმოცემა თუ ინფორმაცია შეიძლება დაფიქსირდეს გეარების შესახებ. ინფორმატორთა მიხედვით **ალავეძე** 7-8 კომლია, **გიგოინი** და **ჩაუშეინი** (მოსამართლე). პირველად გიგოინთ შტო მოსულა ღრულში და მოუყვანია თავისივე ბიძაშვილი ჩაუშიუნი. ალავეძეებთან ერთად უცხოვრიათ ხელიმიენთ. ალავეძეები და ხელიმიენი თავდაპირველად ცხოვრობდნენ ბუნელებში ფიჭვნარასთან. ლაშიხვეში შეხვედრია მონადირე და ასულა ღრულში. ის ადგილი ყოფილა გატყვევებული. იმ მონადირეს უცხოვრია ბორჯომში, ანდის გვერდით. ეს ის პერიოდი ყოფილა, როდესაც ბორჯომში იცლებოდა, ხალხი იყრებოდა. ზოგი გადავიდა **ოდუნდაში, კისათბში**, ორი კომლი ჩამოვიდა ღრულში, რომელთაც დახვედრიათ **ნებაძე** და **ალავეძე**. ასე გაჩენილა ნასოფლარ ღრულში ახალი მოსახლეობა. ისინი დასახლდნენ ხევთან, წყალთან ახლოს, კლდობრებში, რომელიც მზიგულიც იყო და წყალიც ახლოს ჩაუდიოდა. **ბადალი-ენთ** ერთმა ნებაძემ ქუნციელი ქალი მოიყვანა, რომელიც სიბერეში მარტო დარჩა და მის შთამომავლებს ეწოდათ ქუნციულიენი. **ჭრუ-ლოინიც** ნებაძეები არიან. ნებაძეების ერთმა შტომ ზედსიძედ მოიყვანა რაბათელი კაცი, რომელმაც გვარი შეიცვალა და ნებაძედ დაეწერა. გვარი აჭრულდა და ჭრულოინი ეწოდათ მათ.

მურვანიძე გვხვდება ღრულის გარდა ხეოთში, სადაც ღრული-დან არიან გადასულები. მურვანიძეებს მეტსახელად **მოკლეგერან-გიანებს** უძახიან, ხოლო საგვარეულო სახელი მათი იყო **ჯავახიენი, ნატუსიენი**.

შაყულაშვილი და კუჭუხიბე ზედსიძედ იყვნენ მისული ღრულში. შაყულაშვილი ალავეძეებში და იაძეებში — კუჭუხიბე. ისინი გვიან მოსულებია და დარჩნენ თავის გვარზე, თორემ ადრე მოსული აუცილებლად ცოლის გვარზე ეწერებოდა.

შამაღიანი ქართველი ღრულში ცხოვრობდა შადრაძე, მას ქრისტიანი გოგო პყვარებია, მოინათლა ქრისტიანად და დარჩა

ღრულში. მისი ორი ვაჟი დაიღუპა სამამულო ომში და შეწყდა გე-
რი. მანძულენთ ქალი იყო მოსული ამ გვარში რძლად დადემიძინა.

ზოგი მათგანის საგვარეულო სახელებია: ნებაძეები, ქუნიცი-
ენი, უკუღმიენი, ბადალიენი, ჭრელვიენი. ბადალიენთ გამოყოფი-
ცულიენი, ჭრელონი, უკუღმიენი.

სუდაძეები: აფრაძიენი, დადიენი. იაძეები: საბიენი, ნაღვიძიენი,
ჩაუშიენი. მურვანიძეები: ჯავახიენი, ნატუსიენი (გადმოსულები არი-
ან ჯავახეთიდან). დღვისათვის ღრულში ასამდე ოჯახი ცხოვ-
რობს.

ეს არის ინფორმაცია, რომლის მოძიება ჯერ კიდევ შეიძლება
ღრულში. ერთი რამ აშკარაა, რაღაც უბედურების გამო სოფელი
გაუქვაცირვლებულა და შემდეგ ისევ მოშენებულა. მე-20 საუკუნეში,
1937 წელს ახალციხის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმმა მოაწყო ექ-
სპედიცია მხარეში და შემოგვინახა ბევრი ძვირფასი მასალა. ზო-
გიერთი ინფორმატორი ცოცხალი მატყანა თავისი ასაკითა და ამ-
ბის წყაროს ასაკის გამო, ამიტომ გადმოცემას ღრულის შესახებ
მოვიყვან ვ. სუდაძის ერცელი ჩანაწერის მიხედვით: „98 წლის ბები-
ანემი იტყოდა: 1848 წელს მოვედი ამ სოფელში რძლათ სუდაძე
პავლეს ოჯახში. მაშინ ამ სოფელში შეიდი კომლი იყო სულ, ხუ-
თი მოგვარეები: 1. სუდაძეები, 2. ნებაძეები, 3. იაძეები, 4. მურვანი-
ძეები და 5. ალავიძეები. ჩემი მამანთილი იტყოდა - ჩვენ, როცა
მოველით ამ სოფელში, ნასოფლარი იყო, მხოლოდ ამ ჩვენ დარ-
ბაზში ცხოვრობდა ერთი ბერიკაცი და ის ასე იტყოდა, მე ნადირო-
ბისას ეს სახლი ასე გაშენებული ვნახე ტყეში, მის გარშემო გავ-
ჩეხე ტყე, გავაკეთე ყანები და აქვე დავიწყე ცხოვრებაო. აღნიშნუ-
ლი დარბაზი 1934 წლამდე უვნებლად იდგა. ამ დარბაზში ვდგა-
ვით წარმოდგენებს. სასოფლო საქმის შესახებ ხალხი ამ დარბაზ-
ში იყრიდა თავს. 1934 წელს ეს დარბაზი დავანგრეთ და მის მასა-
ლით ავაშენეთ ორი ოთახი. დარბაზის სიძველე იქიდან ჩანს, რომ
გასაყარი ხეები ადგილობრივ ყოფილა მოჭრილი, ვინაიდან ხეს
ნათრევი არ ეტყობა (სუდაძე, 1937:3-4)“.

მონათხრობის მიხედვით ღრულის ახლად მოშენება შეიძლება
გამოეთვალათ დაახლოებით ასე: სუდაძე პავლეს რძლად მოვიდა
სოფელში 1848 წელს, როდესაც 5 კომლს უცხოვრია. მამამთილი ამ
ხუთუელში იგულისხმება. ის იყო მოსული და დასახლებული და-
ნარჩენებთან ერთად, რომელთაც ადგილზე ერთი დარბაზის პატ-
რონი დახვედრიათ (სამწუხაროდ, მის გვარს არ გადმოგვცემს
მთხრობელი - მ.ბ.). მამათილი მე-18 საუკუნის ბოლოს უნდა იყოს

მოსული, ხოლო დარბაზის მშენებელი კაცი - მე-18 საუკუნის შუა წლებში.

უფიქრობ, ეს მაინც ლეგენდის დონეზე უნდა განვიხილოთ და არა, როგორც უღაო ფაქტი, რადგან მე-18 საუკუნეში ღრული ნიჟურ-ლებრივი სოფელი ჩანს. კერძოდ, 1779 წელს „ახალციხის ქრონიკებში“ ღრული სოფლად არის მოხსენიებული: „პატრი ფრანჩისკესთან ღრულისკენ წავედით (ლომსაძე, 1979:158)“. ასევე 1784 წელს იმავე ქრონიკებში ვკითხულობთ: „მკათათ პატრი, ტერ გრიგოლი და ტერ ფრანჩისკე ღრულს ზევით სასმელად წავიდნენ (ლომსაძე, 1979:163)“.

ღრულის ისტორია, მისი ოსმალების მიერ მე-16 საუკუნის ბოლოს დაფიქსირების შემდეგ, უწყვეტად ვითარდება და ხელახლა მონადირის მიერ ადგილის აღმოჩენა-აშენება მესხეთში გავრცელებული ტიპური გადმოცემა უნდა იყოს. ასეა, მაგალითად, ტობის აშენების ამბავი და სხვ.

სოფლის უმთავრესი სიმდიდრე არის მიწა, ხოლო მიწის მფლობელი, პატრონი ბევრად განსაზღვრავს ადგილის სახელდებას. ღრული მთავორიანი ადგილია, ამიტომ მის ტერიტორიებს უფრო მეტად დაკრავს არქაული იერი. ძველი სახელები მოიხმარებოდა კომუნისტების პერიოდში. მიუხედავად იმისა, რომ მიწა საკოლმეურნეო საკუთრება იყო, მისი დანაწილება და სახელდება კომლურ-პიროვნული საკუთრების მიხედვით ხდებოდა. მთელი ტერიტორია დანომრილი იყო, მაგრამ მოსახლეობა მაინც ადგილის სახელებს ძველებურად მოიხსენიებდა. ტრადიცია გრძელდებოდა იმით, რომ საკოლმეურნეო საკუთრების დროს გლეხის დროებით საკუთრებაში მყოფი მიწა უფროა მონაწილე ადგილის სახელები-სას, ვიდრე საერთო-საკოლმეურნეო.

ამის კარგი მაგალითია ახალციხის რაიონის მიწის მართვის არქივში დაცული დოკუმენტი, რომელიც შედგენილია 1937 წელს და სადაც შეტანილია გრაფა - ადგილის სახელი (სად გაიცა) და არა ნომერი ნაკვეთისა.

გვარი სახელი	სად გაიცა	ვისი ყანა	რამდენი
შავეულა შვილი დათიკო	ღარები	დათიკო სულაძე	0.60
	აბანოს ვზაზე	იადე ზურაბ	0.45
	გალმა 2-ალაგ	ნუბაძე კირილე	0.86
	აბანოს ყანა	ალავეძე ვანო	0.50
სულაძე ლევან	აბანოს ყანა	თაყისი	0.30
	ქორდარა	იობ სოლომან	0.50

	"_"	იოზ ვახლიძის ძე	0.10
საგარელო ნიკოლოზ	გალშიები	თავისი ყანა	0.30
	ქორდარა	სუდაძე შიხუილას	0.40
	ძვრის ქვა	ალექს მურმანიძე	0.40
კუჭუხიძე ნიკოლოზ	ყორული სერი	თავისი	0.25
	ნაცრის ყანა	"_"	0.15
	უკანღარები	"_"	0.10
	კაჩნები	"_"	0.90
	ქორდარა	"_"	0.70
ალავიძე გერმან	ღარები	თავისი	0.40
	ლოდები	იამე ტოფოსი	0.30
	ქორდარა	მურმანიძე ლაზარე	1.30
	შილიმ კატარი	ნებაძე კირილე	0.30
ნებაძე მოსე	საგუბარა	თავისი ყანა	0.20
	ქორდარა	იამე იორდან	0.40
	აბანოს ყანა	იამე იორდან	0.75
	უკანა ღარები	ნებაძე ოქროსი	0.45
	გალმა ყანა	სუდაძე ბასიკო	0.35
მურმანიძე სერგო	კაჩნები	თავისი	1.15
	წითელი კლდე	თავისი	0.40
	გალმა ყანა	თავისი	0.40
	საგუბარა	თავისი	0.50
	ნაცრის ყანა	თავისი	0.20
	უკანა ღარები	თავისი	0.50
	კაჩნები	თავისი	0.22
ალავიძე პაშა	ჯაფოსყანა	თავისი	1.00
	უკანა წყარო	ნებაძე გიო	0.50
	მკედლიწყარო	შიხვილ სუდაძე	0.40
	აბანოს ყანა	თავისი	0.80
	უკანა ღარები	ნებაძე პავლე	0.45
	ყანაში	თავისი	0.50
სუდაძე ნიკოლოზ	შილიმ კატარი	თავისი	0.30
	თხილის ძირი	თავისი	0.25
	აბანოს ყანა	თავისი	0.20
	აბანოს ყანა	მურმანიძე ლეო	0.60
	შილიმ კატარი	ნებაძე ვიო	0.85
სუდაძე არხიოზ	აბანოს გზაზე	თავისი	0.30
	აბანოს გზაზე	დთას ყანა	0.20
	გალმა ყანა	ხმაღაძე ლეო	0.40

	ყორულისური	გეგეშასი	0.30
	საგუბარა	შიხეილასი	0.20
	შილიმ კატარი	ნებაძე	0.30
შაქათ ბაირამოღლი	შილიმ კატარი	ნებაძე	0.30
	აბანოს ყანა	თოფილ	0.30
	საგუბარა	ლუასი	0.30
	გაღშიები	შადრაძე ისიდორ	0.20

ადარ არის მითითებული ადრე მფლობელი

გვარი და სახელი. ნაკვეთის ადრე მფლობელისა	ნაკვეთის დასახელება	რაოდენობა
ნებაძე მოსე	საგუბარა	0.20
იაძე იორდან	უკანა ღარები	0.25
ნებაძე თედორ	შილიმ კატარი	0.25
ნებაძე ბასიკო	შილიმ კატარი	0.50
იაძე ნატასი	თხილიძირი	0.17
ნებაძე ოქრო	უკანღარები (გაღშიყანა)	0.50
მურმანიძე ილიკო	ქორდარა	1.13
იაძე პანტელ	ნაცრიყანა	0.30
იაძე ზურაბ	ნაცრიყანა	0.20
იობ ნებაძე	საგუბარა	0.90
სუღაძე სოლომონ	ქორდარა	0.70
ნებაძე ალექ	შილიმ კატარი	0.60
ნებაძე გიო	უკან წყარო	0.40
იაძე არხიოზ	ქორდარა	0.40
სუღაძე შიხეილ	საგუბარაი	0.40
ნებაძე ოქრო	შილიმ კატარი	0.25
ზაზაძე სანდრო	გაღში ყანა	0.20
სუღაძე თედორ	საგუბარა	0.30
ნებაძე ვეგერ	ლოდები	0.50
სუღაძე ბასიკო	აბანოს საზ.	0.30
ნებაძე კირილე	ყორნალა	0.50
ზაზაძე სანდრო	კაბნები	0.30
ნებაძე იობ	ლოდები	0.90
ნებაძე მოსე	გომარეთები	0.20
	გომარეთები	0.25
	გომარეთები	0.45
	სერიფერდა	0.50
	ურის (ახეა) საფლავეი	0.50
მურმანიძე სერგო	სულთმეწია	1.00

	ლაშხევი	1.00
	წყაროსთვალი	0.50
აღაუიძე ალექსანდრე	ნატბეურა	1.00
	პალია შვილი	0.50
	პალია შვილი	0.40
	ურის (ასეა) საფლავე	0.50
სუდაძე ნიკოლოზ	ქალაქისერი	0.30
	ნატბეურა	0.30
	ვანის თავი	0.30
	პალია შვილი	0.50
შაქათ ბაირამოული	ნატბეურა	0.50
	ფიჭვნარა	0.30
	კლდეკარა	0.30
	გომარეთი	0.40
	კლდეკარა	0.40
	ქალაქი სერი	0.20
იაძე ირაკლი	კონდარაი	1.50
სუდაძე დათა	საგუბარაი	0.40
ნებაძე ვევენი	ქორდარაი	0.80
სუდაძე მიხეილ	კლდის თავი	0.60
სუდაძე ონისიშვი	ვალშიები	0.80
იაძე ნატა	უკანლარები	0.20
ნებაძე იობ	საგუბარი	0.40
სუდაძე სანდრო	უკან ლარები	0.20
იაძე ზურაბ	ვალში	0.50
ნებაძე კირილეოსი	უკან ლარები	0.30
სუდაძე სანდრო	საგუბარაი	0.40
მურვანიძე დიპარ	საგუბარაი	0.80
ნებაძე თედორი	კლდის ძირი	0.80
იაძე პანტელ	კაპნები	-
იაძე ტოფო	კაპნები	0.20
ნებაძე კირილე	უკან ლარები	0.20

დარწმუნებული ვარ, თუ სამომავლოდ შეიქმნა ახალი ტოპონი-
მია ღრეღის ტერიტორიაზე, იგი დაკავშირებული იქნება მიწების
ახალ გადანაწილებასთან, მიწის პირად საკუთრებაში გადასვლას-
თან, რაც მე-20 საუკუნის მიწურულს განხორციელდა. საარქივო
მონაცემებზე დაყრდნობით მოხერხდა მე-20 საუკუნის 40-იანი წლები-
დან მოყოლებული ღრეღის კოლმეურნეობის, მისი მიწის ფარ-
თობების მატება-კლების დინამიკის ჩვენება. იგი დოკუმენტის

როდეს შეასრულებს, რადგან ამ საქმის პროფესიონალი, დოც. ბუცხრიკიძის დახმარებით გაკეთდა.

ეს მონაცემები კარგად გეინვენებს, თუ რაოდენ არასტაბილური, არასერიოზული მიდგომა იყო სახელმწიფოს მიერ სოფლის სოფლის მიმართ. აშკარაა, რომ ვიღაცეებმა ბუნებრივად ხედვით ხდებოდა კოლმეურნეობის ე.წ. მიწების მიკუთვნება სხვა სოფლისადმი. უგულებელყოფილი იყო სოფლის ტრადიცია. ერთადერთი, რაც არ იცვლებოდა და სოფლის საკუთრებად რჩებოდა, იყო ტოპონიმი, რაშიც ქვემოთ დავრწმუნდებით:

სოფელ ღრელის მიწათსარგებლობის მონაცემები:

წელი	სულ ფართობი კა-ში	მათ შორის				
		სახნაუ	მრ. წლიანი ნარგავი	სათიბი	სადო-ვარი	საკარმი-დამო
1937	898,0					
1945	807,80	176,00	3,00	1,27	229,24	29,01
1949	807,30	176,25	3,10	1,22	229,24	18,56
1966	991,36	134,36	11,51	71,60	359,72	22,00
1991	1029,00	136,00	7,00	33,00	630,00	36,00

მონაცემებთან დაკავშირებით აუცილებლად მიმჩნია შემდეგი განმარტებები:

1. ფართობის მკვეთრი ცვლა 1966-1991 წლებში გამოწვეულია საზაფხულო საძოვრებისა და სათიბების მუდმივ სარგებლობაში გადაცემით.

2. სოფელი ღრელი 1968 წელს შეუერთდა ახალციხის მეზობ-ტნეობა -მეხილეობის საბჭოთა მეურნეობას.

3. 1970-1971 წლებში გაიყო ახალციხის საბჭოთა მეურნეობა და ღრელი შეუერთდა მინაძის საბჭოთა მეურნეობას.

4. 1991 წელს გამოყოფილი მინაძის საბჭოთა მეურნეობას და ჩამოყალიბდა ცალკე საბჭოთა მეურნეობად

5. 1993 წელს ღრელის მეურნეობას შეუერთდა აბის დასახლება და მისმა საერთო ფართობმა შეადგინა 2408 ჰექტარი.

6. 1995 წელს შეიქმნა მინაძის სასოფლო-სამეურნეო სახელმწიფო საწარმო. სოფ. მინაძის, ჭაჭარაქის, ღრელის და აბის ბაზაზე.

7. 1997 წლის 1 იანვრიდან გაუქმდა სასოფლო სამეურნეო საწარმოები და მიწები, რომელიც არ იყო კერძო საკუთრებაში გადაცემული, გამოცხადდა სახელმწიფო საკუთრებად და იგი გაიცა

იჯარით, მიწების აღრიცხვა ხდება საკრებულოების მიხედვით, ხოლო სოფ. ღრული შედის მინაძის საკრებულოში.

8. სოფელ ღრულში 94,49 ჰექტარი მიწა მიიღო კერძო საკუთრებაში სოფელში მუდმივად მცხოვრებმა 155-მა კომლმა, მათგან 115-მა ოჯახმა - 10,94 ჰექტარი.

ღრულის ეტიმოლოგია, ჩვენი აზრით, უნდა დაუკავშირდეს ღრუ-ს. სულხან-საბა ორბელიანის განმარტებით ღრე არის „დაფლატული ადგილი და სოროვანი,“ სხვა ვარიანტით - „დაფლატული ადგილები (ორბელიანი, 1966:255)“. 1. „დიდად და გრძლად ჩაღმავებული ადგილი“ 2. „რთული ფუძის მეორე შემადგენელი ნაწილი. კლდე-ღრე, ტყე-ღრე (ქეკელ 1962:471)“. „ფლატეებიანი და დახრამული ადგილი (ღლონტი, 1984:595)“. სახელს უყოფთ შემდეგნაირად: ღრ-ულ-ი, რომლის გამარტივებული, უფრო სწორედ, ღ- დაკარგული ფორმა ჩვენ გვაქვს სიტყვაში ღრუ. „დაფლატული ადგილი და სოროვანი (ჩიქობავა, 1942)“. -ლ ხმოვანდაკარგული -ელ სუფიქსია, რომელიც ამ შემთხვევაში გარკვეული თვისებების აღმნიშვნელი უნდა იყოს. ვ. ი. ღრული ფლატეიან, ღრეიან ადგილს ნიშნავს, „სოროვანსაც.“ ძველი ღრულის მდებარეობა ამართლებს ასეთ ახსნას.

ღრული გამოჩნეულად „ღრე ადგილია.“ ნახოფლარის წინ ჩადის „ღრულის ჳევი“ „დაფლატული“ და „სოროვანი,“ „დიდად და ღრმად ჩაღრმავებული ადგილი.“

„სახელის ფუძეთა ბოლოკიდურად ეველაზე ხშირად გვხვდება: თანხმოვანთაგან -ღ, -რ, -ნ, -ვ. ხმოვანთაგან -ა, -ე. - ბოლოკიდური-ა, -ე, ხმოვნები, სუფიქსები აღმოჩნდება იქ, სადაც ძირძველი ჩანდა“. -ელ სუფიქსი გამოყოფილია როგორც არსებით, ზედსართავ სახელთა ფუძეებში (ჩიქობავა, 1942:58), ისე მიმღობებში (ჩიქობავა, 1942:61-62) და გარდა აღნიშნულისა, ცნობილია -ელ-ის გამარტივებულ ვარიანტად -ე (ჩიქობავა, 1942:62).

შესხეთის სოფლების ტერიტორიები საუკუნეებით იყო დაკანონებული, ამიტომ საჭიროდ ვცანით ღრულის საზღვრების აღწერა. ღრულის საზღვრების შესახებ საინტერესოა ერთ-ერთი განმარტებითი ბარათი ახალციხის რაიონის მიწის მართვის სამმართველოს არქივიდან, რომელიც დათარიღებულია 1945 წლით. მას ყოველგვარი ცვლილებების გარეშე მოვიყვან, როგორც დოკუმენტს:

„სოფელ ღრულის ამხ. დიმიტროვის სახელობის კოლმეურნეობის შიდა სამეურნეო მიწათმოწყობის და თესლთა ბრუნვის პროექტზე

გეოგრაფიული მდებარეობა:

I ა.სოფელი ღრელი მდებარეობს რაიონულ ცენტრში მისი კილომეტრზე. აერთიანებს სასოფლო-სამეურნეო მიწებს და ციცილებულია 7 კილომეტრზე.

ბ.სოფელ ღრელის მოსაზღვრეებათ ითვლებიან: აღმოსავლეთიდან სოფელ მინაძის, ჭეჭერეკის კოლმეურნეობების მიწები. დასავლეთიდან სოფ. აბის ქახალციხის ამხ.სტალინის სახ. კოლმეურნეობის მიწები. ჩრდილოეთიდან სოფ. ანდრიაწმინდის კოლმეურნეობას და სამხრეთიდან კი ქ. ახალციხის ამხ. სტალინის სახ. კოლმეურნეობის მიწები.

გ. კოლმეურნეობის ტერიტორია განლაგებულია ზღვის დონიდან 1000 მეტრის სიმაღლეზე. მთლიანი ტერიტორია კოლმეურნეობის დასერილია ხეუბით, რომლებიც ძირითადად წარმართულია ჩრდილოეთისაკენ და ჩრდილო-აღმოსავლეთისაკენ.

II. არსებულ პირობებში მიწათსარგებლობის დახასიათება:

ა. კოლმეურნეობის მიწათსარგებლობის მთლიანი ფართობი უდრის 802 ჰექტარს. თესვითა ბრუნვის პროექტის შედგენის დროს მიწის ფართობები იყოფა შემდეგ სანახებათ.

საერთო ფართი:

1. სამოსახლოები 7.06
2. ბოსტანი 0.35
3. ბაღები 3.10
4. განსაზღ. ნაგებობანი 0.40
5. სახნავი 193.66
6. კლდეები 310
7. ნახიტი და ნასუენი 25.0
8. ბუჩქნარი 35.0
9. კ. წვერთა საკარმიდამო 25

ბ. ცალკეული სანახების განლაგების დახასიათება:

10. სუფთა საძოვარი 203
11. ქვიანი საძოვარი
12. ჭაობიანი
13. გზები 12.92

14. არხები
15. ხეები 5.0
16. ბუნებრივი მდგელო 123
17. წყლის ქვეშ 5.50

ქართული
ნაციონალური
ბიბლიოთეკა

ყველა სახის სანახები ტიპიურია როგორც მთიანე ვის.“

მიწის ათვისების სახელმწიფო მიდგომა ჩანს იმავე მიწის მართვის სამმართველოს არქივის ერთი დოკუმენტიდან, საიდანაც დასტურდება, რომ ზოგიერთი სახელი ჯერაც არ ჩამოყალიბებულა ტოპონიმად და შეიძლება ისე გაქრა, ვერც ჩამოყალიბდა, სამაგიეროდ გამძლეობით გამოირჩევა ტრადიციული ტოპონიმები, რომელთაც გაქრობა ეშუქრება მხოლოდ გლობალიზაციის პირობებში.

„სოფ. ღრული“

1. სოფლის გაღმა ფერდობი - ნასვენებიდან პექტარი ნატყეურ ნიადაგზე;

2. გომარეთი - ნასვენი 3 პექტარი ნატყეური;

3. ლაშქრები - ნასვენი 2 პექტარი ნატყეური ნიადაგები;

4. ღარები - ნასვენი 2.5 პექტარი;

5. აბანოები - ნასვენი ნატყეური ნიადაგები 8 პექტარი;

6. სასროლეთი - ნასვენი 3 პექტარი ნატყეური ნიადაგები;

7. წყაროსთავი - 4.5 პექტარი ნასვენი;

8. ახალციხის ბოსტნებთან - დელეუიალური ნიადაგები 1 პექტარი;

ტარი;

9. კლდეკარა - 1.5 პექტარი ნასვენები;

10. ნაცარყანა - 0.15 პექტარი ნასვენი ნატყეური;

11. ლაშხიხევიგამხმარიბაღები - 6.5 პექტარი;

12. საფარის გზაზე - სათიბი 1.5 პექტარი;

13. საფარასთან სატყეოს სანერგე - 2 პექტარი;

14. მუშაბაში - საძოვარი 30 პექტარი მდელის ნიადაგები.

ამგვარად ღრული 1950-1957 წწ. ათვისებს სულ 71 პექტარს მ.შ.

1950. წელს - 5 პექტარს

1951 წელს - 9 პექტარს

1952 წელს - 9 პექტარს

1953 წელს - 9 პექტარს

1954 წელს - 9 პექტარს

1955 წელს - 10 პექტარს

1956 წელს - 10 პექტარს

1957 წელს - 10 პექტარს

ღრულის ტერიტორიის საზღვარი აღმოსავლეთით დღეს ურავლის წყალზე ანუ ფუნდურაზე, რომელიც სათავეს იღებს ორი ტოტით. მარჯვენა ტოტი ჩახრახის მთიდან იწყება (რომლის გარშემო ტერიტორიებს ჩახრახები ჰქვია), ამიტომაც მას ურავლის წყალსაც უწოდებენ. „ეს წყალი გამომდინარეობს მთიდან, შემდეგ ჩამოივლის სოფელ ხეთოსა და ურავლის მიდამოებს, მას უერთდება სხვა შენაკადებიც. აადგილობრივი მოხუცების გადმოცემით, ამ წყალს ჩახრუხის წყალს უწოდებენ (ხოციტაშვილი, 1971:62). ხოლო მარცხენა შენაკადი იწყება ნასოფლარ ტბეთის სიახლოვეს ჭარხალეთის მთასთან, ადგილიდან, რომელსაც სამეფო ჰქვია. ურავლის წყლიდან, ნასოფლარ ოხერიდან ნახევარ კილომეტრზე (ინფორმატორთა მტკიცებით ოხერას ხერო ერქვა) შემოუყვება საზღვარი ჭალისხევის და სულთმეწიის გზას, რომელიც იწყება ჭალისხევის ურავლის წყლის შესართავთან, ამოივლის კლდეებს, „ყიშლიკლდეებს“, მოდის ჩრდილოეთისაკენ, ამოჰყვება დამპალიებს (დამპალო წყარო), გზისპირებს (შერქმეულია სულთმეწიის გზის გამო), გაუვლის ბურმა დელეს, მიდის ჭედლის წყარომდე, გადის სამხედრო სადგომებამდე, გორამდე, რომელსაც შალუტა/შალუტა ჰქვია („შალუტა გორა, შალუტა ფერდი“), გარშემო ყანები შალუტებია/შალუტები (გორაზე სამხედრო სათვალთვალო კოშკი იდგა) და ჩადის ლაშიხევის წყლამდე. ლაშიხევის საზღვარი შეუყვება ჩრდილოეთიდან კარჭალამდე (კატწალი ადგილობრივთა განმარტებით არის „ფხაწი კლდეები, წიწკი ტყე, ფხაკუნა ქვიანი ადგილები“), ზოგიერთ ადგილზე გადადის დელის მეორე, მარცხენა ნაპირზეც, მაგ. ყორნალში, აბის საზღვრამდე.

კარჭალთან მთავრდება დასავლეთის საზღვარი და იწყება სამხრეთის საზღვარი, რომელიც მიუყვება ბორჯომივაკეს, საქორია სერს, მანკარიებს. მანკარიებიდან გადაჰყვება ქედ-ქედ, რომელსაც საფარის სერი ჰქვია, ჩაუყვება გოგოლაურის დელეს, რომელიც ერთეის ურავლის წყალს არჩილას ხიდან (დღეს ნახიდარია).

ზემოთ მითითებული ლაშიხევი, რომელიც საკმაოდ დიდ მანძილზე წარმოადგენს ღრულის საზღვარს, სათავეს იღებს ორი შენაკადით. მარჯვენა შენაკადი იწყება ანდის, ხოლო მარცხენა აბის მთიდან. ერთდებიან ანდასთან, გამოივლის ნასოფლარ არჯულს, ჩამოივლის კარჭალს, ჩაკიდულას, ამადლების ეკლესიას (ნაეკლესი-

არი), აბანოებს, ნაწიხვეილა ხეებს და ჩადის ახალციხეში, სადაც მას ღრელის წყალს უწოდებენ და ერთვის ფოცხოვს მარჯვენა ნაპირიდან ქალაქის ქვეშ.

ლაშიხვეს უწოდებენ ლაშიდელესაც. ასევე ჰქვია მესხეთის ლაშიხვე და წიხვილის დელე. შესაბამისი ადგილების მიხედვით უწოდებენ აბანოს წყალსაც.

არის ვერსია, რომ ლაშიხვე აბანოს ხევის სახელად იქცა მოგვიანებით. ლაშიხვეი ზოგი ინფორმატორის მტკიცებით ერქვა ნატბურას დელეს, რომელიც სათავეს იღებს ფიჭვნარიდან, კერძოდ, ფიჭვნარის თავზე. ფიჭვნარის წყაროდან. ფიჭვნარა მდებარეობს სოფლის სამხრეთ-აღმოსავლეთით დღევანდელი სასაფლაოს თავზე. მართალია ფიჭვნარში დღეს ფიჭვი აღარ არის, გადმოცემით სომხური მოსახლეობის ჩამოსახლების შემდეგ გაიჩეხა აქ ტყე და გაშენდა მოსულთა სახლები ახალციხეში. ფიჭვნარადან ნატბურა ჩამოუვლიდა სოფ. ლაშიხვეს მარჯვნიდან ნასაყდრეთან. იქვეა ადგილი, რომელსაც ანდლადლოები ჰქვია. ახალციხიდან სოფლის შესასვლელში პატარა გორაკია, რომლის დასავლეთით ნატბურას დელესა და ლაშიხვეის შესართავში დღესაცაა ყორვები, რომელსაც ჰქვია ნასაყდრევი. ადრე შვიდი ძმის ეკლესია ერქვა. ერთ ბრძოლაში დაღუპულა შვიდი ძმა და მათ სახელზე აუგიათ ეს ეკლესია. ს. ხოსიტაშვილი წერს: "ახლად დასახლებული სოფ. ლაშიხვეის (ნაკადული მლაშის) არის მეორე ძველი ეკლესია შვიდ ძმათა სასაფლაოთი. ეს შვიდი ძმა, ადგილობრივ მცხოვრებთა გადმოცემით თათრებთან ბრძოლაში დახოცილა და აქვე დაუსაფლავებიათ. აქვე არის ძველი ნასოფლარი, ძველი მარანი და თონე (ხოსიტაშვილი, 1972:63)". ღრელის (ლაშიხვეის) ნასაყდრევი სასწაულთმოქმედია, ხალხს მისი სწამს. 1930-იან წლებში ჩაწერილი მასალა წინა საუკუნის ამბებს გადმოგვცემს: "მარიუბათ სწორეს გადმოცემით ერთი ქართველი შეგებითხა, აბა, ერთი სასწაულის ძალებზე მულაპარაკო. სწორემ სთქვა: მაშაჩეში ახალციხიდან მიმავლებულა, ნასაყდრეთან გამოჩენილა დელიბაშები ცხენებით. მაშაჩემს პირჯვარი გადაუწერია, ღმერთო, თუ ძალა გაქვს ეხლა გადამარჩინო. რომ მოგვიახლოვდა დელიბაში, უნდა ვძრო ხმალიო და ნახევრამდე მეტი ვერ ამოაძროვო. მითხრა: თქვენ რა ქებით, რო ჩემი ხმალი არ ამოდისო? მაშაჩემმა უთხრა: ამ ეკლესიას შევეხეწე და იმან მომარჩინა. ამ დროს მხარზე ხელი დამკრა, ყოჩაღ, თავისუფალი ხარო (სუდაძე, 1937:5)". რაც შეეხება ანდლადლოებს, რადგან თავის დროზე ყანები ყოფილა, მიუთითებენ, რომ შეიძლება იყოს ანდლადლოები. ანუ ანდლადლოს ყანები. ასეთ შემთხვევაში ასახსნე-

ლი იქნება ნ-ს განენა. ღაში თუ ღაშე ხევი თუ ღელე, კქეია იმიტომ, რომ ამ ხევის სათავეში, შემდეგ გარშემო ჩამდინარეებიც მხოლოდ მღაშე, „ღამპალი“, „მტუტე“, მჟავე წყლებია.

ქეჩქეხეხეხე

ბიზღლიჩთეხეხე

ღრელს, უფრო სწორედ, „ღრელის ჳეეს“ აღწერს ვახუშტი ბატონიშვილი: „ამ ჳეეს ერთვის ღრელის ჳეევი, მისხივე მთის კალთის გამომდინარე (ვახუშტი, 1973:665-666)“. იქვეა „ცუნქა - ღრელის ჳეევი.“ ღრელის ხეეს ვახუშტი უწოდებს სოფლიდან ჩამომავალ ხეეს.

ღრელში მივეუთითებ ერთ ხეეს, რომელიც დღეს აღარ დასტურდება: „ახალციხის წყლის მტკუარის შესართავს ზეით მტკუარს მოერთვის ცუნქის ჳეევი, გამოსდის ერუშეთის მთას და მოდის აღმოსავლეთ-ჩარდელის შორის. ამ ჳეეს ერთვის ღრელის ჳეევი, მისვე მთის კალთის გამომდინარე. ამ ხეეზედ არს საფარის მონასტერი (ვახუშტი, 1973:663-666)“.

ვახუშტი ბატონიშვილი ურავლის წყალს უწოდებს ცუნქის ჳეეს და საფარის მონასტერს მიუთითებს ღრელის თავზე, რაც გამორიცხულია (ბერიძე, 1992:28).

ღრელი ყოველთვის, ვიდრე ღაშიხეეს არ გადმოვიდნენ, იყო იქ, სადაც ზემოთ აღწერეთ, ე.ი. ღრელის ხეევი არის დღევანდელი ნასოფლარის ძირში მთის სამხრეთით დაწვებული ხეევი.

დასაზუსტებლად აღწერეთ ყველა ხეესა თუ ღელეს, რომელიც ღრელიდან საფარამდეა.

ღრელის ხევის ორი ძირითადი მონაკვეთია საფრიალო და ჩანჩხარიები. აქედან საფრიალო კლდეებია, ჩანჩხარიებში საბოსტნეებიც იყო, რომელსაც ქვეშა ბოსტნები და ჳყუმპულაი („გამოქვაბულში წყალი წვეთ-წვეთად ჩადის, ჳყუმპულენს და იმიტომ კქეია ჳყუმპულაი. გადმოცემით ღრელიდან ჳყუმპულამდე გვირაბი გადიოდა და გვირაბით ამოქონდათ წყალი“) კქეია, სათავეში ძველი სოფლის წყარო იყო, ქვეშა წყაროს ეძახდნენ. ამ მონაკვეთების გაეღის შემდეგ შეუერთდება ღრელის ხეეს მარჯვნიდან სანგლიახეევი და ერთვის ჳალისხეეს, რომელიც ერთვის ბოლოს ურავლის წყალს.

ჳალისხეევი, მოხსენიებულია ნასოფლარადაც: „ღრელსა და საფარის მონასტერს შორის [არის] ნასოფლარი ჳალისხეევი, ძველი ეკლესიის ნანგრევებით და სასაფლაოთი. აქვე არის ცივი წყარო, რომლითაც ეს სოფელი სარგებლობდა (ხოსიტაშვილი, 1972:63)“.

სოფელი ღრელი მოქცეულია ორ ხევს შორის, რომელნიც დასავლეთიდან აღმოსავლეთისაკენ და ბოლოს სამხრეთისაკენ მიემართებიან. ერთი მათგანის შესახებ მოგახსენეთ. მეორე არის ახუათების დღე, რომელიც სათავეს იღებს ძველი ღრელის ჩრდილოეთით ქალაქისერების ძირშივე, ვაკეში ათო პაპას ბაღთან, ახუათს ბაღთან". აქვეა წყარო (გუბე), რომელსაც ახუათების წყარო ეწოდება. აქედან დაწყებული ხევი სოფლის ბოლოს, მის აღმოსავლეთით, გაივლის ყიშლებს (ზამთრის საძოვრებს) და შეუერთდება ღრელის ხევს ტიპჭიპა წყაროსთან, ამ შენაკადების გაგრძელებას (სანგლიახევი, ღრელის ხევი და ახუათების ხევი) ეწოდება ჭალის ხევი (ჭალის ხევი პქვია მცირე წალის გამო, რომელიც მის შუაწელში მარცხენა ნაპირზე იყო და პორფილეს ჭალა ერქვა. წალაში იდგა რამდენიმე ტირიფი და ჭადრის ხე).

კიდევ უფრო რომ დავახუსტოთ, ახუათობში სათავეს იღებს ახუათების დღე, რომლის მარცხენა ნაპირი არის საკაკბე, ჩაუდის ჩაგძელიებს (ჩაგძელაი), ტიპჭიპას (ჩაგძელიების დღე/ტიპჭიპას დღე), იკრიბება ორი დღე და იქმნება ჭალის ხევი.

სანგლია ხევი სათავეს იღებს კეკეწყაროდან და ციფწყაროებიდან. ეს ხევი ღრელიდან საფარის მიშავალ გზაზე პირველია. წყალი, რომელიც მასში მოდის მთელი ზაფხულის განმავლობაში, ქმნის კარგ გარემოს პიენიკისათვის იქ, სადაც წითელი კლდეებია.

ამ ხეუ-ღელეში არის წვრილ-წვრილი ადგილები, რომელთაც სახელები ძირითადად პატრონების მიხედვით შერქმევიათ და რომელთაც ვაქრობა ემუქრებათ, რადგან დღეს აღარ ხდება ამ მამულების დამუშავება და თანდათან ტოპონიმებიც კარგავენ საორენტაციო ფუნქციას: უბნის წყარო/უბნის წყაროები. წყაროსთვალის დღის მარჯვენა შესართავი, საქორია ხევიდან იღებს სათავეს. აქ სოფლის უბნობის გამო არ არის სახელი შერქმეული, რადგან სოფლიდან მოცილებულია, ამიტომ ძნელია სახელების მოტივის განსაზღვრა. შეიძლება ისტორიულად იყოს ცალკე უბანი ადგილის სახელად (მღრ. სათესველების და უბნების სიხშირე „გურჯისტანის ვილეიეთის დიდ დავთარში“, ასევე მჭედლის უბანი ცალკე სოფლად და სხვ...) სანგლიახევის მარჯვენა ნაპირის ტყეა ძირითადად ამ ადგილზე. იმავე სანგლიახევის მარჯვენა ნაპირზეა ბაირამაჭაღა. ალავეიძე იყო ბაირამა და მისი სახელის გამო შერქმევიდა.

სანგლია საინტერესო ფორმაა. აშკარაა, რომ ძირეული სიტყვა მგულია, რომელიც ყოველთვის მ-ს გარეშეა მესხურ დიალექტში, აქ კი მ-ს ნაცვლად ნ გვხვდება, რაც ასევე დამახასიათებელია

მესხურისათვის, ოღონდ ნგული ფორმა არა გვაქვს. წარმოქმნის დროს კი ნ ჩვენაცვლა მ-ს.

ჩანჩხარაში ნებაძეების განაყრებს კქონიათ ადგილები: ჭრელეთი ბაღები, მათეთი ბაღები. იქვე იყო ორფილანთი ბაღები, ოქროს ბაღი, მათეს ბაღი, ტოფოს ბაღი. წყაროსხევის დაქვეში იყო დარაიორხიენთი ბოსტანი, ხოლო ამავე დღის პირას ჩაუყვებოდა: ფაშას ბაღი, პალეს ბაღი, ორფილს ბაღი, ოღისიმეს ბოსტანი და აფრამიენთ ბაღები. იყო წყაროებიც: პალეს წყალი, ორფილას წყალი ბიზოწყალი. ბიზო სუდაძე ყოფილა აფრამიენთი. აშკარაა, რომ ვისი მამულიც იყო, სადაც წყალი გადიოდა, აკეთებდა და უვლიდა წყაროს, სახელიც მისი დარქმეოდა.

სანგლია ხევის სამხრეთით საფარის მხარეს ჭაღის ხევის ერთვის დაბურული დღე, რომელიც საფარის გადასახედამდე გზის ქვეშ უბნის წყაროდან იღებს სათავეს. ამ მოკლე ხევის პირდაპირ ერთვის წაღის ხევის პატარა ხევი, რომელსაც სირონის დღე ქვია. წყაროსთვალის დღეა აქვე, რომელიც ჩადის ჩანჩხარიების დღეში სანგლიხევის შესართავთან. ეს ხეველებებია საფარასა და ღრელს შორის. 1. ღრელიდან შესასვლელშივე, საფარის ჩრდილოეთით არის ციხიყელის დღე, რომელიც მიემართება აღმოსავლეთისაკენ. 2. საფარის დღე მონასტრის სამხრეთით, რომელიც სათავეს იღებს მანკარიებიდან. ასე ქვია ყანებს, სადაც არის მანკარიწყარო ანდრიაწმინდისა და ღრელის საზღვარზე, შემოვა საფარის ციხის გაღაჟანში, უერთდება კურდღლის წყაროს, შემდეგ საფარის წყაროს (მონასტრის სასმელი წყალი), ჩივილის ციხიყელის დღეს მარჯვნიდან, გააგრძელებს გზას და შეერთვის ურავლის წყალს მარცხენა ნაპირიდან.

ღრელში ხინონიშებად იხმარება ხევი და დღე. ამის ხაილუსტრაციოდ მოვიყვან ღრელელთა რამდენიმე განმარტებას: „დიდი ხრაპი ხევია; „ღღე უფრო დიდია, ვიდრე ხევი“; „ხევი ჩახრამული ადგილია“; დღე წყლიანს ნიშნავს, ხევი კი უწყლოს ან ჩახევრად წყლიანს“. „ხევის აქვს დღეები, დღეს ხევები“.

ხეობების, ხეველებების მიხედვით ტერიტორიათა აღწერა ვახუშტი ბატონიშვილმა დააკანონა ქართულ სინამდვილეში. მიუხედავად იმისა, რომ დღეს მრავალი სხვა ხერხი არსებობს ტოპონიმთა ჩაწერისა, ღრელის სინამდვილეში უპირატესობა მიენიჭე ვახუშტი ბატონიშვილის მეთოდს.

ღრელის ტერიტორიაზე ბევრი ხევე-ღღეა. მათი საშუალებით შეიძლება სწორი ორიენტაციის აღება და დანარჩენი საკუთარი სახელების აღწერა. ამასთანავე ხევთა სახელები დაკავშირებულია

ყანების, მათა, ტყის და სხვა სახელებთან, ამიტომ ვეცდები ზოგერთი სახელის განმარტებასაც.

ზარაბები. ყანები სოფლის აღმოსავლეთით შალუტასა და საფლაოს შორის, ნატბეურას თავზე.

ზარაბი, რომელიც, რა თქმა უნდა, ჩვენი ზარაბებია, რადაც არის მოხსენიებული, თუმცა დღეს კვალის დადგენა-განმარტება „ღრელის ბაღების--ლაშიხევის სამხრეთ-აღმოსავლეთით მდებარეობს ნახოფლარი ზარაბი, ძველი ნანგრევი ეკლესიით (ხოსიტაშვილი, 1972:63)“. 1988 წელს ჩამიწერია: **ზარაბი** -ყანები, ითესება სიმინდი. შუა ადგილზე ყორღანის ტიპის ქვაყრილია, რომელსაც წმინდა ადგილად თვლიან“.

ბუნელები. დღეს ყანებია, მაგრამ აქვე მიუთითებენ ნახოფლარსაც, რადგან ხვნის თუ სხვადასხვა დანიშნულებით გათხრის დროს ამოდის ძვლები, არის, როგორც ჩანს, საფლავეები, აქვე ამოულიათ ჯვრიანი ქვა. ბუნელებში არის **ბუნელის გვერდი და ბუნელის წყარო.** სოფლის აღმოსავლეთით, ახლოს.

აქვეა ადგილი, რომელსაც **დარაბები** ჰქვია. ეს სახელი შედარებით ახალგაზრდა თაობის წარმომადგენლებისაგან ჩაეიწერე და შეიძლება გარკვეულ გადააზრებებთან გვექონდეს საქმე. დარაბებს განმარტავენ, როგორც ყორის გარეშე ტერასებს, ყანებში რომ გამოყოფილია ზღვეს საშუალებით. ასევეა **თაფიყანები.** ხალციხის საავადმყოფოს ზემოდან „ზღვარი და ზღვარი ყანაა“. **თაფა** თურქული სიტყვაა, რომლის მნიშვნელობაც ღრელში არ იციან და გორაკს, თავს ჰქვია.

როგორც ადგილობრივნი მიუთითებენ, ქალაქიდან მოცილებით, მინდორში ყოფილა სამჭედლო, რაც ნაკლებ დასაჯერებელია და ამ სამჭედლოსა და მისი მჭედლის მიხედვით შერქმევიანა წყაროს ჭედლისწყარო, სახელს უკავშირებენ ჭედილასაც, რომ წყაროზე ჭედილა დაუკლავთ. მართლაც 1988 წელს ჩამიწერია: „**ჭედილწყაროს დღევ-ქონდარიების პარალელური დღევ, ხათავეს აღებს ქონდარას ყანებიდან**“. ხოლო **თაფიყანები** მითითებულია „**ჭედილწყაროების სათავესთან**“. ჭედილწყაროს დელის სათავეში არის ცალკე ჭედილწყარო, ხოლო ჭედილწყაროს დელის ნაპირებზე იყო ყანები: **ალექსოს ყანა, სანდროს ყანა, ქუნცულიენთი ყანა. ჭედილწყაროების გორა დასცქერის ახალციხეს.**

სოფლის აღმოსავლეთით, საიდანაც ხათავეს იღებს ჭედილწყაროს დღევ, ჩაივლის დღევანდელ უნივერსიტეტსა და სკოლიანტერნატს შორის და შეუერთდება ფოცხოვს მარჯვნიდან. აქვეა **შალუტა/შალუტიები, ნატბეურადელის მარჯვენა ნაპირის ყანები. ჭე-**

დიღწყარეებამდე შალუტიებში მე-20 საუკუნის ბოლოს გზენდა ახალი ფერმა და მწყემსების სახლები. სახელი უნდა მოდორდეს შალუტაშვილიდან, ისევე, როგორც ჩოღალები ჩოღაშვილიდან-ჭედლიწყაროსა და ბურმაღელეს შორის ყანებს^[1] სუღთმეწიები ჰქვია. ჭაჭარაქსა და ღრელს შორის ბურმაღელეს^[2] ყანების გზა ჭედლიწყაროსაკენ. ეს არის სუღთმეწია (იხილეთ მ. ბერიძე-2006:152) და მის გარშემო ყანებს გზიპირები ჰქვია. ბუნელებისა და თაფიყანების თავზე ორ ადგილას ერქვა სერიყანები. დუბიყანები, რომელიც სუღთმეწიის ნაპირას გაუყვებოდა, ჩაყარდნილი, დუბე ადგილია. მიუხედავად იმისა, რომ სუღთმეწია საკმაოდ გრძელ მანძილზე გაუყვება გზას, სოფლის აღმოსავლეთით დუბიყანების გაგრძელებას სუღთმეწიყანები ჰქვია.

სუღთმეწია//სუღთმეწიები ერთნაირად იხმარება. „ძველი საფარის გზა აგრე ყოფილა. ამ გზიდან დადიოდნენ ბერები. ასე იყო ღრელის გზაც. იტყოდნენ: „მუშაობს სუღთმეწიებში. სუღთმეწიაში ითესებოდა ხორბალი, ქერი, კარტოფილი.“ დუბიყანებში ცალ-ცალკე ყანებს სახელები ერქვა: ისიდორას ყანა, კოროს ყანა. „კორო ერთ თათარს ერქვა, ბიჭა-ბინალას ეძახდნენ.“ იქვე იყო ბადალიყანა ყანები (ნებაძეები). აფრამიყანა ყანები (სუღაძეები). ქუცულიყანა ყანები (ნებაძეები). გზიპირებიც ყანები იყო, რომელიც გასდევს ჭაჭარაქში მიმავალ გზას, რომელსაც ჭაჭარაქის გზა ჰქვია.

აქვეა ხვეი, რომელსაც რამდენიმე პარალელური ფორმა აქვს სახელად. ბურმა ღელე/ქორდარა/ქონდარა/ქონდარიები სათავეს იღებს გზიპირების ყანებიდან, ჩაივლის ქორდარიებიყანებს და ემტევისის გზასთან ჩადის სოფოხოხის ყანებთან. აქვეა ქონდარას გორა, სერი ჭაჭარაქის საზღვარზე.

ობოლ კლდესთან იყო ყანა, რომელსაც ობოლკლდიყანა ერქვა. ობოლი კლდე მარტომდგომი კლდეა. სირონებითავე ყანებს ჰქვია, რომელიც სირონიღელის თავში მდებარეობს (სირონი|სინორი თურქული თუ ბერძნული სიტყვაა და საზღვარს ნიშნავს). ამ ადგილზე რაიმე მიჯნა, საზღვარი „გამორჩეულად რომელიმე ობიექტებს შორის“ არ შეიმჩნევა. როგორც ჩანს, შიდა სამეზობლო საზღვარი უნდა ყოფილიყო.

ღღვისათვის ღრელის მიდამოებში კაკები საერთოდ აღარ იცის. საკაკობი|საკაკობები, რომელიც სუღთმეწიიდან ძვ. ღრელს შორის, მის ჩრდილო-აღმოსავლეთით მდებარეობს და ქვიანი ადგილია, მიგვითითებს კაკების არსებობაზე წარსულში. საკაკობის გაგრძელება ძვ. ღრელისაკენ, უფრო სწორედ, ქალაქის ხერისაკენ იყო საკა-

კიქსაკაეები, საიდანაც იკრიფებოდა კაეი. დღეს, ბუნებრივია, კაეს აღარაეინ ხმარობს და არც აღარაეინ იცის მისი არსებობა.

საკაეის გავრძელება დასავლეთით ქალაქისერის ძირში, რომე ლიც ემიჯნება ფიჭვნარის ყანებს, იყო ჩოლადაი/ჩოლაყაი/ჩოლაღები. ეს ყანები ჩოლოყაშვილების კუთვნილება უნდა ყოფილიყო. ფიჭვნარში კოროს ყანები შერქმეულია ადამიანის სახელის კოროს მიხედვით. შვიძლება ასევე კაცის სახელით აიხსნას ასპინძის რაიონის კოროსანაი, საინტერესო ანა სუფიქსი, ამ პოზიციაში და კორის ხევი ასევე ასპინძის რაიონში. ფიჭვნარაში იყო კაცის სახელის მიხედვით შერქმეული კიდევ ორი სახელი. ლუას ბოსტანი და ტოტოს ყანა. ორივე მეტსახელის მიხედვითაა შერქმეული, ოღონდ პირველ შემთხვევაში იგივე ფუძეა გამოყენებული, კერძოდ - ლუარსაბი, მისი შემოკლებული ვარიანტია, ხოლო მეორე სულ სხვა სახელია (ნამდვილი სახელი ერქვა ყანის პატრონს გერმანე და მისი სიმალღის გამო ეპახდნენ ტოტოს („ზდაროვი კაცი იყო, ერთი ურემი გამოვიდოდა მისი ძვალძეული“). ახლა ღრელის სამხრეთით არის პალიაშვილები, რომელიც ადრე იყო ყანა, დღეს კი მხოლოდ საძოვრებია. ამ გეარს დღეს ვეღარ შეხვდებით მესხეთში. ასევე საძოვარია დღეს პალიაშვილების გავრძელება დასავლეთით. ქალაქის სერისაკენ - ბარაკეულა/ბარაკეულები. ბარაკეულაში გამოიყოფა ორი ადგილი: ბარაკეულას ყანა და ბარაკეულას ფერდა/გვერდა. მართალია ადგილობრივნი „ბარაკებს“ უკავშირებენ, მაგრამ „ბარაკის“ მაგარი აქ არაფერია და არც უნდა ყოფილიყო. სახელი ასე უნდა დაიშალოს: ბარ-აკე-ულ-ა. სადაც ბარაკა ადამიანის სახელია, ვისიც უნდა ყოფილიყო თავის დროზე ეს ადგილი. -ულ-იანი წარმოება მესხეთის ტოპონიმის ახსიათებს. რაც შეეხება ქალაქისერს, იგი იწყება საკაეებიდან და გადაღის ბარაკეულამდე და უხსავებამდე. ამ სერიდან კარგად ჩანს ახალციხე, ქალაქის გზაც (ღრელიდან) აქ გაღის, ხოლო ჩოლაღების გავრძელება ფიჭვნარი, რომელსაც აქვს მეტათეზისით მიღებული ვარიანტი ფიჭვრანა. ფიჭვნარაში დღეს ფიჭვი აღარ დგას, მხოლოდ ძეწნებია. იქვეა ფიჭვრანაწყარო/ფიჭვრანას წყარო და ფიჭვრანას ყანები.

ვანიები დღეს უბანია ღრელისა (ლაშხევი), სამხრეთ-დასავლეთით. აქ გამოდიოდა მლაშე სამკურნალო წყალი და ტალახის „ვახნებს“ ღებულობდნენ. ამიტომ შვერქვა ადგილს სახელი. ვფიქრობ ეს ახსნა მისაღებია. ფონეტიკურად შვიძლება ახსნა ვანი-უბი, ვანი-უბი. ასეთი ფორმები ბევრია ღრელის ტოპონიმიაში. დღეს წყალი აღარ გამოღის ამ უბანში, მაგრამ ინფორმატორები მომხწრენი არიან სამკურნალო წყლისა (ვანიებში საში ფენა სამკურნალო ტა

ლახია, რომელსაც ისევამდნენ ავადმყოფები, ამის დასჯასტურებ-
ლადაც ერთ ღიმილის მომგვრელ ამბავს პყეებიან: „მწყვდები / მა-
თეი, პეტეი და ლუკაი (ნებაძე, იაძე, ალავიძე) ამოვებდნენ ცხვარს
ვანიებში, სადაც ბანაობდნენ ქალაქელი ქალები დაქვეყნდნენ უმცირეს პე-
ტეს: თუ რომელიმე ქალს დაიჭერ (ე.ი. „დაითქვე“ უმცირესი ცხვარი).
პეტესაც მეტი რა უნდოდა, ჩავიდა, ჩაავლო ერთ ქალს თმებში,
რომელიც მოეწონა. დივისივუნ სხვა ქალები, დაუშინეს პირსახოცე-
ბი, მაგრამ პეტეს ვერ ვაავადებინეს ხელიდან. დაჭერილ ქალსაც
ეტყობოდა, უარის თქმა არ უნდოდა და დააცა-ე მიახკდესო - უთ-
ხრა ქალებს. პეტემ ყოჩი მოიგო.). ვანიებში იყო ვანიების გვერ-
დი/ვანიგვერდი.

ახალციხეში ბევრი ებრაელი ცხოვრობდა, რომელთაგან ცოტა-
ნილა დარჩნენ. ტომონიმიამ შემოვკინახა დღეს უკვე ვანების სახე-
ლად ქცეული ურიის საფლავი, რომელიც უპატრონო ებრაელის
საფლავი იყო. დღეს ახალი ღრულის სასაფლაო მიუახლოვდა მას.

უნხავები/უნხავების დელე/უნხავის დელე სამოვრისა და ღე-
ლის სახელია, რომელიც სათავეს იღებს ქალაქის სერის ძირში
დასავლეთით, სამარილიებიდან, ადგილიდან, რომელსაც უნხავი
თავი ჰქვია და უერთდება ლაშიხვეს მარჯვნიდან. შუაწელზე არის
ცივი, კარგი უნხავის წყარო. სახელის წარმოშავლობის შესახებ ვე-
რაფერს გვეუბნებიან ადგილობრივნი, ოღონდ მიუთითებენ, რო
ღრულში ბევრია „ჩხართი,“ რომელსაც შაშვისაგან განსხვავებით
ოდნავ მოწითალო ფერი გადაკრავს, შაში, ჩხიკვი. უნხავას ნა-
სოფლარადაც მიუთითებს ს.ხოსიტაშვილი .

ჭოროხვეი/ჭოროხები/ყინულიანი დელე სათავეს იღებს ტყეში
დიდუბიდან, უერთდება ლაშიხვეს მარცხნიდან. ამ დელის წყალი
გამორჩეულად ღურჯია, ეტყობა მიწაში გადის რომელიღაც ფენას,
რომელიც ფერს აძლევს.

მესხეთში -ებ და -ევ სუფიქსები ხშირად ენაცვლება ერთმა-
ნეთს, ამიტომ მოსალოდნელია, რომ ჭოროხვეში ხვეი არ ვიგულის-
ხმით და გამოიყოს ფუძედ ჭოროხი, რასაც სახელის პარალელური
ფორმაც ადასტურებს. ჭორო მეტსახელად გვხვდება ღრულში ძა-
ლიან მაღალის მნიშვნელობით.

ძველი ღრულის დასავლეთით და უნხავების სამხრეთით არის
კლდეკარაი/კლდეკარიები, რომელსაც ქარხანასაც ეძახიან. აქედან
გამოზიდული ქვით აშენდა ძველი ღრელი. ქვა რბილია და სამშე-
ნებლოდ გამოსადეგია. აქვეა კლდეკარას ვანები, კლდეკარას დე-
ლე, რომელიც სათავეს იღებს კლდეკარიებიდან/ქარხნიდან (კლდე-
კარას ვანებიდან უნხავის დელისაკენ გასასვლელი სამარილიებთან

არის კლდის კარები, ვიწრო კლდეა გაკვეთილი, კლდეკარიებს უფრო ყანებს უწოდებენ. კლდეკარას - გზას, ერთვის ღოდების დღეს ოთეს ბაღჩასთან და ორივე ერთვის ღაშხიხვეს მარჯვნიდან. ძველელის დასაუღლეთით ღოდებიდან სათავეს იღებს ღოდების დღეს, ჩაივლის ჭახვოსტანს (ჭახე - ქალის მეტსახელად, აქ ერთვის ქალი იყო.), ტრინკოს ბოსტანს, ნიკალას ბოსტანს და ერთვის ოთეს ბაღჩასთან კლდეკარის დღეს (ოთეს ნამდვილი სახელი იყო ოთანე, შდრ. გვარი ოთანაძე). ოთეს ბაღჩას სიღნარის გამო სილაბაღჩასაც უწოდებენ.

სოფელ ღრელში (ღაშხიხვეში) ღაშხიხვის წყალზე თავისებური მეურნეობა ჩამოყალიბდა. უპირველესად აქ იყო წისქვილები. ქუნცულიენტო წისქვილები (ნებაძეებისა) და აფრამიენტო წისქვილი (სუდაძეები). ქუნცულიენტო რამდენიმე იყო და მის გარშემო შემდეგი ბაღები იყო: ქუნცულიენტო ბაღები, იობას ბაღი, ილიკოს ბაღი, ბერიას ბაღი, არჩილას ბაღი. ეს ბაღები ღაშხიხვის ორივე მხარეს იყო გაშენებული და ნებაძეებს ეკუთვნოდა, ხოლო აფრამიენტო წისქვილის გარშემო გაშენებული იყო სუდაძეების ბაღები: აფრამიენტო ბაღები, ღვეანის ბაღები, ევგენის ბაღი, ბასილას ბაღი, არხიოზას ბაღი, ონისიმეს ბაღი, ავრუთევი ირაკლის ბაღი, ბაირომას ბაღი, ყარყარას ბაღი (მურვანიძე), ნიკალას ბაღი, ათოს ბაღი, არჩილას ბოსტანი. ღაშხიხვის დასაუღლეთით ღაშხიხვის წყალზე იყო ორი მორევი: ჭოლომორევი და ფაშამორევი. ფაშა და ჭოლო კაცის სახელებია.

მართალია, დღევანდელი ღრელი (ღაშხიხვეი) ფლობს ვრცელ ტერიტორიებს, მაგრამ ტოპონიმთა სიმრავლით მაინც ძველელი გამოირჩევა.

ნაცარგორებთან და ნაცრიან ადგილებთან ბევრი საინტერესო არქეოლოგიური აღმოჩენაა დაკავშირებული, მაგრამ მხოლოდ ნაცრის გამო არ შეერქმევა ხოლმე ადგილს სახელი. ნაცრიყანები ძველელის დასაუღლეთით მდებარეობს. სუსტი ყანები იყო, მტკვრი ასლიოდა, მოსავალი არ მოდიოდა და ამიტომაც შეერქვა ეს სახელი. აქედან იწყებს სათავეს ნაცრიყანების დღეს. ჩაივლის ისიდორას ბაღს, ქოროსმანას (ზაზაძე) ბაღს, კრეჭოს ბაღს და ერთვის ღაშხიხვეს მარჯვნიდან. აბანოების წყალი სათავეს იღებს ნაცრიყანების სიახლოვეს. ის არის სოფლის სასმელი წყალი და ვალოღია ალაიძის (პაქო) თავმჯდომარეობის დროს გაიყვანეს.

უკანწყარო. გამოდის ძველელის სამხრეთ-დასაუღლეთით. „სოფლის უკან“ გამოდის და იმიტომ ჰქვია სახელი. აქედან იღებს სათა-

ვეს შილიმატრების დელე, ჩაივლის ღაღრენტის ჭალას, პაქოს ყანას, ჩადის ყარყარას ბაღში და უერთდება ღაღრენტის მარჯვენადან.

ორი კლდითავეები იყო. ძველი ღრელის დასაველეთით: აბანოს კლდითავეები და კლდითავეები. ამაღლების დელე ქართულს ამაღლებიდან იღებს. ჩაივლის ქოროსმანას ყანას, ჩაივლის ქოროსმანას უერთდება ღაღრენტს, ანუ ნაწისქვილარის დელეს.

ამაღლება - მდებარეობს ძვ. ღრელის სამხრეთით, ღრელ-ანდის საურმე ვზაზე, საქორთია სერის კალთაზე. იქვეა ძვრთქვა, წოწოლა ქვა. ამაღლებას ამ შთაზე დადიოდნენ. ღრელის გარდა, ანდრიაწმინდის, ანდის, არჯულის, კისათიბის, ღრომის, ოდუნდის, ტრიბონის, ხრიანის, კანტიეთის მოსახლენი. ამათგან ვეველა არ იყო ქრისტიანი. ამაღლებას დღესასწაულობდნენ მაჰმადიანებიც, რადგან ჭონაზე, დღესასწაულამდელ ჩამოვლაზე, არა მარტო ქართველები და არა მარტო ქრისტიანულ სოფლებში დადიოდნენ. როგორც ინფორმატორები ირწმუნებიან, მაჰმადიანები მხოლოდ ქვიფსა და დროსტარებისათვის მოდიოდნენ, ბუნებრივია, რომ ისინი არ ღოცულობდნენ. თუმცა, გარდა დროსტარებისა, ისინი ძველ ტრადიციებსაც აგრძელებდნენ.

კარტალი დელე სათავეს იღებს ინდუშაქვის ველიდან (ძვ. ღრელის დასაველეთით), იმავე ბორჯომის ვაკიდან, გაივლის ტყეს, ყიშლას და ერთეის ღაღრენტს მარჯვნიდან არჯულის პირდაპირ. კარტალს ღრელში უწოდებენ „დელეს, ტყეს, ყიშლას, რომელიც წერილქვიანია, კრიტიანი ადგილია (სიტყვიდან „კრიტა“, „იკრიტება“). კარტალი შეიძლება დაეუკავშიროთ კატარს, რომელსაც სულხან-საბა განმარტავს: „უწყლოს აღაგს რიყის მსგავსი ქვა.“ კარტალში ჯერ რ არის განვითარებული და შემდეგ დისიმილაცია მომხდარი.

ძველი და ახალი ღრელის გამყოფია ქალაქისერი. სახელი ახალციხის გამო შეერქვა. დელიდან გადმოსახელია ქალაქისაკენ. ქალაქიდან ღრელისაკენ მარჯვენა მხარეს, ახალშენ ტყემდე ადგილს ჰქვია ურუმის კლდე. ბერძენი მომკვდარა ამ ადგილზე, სადაც ადრე პატარა გამოქვაბული იყო, იქ გზის გაყვანისას გამოქვაბული მოიშალა, მაგრამ ადგილს შერჩა სახელი.

ახუათების დელის სათავეს ძვ. ღრელში ახუათები ჰქვია. სახელი ახუანთებიდან უნდა მოდიოდეს. ფუძელ გვარი ახუაშვილი იქნებოდა. ამ გვარს დღეს მესხეთში აღარ ვხვდებით. ახუათების დელის მარჯვენა ნაპირზე იყო ტატოკორდები.

ნაფუზარი ერქვა ძვ. სოფლის წყაროს ძირის სახნავ ადგილს. ეს სიტყვა მესხეთში თავისი ტრადიციული მნიშვნელობით „ნაფუ-

ძარი, „ნახახლარი“ (სულხან-საბა ორბელიანი) არ იხმარება. ასევე სულხან-საბას განმარტების მეორე მნიშვნელობით გვხვდება ძესხეთში — „ახალნი სახნაენი.“ თუმცა ნაფუხარში ზღვრების გადასწორებისას ამოვიდა საფლავის ქვები. გადმოცემით ეს ყოფილა საფლავი, მდიდართა სამარხი. ნაფუხრის აღმოსავლეთით არის მანქანები, რომელსაც **მახარაული** ჰქვია. ხალხური ეტიმოლოგიით „მახარობლო, სოფელში შემოსახველელი ადგილია, მზე იქიდან ამოდის, პაერი იქიდან მოდის და სახელიც იმიტომ ჰქვია.“ **მახარაულში** გამოიყოფა — ულ სუფიქსი, რომლითაც დღეს აღარ იწარმოება მესხეთის ტოპონიმები, მაგრამ ისტორიულად პროლექტიული იყო (მბერიძე, 1972:50). დღეს არც სახელი **მახარა** არის პოპულარული ღრულში, მაგრამ სწორედ **მახარა** ღვინიას ძეს უცხოვრია ამ სოფელში მე-16 საუკუნის ბოლოს (ჯიქია, 1941:161) და სწორედ მის სახელთან შეიძლება იყოს დაკავშირებული ამ ყანის სახელი. მესხეთში, მამამდიანებში გვხვდება გვარი **მახარა** შეილიც.

ყიშლის ღვლეხა და ნაფუხარს შორის ყანას ჰქვია **ჩაგძელა**, წაგრძელებულობის გამო შერქმევი სახელი. ჩაგრძელას შემდეგ გაგრძელება არის **ნიკალას ყანა**. ზედსიძე ყოფილა ნიკალა.

ყიშლა ოხვრასა და ღრულს შორის დიდღელის პირია. იქვეა **ყიშლის თავები** **ყიშლითავეები** (სათესი), რომელიც არის სულთმეწონის გაგრძელება ღრულის მიმართულებით, იქვეა **ჩოლაღები**, გზის პირის ყანები ღრულისაკენ და **ნაფეტვრები**, ასევე ყიშლის თავების გაგრძელება ღრულის მიმართულებით. ამავე ყიშლის გაყოლებაზეა **საკაკბიები**.

სოფელი ღრული, როგორც უკვე აღინიშნა, კლდიან ფერდობიან ადგილზე იყო გაშენებული. სოფელს მუდამ მზე ადგა, რადგან სამხრეთის მხარეს წარმოადგენდა. სოფლის მოპირდაპირე მთას **გაღმიები** ერქვა. ადრე **გაღმიებში** (გაღმეები>გაღმიები) სახნავ-სათესი იყო, შემდეგ ტყე გაშენდა.

ძვ. ღრულის სასმელი წყალი სათავეს იღებს ადგილიდან, რომელსაც **საგუბარი** ჰქვია, ამიტომ მას **საგუბარას წყალს** უწოდებენ.

ჯერ კიდევ ნიკოლოზის დროს **სუდაძე სანდროს** ინიციატივით გამოიყვანეს წყალი ჯერ ხის მილებით, რომელიც მე-20 საუკუნის 30-იან წლებში შეიცვალა თიხის მილებით, ხოლო 1956 წელს ნ. ალავეძის თავმჯდომარეობის დროს ჩაყარეს თუჯის მილები.

ამაღლების თავზე არის **საქორია ხერი**, რომელიც აშკარად ქორთან არის დაკავშირებული, ამასთან ერთად აღსანიშნავია, რომ სა-ია ტიპის წარმოება, როდესაც ცხოველის ან ფრინველის სახელი ფუძედ გამოიყენება, მესხეთში დღეს აღარ გვხვდება. ამ ფუნ-

ქციებს ასრულებს სა-ე აფიქსები, რომელიც მესხური დიალექტი-სათვის იყო დამახასიათებელი.

ამავე მიდამოებში არის ფრინველის სახელთან დაკავშირებული სხვა ტოპონიმები: ძერიქვა, კლდე პირდაპირქნის სახეს, სადაც ძერები სხდებოდნენ. ახუათების ღელის მარცხენა ნაპირს ძერი-ბუდიები.

არც კლდეები აკლია ღრელს. ახუათების ღელეში იყო შავ-კლდე/შავკლდეები, თბოლი კლდე, შავკლდეობრი, შავკლდეითავი და ურშიკლდე - ქალაქის სერიდან ამოსასვლელი.

სანგლიახევი, რომელიც გვხვდება სანგლახევი, სანგლიხევი ვარიანტებით, ზემოთ უკვე აღუწერეთ, მის სათავეში რამდენიმე წყაროა, რომელთაც ცივწყაროები პქვია, საიდანაც იწყება ჯაფოყანები და გრძელდება საფარის გადასახედამდე. ჯაფო კაცის სახელია, შეიძლება ჯაფარას შემოკლებული ვარიანტიც.

საფარის გადასახედიდან კლდიან ადგილებს კოპინეები პქვია. კოპინას ღრელები ასე განმარტავენ: „კლდეზე ჭიპი რომ ამო-ვარდება, პატარა ჯამივით ადგილი რჩება, სადაც წყალი დგება, ახალ ნაწივს ვსვამდით, ისე ყვაეებისა იყო.“

გაღმების გაგრძელება საფარისაკენ არის ღარები, სადაც დღეს ტყეა. ღარებს მესხეთში წვეილ პარაფელურ ყანას უწოდებენ. სანგლიხევიში, საფარის მხარეს არის ორი პატარა ჭალა - ლუას ჭალა და ბაირამას ჭალა. ამ სახელის ყანებიც გვხვდება და ბალებიც, ერთი და იმავე პიროვნებანი არიან. სანგლიხევის შემდეგ გასდევს წითელკლდეები საფარის გადასახედამდე, ხოლო საფარის გზის მარჯვენა მხარეს ტყეში არის რამდენიმე ყანა, რომლებიც ბადალივით (ნებაძეები) ეკუთვნოდათ და თხილიყანებს ეძახდნენ.

საფარივაკე პქვია თხილიყანების მოპირდაპირე მხარეს, გზას და მის მარცხენა ნაპირს. დღეს აქ ფიჭვის ტყეა, რომელიც გაშენდა 1956 წელს, მანამდე აქ ყანები პქონდათ ღრელებებს: ტატოს, ორფოს, მათეს, კოლას (ნებაძეები).

საფარივაკის ქვემოთ, ჩრდილოეთით არის უბნის წყარო, ხოლო მის აღმოსავლეთით, ვიდრე საფარას გადავხედავთ, ამოდიოდა ლაშქარადან გზა, გზაჯვარედინი იქმნება და ამ ადგილს საჯვარე პქვია. საჯვარიდან 200-ოდე მეტრია ამ ადგილამდე, საიდანაც პირველად გამოჩნდება საფარა. საჯვარე პქვია გზას, ლაშქარას შესა-ყართან (მინაძიდან ამოდის). საჯვარეს საფარის გზა პყოფს ორ ნა-წილად, ზემო და ქვემო ნაწილად. გზიდან მის ქვედა მხარეს დგას მუხა, მიმდებარე ტერიტორია არის ტაფობი, ბორცვზე, რომელზეც მუხა დგას, ნასახლარი ეტყობა. საჯვარის ცენტრად აღიქმება ბორ-

ცი მუხით. საჯვარის შესახებ არსებობს გადმოცემა: „პაპანკმი იტყ
ყოდა: სულაძეებს უცხოვრიათ ჭობის ხეში, შვიდი ძმანი ყოფილან.
ყველა ცოლშვილიანი, უნცროს ძმას ქორწილი რომ ჰქონია, ბა-
ტონს მოუთხოვია პატარძალი. ძმებს ეს შეურაცხოფა ეკეთათ. ათ და ბატონი მოუკლავთ. იქიდან ეს შეიდიევ ძმა ~~გაქცა~~ ~~ქორწილი~~ ~~ქ~~
ქორწილითვე, სადაც მთელი მაყრები და ღვდელიც იქნება. რამე
წამოსულებს გაუთუნებიათ ღრულის ადგილებში, საფარის გადასა-
ვალ გზასთან. გათუნებისას მექორწილენი იქ პურს ჭამენ. ღვდელი
აეთ გახდება და ეტყვის მექორწილებს: შვილო, ვაითუ მოუკედე
და რომ ჯვარდაუწერული არ დარჩეთ, სჯობია ჯვარი დაგწეროვო
და დასწერს ჯვარს. ამიტომაც ამ ადგილებს ახლაც საჯვარეს ეძა-
ხიან (ე.სულაძე, №104:12-13). საფარა-ღრელს შორის იყო ნასოფლა-
რები - დიდი გომარეთი და პატარა გომარეთი. დიდსა და პატარა
გომარეთებს პყოფს სანგლიახევისა და ჩანჩხარას ღელის შესართა-
ვი. დიდ გომარეთში ადრე იყო ყანები, დღეს ტყეა, რომელიც გა-
შენდა 1950 წელს. ნებაძეებს, შურვანიძეებსა და იაძეებს ჰქონდათ
ყანები. დიდი გომარეთის აღმოსავლეთით არის დაბურული ღელე.
გაღმა დასავლეთით არის პატარა გომარეთი, ყიშლის ღელესა დ
ჩანჩხარა ღელეს შორის, ნაყანვეი, გაყამირებული ადგილია, აქვეა
ნასოფლარის კვალი. დიდ გომარეთში ნასოფლარის კვალი აღარ
არის. პატარა გომარეთი ებჯინება მახარაულს და ჩავტელას. ზედა
ღრელიდან ჩადის საურმე გზა პატარა გომარეთში - საფარივაკი-
დან ჭახყანაზე ჩავლით. „ჭახე ქუნცულა იყო“. ადრე ძირითად
ორიენტირად გომარეთები იყო. „ცხვარი წავასხი გომარეთებში...“
ღღეს უფრო ჭიჭიპას არეალი გაფართოვდა და ორიენტირად ძირი-
თადად ჭიჭიპას ხმარობენ.

ლაშქარიებში იყო სახნავი და არის დღეს საძოვარი. 60-იან
წლებში გაშენდა ტყე. ლაშქარიებსა და დიდ გომარეთებს პყოფს
დაბურულის ღელე. იქვეა ადგილი, სადაც „ლაშქ“ წყალი ამოდის.
წყაროსთან არის „კარები“ კლდისა. ქელს ჩაუყვება გზა. „კარი
ლიაა.“ ლაშქარიები ვრცელი ტერიტორიაა, იწყება დაბურულის ხე-
ვიდან ჭალახევის ჩაყოლებით, მარჯვენა მხარეს, ურავლის წელამ-
დე ლაშქარიებში არის იორდანე ბუნე (ბუნე გამოქვაბულს-ხელოვ-
ნურს ან ბუნებრივს პქვია. იორდანე შურვანიძეს მოუტაცებია იაძე-
ბის 7 ძმის ერთი და, წაუყვანია ამ ბუნებში შერიგებამდე, გამოქ-
ვაბული.

ს. ხოსიტაშვილს დამოწმებული აქვს ლაშქარა, რომელიც მდე-
ბარეობის და ყველა ვარემოების მიხედვით ჩვენი ლაშქარიებია,
ოღონდ ამ უკანასკნელის - ებ სუფიქსი იმ ყანებისა და მინდვრე-

ბის გამო აქვს დართული, რომელიც ამ ადგილს ახლავს/ცხოვრობ, ასევე სწორი ფორმა ლაშქარა უნდა იყოს. „სოფ. ღრეღიდან 1 კმ საფარის გზის ქვეშ მდებარეობს ნასოფლარი გომარეთი მის/გარ-შემო ამჟამად ტყე არის გაშენებული. საფარს მის/გარ-შემო ხრეთ-აღმოსავლეთით, ურავლის მხარეს არის ქველუღეთი/ურავლუღეთი (ხოსიტაშვილი, 1972:63)“.

საჯვარე ტყე ფოთლოვანი ტყვა უხრავისა, იწყება საჯვარიდან და ჩადის ციხიყელის დელეში.

აქამდე ვუტრიალეთ საფარა-ღრეღის ხე-ღელეუებს, ყანებს და ტყეებს. ამჯერად უნდა შევეხო უშუალოდ საფარისა და მისი მიდამოების ტოპონიმებს. ზოგი მათგანი უძველესია და ძველებში არის დადასტურებული. სამწუხაროდ ამ ტიპის აღწერა შედარებით გვიან ჩნდება ჩვენს ისტორიაში. რომელიმე ტოპონიმის დადასტურება რომელიმე ისტორიულ მოვლენასთან კავშირში ხდება მხოლოდ.

საფარის თავი/საფარითავე ორია. 1. ღრეღსა და საფარას შუა მთა ღრეღიდან 2-3 კმ-ზე საფარამდე 1-1,5 კმ-ზე. საფარიდან დასავლეთით თხილიყანებისა და ჯაფოყანების გაგრძელება სერი, რომელიც გადასცქერის საფარას, აქ დღეს არის მე-20 საუკუნის 50-იან წლებში გაშენებული ფიჭვნარი ტყე. ადრე აქ შიშველი სერი და ერთი ყანა იყო, რომელსაც **ყარყარას ყანას** ეძახდნენ, ხოლო **საფარისთავის ფერდზე**, საფარის მხარეს იყო **სიმონას ყანა**. აქ „ქველი ჩადრეკილია,“ ყარყარას ყანის გარშემო ფერდებია, რომლებიც ამ ფითეატრის შთაბეჭდილებას ქმნის.

მე-2 საფარის თავი არის საფარის სამხრეთ-აღმოსავლეთით. აქ არის მთა, ძველი ტყე. ეს ადგილი გადასცქერის ერთი მხრივ ურაველსა და ნასოფლარ ფულას, ხოლო ჩრდილოეთით საფარას. ესეც იმავე მანძილითაა დაშორებული მონახტერს.

საფარის თავი მნიშვნელოვანი ისტორიული ადგილია. XV საუკუნის 50-60-იან წლებში ურთიერთობა გართულდა სამცხის სასულიერო პირთა და ყვარყვარე ათაბაგს შორის, რაც ასევე ქართლის კათალიკოსსა და ყვარყვარე დიდს შორის დაპირისპირებით გამოიხატა. ქართლის კათალიკოსი ილაშქრებს ყვარყვარეს სასულიერო პოლიტიკის წინააღმდეგ.

„აქ განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია თვით ხერხი, ფორმა, რომელიც მას ათაბაგთან ბრძოლაში გამოუყენებია. დავით ქართლის კათალიკოსი, უჭკველია, შესაბამისი ცერემონიალის დაცვით, მცხუთიდან წახულა, გადაულახავს სამცხის საზღვარი და საფარის მონახტერში მისულა. აქ მას ჩაუტარებია ყვარყვარეს კანდიდატების - მაწვეერელისა და სამცხის სხვა ეპისკოპოსის უჯვაროდ და შე-

უნდობლად გამოცხადება. მაგრამ ეს აქტი კათალიკოსს შეუსრულებია არა საფარის მონასტრის ტაძარში, არამედ „საფარის თავზედა...“ ღია ცის ქვეშ (სამხრეთ საქართველოს ისტორიის სასა-
ღები (შარაშიძე, 1961:92-93)).

როგორც ჩანს, იმდენად დიდი იყო ინტერესი და პატივითაა მიღებული იყო ხალხი, რომ დავით ქართლის ეპისკოპოსმა მკაცრად შეაჩივრებინა ორი საფარის თავიდან ერთ-ერთზე შეკრებილ მრევლს — ყვარყვარეს მომხრეთაც და მოწინააღმდეგეებსაც. მიმართა სიტყვით, გამოუცხადებია უჯვაროდ და შეუნდობლად ისინი, ვინც ეწინააღმდეგებოდნენ მას და ესმარებოდნენ ყვარყვარეს. ეს მოიმოქმედა მან საფარის თავზე და არა აწყურში, რომელიც მან გზად გაიარა, ვიდრე საფარაში, სადაც, ვტყობა, თავად ჯაყელთა საგვარეულო მამულში მომხრეები მეტი ჰყავდა.

იმავე პერიოდის კიდევ ერთ საბუთზე მიუუთითებ: „მარიამობისთვის კე პატრონი დედისიმედი გააცხელა ხუთშაბათს დღესა და ორშაბათს დღესა ბურის პატრონის ბასილის ვამით გააცხელუბაა მოვიდა, საფარას საბურთეზე გაეცხელებინა. იმწამს წაბრძანდა პატრონი დედისიმედი. ორნი დედაშვილნი ერთს კარავში დაწვეს. უნკენისთუეს გ. პარასკევი გათენდებოდა, ღმერთი გარისხდა, ბატონი ბასილი მიიცვალა იეწლისა და ოცდაორის დღის (შარაშიძე, 1961:52)“.

საფარას საბურთე აქონია და, ბუნებრივია, კარვის გაშლა იქ იქნებოდა ყველაზე უფრო შესაძლებელი. იქვეა საფარაც, მაგრამ დედა ვერ შევიდოდა ცხელებიან შეილთან ერთად მონასტერში, ამიტომ საბურთეზე მიეშველა მას, მაგრამ ამანაც არ გამოიღო შედეგი და ბასილი გარდაიცვალა.

როგორც ჩანს, ასეთი საბურთეები ბევრი იყო. იქ გამოიცდებოდა ვაჟკაცობაში ახალგაზრდა.

მხეკაბუქ, ჯაყელის (1549-1572) გარდაცვალებისას „მეხხური დავითნის მატეანის“ ავტორი წერს: „ხოლო იცოდა სპარსული წიგნი და წიგნი და წერა და ენა თათრული. სპარსული და არაბული. მობურთალ მოასპარეზე ქვეყანასა ზედა მისებრი არ გამოჩენილა (შარაშიძე, 1961:40)“.

თუ გავიხსენებთ რუსთაველსაც, ნათელი გახდება, რომ საასპარეზო-საბურთეები სპეციალური მოედნები იყო და ერთ-ერთი მათგანის სახელი შემოგვინახა საფარის ისტორიულმა მიკროტოპონიმშიამ.

ამ მიდამოებში უნდა ყოფილიყო ნასაფარიევი, რომელზეც აღწერილი აქვს ი.მაისურაძეს: „ნასაფარიევი, ანუ ნასაფარიები. ადგილი, სადაც, ხალხის გადმოცემით, საფარის მონასტერი კეთდებოდა/საძირკველი უკვე ჩაყრილი იყო, მართლაც მომზადებული, მაგრამ, ვითომ განგების ძალით, სამუშაო ადგილზე გადაწყვიტეს დასრულება ასეთი შემთხვევა რამდენჯერმე განმეორებულა, მაშინ კი მას შემდეგ ნებებით მუშაობისათვის და მონასტრის მშენებლობა დაუწყიათ იქ, სადაც იარაღი გადადიოდა, ე.ი. დღევანდელი მონასტრის ადგილას.

ნასოფლარი მდებარეობს სღრელიდან სამხრეთ-დასავლეთით, დაახლოებით 2კმ-ზე ანდის წყლის ღრმა ხეობის მარჯვენა ფერდობზე. მთელ ამ მაღლობს ამალღების სერს უწოდებენ და დიდ დღეობასაც იხდიან ამალღების დღეს.

გზის პირზე, ხრიოკ ადგილას მრავალი ქვა პყრია. ქვაყრილის შუაში სამ ადგილას წარმომგარია თლილი ქვისაგან მოწყობილი ყორეები, სამლოცველო ნიშები, რომელთაც მლოცველები ხან-თელს უნთებენ.

ნასაფარიევის პირდაპირ, გაღმა მხარეს ტყიანი ფერდობია, სადაც სახნავ-სათესი მიწებისა და ტყის ახლებში მოსხანს სოფელი არჯული (ამჟამად გაუქმებულია), იმის ქვემოთ ნასოფლარია, რომელსაც ჩაკიდულას უწოდებენ (მაისურაძე, 1945:58)“.

საფარის თავის პირზე, საფარის მხარეს არის ბერების ყანები. დღეს აქაც ტყეა გაშენებული. ბერების ყანების მიჯნაზე, მონასტრის მხარეს, არის ბერების სასაფლაო ნაქენარში, სადაც გადმოცემით, იმარხებოდნენ ქართველები და შემდეგ რუსი ბერები. ბერისყანები/ბერებისყანები კოლექტივიზაციის დროს იყო სოფ. ანდრიაწმინდის მფლობელობაში. მე-20 საუკუნის ბოლოს, როდესაც მონასტერი აღდგა საფარაში, სადაოდ ქცეული პრობლემა გადაწყვიტა ადგილის სახელმა – ბერისყანები, რომ ადგილი მონასტრის დარჩენოდა. საფარიდან საურმე გზა გადიოდა ურავლისაკენ. გაიყლიდა ხარისაწოლს, სატალაოს და ჩადის ურავლის გზაზე აქვეა სატალაოს ანუ ბერების ყანები. აქ ბერებს ბოხლები ჰქონიათ და პირუტყვი ჰყოლიათ. სატალაოში ჩასაკეტი ადგილია კლდეებს შორის, ვიწროებში გადის.

საფარიდან მომავალი სატალაო გზიდან ჩანს ურავლის წყლის მარჯვენა ნაპირის გამოქვაბულები, რომელთაც ღრულებები სავარძიებს უწოდებენ. ამ სახელს აქვს ვარიანტები: სავარძიები, სავარწე, სავარძე. ვარძობა ნიშნავდა კლდის გამოჭრას, კუთახ. კეტს მათხაფი ვრქვა. მათხაფი ჰქონდათ სხვადასხვა ზომისა. იგი იყო

ნაცრიყანებებგზა - ძველი ღრელიდან ნიალაში შიმაველი საურ-
მე გზა ანდის მიმართულებით.

კაკლისყანების გზა, ძველ ღრელში ქვემა წყლის ღვლის თავ-
ზე შიმაველი ბილიკია.

ანდრიაწმინდიგზა - ღრელიდან ანდრიაწმინდაძღუ.
ლოდების გზა//აბანოების გზა - ძველი ღრელიდან აფრამიენთ
და ქუნცულიენთ წისქვილებში, დღეს უკვე ნაწისქვილარებისაკენ
შიმაველი საურმე გზა.

ახალი ღრელიდან აბანოებისაკენ შიმაველ ბილიკს, რომელსაც
უერთდება ქალაქიდან შიმაველი ბოშის ბილიკი, პქვია უჩხავის/უჩ-
ხავების ბილიკი.

ძველი ღრელიდან გაღმეებისაკენ, ცივწყაროზე, საფარის თავზე
გადაღის კრავის ბილიკი.

ქვედა ბილიკი//ლარების ბილიკი ძველი ღრელიდან ლარებზე
გავლით მიდის ბაიჩამაჭალაში.

საქორიასერის გზა, საურმე გზა, რომელიც ძველი ღრელიდან
მიდის ჯაფოყანებში.

არის ორი ჩანჩხარის ბილიკი. ერთი, რომელიც ჩანჩხარის ბოს-
ტანში მიდის, ხოლო მეორე გაივლის დარნითავებს და ჩადის ჩან-
ჩხარას ბოსტნებში.

დიდი გომარეთის ბილიკი ჩანჩხარიდან გაივლის გომარეთს,
დაბურულებს და გადის ლაშკარაში.

ლაშკარიდან ურავლის წყალზე ჩამაველ ბილიკს ლაშკარას
ბილიკი პქვია.

საკაკბიადან ობოლკლდის გავლით კიპკიპასთან მიდის ობოლ-
კლდის ბილიკი.

სირონების ბილიკი სულთმეწის ყანებიდან ჩადის ჭალიხევეში,
ადის ლაშკარაში და ჩაგლეჯილებში (მცოცავი მიწა).

შავეკლდის ბილიკი ქალაქის სერიდან გაივლის შავეკლდეს და
ჩადის ყიშლიდეღეში. შავი კლდე ახუათების გაგრძელებაა. არის
ღელე და კლდე, რომელიც შავი ფერისაა ნესტიანობის გამო. მიუ-
ხედავად იმისა, რომ წყარო არ გამოდის.

საკაყიეს გზა საურმე გზაა, რომელიც აკავშირებდა სოფ. შინა-
ძესთან ღრელს. ეს გზა იყოფა ქალაქის სერიდანვე. ჩოღადების
გავლით ჩადის სოფ. ჭაჭარაქში, ხოლო ჩოღადებში განაყოფი მი-
დის სვილიაყანებამდე.

საფარის გზა პქვია გზას ახალციხიდან საფარამდე. ადრე ერ-
ქვა ღრელის გზა, ღრელიგზის პარალელურ ფორმად აქვს ქალაქი-
სერის გზა. ვიდრე ღრელი ჩამოვიდოდა ლაშხევეში, მაშინ საფარის

გზად იწოდებოდა ღრელიდან საფარამდე გზა. ამავე გზას ღრელი-
ლები ქალაქის გზას უძახდნენ. საფარის გზა ერქვა აგრეთვე გზას
ურავლის გზიდან სატალაოს გავლით საფარამდე. არის აგრეთვე
საფარის საურმე გზა ანდრიაწმინდიდან, ანდიდან საფარამდე.

სულთმეწია ერქვა მხოლოდ გზას, რომელიც იწოდებოდა ურავლიდან
და ჭალისხევის შესართავიდან, გადის ყიშლის კლდეზე. ადის დავა-
კებაზე, რომელიც გრძელდება ჭედლიწყარომდე (იგივე ჭედლის
წყარო). გაივლის ლაგერს (სამხედრო ნაწილი იყო) და ჩადის ქა-
ლაქში. სულთმეწია ძვ.ღრელში და ლაშხევში არ გადიოდა. სულ-
თმეწია, ინფორმატორთა მტკიცებით, აღმართთან, დაღლასთან
არის დაკავშირებული.

ურში გზა ფიჭვრანიებზე გამავალი გზაა ლაშხევიდან ძველი
ღრელისკენ. ასევე არის ფეხიგზა/მოკლევზა ურისაფლავეზა.

ფეხიგზა მეორეც გვაქვს ღრელიდან საფარამდე.

შუაკარავის მთაზე მიდიოდა ღრელი მთად, სადაც იყო ჩახრია-
ლაი, ჭალები და მიწები, ასევე ჭალები და მიწები იყო ქვანახობი-
ლა და წყარო - წითელწყარო.

ღრელისათვის გაქრობა ემუქრება საფარა-ღრელის ტოპონიმიას,
რადგან მომხმარებელი თანდათან მცირდება, ამიტომ საჭიროა თი-
თოეული სახლის დაფიქსირება და მომავალი თაობისათვის შენახვა.

საფარა-ღრელისა და მისი შემოგარენის ტოპონიმია და ანთრო-
პონიმები ქართულია. გვხვდება ზოგი თურქული სახელიც. თურქული
სჭარბობს განსაკუთრებით ადამიანის საკუთარ სახელებში, საიდა-
ნაც მიღებული გვაქვს მეტეგვარები. მაგ. ნებაძეების ერთი შტო იწო-
დებოდა ბადალაანთ ფორმით. დიალექტში შემოვიდა თურქული სა-
ხელები და ისინი, როგორც ტრადიციული ქართული, ბერძნული,
სპარსული, არაბული და სხვა წარმომავლობის ანთროპონიმები, სა-
თავეს უდებენ საგვარეულო სახელებს. ასევეა ზოგიერთი ტოპონი-
მი. მესხურ დიალექტში მეოცე საუკუნის მეორე ნახევრამდე თურ-
ქულად მოლაპარაკე მაჰმადიანი ქართველებიც ცხოვრობდნენ, რაც,
რა თქმა უნდა, გავლენას ახდენდა ონომასტიკაზე.

ა) ძველი და ახალი ჰობარეთი

ბიბლიოციტა

დღევანდელ ჰობარეთს ახალ ჰობარეთსაც უწოდებენ. ძველი ჰობარეთი იყო ვერანა ჰობარეთი. „ვერანა“ სპარსული სიტყვაა და აოხრებულს, გაპარტახებულს, გატიალებულს, უპატრონოს, მოუვლელს, დაუშუშავებელს ნიშნავს (ქ.კ.გ.ლ. 1955:50). ჩვენს მხარეში ვერანა ნასოფლარის მნიშვნელობით იხმარებოდა და, რა თქმა უნდა, გაპარტახებულს, გატიალებულს გულისხმობდა. 1933 წელს ჯავახეთში მოეწყო ექსპედიცია, რომლის დროსაც ნ. ბერძენიშვილი სპეციალურად სწავლობდა „ვერანებს“ ნასოფლარებს. „ექსპედიციის დღიურში“ იგი წერდა: „სწრაფად ქრებიან ვერანები და ეს განსაკუთრებით უკანასკნელ წლებში, ამიტომ აუცილებელია მათი სასწრაფო შესწავლა. შესაძლებელია ცოცხალი ჯავახური კომლის ტიპისა და ვერანას შედარების შესწავლის ნიადაგზე გაირკვეს ძველი ჯავახური კომლის ნადგომის რაოდენობა — როგორც (ბერძენიშვილი, 1964:165)“. მეცნიერს ვერანათა აღრიცხვა-შესწავლის საფუძველზე სურდა ჯავახეთის მოსახლეობის რაოდენობის დადგენა. ვერანა ჰობარეთი ჩვენ გეაინტერესებს ჰობარეთის ისტორიული გეოგრაფიის, ონომასტიკის შესასწავლად. ამ მხრივ საინტერესოა ეთნოგრაფიული მონაცემები მის შესახებ. „სოფლის აღმოსავლეთით, დაახლოებით ერთ კილომეტრზე, სამხრეთ-აღმოსავლეთით მდებარეობს ნასოფლარი „ვერანაჰობარეთი“, რომლის მოსახლეობაც მტერთან ბრძოლაში მთლიანად გაწყვეტილა (ივანიძე... 2007:95)“. სოფლის ვერანად ქცევა, გავერანება შლის ძველი ცხოვრების კვალს, მაგრამ ზოგი რამის „წაკითხვა“ მაინც არის შესაძლებელი. ვერანა ჰობარეთმა თავისი ნასახლარების და სტრუქტურით შემოგვიინახა ძველი უბნები სახელების გარეშე: „ცნობილია, რომ მესხურ-ჯავახური სოფლებისათვის დამახასიათებელი ყოფილა ერთნაირი გვარების ცალკეულ უბნებად ცხოვრების წესი.

ეს მომენტი მართლაც კარგად იკითხება ძველი ჰობარეთის ე.წ. „ვერანას“ ტერიტორიაზე მიწის საკმაოდ დიდ ფართობზე გაშენებული „სოფლის უზარმაზარი კვარტლები

მოწმობს, რომ თითოეულ კომპაქტურ დასახლებაში, რამდენიმე საცხოვრებელი და სამეურნეო ნაგებობა არსებობდა რომელსაც კქონდა საკუთარი სალოცავი, სასაფლაო, მოედანი, სახნავ-სათესი და სხვა. იგი უთუოდ ერთი გუნდის წევრები იყვნენ დასახლება უნდა ყოფილიყო (მოქვეყნებულია 1990:22).“ სამწუხაროდ, დღეს ჩვენ არ შეგვიძლია ვერანა ჭობარეთის იმ უბნებისა და იქ მოსახლე გვართა ჩამოთვლა, მაგრამ მათი შემკვიდრები კი სხვაგვარი სისტემით და უბნებით ცხოვრობენ დღევანდელ ჭობარეთში. ნ. მოხევიშვილი მიუთითებს, რომ „დღევანდელ ჭობარეთში გვარების ცალკეულ უბნებად დასახლების წესი თითქმის დარღვეულია და სოფლის განსახლებაც არა გვემოურია“.

ვერანა ჭობარეთის მოშლის შემდეგ ხად „აღდგა“ დღევანდელი ჭობარეთი, ისეთ ადგილზე, სადაც დასახლება არ იყო? მესხეთში ხომ მტკიცედ იყო გამიჯნული სამოსახლო და სავარგული. ზოგიერთი მტკიცების მიუხედავად, ძველ სოფლებზე დაკვირვება გვინვენებს, რომ სამოსახლო ადგილი ფერდობებზე, მზის გულზე კქონდათ, ამიტომ მნიშვნელოვან მონათხრობად მიგვანჩია გ. ივანიძისა და მ. ივანიძის მიერ ჩაწერილი მასალა: „როცა ახალ სახლს ვაშენებდი, ძველის ადგილი მოეშალე და მოვანგრიე მთლიანად ძველი, მიწა გავასწორე და როცა საძირკველს ვიდებდი, რამდენიმე მეტრის ქვემოთ ამოვიდა ხის დამწვარი ძელი, ძველი სახლის ნარჩენი, აქვე ამოვიდა ძველი კეერის ნაწილი, მოყვანილობით სულ სხვანაირი იყო... ეტყობა ეს ძველი ნასახლარი უფრო ადრე სხვა ნასახლარზე ყოფილა დაშენებული, მე კი მესამე სახლს ვდგამდი ორ ნასახლარზე (ივანიძე..., 2007:95).“

დღევანდელი ჭობარეთი თითქოს ახალი ჭობარეთია და, ადგილობრივთა მტკიცებით, აშენებულია ძველი ჭობარეთის, ანუ ვერანა ჭობარეთის განადგურების გამო, მაგრამ ზემოთ მოყვანილი მონათხრობი გვინვენებს, რომ ჭობარეთი ყოველთვის იყო დასახლებული და თუ იქ დროის რაღაც მონაკვეთში ცხოვრების წყვეტა მოხდა, ძალიან მცირე ხნით. ჭობარეთს რომ მზიანეთს უწოდებენ, ეს არ უნდა იყოს ცალკე სოფელი. „ადრე „მზიანეთი“ რქმევია. ეტყობა ეს სოფელიც განადგურებულია მტერთან ბრძოლაში და კვლავ აღორძინებულია, სადაც სხვადასხვა სოფლიდან მოსული ახალმოსახლენი დასახლებულან და ამ ახალ სოფელსაც ჭობარეთი დაარქვეს (ივანიძე..., 2007:96).“

ქველი (ვერანა) და ახალი (მზიანეთი) ჭობარეთი ვეფქრობ, ერთი და იგივე დიდი სოფელია. ეს არის ჭობარეთის უბნები, წინააღმდეგ შემთხვევაში, მზიანეთის უბნები. ამ ქვემო ჭობარეთი უნდა ყოფილიყო და რაღაც ფორმით მაინც აისახებოდა „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ დაკთარში“. ტერიტორია არ არის იმდენი, რომ ახალი სოფელი გვექონოდა. იქვეა მიმდებარე უძველესი სოფლები მუსხი და ზველი.

სოფელი ჭობარეთი ორ ნაწილად იყოფა — ჭობარეთის წყლით, ანუ ჭობარეთის ხევით: „სოფელი გაშენებულია ჭობარეთის ხევის ორივე მხარეს. დასახლების ქველი ნაწილი შეფენილია კლდოვან ფერდობზე. რაც შეეხება ახალს, იგი ხევის მარცხენა მხარეს — ვაკე ადგილზეა გაშენებული (მოხევიშვილი, 1990:23).“

მიუხედავად იმისა, რომ ჭობარეთში გვართა ერთ უბნად ცხოვრების პრინციპი დარღვეულია, ზოგი კანონზომიერება მაინც შეინიშნება, მაგრამ ეს იყო „წინათ.“ რა იგულისხმება ამ სიტყვაში, რა დროა „წინათ?“ „წინათ ჭობარეთში გვარების მიხედვით უბნებად ცხოვრობდნენ და ყველა გვარს თავისი ზედმეტი სახელით იხსენიებდნენ. ზოგჯერ ერთი და იგივე გვარი რამდენიმე უბნად ცხოვრობდა და ამდენივე ზედმეტი სახელი ჰქონდათ. მაგალითად, ზედგანიძეები ცხოვრობდნენ სამ უბნად და მათ ეძახდნენ: თომიენი, ბარაგანიენი, ქუმელიენი (ივანიძე..., 2007:101).“

ბარაგანიენი, თომიენი, ქუმელიენი უბანში მცხოვრები გვარები იყო, თორემ უბანს ეძახდნენ: თომიენტ უბანს, ბარაგანიენტ უბანს, ქუმელიენტ უბანს. უბანი იყო ორიენტირი, ორიენტირი იყო ოჯახიც და მასში მცხოვრებნიც, ამიტომ, როდესაც იკითხავდნენ: სად მიდიხარ? ბარაგნიენტ უბანში, თომიენტ უბანში და ქუმელიენტ უბანში — იყო პასუხი, ხოლო კითხვაზე — ვისთან მიდიხარ? — თომიენცა, ბარაგანიენცა, ქუმელიენცა — გიპასუხებდნენ.

მე-20 საუკუნის მეორე ნახევარში სიტყვაში „წინათ,“ როდესაც სოფლის უბანზეა ლაპარაკი, იგულისხმება კოლმეურნეობამდე პერიოდი, ე. ი. პერიოდი კომუნისტებამდე, ვიდრე იყო კერძო საკუთრება. კოლექტიურმა საკუთრებამ მე-20 საუკუნის პირველ ნახევარში შეარყია უბნებად დასახლების პრინციპი და მე-2 ნახევარში მოშალა კიდევ, რადგან კოლექტივამდე, როდესაც დიდი ოჯახები იყოფოდა, განაყარი მათ საკუთრებას, ოჯახის საკუთრებას ინაწილებდა, ხოლო

კოლექტივიზაციის პერიოდში მიწა რიგდებოდა პიროვნებებზე და ეძლეოდათ დამსახურების მიხედვით და არა გვარის მიხედვით, ამიტომ უბნებად დასახლება აღარ ხდებოდა, მაგრამ ძველი ტრადიცია გრძელდებოდა და უბანთა სახელებიც ძველი რჩებოდა. მოიშალა სოფ. ჭობარეთის საზღვარები და განსახლება აღარ იყო დამოკიდებული სამალაქებსა და დარნებზე, მიწისქვეშა კავშირებზე, აღარ სჭირდებოდათ მიწური სახლები და ერთმანეთში გამავალი კავშირები. რადგან მტრის საშიშროება მოისპო, სოფელმაც ამოისუნთქა, მოიშალა ბევრი სამშენებლო ტრადიცია და გვარების დასახლების ნაცვლად იწყო გაფართოება სავარგულებში, ბაღებში და ა.შ. მიწური სახლების ნაცვლად გაჩნდა ფანჯრიანი თანამედროვე შენობები. პრინციპი კი ოჯახის გვართან მეტგვართ (თუ გვარის ვარიანტით) მოხსენიებისა გაგრძელდა.

შემთხვევითი არ არის, რომ უბნებს, მე-20 საუკუნის 70-იან წლებში, სახელები შერქმეული ჰქონდათ გეოგრაფიული მდებარეობის მიხედვით. რელიეფურად, ზემო და ქვემო ნაწილებად იყო დაყოფილი. როგორც ყველგან, გამორჩეულ ადგილზე დგას ეკლესია ჭობარეთშიც, ამიტომ იგი ერთ-ერთი მთავარი ორიენტირია თავისი დანიშნულებითაც. ეკლესიის ქვედა უბანში ძირითადად ზედგინიძეები ცხოვრობენ, ხოლო ეკლესიის ზედა უბანში — გვირჯიშვილები. ცაღკვა გამოყოფილი ნახირიგზა, სოფლის ერთ-ერთი მთავარი არტერია, სადაც დილა-საღამოს მიდის და მოდის საქონელი, იმ უბანს ნახირიგზის უბანი ჰქვია. წყაროც არის ზედა და ქვედა; მათ მიხედვით ყოფენ აგრეთვე ზედა წყაროს უბნად და ქვედა წყაროს უბნად. მნიშვნელოვანია გზა, რომლითაც სოფელი უკავშირდება ქალაქს. იქ ცხოვრობენ ქალაქის გზის უბანში. სოფლის ცენტრალურ ნაწილს შუა უბანი ჰქვია. წყარვიების უბანს უწოდებენ ერთ უბანს. უბანი ზოგჯერ მხარესაც აღნიშნავს. ასეა ვერანა ჭობარეთის უბანი და გომარლები უბანი. უბნის სახელები შეიძლება პარალელური ფორმითაც იხსენიებოდეს და საგვარეულო სახლითაც: ბულბულაანთ უბანი, მარკოზიენტ უბანი, დიდინაანთ უბანი, ქვეშაწყაროს უბანს მაზმიენტ უბანსაც უწოდებენ.

ბ) სოფლის ზოგიერთი ტოპონიმის ლოკალიზაციისათვის

ტობარეთის ონომასტიკა სპეციალური მიმოხილვის საგანი ჯერ არ ყოფილა. სახელის ეტიმოლოგიაში მისი შესახებ რაც გურამ თოფურიას სტატია დაიბეჭდა (თოფურია, 1968), ყველა ავტორი იმეორებს მის ზანურ წარმომავლობას. აღნიშნული სტატიის შესახებ ნ. ნორაკიძე წერს: “გ. თოფურია თავის ნაშრომში... ქართველურ ენათა შედარებითი ფონეტიკის საფუძველზე ადგენს, ჭობ ძირი, რომელიც შედის ტოპონიმებში: **ჭობარეთი, ჭობური, ჭობისხევი, ვერანა ჭობარეთი, ჭობურა** და სხვა არის ზანური, მეგრულ-ჭუბურ და ქართულ-წაბლ ძირის კანონზომიერი შესატყვისი (ნორაკიძე 1971:137-138). ასევე მიიჩნია ც. ლაფანს: “რადგან მეცნიერებაში ტერმინ ჭობარეთს ზანური ენის საფუძველზე პოვებს თავის ახსნას, უდავოა, რომ სამცხეში იგი ერთ-ერთი უძველესი გეოგრაფიული სახელის მატარებელი სოფელი ყოფილა, რომელიც წინარე ქრისტიანულ ხანაში იგი უკვე დასახლებული პუნქტი უნდა ყოფილიყო (ლაფანი 1990:5).” ც. ლაფანის მოყვანილ ციტატას სიტყვა-სიტყვით იმეორებენ გ. ივანიძე და მ. ივანიძე, ოღონდ უთითებენ გ. თოფურიას (ივანიძე ..., 2007:95) მაგრამ აღნიშნულ ავტორებს თავიანთ კვლევებში სხვა მიზანი პქონდათ, ამიტომ ისინი მხოლოდ იმდენად შეეხნენ ჭობარეთს, რამდენადაც მათ ინტერესებში შედიოდა.

სატიკნე გვხვდება სათიკნე ფორმითაც. მაგ.: კ. თორდია წერს: “გადმოცემის მიხედვით “**სატიკნე**” ანუ **სათიკნე** მთა ჭობარეთსაც აქვს და მის ახლო მდებარე სოფელ ზველსაც. ეს ორი მთა ერთნაირ სახელს რომ ატარებს, იმაზე უნდა მიუთითებდეს, რომ ამ მთებზე თიკნებს აბაღაბებდნენ... გარკვეულ პერიოდში იცოდნენ ცხვრის ფარის დარჩევა, თიკნების ფარა უნდა ცალკე გასულიყო და ხშირად მას სოფლის ახლო საბაღახოებზე ამყოფებდნენ. ჩვენს ვარაუდს ის გამართლება აქვს, რომ ორივე “**სატიკნე**” სოფლის სიახლოვეს არის (თორდია, 1990:131)”. ამადლების დღესასწაულის აღწერისას კ. თორდია მხოლოდ “**სატიკნეს**” ხმარობს, რაც, ვფიქრობთ, სწორია და ზუსტად აფიქსირებს ჭობარელთა ნათქვამს. თანაც **სატიკნეს** ეტიმოლოგიზირებული ფორმაა სათიკნე. თითქოს **სათიკნე** არის სახელი და არა **სატიკნე**.

სათიკნე მთა არის ფიქსირებული იმავე კრებულში (ლაფანის სტატიაში "სოფელ ჭობარეთის ისტორიულ-გეოგრაფიული მიმოხილვა": "სათიკნე მთის ძირებს, რომელიც სოფლის თავთანაა გადმომდგარი, ბაირისთავი ჰქვია (ლაფანი, 1990:3)".

სათიკნე მთად არის წარმოდგენილი სატიკნე სა და მ. ივანიძესთან: "ჭობარეთ-ყალაჯულის მთის ქედის აღმოსავლეთ ნაწილი - სათიკნის მთა უშუალოდ სოფელს გადმოჰყურებს, ხოლო სათიკნის ძირს, ბაირის თავი უშუალოდ სოფლის თავსეა გადმომდგარი (ივანიძე..., 2007:92)".

ამ შემთხვევაში ერთგვარი გალიტერატურულად ფორმები გვაქვს დიალექტური ლექსიკისა, რადგან ტიკანი მნიშვნელოვანია თავისი ფორმით და იგი ჭანურთან ავლენს სიახლოვეს, თანაც ჯავახურმა მხოლოდ ტიკან ფორმა იცის, ამიტომ შემთხვევითი არ არის, რომ სატიკნეზე ორი სოფლის რელიგიური დღესასწაული იმართება და მთას რომ ეს სახელი ჰქვია, არაერთი ფონეტიკური გარემო იმისთვის რომ თიკანს მოეცა ტიკანი, დიალექტში არ არის. თიკანმა პალატალიზაციის გზით მოგვცა აფრიკატიზაცია და მივიღეთ ციკანი, თ→ც. ისევე როგორც დეუს→ძეუს, დ→ძ.

ს. ჯიქიას მოყვანილი აქვს არქივის ცნობა, რომ ჭობარეთი "სახაზინო სოფელია, მდებარეობს ბაღჩიან მლაშე წყაროზე და სოფლის წყაროზე, მთა კალაჯუკის ფერდობზე, მანდალის ხეობაში (ჯიქია, 1958:224)". მანდალის ხეობა დღევანდელი მანგაღაა.

1979 წელს, როდესაც პირველად აღვწერე სოფ. ჭობარეთი, ჩაწერილი მაქვს რამდენიმე ვარიანტი: მანგაღა, მანგაღიები, მანგაღახევი. მანგაღა და მანგაღის ყანა ანუ მანგაღები ხევის პირზე მდებარეობს, საიდანაც მიიღო ხევა სახელი. ხევ-ღელეები, საერთოდ, სახელს ღებულობენ იმ ობიექტების მიხედვით, რომელსაც ჩაუვლიან, ამიტომ ერთი და იმავე ხევს შეიძლება რამდენიმე სახელი ჰქონდეს. ყანებს თავიანთი ფორმის მიხედვით შეიძლება ეწოდოს ესა თუ ის სახელი. მაგალითად ლარები შეერქვა ხწორ და გრძელ ყანებს, ხოლო მანგაღა - რკალისებურ ყანებს. მანგაღი ძველ ქართულში ერქვა ნამგაღს. აქედან არის მიღებული ცნობილი სახელი ქართლში - მანგლისი. ამგვარად, მანგაღა, მანგაღიები ყანების სახელია და ნამგაღისებური რკალური

ფორმის ნაკვეთს ჰქვია, ამიტომ არასწორი ფორმაა მანგალა, რომელიც საარქივო მონაცემებიდან აქვს აღებული ს. ჯიქიას. მანგალა სათავეს იღებს ორი ხევიდან, ჰყველის-ფიჭურულიდან მოდის ფიჭურულის წყალი, უერთდებიან მარგალიდან მომავალ ჩარდალის წყალს და მანგალის ყანებამდე უკვე იქცევა მანგალად ანუ მანგალის წყლად. მანგალის ყანები მის მარჯვენა ნაპირზე მდებარეობს, მანგალის წყალი ჩადის ჭობარეთში, სადაც მას უკვე სოფლის დელედ ანუ ჭობარეთის წყლად მოიხსენიებენ, ასე მდის იგი მაჭიხეთამდე, სადაც უერთდება მაჭიხეთის წყალს. მანგალამ, როგორც ყანების სახელმა, რომ მისცა მანგალის წყალს სახელი, იქიდანაც მტკიცდება, რომ გ. ივანიძე და მ. ივანიძე კიდევ ერთ ხევს ასახელებენ, რომელსაც თარლა დარა ანუ ყანების ხევი ჰქვია (ივანიძე..., 2008:92-93). მაჭიხეთში აღნიშნული ავტორები ასახელებენ ბუზიყლაპიას დელეს, რაც აღბათ ჩვენი მითითებული მაჭიხეთის წყალია. ამის შემდეგ ასახელებენ მდინარე წყალწმინდას, რომელიც მარჯვენა ნაპირიდან უერთდება მდინარე ურაველას.

ვახუშტი ბატონიშვილი მოიხსენიებს ჭობარეთის ხევს საფარის შემდეგ. „ამავე კვეს ზეით, ცუნქის კვეს მოურთვის ჭობარეთის კვეი, გამომდინარე მისივე მთისა და მომდინარე ეგრეთვე (ამას ვგონებ ხინვის მდინარედ) (ვახუშტი, 1973:666)“. „გამომდინარე მისივე მთისაში“ იგულისხმება ერუშეთის მთა, საიდანაც სათავეს იღებს ჭობარეთის წყალი, ხოლო ცუნქის ხევი არ უნდა იყოს ნამდვილი სახელი. აქ ერთგვარ შეცდომასთან გვაქვს საქმე და ურავლის წყალი იგულისხმება. ვახუშტისეული ჭობარეთის ხევი დღევანდელი მანგალის წყალი, სოფლის დელე თუ ჭობარეთის წყალია.

გ) ჭობარეთის ეტიმოლოგია

ასპინძის რაიონში ორი ჭობარეთია. ერთი სოფელი და მეორე ტყე და ნასოფლარი, რომელსაც თეთრობ-ჭობარეთს „თეთრ ჭობარეთს“ უწოდებენ ხიზაბავრელები. ხიზაბავრის ჩრდილო-აღმოსავლეთით ფიჭვნარი ტყეა, რომელიც მე-20 საუკუნის 70-იან წლებში ზედაველის სატყეოს ეკუთვნოდა. ჭობარას წყალი გამოდის თეთრობ ჭობარეთიდან. იგი სათავეს იღებს ხანისლაოდან, ერთვის ერბოს წყალი და ბა-

ლათხევი. ხიზაბავრა ამ წყალს იყენებს სარწყავად. ჩადის მტკვარში მარჯვენა ნაპირიდან.

ნ. ბერძენიშვილს 1933 წლის ექსპედიციის დროს ჭობარეთი და თეთრობი ცალ-ცალკე ნასოფლარებად აქვს დასახელებული (ბერძენიშვილი, 1964:156). ამ ორთაგან უმნიშვნელო ისტორიულად სოფელი, რომელიც აღწერილი აქვს ონიანლებს მე-16 საუკუნეში.

ს. ჯიქიამ შეისწავლა ჭობარეთთან დაკავშირებული ისტორიული მასალები. იგი წერს: „ვახუშტის რომ ჭობარეთის ჴევი აქვს ნახსენები, ამ ხეეზეა სოფ. ჭობარეთი. არქივში ჭობარეთზე შემდეგი ცნობაა: „სახაზინო სოფელია, მდებარეობს ბაღჩიან მლაშე წყაროზე და სოფლის წყაროზე; მთა კალაჯუკის ფერდობზე, მანღალის ხეობაში... 1897 წელს გაზეთი „ივერია“ წერდა: „სოფ. ჭობარეთში მცხოვრებთა რიცხვი ძლიერ გამრავლდა, ამიტომ ჭობარეთიდან ბევრი მოსახლე მიდის სხვა ადგილებში. ნაწილს მოსახლეობისას მიუმართავს მთავრობისათვის, რომ ნება მოგვეცი ყარსის ოლქში გადავსახლდეთ, იმ ადგილას, რომელსაც ეწოდება „სამოთხეო.“ (ჯიქია, 1958:224). ამონარიდში მითითებული მანღალის ხეობა დღევანდელი მანგაღის ხეუია, ხოლო სამოთხე არტაანის გუბერნიის სოფელია.

დამალა-ახპინძა-ხიზაბავრის ჭობარეთის ტყე (თეთრობ-ჭობარეთი) დასახლებული პუნქტი არ ყოფილა, თორემ ან „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ დაუთარში“ მოხვდებოდა ან ვახუშტი ბატონიშვილთან. სოფელ ჭობარეთსაც აქვს თავისი ტყე. შეიძლება გვეფიქრა, რომ თეთრობ-ჭობარეთიც სოფ. ჭობარეთის გამოა შერქმეული, გამოხატავს რაიმე ისტორიულ კუთვნილებას ან გადატანილი სახელია, მაგრამ ასე არ უნდა იყოს, რადგან ჭობ- ძირი, რომელიც არის ამოსავალი ჩვენი სოფლის სახელისათვის, გავრცელებულია სხვაგანაც. სიფ. უდის მიდამოებში დასახლებულია ნასოფლარის სახელად ჭობაშენი (უაეტორო, ხელნაწერი. უდის ისტორია, 2006:7).

გ. თოფურიას ეკუთვნის ჭობარეთის ეტიმოლოგია, ამიტომ მან თავი მოუყარა ყველა სახელს, რომელიც დაკავშირებულია ჭობ- ძირთან. მასვე მითითებული აქვს ი. მაისურაძის მიერ აღწერილი ჭობაურა „მთის წყალი.“ ჭობაურა ახპინძის რაიონშია. ჭობა, ჭობაური, აჭარაში და ჭობის ხევი

ბორჯომში. მანვე დაუკავშირა ჭობ- ძირი ზანურ ჭებურს (თოფურია, 1968:168).

წაბღისა და ჭებურის საერთო წარმომავლობაზე და შესატყვისობაზე ორი აზრი არ არსებობს (წაბღის წარმომავლობაზე, ხ. კლენტი, გ. როგავა, ტ. გულაია, თ. ცხელიძე, კ. ჯამა- ჭავარიანი, გ. კლიმოვი, კ. შმიდტი), მაგრამ ჰიპოთეტური იყო დაშვება, რომ, რადგან ქართულ ა-ს ზანურში შეესატყვისება ო, ხოლო ჭებურის შემთხვევაში გვაქვს უ, ეს უ არ უნდა ყოფილიყო თავდაპირველი. ამოსავალი უნდა ყოფილიყო ო. ეს იყო ვარაუდი, ჰიპოთეზა, გ. თოფურიამ კი ჭობარეთის მაგალითით დაადასტურა ო ხმოვანიანი ძირი. გ. თოფურია ასკვნის: „ჭობ ძირის დადასტურებას კი სამცხის ტერიტორიაზე ის მნიშვნელობა აქვს, რომ იგი გამოკყოფს ზანური უნის უძველეს ფენას საქართველოს ამ ნაწილში, მის სიძველეს მისი ლინგვისტური ანალიზი მოწმობს. ამაშია ამ სახელწოდების ენათმეცნიერული ღირებულებაც, რამდენადაც ნათლად ჩანს, რომ ზანური უნის განვითარების გარკვეულ მონაკვეთზე არ ხორციელდებოდა პროცესი ო→უ (თუმცა შესაბამისი პირობა არსებობდა — ლაბიალური ბ-ს მეზობლობა), რაც ტოპონიმმა წარმოაჩინა. ის ხალხი, რომელსაც ეს სიტყვა ეკუთვნოდა, „წავიდა“, სახელწოდება კი დარჩა, გაიყინა, რადგან აღარ იყო საფუძველი (ამ ენაზე მოლაპარაკე ხალხი) განხორციელებულიყო შემდგომი ჩვეულებრივი პროცესი. ზანური უნისათვის და მახასიათებელი: ო→უ (ჭობურ→ჭებურ) (თოფურია, 1968:171).“

გ. თოფურიას აზრით, ჭობარეთი არის არა მხოლოდ ენობრივი ფაქტი, არამედ სუბსტრატის მანქვენებელი, რომ ცხოვრობდა „ზანური“ მოსახლეობა, რომელიც „წავიდა“ და ტოპონიმამ შემოგვინახა მათი კვალი, ულონდ პატივცემული მეცნიერი, სამწუხაროდ, აღარ მიუთითებს ამ მოძრაობის დროს, როდის მოხდა ერთის „წასვლა“ და მეორის „მოსვლა,“ არც იმას, თუ რამ განაპირობა ასეთი „წასვლა“ და „მოსვლა.“ ასე რომ, ჭობარეთის ეს ცნობილი ეტიმოლოგია გარკვეულ წინააღმდეგობებს შეიცავს და ჰიპოთეზის დონეზე რჩება.

დ) ჭობარეთის მოსახლეობა მე-16 საუკუნეში

მე-16 საუკუნეში ჭობარეთი 29 კომლიანი სოფელია. მოსახლეობის ეს რაოდენობა ჭობარეთს დიდ სოფლად წარმოაჩენს. ვიცით მაშინდელი ოჯახის უფროსები (ჯიქია, 1941:159-160). მოსახლეობა მთლიანად ქართულია. როგორც მაშინდელ ყველა სოფელში, სხვადასხვადასხვა კვებით. ტრადიციული ქრისტიანული, აღმოსავლური, წიგნიერი თუ ხალხის მიერ შერქმეული მეტსახელი. მე-16 საუკუნის მეორე ნახევარს ასახავს მაშინდელი სოფლის ონომასტიკონი. ისეთი ტრადიციული მესხური სახელისა და მამის სახელის შქონე კაცს, როგორც ვარძელ მამუკას ძეა (შდრ. გვარები: ვარძელაშვილი, მამუკაშვილი) შვილებისთვის დაურქმევია აბიათარ და აბისონ. ეს სახელები მაშინდელი მესხეთის სხვა სოფლებშიც ბევრს ჰქვია. ვარძელს ჰყავს ძმა ირაკლი (მესხეთსა და სრულიად საქართველოში გავრცელებული სახელი). ამიტომ აბიათარისა და აბისონის შესახებ სახელების მიხედვით არ შეიძლება ვიმსჯელოთ სხვა ეროვნებაზე. ისინი წვეულებრივი ჭობარელი ქართველები არიან. ასევეა თურქული სახელი ყარა, რომელიც შავს ნიშნავს და ფერის მიხედვით დარქმევია ხარებას შვილს.

მესხეთში და განსაკუთრებით ურაველის ხეობაში პოპულარული იყო და არის ელიას კულტი, როგორც წარმართული ღვთაებისა და როგორც ქრისტიანული წინასწარმეტყველისა. იქვე ანდრიაწმინდა-ანდას შორის ელიას მთა — ელიობა. ამავე არეალშია სოფელი ელიაწმინდა და ა.შ., ამიტომ გასაკვირი არ უნდა იყოს, რომ იმ დროის ჭობარეთში ოთხი ელიაა, მათ შორის ორ ძმას ჰქვია ეს სახელი: ელია კუპარასძე და ელია ძმა მისი. შეიძლება რომელიმე მათგანს ილია ერქვა, ელიას სეხნია სახელი და ოსმალთ მოხელემ დააფიქსირა ასე. მესხეთში უკვე მე-9 საუკუნეში გვხვდება კაცის სახელი ია. „ხერაპიონ ხარხმელის ცხოვრების“ ცნობილი პერსონაჟია იგი. ერთი ელია იას ძეა. ერთი ელიას მამას ბატატა ერქვა, ასევე გავრცელებული სახელი იმ დროინდელ მესხეთში.

ზოგიერთ ჭობარელს მშობლის ემოციები გამოუხატავს შვილისთვის სახელის დარქმევის დროს. ცხოვრობდა ორი მახარებელი, ერთი — ზაქარას ძე და მეორე — გარსევანის ძმა. იმავე სიხარულთან, ხარებასთან არის დაკავშირებული უკვე მოხსენებული ყარას მამის სახელი — ხარება. გიორ-

ვის ჰყავს შვილი გათენა. მამას იმდენად გახარებია ვაჟის შექმნა, რომ გათენებასთან, სინათლესთან შუქდარება იგი და სახელიც შესაბამისი შეურჩევია. ეს სახელი პროპუდარული იყო საქართველოში. მისგან გვაქვს გენერალ-მაიორი შვილი და გათენაძე (მაისურაძე, 1990-92). ემბროლოგიის მუშაობის რიგში დგება მე-16 საუკუნის შუა წლების ჭობარულთა სურვილი, შვილისთვის დაერქმიათ, ცხადია. 1595 წელს ცხოვრობდა გოგინა, რომელსაც ჰყავდა მამა ცხადია, გოგინას პაპას, როდესაც შვილი შესძენია, მისთვის სახელის დარქმევაში გამოუხატავს სიზმრიდან გამოუჩიზლების მდგომარეობა. შუადარე „ცხადი — არა სიზმრივი“ (ს. ს. ორბელიანი). ამავე ცხად-ფუძიდან გვარებიც გვაქვს საქართველოში მიღებული: ცხადაძე, ცხადაია, ცხადაშვილი, ცხადიაშვილი (ი. მაისურაძე) და სხვა. სეხნიას თავისი სიხარული შვილის დაბადებისას გამოუხატავს იმით, რომ მისთვის გულისადები დაურქმევია. მართალია იშვიათია, მაგრამ ქართულ ანთროპონიმიაში გვხვდება ზმნური ფორმები ადამიანის სახელად. მაგალითად: არველოდი ან ველოდი, მიხლოდა და ა.შ. ამ რიგისაა სახელი მანდო, რომელიც იმდენად ცნობილი ოჯახის უფროსი ყოფილა, რომ მისი შვილიშვილისთვის ოჯახის უფროსობა პაპის სახელობით გამოუხატავთ: მანდოს შვილიშვილი.

მაშინდელ ჭობარეთში წიგნიერი, აკადემიური სახელების (გიორგი, ირაკლი, იასონი, გარსევანი, გრიგოლი) გვერდით გვხვდება კნინობით-მოფერებითი ფორმის სახელებიც: დავითა, საბია, პოპია, კოკოლა, გოგინა, ღვინია, ბატატა, კუპარა. თითოეული მათგანი გავრცელებული იყო დანარჩენ საქართველოში, ამიტომაც აისახა ქართულ გვარებში; დავითა — დავითაძე, დავითაშვილი, დავითაია, დავითიანი; საბია — საბაური, საბიაშვილი, საბაძე, საბაშვილი; პოპია — პოპიაშვილი, პოპინაშვილი; კოკოლა — კოკოლაშვილი, კოკოლაძე, კოკოლია, კოკულიშვილი; გოგინა — გოგინიძე, გოგინაძე, გოგინაიშვილი, გოგინაშვილი და ა.შ.

ე) ჭობარეთელი თუ ჭობარელი

დღეს ხშირად ისმის ხოლმე კითხვა, რომელია სწორი ფორმა: ჭობარელი თუ ჭობარეთელი? ჭობარეთში არის -ეთ სუფიქსი, რომელიც გეოგრაფიულ სახელებს აწარმოებს, ხოლო -ელ სუფიქსი გვიჩვენებს ადამიანის წარმომავლობას. ძველ ქართულში, როდესაც -ელი დაურთვოდა ადგილის სა-

ხელს, აუცილებლად სცილდებოდა -ეთ-ი, რაც დღესაც გრძელდება, მაგრამ ზოგ შემთხვევაში შეიძლება არც ჩამოხცილდეს. ამის შესახებ აკაკი შანიძე წერს: „იმ სახელებს, რომელთაც -ის და -ეთ სუფიქსი აქვთ, ძველნივე სუფიქსი დაერთოდა პირდაპირ ფუძეზე, რასაც ცნობენ ახლაც აქვს ადგილი: წავე-ის-ი და შინდ-ის-ი სოფლებია თბილისის ახლოს (კოჯრის გზის მარჯვნივ და მარცხნივ); იქაური მცხოვრებლები ამბობენ, რომ ისინი არიან წავეკულები და შინდ-ელ-ები (არა: წავეკისლები და შინდისლები), ამგვარადვე ურბნ-ის-ისგან (სოფელია ქართლში) დღესაც ურბნელს ამბობენ, ხოლო არად-ეთ-ისა და დუშეთ-ისგან ადგილობრივ არად-ელი და დუშეთ-ელი ითქმის. კახეთ-ისა და იმერეთ-ისგან საყოველთაოდ ცნობილია: კახელი, იმერელი, მაგრამ ამჟამად მრავალ შემთხვევაში აღარ ხერხდება -ის და -ეთ სუფიქსების მოკვეცვა და -ელ -ის დართვა; ძველად თუ ამბობდნენ ტფილ-ელ -ი, ქუთათ-ელ-ი, მანგლ-ელი, ბოლნ-ელი, ტბ-ელი და სხვ. ახლა სა-მაგიეროდ ვამბობთ: თბილისელი, ქუთაისელი, მანგლისელი, ბოლნისელი (შანიძე, 1973:127).“

ჭობარეთის შემთხვევაში სწორია და უნდა გაგრძელდეს უფროსი თაობის მეტყველებაში მიღებული ფორმა ჭობარელი. ასევე ჩამოხცილდება -ეთ სუფიქსი -ელ -ის დართვით ჯავახეთის სოფელ ბარალეთს და გვექნება ბარალელი (მხოლოდ ამ ფორმას ხმარობს ადგილობრივი მოსახლეობა).

მურჯახელია სწორი ფორმა და არა მურჯახეთელი; აზავრელი და არა აზავრეთელი; ბუზაველი და არა ბუზავეთელი. მუგარეთში მცხოვრები არის მუგარელი და არა მუგარეთელი.

მუგარეთში ჩამოსახლებული მოსახლეობაა, მათ არ დახვედრიათ ტრადიცია ამ სოფლიდან წარმომავლობის ფორმის წარმოებისა, როგორც ჭობარეთში, მაგრამ სწორი და მისაღები არის მუგარელი, თუმცა თუ დღევანდელი მცხოვრებლებისთვის არაკომფორტული იქნება ასეთი ფორმა, შეიძლება ვთქვათ მუგარეთელიც ისევე, როგორც საყუნეთელი, ქინეთელი, კახარეთელი და სხვ.

ჭობარეთელი ფორმა გვხვდება დღეს ოფიციალურ მიმოწერაში. ასეა ხშირად სამეცნიერო ლიტერატურაშიც: „28 აგვისტოს, მოდიოდა მარიაშობა, რომელსაც ჭობარეთელები სოფლიდან საკმაოდ დაშორებულ ნასოფლარს,“ საყვარას

ეკლესიასთან იხდიდნენ (თორღია, 1990:132); „დღეისთვის ჭობარეთელებს საყვეარში საზაფხულო საძოვრები და ფერმის დროებითი სადგომები აქვთ“. რაც არ შეიძლება სწორი ფორმაა ჭობარელი!

ბიზლიჩიშვილი

საყვეარო

მე-16 საუკუნეში „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ დავთარში“ სოფელ ხიქიზასთან ნახსენებია სათესველი საყვეარი (ჯიქია, 1959:239).

„საყვეარი ურავლის ხეობის ერთერთი უღამაზესი კუთხეა. მდებარეობს ურავლის მარჯვენა შენაკადის მდინარე წყალწმინდის მარჯვენა მხარეს. სოფელ ჭობარეთისა და სოფელ ხეთის სამხრეთით, დაახლოებით 15 კმ-ზე. საყვეარი და მისი მიმდებარე ტერიტორიები განლაგებულია ერუშეთის ქედის აღმოსავლეთით, ერთერთი მაღალი მთის — ირმისრქის ჩრდილო-დასავლეთ კალთაზე. ეს ტერიტორია ოთხივე მხრიდან შემოზღუდულია მაღალი ტყით დაფარული მთებით. იგი წარმოადგენს მოვაკებულ ტაფობს და ქმნის საყვეარის მიკრორაიონს, სადაც განლაგებულია 15 ნასოფლარი“ (ივანიძე..., 2007:215).

ერცელი ამონაწერი იმიტომ მოვიყვანეთ, რომ „დავთრის“ მონაცემები დაგვედასტურებინა. საყვეარი სოფელი არ იყო მე-16 საუკუნეში. იგი იყო სათესველი. მართალია ერთ-ერთ ნასოფლარში დღეს წმინდა გიორგის სახელობის XI-XII საუკუნეების ეკლესიაა, მაგრამ ის რომ სოფელი ყოფილიყო, სოფლად აღწერდნენ ოსმალები, ნასოფლარს — ნასოფლარად. საყვეარი კი სათესელია.

სერგი მაკალათიას ჩაუწერია ცნობილი ხალხური თქმულებისა და მომღერლის ეთო დავლაშერიძისაგან გადმოცემა შოთა რუსთაველზე. შოთას მამის სიმდიდრის ხაზგასასმელად თქმულებაში ნათქვამია: „შემოდგომაზე ეს ცხვარი რომ წამოვიდოდა ჩახრახის მთიდან, მისი უკანა თავი იქნებოდა საყვეარში (აქ ძველი ნახახლარია, ახლა ჭობარელების იაღალია), წინა თავი კი ჩამოდიოდა რუსთავეშით (მანძილი მათ შორის იქნება 10 კილომეტრი) (მაკალათია, 1938:40).“ სათესველი საყვეარი, რომელიც მიკრო რაიონს წარმოადგენ-

და, კობარეთის იალაღად ქცევის შემდეგ გადადის ნახოფ-
ლარის სახელადაც და არა პირიქით. საყვეარის ეტიმოლო-
გია უკავშირდება ყვეარ ხარს: „სწორედ შორეული წარსუ-
ლიდან მოდის სოფლის კონტაქტი მთასთან, რომელსაც
ხალხმა საყვეარი უწოდა. ყვეარში კი ორი უღელის მქონე
იგულისხმებოდა და იმდენად მაღალი მთა იყო უღელის მქონე
ლი, რომ გლეხი ტვირთს ერთი უღელით ვერ ამოიტანდა;
შესაძლებელია სახელი საყვეარი აქედან შეერქვა მთის სა-
ძოვრებს.“ (მოხევიშვილი, 1990:24).

ასევე ყვეარს უკავშირებენ საყვეარს (ივანიძე..., 2007:216-
217). მართლაც „ყვეარი არს ორუღლეულიანი ჯარი“ (ს. ს.
ორბელიანი), მაგრამ საყვეარი საეჭვოა ადგილს შერქმეოდა
ყვეარი ხარის გამო, რადგან საყვეარი ნიშნავდა მარხილის
ხელნებს (ს. ს. ორბელიანი). სემანტიკური ომონიმია მეტად
მონათესავე ხდებოდა (ხელნები, მარხილის დეტალი და ყვე-
არი ხარი).

საყვიარი ძველ ქართულში საყვირელს ნიშნავდა (ჯავა-
ხიშვილი, 1983:286) მინარეთს, მაგალითად, საყვიარს უწო-
დებდნენ ქართველები. სომ არ შეიძლება ყვირილს დაეუკავ-
შიროთ სიტყვის მნიშვნელობა?

საყვიარში გამოიყოფა ყივ- ფუძე, რომელიც გვაქვს სიტ-
ყვაში ყივილი — ჳმობა, ძახილი (ი. აბულაძე). ყივილი შეიძ-
ლება ყიას უკავშირდებოდეს (ადამიანის ორგანო), ასევე
ენათესავება ყივილს ყვირილი, როგორც სემანტიკურად, ისე
ფორმით. ყივ ძირი საერთო ქართველურია (ჩიქობავა,
1938:354). შდრ. (ფერნიხი, სარჯველაძე, 2000:540). მაშინ, რო-
დესაც კომუნიკაციის თანამედროვე საშუალებანი არ იყო,
მყივარებს (ძველ ქართულში) და მყვირალებს (ახალ ქარ-
თულში) მქონდათ საყვიარი ადგილები, საიდანაც გასძახებ-
დნენ შესაბამისი ხმის პატრონები საჭიროების შემთხვევაში.
ამ ჩვეულებამ მე-20 საუკუნის 60-70-იან წლებამდე მოაღწია.
მაგალითად: ასპინძაში ასეთი ადგილი იყო ასპინძის ციხის
გალავანი, საიდანაც საკოლმურნეო ინფორმაცია და შეკრუ-
ბის საჭიროების „ჳმობას“ გასძახოდა რომელიმე შესაბამისი
ხმის მქონე ქალბატონი. გამოპასუხება აუცილებელი არ იყო,
იმდენად „დახვეწილი“ ფორმით აერცვლებდნენ საჭირო ინ-
ფორმაციას. ყივილთან, ყვირილთან ბევრი ადგილის სახელია

დაკავშირებული საქართველოში, მაგალითად ცნობილი მდინარის სახელი ყვირილა დასავლეთ საქართველოში.

ჯავახეთში ერთ გვარს ყვირალიენტ ეძახიან, მათ ეს სახელი უაზრო ყვირილის გამო კი არ შეეერთებინათ, არამედ საპატივით ხმის გამო.

შეიძლება დღევანდელი საყვერის მიდამოებში საყვიარი ადგილი იყო, რომელმაც მოგვცა საყვეარი. საყვიარის მნიშვნელობა გაბუნდოვანდა და სახელის სემანტიკა ხალხმა დაუკავშირა ყვეარ ხარს.

ერკოტა და მისი შემოგარენი

სოფელი ერკოტა, რომელიც დღეს ნასოფლარია, მდებარეობს ერუშეთის მთიანეთის ფერდობებზე. მის გარშემო იყო შემდეგი სოფლები: ჩრდილოეთით — ვარნეთი, რომელიც აგრეთვე ნასოფლარია დღეს, დაცარიულდა იქიდან მამადიანთა გადასახლების შემდეგ და ასპინძა. ჩრდილო-აღმოსავლეთით — ივერია, რომელიც არის აღდგენილი სოფელი და მდებარეობს ნასოფლარ ოსკერიის ტერიტორიაზე. თავად ოსკერია მტკვართან ახლო სოფელი იყო. აღმოსავლეთით სოფელს ესაზღვრებოდა სოფელი დადეში და ნასოფლარი ძველი დადეში. დღეისათვის დადეშიც ნასოფლარია. დადეშელები ჩავიდნენ აწვეიტაში საცხოვრებლად. ერკოტის დასავლეთით მოსაზღვრე სოფლებია ორგორა და საყუდაბელი. სამხრეთით ერკოტას ემიჯნება აგრეთვე ნასოფლარები ბერიები და ჭურა. სოფელი გაშენებული იყო მესხეთისათვის ტრადიციულ კლდოვან ადგილზე, რომელიც აგრეთვე მზისგულს წარმოადგენდა. ერკოტის სიმაღიდრე მუდამ ტყე და წყალი იყო და არის. მრავალი დიდი და პატარა წყარო გამოდის ერკოტის მიდამოებში.

ნასოფლარის ცენტრში დგას ფერისცვალების ეკლესია. სოფელს მჭონდა უბნები, რომლებშიც კომპაქტურად იყო დასახლებული გვარები. ეკლესიის სამხრეთ-დასავლეთ მხარეს ქურქიენთ უბანი ერქვა. ქურქიენი ტივაძეები იყვნენ. სადაც ცალქალამანიძეები ცხოვრობდნენ, ქუნჯაანთ უბანი ერქვა, რადგან ცალქალამანიძეებს ქუნჯაანი იყვნენ მეტვეარად.

ერკოტაში ყველაზე დიდი გვარი ბერიძეთა გვარი იყო, ამიტომ მათი განაყრებით დასახლებულ უბნებს ასე ურქვათ: **პალაჯიენტ უბანი** (ეკლესიის ჩრდილო-დასავლეთით); **ცირათლიენტ უბანი**, **ყაყოონთ უბანი**, **გიგოლაანთ უბანი**, **ხოსანაანთ უბანი**, **ალიკოონთ უბანი**, **კორკოტაანთ უბანი** და **შუტიენტ უბანი**. პუშუტიენტ ალექსას ნათელმირი და დადემულ ბერიძეებთან ოდითგანვე. ეს ოჯახი ცნობილი იყო მოტეხილობის მკურნალობით და ხალიჩის ქსოვით. **ბაღდოონთ უბანი** ხატიძეების უბანი იყო. ისინო სოფლის ჩრდილო-დასავლეთით ეკლესიის მოშორებით ცხოვრობდნენ.

საგვარეულო დაყოფის გარდა სოფელი იყოფოდა **ზედა უბნად** და **ქვედა უბნად**. **ზედა უბანი** ეკლესიის ზევით მდებარე უბანი იყო, ხოლო **ქვედა უბანი** ეკლესიის ქვევით მდებარე ნაწილს ერქვა. ქვედა უბანს ჰქონდა თავისი წყარო და მას ქვედა წყაროს ეძახდნენ. გამოდიოდა ადგილზე. **ზედა უბანს** ჰქონდა **ზედა წყარო**, რომელიც მთელი სოფლის წყაროც იყო. ის გამოდიოდა **უკანხევში**. სოფლიდან კაცი ჩამოდიოდა ხევში და მოდიოდა **ზედა წყაროზე**. **ზედა** და **ქვედა წყაროების** წინ ხის ავაზნები იდგა. სოფლის ერთი უბანი გამოიყოფოდა **ქართლელას წყაროს** გარშემო, მაგრამ მას **ქართლელას წყაროს** უბანი არ ერქვა, ის **ზედა უბანში** შედიოდა, შემდეგ გვარების მიხედვით ირჩეოდა. მესხეთის სოფლების მნიშვნელოვანი ნაწილი გზაგასაყარზე ან ერთ გზაზე მდებარეობენ, რომელიც უზრუნველყოფს მათ კონტაქტებს მეზობელ სოფლებთან თუ კუთხეებთან. მართალია ხშირი იყო მტერთა თავდასხმა, მაგრამ სოფლის არსებობისათვის უფრო მნიშვნელოვანი სამეურნეო და სატრანსპორტო დანიშნულების საშუალებები - გზები იყო. მტერს ეძლეოდნენ დარნებში, ან იცავდნენ თავს, იბრძოდნენ. ამ შემთხვევაში გადაძვეეტი მნიშვნელობა ჰქონდა ციხე-სიმაგრეებს და ქვაბ-სამაღავეებს. ერკოტაში ციხე არ იდგა, სამაგიეროდ ცნობილი და მნიშვნელოვანი ციხეები იყო ვარნეთსა და ასპინძაში. ეს ციხეები წარმოადგენდა ერკოტელების იმედსაც. ერუშეთის მთიანეთის ფერდობები, რომლებიც ეშვებოდა მტკვრის მარცხენა ნაპირზე მჭიდროდ იყო დასახლებული და დაკავშირებული ერთმანეთთან გზებით. ვახუშტი ბატონიშვილი ერკოტას არ აღწერს მაშინ, როდესაც დასახლებული და აღწერილია მისი სიახლოვის მნიშვნელოვანი პუნქტები და ხევ-ღელეუბი. მის გარშემო ცნობილი ცი-

ხე და მონასტერი იყო ვარნეთსა და დადეშში. ერკოტა სწორედ პირველ რიგში ამ სოფლებთან იყო მჭიდროდ დაკავშირებული.

დადეშიდან ერკოტაში შემოდის და დადეშის მხრეზე გზა მოდიოდა გადაკვეთილას გაველით, დადეშის სოფელში და ჩიტიწყაროსთან უერთდებოდა მეორე გზას, ასევე ძველი დადეშიდან მომავალს, რომელიც გამოივლის მელაჯვარას, ქვაბიძირს, საბადურს, გადადის სხალნარში. მეორე გზას აქვს განშტოება გზაგაიარას გზის სახით, რომელიც ძველი დადეშიდან მომავალი მელაჯვარას შემდეგ გაუხვევს მარცხნივ, ადის აღმართზე, უნაგირას ფერდობზე, გადადის უნაგირაზე, ასცდება სოფელს და გადის ბერიებში.

ასპინძიდან ორი გზა მოდიოდა. საურმე გზა მოდიოდა საქორისთავების გაველით და უერთდება გადაკვეთილას გზას გადაკვეთილამდე გლეჟძნარას ტერიტორიაზე. ასპინძიდან ადიოდა საცალფეხო გზაც, რომელზეც მგზავრობდნენ ფეხით, ვირით, ცხენით. იგი ვარნეთის გაველით ადიოდა ერკოტაში. გაივლიდა წისქვილების ბაღს, ადის ჭაღის ყანაში, ღომიასეულში და ერკოტაში. ერკოტა ვარნეთთან დაკავშირებული იყო სამარხილე გზით, ოღონდ ეს იყო გზა კვირაცხოელობის ეკლესიამდე. ეკლესიიდან შეიძლებოდა მოსვლა ვარნეთში, საიდანაც ეკლესიის, ციხის მხრიდან შეიძლებოდა ასვლა ხარის საწოლში, შემდეგ გვალაში და ბოლოს ერკოტაში.

დადეშიდან და ვარნეთიდან მომავალი გზები იყრებოდა ინასათიბში, საიდანაც გადადიოდა სხალნარში და იყოფოდა რამდენიმე მიმართულებით: ჭურას გზა, ბერიების გზა და ზველ-ჭობარეთის გზა. ბუზმარეთისაკენ მიმავალი გზა გადის ბერიების ძირზე.

გზები მოსაველედად ძნელი იყო. ჩვენ არ შემოგვრჩენია ტრადიცია გზის გაყვანისა, მაგრამ აშკარად უმჩნევა, რომ გზას დაჰყვებოდა ნიაღვარიც ხოლმე, ჩაღრმავდებოდა ესა თუ ის ადგილი, რომლის გაწმენდის შედეგად ამოსული ქვები ჩარიგდებოდა გზის პირებზე, რაც დღესაც მიგვანიშნებს გზების მიმართულებებს.

ერკოტის ხევზე 6 წისქვილი მუშაობდა, ისინი ხევის ჩყოლებაზე იყო ჩარიგებული. ინფორმატორთა ხსოვნაში ოთხი ეკუთვნოდა ქალაჯიენთ (ბერიძე). ქალაჯიენთ ოთხი ძმა ყოფილა: როსტომა, სიდორა, ვეგენა, თედორა (დოღლოს

ეძახდნენ, ღოღოს მაღალს ეტყოდნენ, ყინულის ღოღოსა-
ვით წაგრძელებულს. მამამისს ერქვა და შვილზეც ვაძმოდ-
და). ამ ძმებს ჰქონდათ თავიანთი წისქვილი. ამ ხევზე ორი
წისქვილი ჰქონდათ ფრათლიენტ და სოსანიენტ (ბერიძეები).

ერკოტელებისათვის უმთავრესი საქმიანობა მუშაობა
ობა იყო, რაც უკავშირდებოდა მათ გასვლას ზაფხულში
მაღალ მთაში. ერკოტას ახლომახლო საძოვრები ზაფხულ-
ბით არ ჰყოფნიდა და სიცხეში უჭირდა საქონელს. ვიდრე
ზაფხულში, აღბურ ზონაში ავიდოდნენ, სადაც ხე აღარ ხა-
რობს, იენისის დასაწყისში პირველ მთად გადიოდნენ უნაგი-
რაში, რომელიც განთქმული იყო საუკეთესო ბაღახით. ამით
საშემოდგომოდაც იზოგებოდა სოფლის გარშემო საძოვრე-
ბის ბაღახი. უნაგირაში კედლიანი, მიწური ბინები ჰქონდათ,
როგორც ერკოტელებს ისე დადეშელებს. ასეც ეძახდნენ: **ერ-
კოტული ქოხები** და **დადეშური ქოხები**. ეს მხოლოდ ქოხი
არ იყო. შიგ ცხოვრობდნენ კიდევ, ინახავდნენ საკვებს,
პროდუქტს, ხბორებისთვის ჰქონდათ სადგომი. საქონელთან
ერთად პირველ მთად ვაჰყავდათ ღორი და ქათამი. გადიოდა
ყველა, ვისაც შესაძლებლობა ჰქონდა. ზოგიც გაატანდა, მი-
აბარებდა საქონელს გარკვეული საფასურის სანაცვლოდ, ან
მორიგდებოდნენ გადაზიდვაში, მწყემსობაში დახმარებაზე.
მემთეული დიასახლისი მხოლოდ ყველ-ერბოს დამზადებით
არ იყო დაკავებული. უნაგირაზე აგროვებდნენ თხილს, მაყ-
ვალს, პიტნას, ქონდარს. იყო ერთგვარი ბაღახი, რომელსაც
ჯონჯოლს ეძახდნენ და მწნილად დებდნენ. კეთდებოდა ტუ-
ნილი ყველი ქოთნებში და გუდის ყველი. ტენილი ყველი
კეთდებოდა ცხვრის რძით. პირველმთობას რჩებოდნენ ივლი-
სის ბოლომდე, ვიდრე თოვლი ჩამოდნებოდა **ზედა მთაზე**.
ხანდახან აგვისტოს ბოლომდე იყო სანამქრეში თოვლი.

უნაგირაზე ტოვებდნენ ბინებს, აიყრებოდნენ და ადიოდ-
ნენ **ზედა მთაზე**. ცხრაკენჭას ტერიტორიაზე, იქვე იყო პაკო-
ხები, ბებრის კლდე და გვირგვინების დასავლეთი მხარე.
ზედა მთაზე ერკოტელები რჩებოდნენ აგვისტოს ბოლომდე,
ზოგჯერ სექტემბრის ნახევრამდე, ამინდის მიხედვით. აქ
კეთდებოდა ზამთრის სარჩო-საბადებელი. მზადდებოდა მატ-
ყლიც. ცხვრის ერთი პარსვა **ზედა მთაში** ხდებოდა.

გადამწყვები იყო დიდოჯახიანობა, რაც მეტნი იყვნენ
ოჯახის წევრები, მით მეტი დოვლათი იქმნებოდა. ხშირად
ერთ ჰერქვეშ სამი ძმა ცხოვრობდა. ნაწილი მთად მიდიოდა,

ნაწილი კი სოფელში რჩებოდა, ხილისა და კურკულის მოსავალს პატრონობდა. დარჩენილები სოფელში მოწას უკლიდნენ, ბაღს, ყანას. ასევე რჩებოდა ოჯახის წევრიც, რომელიც ყიდდა მოწეულ პროდუქტს — მარცხენა ხელის ნივთები და იარაღი შეეძინა. სოფელში რჩებოდნენ მოხუცებიც.

მე-16 საუკუნეში ერკოტა პატარა სოფელი იყო. ის სულ 6 კომლისაგან შედგებოდა. ვარძელ გიორგისძე, პაპუნა ბერისძე, სამადა იოსებისძე, იმარინდო ქეთხუდა — იასე, თაყა ბალიასძე და კვირიკას შვილიშვილი (ჯიქია, 1941:138) ესენი იყვნენ მაშინდელი ოჯახის უფროსები. ერთ-ერთი მათ შორის ბერისძეა. უკვე ამ დროს ბერიძეთა გვარი არსებობდა ერკოტაში და ცხოვრობდნენ ამ გვარის წარმომადგენლები.

ერკოტის დაცარიელება დაიწყო 1944 წლიდან, როდესაც მაჰმადიანები გაასახლეს მესხეთიდან. რაიონული ცენტრი, როგორც დღეს, იყო ასპინძა, რომლის ძირითადი მოსახლეობა მაჰმადიანი ქართველობა იყო. მათი გასახლების შემდეგ რაიონული ცენტრი, რომელიც ძირითადად ციხის გარშემო დასახლებას წარმოადგენდა და აქა-იქ გაჩნდა ახალი ტიპის შენობები ახალციხე-ახალქალაქის გზის გასწვრივ. 1944 წელს რამდენიმე ოჯახი ჩამოსახლდა ასპინძაში ერკოტიდან. ასეთი ბუნებრივი მიგრაცია გაგრძელდა 1947 წლამდე. შემდეგ შეჩერდა პროცესი და 1959-1961 წლებში ჩამოსახლეს მთელი მოსახლეობა. მათი ჩამოსახლება მოხდა ძირითადად ერთ უბნად მდინარე მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე ერეკლეს ნახიდართან. აქვე გაკეთდა ხიდი მტკვარზე.

ერკოტის ჩრდილოეთით იყო სოფელი ვარნეთი, რომელიც დღეს ნახოფლარია. იგი მდებარეობს ნახოფლარ კაკაველსა და ერკოტის მიწებს შორის. ერკოტის ხევი ჩაუვლის ვარნეთს აღმოსავლეთის მხრიდან. ვარნეთს ჰქონდა კვირაცხოველობის სახელობის ეკლესია და ვარნეთის ციხე. აქ მაჰმადიანი მესხები ცხოვრობდნენ 1944 წლამდე. ალექსი ბერიძე მოგვითხრობს: „ერკოტასა და ვარნეთს ნათესაური ურთიერთობა ჰქონდათ. მამაჩემს იღია ბერიძეს, რომელიც 1930 წელს დაქორწინდა, ძველი ტრადიციის მიხედვით, ნათელმრონად ვარნეთელი აბდულა ჰყავდა. ამით გარდა კიდევ ორ ოჯახთან გვექონდა ნათესაობა, ისინი ვარნეთის ზედა და ქვედა უბანში ცხოვრობდნენ.

1918 წელს, როდესაც გვარბევდნენ, ქვედაყარამ სამი ბავშვი შეიფარა: მამანეში (ილია ბერიძე), გიორგი ბერიძე (ჯანდო) და ივლიანე, მამიდანეში. გაქცეული პაპანეში ზოვრეთში ხუციშვილებთან იყო შეფარებული. ექვსი თვეს შემდეგ პაპანეში ჩამოვიდა ვარნეთში და წაიყვანა ბავშვები გლეხთა შორის.

აბდულას მამა იყო მოლა. აბდულას ნათლიობა იმით გამოიხატებოდა, რომ ქორწილში ნათლის ადგილას იჯდა. მართალია ბავშვს არ ნათლავდა შემდეგ, რადგან მაკმადიანი იყო, დანარჩენ წესს – მისვლას, ნათლის საჩუქარს, ოჯახის ახლობლობას – ასრულებდა“.

ნათლის აღმნიშვნელად იყო თურქული ტერმინი „ქირვა“. ასეთი ნათელმძირონობა ხდებოდა კათოლიკეებსა და მართმადიდებლებს შორისაც. „ქირვა“ შემოიღეს იმისათვის, რომ ქართული „ნათლია“ გამოხატავდა ნათელმძირონობას მართლმადიდებლებს შორის.

ვარნეთში მცხოვრებთა ძირითადი შტო იყო მახარაანნი, როგორც ზანდარაანი (ბერიძეები) ერკოტაში.

მე-20 საუკუნის 80-იან წლებში ვარნეთელი ახმედ დროდვან-ოღლი უსეინოვისაგან ჩაწერილი მაქვს ტოპონიმები, რომლებიც ადგილ-მდებარეობა, სამწუხაროდ, არ მიმითითებია. ამავე ტოპონიმებში შერეულია ზემოთშორის საკუთარი სახელები, მაგრამ მათ მაინც მოვიყვან, რადგან ეს არის ისტორიული ფაქტი. აი, ეს სახელები: დაღეწილები, ტიბეთი, საბანიებელი, ფერსათხევი, საგაროვი, კაცკალია, ჯოყოფი, ტვიტელი, დუბე, კეტალია, ერბოყანა, მების, ჭანჭურაყანა, კიბია, კაკაველი, ოღიაური, საბიეი, ხუცური, ნალეკი, თავნუბი, სხანნარი (მ. ბერიძე, მაკმადიანი მესხების ფესვები და დღევანდელი, 2009წ. გვ.12). თავისი სტრუქტურითა და სემანტიკით არაფრით გამოირჩევა ჩამოთვლილი სახელები მესხეთის სხვა ტოპონიმთაგან.

ვარნეთსა და ერკოტას ერთმანეთთან მჭიდრო ეკონომიკური, მეზობლური, ტერიტორიული კავშირი ჰქონდათ.

უნაგირას მთას აქვს მწვერვალი, რომელზეც დგას სამლოცველო, მას ამადლებას ეძახიან. ამ მთას ერკოტელები უწოდებენ ზიარეთს და სადღესასწაულოდ ადიან ამადლებას. ერკოტელებთან ერთად ზიარეთს დადიოდნენ დადუშულები და ვარნეთელებიც, რომლებიც ანთებდნენ სანთელს და ქვიფობდნენ. ინფორმატორთა ნაწილი ვარნეთელთა მონაწილეობას არ ადასტურებს.

ნასოფლარ როკეთის დასავლეთით არის მდებარე მთა, მის წვერზეც არის სალოცავი. ამ მთას სოფლები ამდლები მთასაც ეძახიან. ასე ეძახიან მთას მტკვრის მარცხენა ნაპირის მცხოვრებნი, ხოლო გაღმელი, მარჯვენა ნაპირის სოფლები: ხიზაბაურა და სარო, საკვირიკეს უწოდებენ. უწოდებენ ზიარეთზე სალოცავად ამდლებას ადიოდნენ. როკეთელებთან ერთად ქუჩელები და აწყვიტელები.

გავეთის დასავლეთით მთას ძველ რუსულ რუკებზე დიდი ზიარეთი ჰქვია. ის ერთ-ერთი მწვერვალია.

ვალის საბაჟოს ჩრდილო-დასავლეთით ნასოფლარ მარულთან და ხვანასთან არის ეკლესია, მთას ზიარეთი ჰქვია.

ერკოტა-დადეშის ზიარეთზე, ვიდრე წვერზე ავალოთ, 50 მეტრით დაბლა არის წყარო, რომელსაც უნაგირას წყარო ჰქვია. ასევე არის წყარო როკეთის ზიარეთზე და მას ზიარეთის წყაროს ეძახიან. ზიარეთზე ერკოტის მხარეს არის ძველი გზა, რომელიც იწყება უნაგირას ჭალებიდან და ჩადის დადეშში ჩრილოეთიდან. ამ გზას გზაგაიარა ჰქვია.

ზიარეთის ფერდი, რომელიც დასცქერის ასპინძას, არის ტალაგვერდი. ერკოტის მხარე - გზაგაიარა, ხოლო ბერიების მხარე - უნაგირა.

ერთმანეთისაგან გასარჩევად იხმარება ერკოტა-დადეშის ზიარეთი და როკეთის ზიარეთი. ასევე შეიძლება ვთქვათ გავეთის დიდი ზიარეთი.

ზიარეთი არაბული წარმოშობის სიტყვაა და წმინდა ადგილს, სალოცავს ნიშნავს. იგი შემოვიდა მესხურ დიალექტში და მის დამკვიდრებას ხელი შეუწყო - ეთ დაბოლოებამ და ზიარ - ფუძის ქართულად გააზრებამ, დაუკავშირდა ზიარებას, ქართულ საწყისს. ზიარეთი შეიძლება ნებისმიერი რელიგიური დღესასწაულის აღმნიშვნელი ყოფილიყო. მიუხედავად იმისა, რომ ერკოტისა და როკეთის ზიარეთებზე ამდლებას ადიოდნენ სალოცავად, მას ამდლებასაც ეძახიან. რადგან სარო-ხიზაბაურა საკვირიკეს უწოდებს, ეს უკვე გვაფიქრებინებს, რომ ზიარეთი ერთ რომელიმე რელიგიურ დღესასწაულს არ აღნიშნავდა. ამის მჩვენებელია ზიარეთების სიმრავლეც.

ნასოფლარ ერკოტიდან სამხრეთით, დაახლოებით 4 კმ. მანძილზე, ნასოფლარ ბერიებიდან ნახევარი კილომეტრის დაშორებით, ნასახლარების კვალი დღესაც ეტყობა. ეს არის ერკოტელების ჭურა, არის მეორე ჭურაც. ოდონდ ის იყო

ზვევლელების ტერიტორიაზე ძირითადი მაინც ერკოტისა
ჩანს, რადგან აქ არის ნაეკლესიარიც. ერკოტელები მას ჭუ-
რას ეკლესიას ეძახიან. ის იყო წმინდა ელიას სახელობისა,
რადგან აქ ტრადიციულად ელიობას, 2 აგვისტოს გადაიღ-
ნენ და კლავდნენ საკლავს. აღბათ ამის გამო იყო რომელი-
ღისიას სატიკნესაც ეძახდნენ. ჭურა ნასოფლარზე გარდა-
ქვეია ერცელ ტერიტორიას. მთავარი ამ მიდამოებში არის
ჭურას ტბა, რომელიც 5000 მ² ფართობისა იქნება. ტბა და-
ჭაობებულია, ალაგ-ალაგ ბელტებივით ამოსულია ჭილი,
ტბის მცენარე. ტბაში თევზი არ იცის, ზამთარ-ზაფხულს
ბუდობს იხვი. ჭურას ტბას, მას შემდეგ, რაც ერკოტა ახპინ-
დაში ჩამოსახლდა, ერკოტის ტბასაც ეძახიან. ბოლო დროს
ტბაში გაუშვეს და მოამრავლეს თევზი კარასი. ნასოფლარე-
ბი ჭურას ტბის გარშემოა. აქვეა ჭურას ჭალები, ჭურას ყა-
ნები და სხვა. სანამ ერკოტიდან ჭურაში ახვალთ არის
სხალნარი და პანტები. აქვეა გვალტყე „ზედაი და ქვედაი“.
გვალტყეს რგვალტყესაც ეძახიან. ზედა გვალტყესა და ქვე-
და გვალტყეს შორის, შუაში, გადის გზა, რომელიც ზველ-
ჭობარეთისაკენ მიდის. ეს ტყე თითქოს ხელით არის ნაშენე-
ბი, სინამდვილეში ის ბუნებრივი ტყეა. ჭურას ტბის დასაუ-
ლეთით არის ნასოფლარი აბრამას თავი. ჭურასკენ მიდის
ერთი საურმე გზა ბერიებიდან, მეორე ადის სხალნარიდან,
სადაც გამოქვაბულებიც არის.

ჭურას ტბა ხელოვნურია, დაბეჯითებით ამტკიცებს
აღუქბი ბერიძე, 71 წლისა. თან ეს ტბა არ იყო ერთი სოფ-
ლისა. ის იყო ერკოტის, დადუშისა და ვარნეთისა. ზველე-
ლებსაც ამოკყავდათ საქონელი წყლის სასმელად. მისივე
აზრით, ტბაში არხით შემოდიოდა წყალი, რომელსაც სათა-
ვე ქონდა ცხრაკენჭას წყაროზე, გამოივლიდა ხევიჭაღას,
შეიერთებდა წერილ-წერილ წყაროებს (ერთი მათ შორის
იყო გეჯას წყარო) და შემოდიოდა ტბაში. ტბას ორი მეტ-
რის სიღრმე აქვს. საგუბარისთვის გაკეთებულია ორმხრივი
ყორე. შუაში ჩაყრილია მიწა და ასეა დაგუბებული წყალი.
ტბას იყენებდნენ ზაფხულობით საქონლის დასაწყურვებ-
ლად დადუშელები, ერკოტელები, ვარნეთელები და ზველე-
ლები. ა. ბერიძე შემსწრეა დადუშელი ივანიძისა და ერკოტე-
ლი ბერიძის დიადოგს, როდესაც ბერიძე საყვედურობდა
ივანიძეს, რატომ მოგყავს საქონელი წყლის სასმელადო,
ივანიძემ უთხრა: შენი კი არ არის ეს ტბა, პაპანუშის გაკე-

თებულიაო. მასვე ახსოვს დაახლოებით 1957-1958 წლებში როგორ აიყვანეს ტრაქტორი ერკოტიდან ჭურაში. ტრაქტორი მეტრზე ხნავდა მიწას. ჭურას ტბის დასავლეთით იყო ჩაყანევი ადგილი, ყორე-ქვით შემოსახლდურული ტრაქტორმა, რომ მიწა გადააბრუნა, ამოყარა ქვევრები და თონჯები თინისგან დამზადებული. ქვევრებსა და თონჯს ორნამენტები ჰქონია. ნატეხები თავადაც წამოუღია ინფორმატორს, ამიტომაც აცხადებენ ადგილობრივები, რომ „რატომ ჰქვია ჭურა, არ ვიცით, მაგრამ ჭურები რომ ამოყარეს, ვიცით“. ჭურაში ერთგვარი ყაყაო ხარობს, რომელსაც ჭურას ყაყაოს ეძახიან.

ტყეს უფრთხილდებოდა გლეხი კაცი, სოფლელები ტყეს, როდესაც განეხავდნენ და ყანას გააკეთებდნენ ახო ჰქვია, მაგრამ ტყე ინეხებოდა სხვა დანიშნულებითაც: საწვავად, სამშენებლოდ.

განეხვის გარდა რგავდნენ კიდევ ტყეს. ფიჭვნარის დარგვა სატყეოების დროს მოხდა. ფიჭვნარი ტყე დაირგო ჯავახეთში და ბევრ სხვა კუთხეში. კომუნისტებამდე სოფელი ძირითადად რგავდა მუხას და პანტას. ორივეს იყენებდნენ შემდეგ, პანტას – სამკურნალოდ და ჩირად, ხოლო რკოს – ღორისა და საქონლის საჭმელად. ამიტომ ეს ხეები განსაკუთრებით ფასობდა, თანაც უფრო ძნელად ხარობდა და ყურადღება სჭირდებოდა.

აგარლები ერკოტის ტყით ყოველთვის სარგებლობდნენ. მათ აკავშირებდათ, მართალია, შორი, მაგრამ კარგი საურმე გზა, რომელიც გადმოდიოდა ლებისის და ბუზმარეთის მხრიდან გრძელი ჭალით. აგარა ნიალის ველზე, ვარძიის თავზე მდებარე სოფელი იყო, რომელიც დღეს ნასოფლარია.

ტოპონიმიაში არ ასახულა ეს ინტენსიური ურთიერთობა აგარლებისა ერკოტის ტყესთან. ერკოტელთა ხსოვნაში არის გადმოცემა, რომ აგარლები გადმოვიდნენ დაახლოებით მე-19 საუკუნის ბოლოსა და ერთი ადგილი განეხეს პირწმინდად. ეს არის ადგილი, რომელიც მდებარეობს ერკოტიდან მიშავალი გზის ხელმარცხნივ, ვიდრე ჭურაში ავალთ. ფართობი პატარაა, დაახლოებით ერთი ჰექტარი, მაგრამ ტყე რადგან გაიჩეხა პირწმინდად და არა შერჩევით, ამიტომაც დაურქვა აგარული ნაჩეხი.

საბადურის გაყოფებაზე, დაღეშის მხარეს, ტყის ერთ ნაწილს ეძახიან ახორტყეს. ახორტყის ძირში, ნაფუზარში იყო კალოები. აქ რომ კალო იღეწებოდა დღესაც ახსოვთ. ინ-

ფორმატორთა ცნობით ახორტყე დაკავშირებული იყო კალოებთან. „ეს ტყე ისეთი იყო, რომ კალოს მოლოწვის დროს სადამოს მებრე ხარს არეკავდა ახორტყეში, ახლო იყო და დილით ისევ შორეკავდა კალოზე. ახორტყეში დაშვს ათევედა ნამუშევარი საქონელი. იქ ეყარა სხვა მამულებსა თითქოს ბოსულში იყო, როგორც ერკოტელები ბოსულს უწოდებდნენ, ახორში. ახორტყეში ადრე იყო პანტის, მუხის, არყის, რცხილის, თხილის, ნეკერჩხლის, ვერხვის ხეები, ხარობდა ასკილიც. თავდაპირველად მხოლოდ ფოთლოვანი ტყე იყო, რომელიც გამეჩხერდა, გაიჩეხა, რადგან მას ერკოტელებთან ერთად დადუშელებიც ხმარობდნენ. მე-20 საუკუნის 50-იან წლებში სატყეო მეურნეობამ გააშენა წიწვოვანი ტყე. შეიძლება თავიდან იყო ახლო ტყე (აღეჭი ბერიძე)“. სოფლის დანარჩენი ნახირი აქ არ შედიოდა, მხოლოდ კალოს ღეწვის დროს იყენებდნენ ამ ტყეს. ახორტყეში ბევრი კურდღელი იცოდა.

„ისეთი სქელი ტყე ყოფილა, რომ ვერ გაივლიდი შიგ. ახორტიდან მოიპარეს 150 სული ხარი და თურქეთში გადაარეკეს. წიწვიანი ტყე ძირითადად ვარნეთელებმა გააშენეს. პირველი ტყე მტრებმა გადაწვა. ხარი აქ ეყრებოდა, ვიდრე ტყე გაშენდებოდა (ელგუჯა ბერიძე)“.

სახელის სემანტიკა დაკავშირებული შეიძლება იყოს, როგორც ახორთან, ისე ახოსთან.

აშკარაა, რომ ეს ადგილი გამოიყენებოდა ახორად (ბოსული) და ასევე შესაძლებელია, გაჩეხილი ტყეც იყო თავის დროზე, რომელიც გამოიყენეს საყანედ. ტყე აქ გვიან გაშენებული ჩანს. ძველი კი „გადაწვეს“, იქნებ სწორედაც საყანედ გაიჩეხა. ამ ორი მსგავსი ფორმისა და სხვადასხვა შინაარსის სიტყვა გადაეჯაჭვა ერთმანეთს.

ბერიები/ბერია ცნობილი ნასოფლარია ერკოტაში. მდებარეობს სოფლის სამხრეთ-დასავლეთით, **უნაგირას მთის** გადაღმა. **უნაგირას** და ბერიებს შორის ჩადის **გრძელიჭალის** წყალი. აქვე გადის ბუზმარეთისკენ მიმავალი გზა, რომელსაც **ბუზმარეთის გზა** ჰქვია. ბერიების გარშემო ტყეს ჰქვია **ერკოტის ტყე**. ნასოფლარს ჰქონდა თავისი ტერიტორიები, რომელიც ეკუთვნოდა მას, როდესაც სოფელი ცოცხლობდა. მისი ჩრდილოეთის საზღვარი იყო **სხალნარი**, **გრძელიჭალის** წყლის გაყოლება. ბერიებსა და სხალნარს შორის არის პატარა ნასოფლარი **ხატმანაშენი**, სადაც ორი

საცხოვრისის კვალი ემჩნევა. შემორჩენილია დიდი ლოდების კედლები. ეტყობა ადვილად წასადები ქვა წაიღეს. ერკოტიდან მომავალი გზა ადის ინასათიბში, გადაკვეთს მას და გადადის სხალნარში, სადაც იყოფა სამ ნაწილად: ერთი მიდის ბერიაში, მეორე — ჭურაში, მესამე — ხველს. ერკოტიდან კენ ყანისის გავლით. შესაბამისად ჰქვიათ: ბერიების გზა, ჭურას გზა და ხველის ან ჭობარეთის გზა.

ბერიებს სახნაუ-სათესი მიწები ჰქონია ერკოტის მხარეს თავისივე ტერიტორიაზე, რომელსაც ლოდის ყანებს უძახიან, რადგან დიდი ლოდები პურია. ნასოფლარის ზემოთ, ჭურას მხარეს არის ჭალა, სათიბები. ნასოფლარში გამოდის წყარო, რომელსაც სათუთას წყარო ჰქვია.

ტრადიციის მიხედვით ბერიძეები წამოსულები არიან ბერიებიდან და ჩასახლებულან დადუშხა და ერკოტაში. დადუშში ჩასახლებული ბერიძეები ბერიებში ფლობდნენ მიწებს ისევე, როგორც ერკოტელები. ერკოტამ და დადუშმა გაინაწილეს ბერიების მიწები, თუმცა დღეს ეს ორი სოფელიც ნასოფლარია მხოლოდ. აღუქსი ბერიძის თქმით, სოფლის სახელი იყო ბერია, ხოლო ბერიები არის მთელი ტერიტორია, რომელიც სოფლისა იყო. „ჩემს ბავშვობაში პატარა ნაეკლესიარიც იყო ნასოფლარში. ასპინძაში რომ მშენებლობები დაიწყო, ვიღაცამ გამოზიდა ქვები. ნასოფლარის ქვემოთ, ჩრდილო-აღმოსავლეთით არის დღეუ, რომლის პირზეა პატარა გორა, იქ იყო ისეთი სასაფლაო, როგორც არის ერკოტაში, პატარა გორა რომ ჰქვია, ის არის სოფლის ყველაზე ძველი სასაფლაო“.

სოფლის დაცლა შეიძლება სხვადასხვა ფაქტორმა განაპირობა (ომიანობა, მკაცრი პაუა...), აშკარად ეტყობა, რომ დღეუ, რომელსაც ჰქვია კვარანთა ხევი/კორანთახევი, ერთ დროს არ მიდიოდა იმ მიმართულებით, საითაც დღეს მიდის. იწყება გრძელი ჭალიდან, ჩამოდის როკეთსა და აწყვიტას შუა, ჩადის ქუნცის ტერიტორიაზე, სადაც ქარნიოტას დღეუ ჰქვია და უერთდება მტკვარს მარცხენა ნაპირიდან. როცა არსებობდა სოფელი, იყენებდა ამ წყალს. ჩაიჭრა კვარანთა-ხევი ბუნებრივად, ჩადრმავდა, დაბლა ჩავარდა დღეუ, სოფელს ასცდა წყალი და მას ვეღარ იყენებდნენ. გრძელი ჭალიდან გაჰყავდათ და ძველ დადუშს რწყავდნენ ამ წყლით.

ბერიებს ჩაუდის მეორე ხევი, რომელიც სათავეს იღებს სხალნარიდან, გაივლის ბერიებს, თორნეულს, თორნეულის

ქვემოთ 500-600 მეტრში უერთდება მას ყანისის ხევი, ჩაისი ორგორა-საყუდაბელს შორის და ახალციხიდან ასპინძისკენ მიმავალ გზაზე ქორეთის შემდეგ უერთდება მტკვარს მარცხენა ნაპირიდან.

ბერიებში შედიოდა ტერიტორიულად და, ამჟამად სახელწოდება ადასტურებს, ბერიმზიგული. მას ბერიების მზისგულსაც უწოდებენ. იგი არის ბერიების საპირისპირო მხარეს უნაგიორას დასავლეთით ფერდი, რომელიც გადაკეურებს ბერიას. ეს ფერდი საძოვარია, თუმცა ეტყობა, რომ ერთი პატარა ყანაც ყოფილა ოდესღაც, არის მენხური ტყეც. მზიგული ქვეია, რადგან მზიანი ადგილია. შუადღის მერე მზე რომ გადაიწვეს, სადილობის შემდეგ, მთელი დღე უკურებს ამ ფერდობს. ბერიმზიგულზე (ბერიებმზიგულზე) ნოყიერი ბალახი იცის. ყველას უნდოდა, რომ საქონელი აქ ეძოვებინა.

ბერიმზიგულში იყო კარგი სოკოს ადგილები. ნახევარ-მთვარისებურად იზრდებოდა მკვეთრი, ხახხასა, მწვანე ფერის ბალახი, რაც იმის მაუწყებელია, რომ ნაწვიმარზე, როგორც კი მზე გამოვიდოდა, აქ ქამა სოკო განზდებოდა. იყო გულაფშუტაც, მაგრამ ძირითადად საუკეთესო ქამა იზრდებოდა. რამდენიმე წელიწადში ეს ბალახი დაიკარგებოდა, ე. ი. სოკოც აღარ მოდიოდა, მაგრამ მერე სხვაგან განზდებოდა და ა. შ. ბერიებს ქქონდა ბერიებიბოლო, ადგილი, საძოვარი, რომელიც მდებარეობს ნასოფლარის ჩრდილო-დასავლეთით ბერიების ყოფილ ტერიტორიასა და სხალნარს შორის. ბერიების ტყე ერქვა ტყეს, რომელიც ესაზღვრებოდა ერკოტის ტყეს.

სახელის ფუძე, მიუხედავად იმისა, რომ დასტურდება ბერია ფორმა, უნდა იყოს ბერა. აქედან გამომდინარე ლოგიკურია მესხურისათვის დამახასიათებელი ფონეტიკური პროცესი: ბერა-ები → ბერიები.

ბერა სულხან-საბა ორბელიანის მიხედვით არის „შუა გასავალი. ბერა ეწოდების, ორთა მკარესა შეკკერენ და საშუაღს კართა გასავალთა უზმენ მეწველთა ცხოვართათვის, გინა მსგავსად მისსა რასამესთვის გასატარებლად (ორბელიანი, 1985:105).“

მესხეთში სულხან-საბასეული განმარტებით ბერა დღესაც არსებობს. ბერაში დაჯდება ერთი კაცი, რომელიც იჭერს ორ ცხვარს, ხოლო ორიც დაჭერილ ცხვრებს წვე-

ლის. ბერაში ცხვარს ატარებენ მოსაწველად. ბერას ეს მნიშვნელობა გაფართოვდა და ეწოდება არა მხოლოდ „შუა გასაველს“, არამედ იმ შემთხვევაშიც, სადაც შერეკილია ცხვარი. ცხვრის გარდა, ადვილი, სადაც ნაკლები ებმებოდა კოლექტივის დროს და იწვევლებდა „შერას“ (სქოლ. 1950:1033).

ბერას ეს მნიშვნელობა ცნობილია სალიტერატურო ქართულსა და დიალექტებში, რასაც „ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი“ ადასტურებს: 1) მოზღუდულში დატოვებული ვიწრო გასაველი (ჩვეულებრივ ცხვრის სათველელად და საწველად). ბერაში წველა – ბაკში დამწვედული ცხვრის თითო-თითოდ გატარება ბერაში და რიგრიგობით მოწველა. 2) ძვ. მრავალთავანზე აღმართული და გადაჯვარედინებული იარაღი (ხმალი, შუბი...), რომლის ქვეშაც გაატარებდნენ ხოლმე დამარცხებულ, ტყვედ ჩაგდებულ მტერს. ბერაში გატარება – გადატ. ვისიმე დამარცხება, ან დაშინება და შერცხვნა (ქ ე გ ლ, I, 1950:1033).

ბერიები არ დასტურდება არც „გურჯისტანის ვილაიუთის დიდ დაეთარში“ და არც ვახუშტისთან. სავარაუდოა, რომ ის იყო დადგენილი და ერკოტის მთა, სადაც საზაფხულოდ ადიოდნენ და შემდეგ იქცა დასახლებულ პუნქტად ისევე, როგორც გოგაშენი, რომელიც თავდაპირველად ჭაჭკრის „სათესველი“ იყო, ხოლო შემდეგ იქცა სოფლად და ჭაჭკარი კი „ბაღებდა“ (იხ. ბერიძე, 2008:261).

„სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრებაში“ დასტურდება ადგილის სახელად ბერას ჯუარი, რომელიც სამცხეში მომავალ გზაზეა: „ხოლო წარმოემართნეს რაჲ მათ თანა ეტრთა ცხოველი ხატი ფურისცვალებისაჲ თანა-შემწვედ და სასოდ ყოველთა ქრისტიანეთა. ხოლო სღვასა მას მთასა, ვითარცა სამეუფოთა პალატთა, უჭირველად ვიდოდეს, ვიდრემდის მოიწინეს მთასა მას, რომელსა ბერას ჯუარ ეწოდების (ვანჩაძე, 1975:156)“.

ერკოტა და ბერიები ერუშეთის მთებში მდებარე ნასოფლარებია. ჯვარ-კომპონენტის კომპოზიტური ტოპონიმები ან წარმოქმნილი სახელები ამ რეგიონში ბევრი გვხვდება. ბერას, ბერიასა და ბერიებს შორის ურთიერთობა შეიძლება შემდეგნაირად წარმოვიდგინოთ. მესხეთის ტოპონიმიაში სოფლის სახელი, რომ მრავლობითში გვქონდეს, ასეთი რამ არ ხდება. არა გვაქვს და არც შეიძლება იყოს ერკოტა და ერკოტები, დადგენილი და დადგენილები, მაგრამ თუ იქნება ესა თუ

ის სოფელი მხაზღვრელთან ერთად, კერძოდ: დიდი, პატარა, გაღმა, ზემო, ქვემო და ა. შ. შესაძლებელია მათი მრავლობით რიცხვში მოხსენიება. ვთქვათ, ცნობილი ფაქტები და განძანი, ფოკა და ფოკანი.

ერკოტაში ხშირია შემთხვევა, როდესაც სახელი შეიძლება შეგვეხვედეს მხოლოდობითიც და მრავლობითიც, ოღონდ ეს არ ეხება ორონიმიას. მაგალითად: გვირგვინი და გვირგვინები, ბერბუკი და ბერბუკები და ა. შ. ამ შემთხვევაში რეალურ სიმრავლესთან გვაქვს საქმე. იგულისხმება ადგილი, მისი სახელი მხოლოდობით რიცხვში და მის გარშემო ტერიტორიები – ყანები, ჭალები და სხვა. ბერია არის სოფლის სახელი, ხოლო ბერიები – მის გარშემო ტერიტორიები, ჭალები, ველ-მინდვრები და სხვა. ბერია/ბერა ინარჩუნებდა შინაარსის გაგებას („შუაგასავალი“), რამაც განაპირობა ორონიმის და რეალური მრავლობითის გამოხატვა ერთი ფუძით.

ერკოტაში გოლგოთი იქცა გეოგრაფიულ ტერმინად. იგი იხმარება გორის, ბორცვის სინონიმად.

გოლგოთის ტიპური ნიმუშია, მაგალითად, ახალციხიდან ასპინძისკენ მიმავალი გზის მონაკვეთზე რუსთაყვის გაღმა, მტკვრის მარცხენა ნაპირზე, სანდროშვილების მიერ აშენებული პესის თავზე, ნასოფლარ პატარაშენის აღმოსავლეთით მოებში გამორჩეული მცირე შთა, ბორცვი, რომელსაც შეიძლება ვუწოდოთ გოლგოთი. ერკოტაშიც იყო მსგავსი გოლგოთები. მელაჯვარასთან იყო ამადლებული ბორცვი, ეძახდნენ გოლგოთს, ასევე გოლგოთია ქედქედასთან, ასევე ბერიმზიგულის აღმოსავლეთით არის ბორცვი, რომელსაც გოლგოთი ჰქვია. „ერთმანეთისგან გასარჩევად იტყოდნენ, მაგალითად: მელაჯვარასთან გოლგოთზე შვინახე უღელი, ან – საქონელი დაეცა ბერიმზიგულის გოლგოთზე, მეხი ჩამოვარდნილა ქეთქეთას გოლგოთზე. მიუხედავად იმისა, რომ „ქეთქეთა თავად ქედი და ქედი იყო, ერთ შემადლებულ ადგილსაც გოლგოთი ერქვა (აღექსი ბერიძე)“.

აშკარაა, რომ საქმე გვაქვს სახარებისეულ ტერმინთან. გოლგოთა ძვ. ებრაული სახელია და „თავის ქალას“ ნიშნავს. იგი იყო „ბორცვი იერუსალიმის ჩრდილო-დასავლეთით, სადაც უძველესი დროიდან სიკვდილით სჯიდნენ დამნაშავეებს. ამ ბორცვზე ჯვარს აცვეს იესო ქრისტე (ს.მ.ე.ვლ. 2007:213)“.

საქართველოში იერუსალიმური ტოპონიმი „ბეკური“ მოგვეპოვება. მცხეთა, ქართული იერუსალიმი, მოქცეულია იერუსალიმური ტოპონიმის ცენტრში, თაბორი, ბეთლემი, გეთსამანია და სხვანი გარს აკრავს საქართველოში. მსგავსი მსგავსებები გვაქვს მესხეთის ტოპონიმიშიც.

გოლგოთა გვხვდება ადგილის სახელად, კერძოდ, არის „მთა მცხეთის პირდაპირ და არაგვის შესაყართან და ეკლესია, რომლის ნანგრევები დღემდე შემორჩენილი ამ მთაზე, ჯვარის ტაძრის ჩრდილოეთით. მთამ და მასზე აგებულმა ეკლესიამ სახელწოდება მიიღო იერუსალიმის „გოლგოთის“ მიბაძვით...

გოლგოთის მონასტერი ყოფილა აგრეთვე ქართლშიც სამთავნელის სამწყვსოში (ს.მ. გ. ე.ლ., 2007:213)“.

ს. მელიქიძეს გამოყოფილი აქვს გოლგოთაში –თა დაბოლოება (მელიქიძე, 2007:6). ეს გამოყოფა საეკვო ჩანს, რადგან გოლგოთი, ქედი, როგორც შეტანილია ლექსიკონში (მელიქიძე, 2007:42) ამ გამოყოფის საფუძველს არ იძლევა. ეტიუობა ესეც ჩვეულებრივი იერუსალიმური ტოპონიმი მცხეთის სიახლოვეს.

ერკოტის გოლგოთები საინტერესოა იმით, რომ არ არის ეკლესიონიმიები. იგი შემოვიდა როგორც გეოგრაფიული ტერმინი და ასე დაურქვა ადგილს.

გოლგოთი გაერცვლებული სახელი ჩანს საქართველოს ტოპონიმიში, გარდა მცხეთისა სხვაგანაც გვხვდება ამ სახელის ადგილები. უშანგ სახლთხუციშვილს საგარეჯოში ჩაწერილი აქვს გოლგოთები, რომელიც ყოფილა „მთავორიანი ადგილი საგარეჯოს სამხრეთ ნაწილში, ივრის მუორე მხარეს. აქ აშენდა პიდრომელიორაციის ტექნიკუმი“.

ქართულ ენაში გოლგოთა შემოსულია თავისი პირუანდელი მნიშვნელობითაც და გადატანითი მნიშვნელობითაც „მძიმე , ძნელი გზაა, ტანჯვის გზა (ქ.ე.ლ., 1951:1469)“. კიდევ უფრო გააღიტირატურულეს გოლგოთა ერკოტელებმა. სიტყვის ბოლოკიდური – ა გაგებული იქნა კინობითობის მაწარმოებლად და ჩამოსცილდა, ამიტომაც გვაქვს გოლგოთი და არა გოლგოთა.

ნასოფლარ ერკოტის სამხრეთით ჩიტიწყაროს გვერდით არის ტყე, რომელსაც **საბადურს** უწოდებენ. ერკოტელი იოსებ ბერიძის (71 წლის) თქმით სოფელში პევებოდნენ ერთ

ამბავს: „ერკოტელი ქიტესა ბერიძე იყო, ვაჟაკი კაცი, გააფრთხილეს, თათრები მოდიანო. დიეცემიან მოდრეკილას (ნასოფლარია დღეს). ამბავი მოხუც ქალმა მოუტანა, ვეფხველი შუუსყიდიათ, რომ შენ გამოიყვან გოგოს ჩიტიწყაროზე, ისა ბადურიდან დახურულია და არ ჩანს დამალულები. ქიტესა გაათხრევიანანს იამას, თოფებს ჩააწყობს, ესურის და ჩახოცავს თათრებს“. საბადური ტყიანი, „დახურული“ ადგილია, ჩიტიწყარო კი, როცა წვიმიანია, მაშინ გამოდის. მოდრეკილას აღმოსავლეთით არის ჩიტიწყაროც და საბადურიც. ჩიტიწყაროზე ხშირად ფრინველები იკრიბებოდნენ, წყალს სვამდნენ. საბადურში შაში, გნოლი, კაკაბი იყო სახესე.

საბადურის შესახებ ალექსი ბერიძისგან ჩავიწერე შემდეგი: „საბადური არის ერკოტის სამხრეთით ფერდობიანი, ტყიანი ადგილი. ტყის სოფლის მხარის ნაწილი არის პანტიანი და მუხიანი, ზედა ნაწილზე, ვიდრე ფერდობის თავამდე ავიდოდეთ, სადაც სურის დაბოლოებაა, ხარობს რცხილა, ნეკერჩხალი, ვერხვი. საბადური არის ქედის აღმოსავლეთი ნაწილი, ხოლო დასავლეთის მხარეს კქვია საკურდღღე. ქედის გასწვრივ ტერიტორიას კი კქვია უნაგირა. ჩიტიწყარო არის საბადურის ბოლოზე, ერკოტიდან მიმავალ გზაზე. ეს წყარო მუდმივი წყარო იყო, დავემხობოდით ბავშვობაში და გავვრილდებოდით ხოლმე. დაიკარგა, აღარ დის, მხოლოდ გაზაფხულობით ნაჟურის სახით გამოდის“. ასევე არის საბადური ახალციხის რაიონის სოფ. ტყემლანის თავზე, იქაც ტყეა, გამოდის წყარო და მასაც ჩიტიწყარო კქვია.

საბადური სულხან-საბა ორბელიანის განმარტებით არის „ბადის მისადგამი ადგილი (ორბელიანი, 1966:21)“. ბადის „მიმდგმელს“ მებადური კქვია. მებადური, როგორც წესი მეთევზის სინონიმი, ამიტომ ბადეობა, ბადით ნადირობა, თევზის ჭერას ნიშნავს, მაგრამ ბადე იყო სხვადასხვა სახისა. „ბადე არის თევზთ შესაპყრობელი“ და აგრეთვე არის შესაპყრობელი ფრინველთა: აშრიალი, ოჯიჯი, სახირე, ჩიტბადე, ტრედბადე; მრავალრიგნი არიან (ორბელიანი, 1965:93)“. **საბადური**, როგორც ერკოტაში, ისე ტყემლანაში თევზის ჭერასთან არ არის დაკავშირებული. იგი ფრინველზე სანადირო ადგილი იყო, რასაც ჩიტიწყაროც ადასტურებს.

ჩიტიწყაროს ფრინველთა სიმრავლის გამო შეერქვა სახელი. ამ სიმრავლის გამო ნადირობდნენ კიდევ ბადით.

ახალციხის რაიონში არის სოფელი საქელი, სადაც თურქეთიდან გადმოსახლებული სომხები ცხოვრობდნენ (ქუჩა-საუკუნეში საქელი 57 კომლიანი დასახლებაა - ნიშნავს, 1958:68). საქელში იმ დრო ცხოვრობდა 6 ზაქარა - მუხთარის ძე, ფირალის ძე, გაბრიელ მიქელაძის ძმა, ვასილის ძე და სხვა, რომლებიც იყვნენ ოჯახის უფროსები და გადასახადის გადამხდელები: დათუნა, საბია, კაკა, მდატა, თვალა, გოგინა, გოგინა, ვარძელა, მატატა, ქონია, პაკუნა, მახარა, მამისა, ძამანა, ხახუტა, ქუცია, აღდგომელა, გაბედულია და სხვანი, რომელთაც ტრადიციული ქართული სახელები რქმევიათ. ბევრ მათგანს ქრისტიანული კანონიკური სახელებით აფიქსირებს ოსმალო მოხელე: იოსებ, დემეტრე, მანველი, ბასილა, ნიკოლოზ, გაბრიელ (რომელიც იყო მიქელის ძე), გრიგოლ, ვასილ, ელია, სიმონ, კვირიკე. ქრისტიან ქართველებს ისეთი სპარსული სახელები აქვიათ, როგორცაა, მაგალითად, როინ, ერთი როინი ფირუზის ძეა, ხოლო მეორეს - როინას პყავს შვილი ქონია. როინი სპარსული სიტყვაა და ნიშნავს „რვალისა“, „სპილენძისა“. აქედანაა გვარი როინიშვილი (ჭუმბურიძე, 2003:196).

საქართველოში დღეს გავრცელებული სახელის შიოს შესახებ ზ. ჭუმბურიძე წერს: „უნდა მომდინარეობდეს შიოს შისგან, რომელიც წარმოშობით ირანული სახელია და „შავ-გვრემანს“, „შავ მამაკაცს“ ნიშნავს. ძველ ქართულში შემოსულია შიოსის ფორმით, ამ უკანასკნელისაგან კი მიღებულია საბოლოო ფორმა შიო (აქედანაა გვარი შიოშვილი). მისი კნინობითი ფორმაა შიუკა და შიოლა (ამათგან მოდის გვარები: შიუკაშვილი, შიოლაშვილი). საქართველოში მოღვაწე ასურელ მამათა შორის ერთს შიო ერქვა (VI ს). მისი სახელი და წოდება შიო მღვიმელი ფსევდონიმად აირჩია გამონჩენილმა საბავშვო პოეტმა შიო ქუჩიკაშვილმა“ (ჭუმბურიძე, 2003:212). საქელში გვევადნენ შიოშ გოგინას ძე და კიდევ ერთი შიოში, რომლის მამის სახელიც არ ვიცით, იყო ოჯახის უფროსის მამა. შიოშ გოგინასძეს, ქართული მამის სახელის მქონე სპარსულსახელიან კაცს, პყავდა ბადურა. იყო კიდევ ერთი ბადურა, რომელსაც შვილი პყავდა გრიგოლა. ეს თურქული სახელი პოპულარობას იხვეჭს სამხრეთ სა-

ქართველში, მისგან უკვე კინობითი ფორმაც არის ნაწარმოები. ერთი პაპუნა **ბადუკას** ძეა. შეიძლება იხილ ვიფიქროთ, რომ უშუალოდ მონღოლურიდანაც იყოს ეს სიტყვა შემოსული ქართულში. ბადურა არის თურქული **ბადურისაგან** მიღებული: „ბადურ (თურქ.) „გმირი“, „სამაჯისათი“, „მამაცი“. წარმოშობით მონღოლური სიტყვაა. მისგან ნაწარმოები ვაჟის სახელის თურქული ფორმაა **ბაადურ**, რომელსაც ქართულში მოუცია ერთი მხრივ ბაადურ (აქედან გვარი – ბადურაშვილი), მეორე მხრივ კი ბადათურ (აქედან გვარი – ბადათურია). პირველი ფორმისგან ჩანს მიღებულია აგრეთვე სახელი **ბათური** (აქედან გვარი – ბათურია). მეორისაგან – **ბადათურა** (აქედან გვარი – ბადათრიაშვილი). ამავ სიტყვისგან მომდინარეობს ოსური **ბაყათარ** რუსული **богатырь**“ (ჭუმბურიძე, 200: 129-130).

ასევე თურქულენოვანი სამყაროდან შემოვიდა სახელი დემური. საძელში იგი დაუკნინებიათ და **დემურას** ფორმით არის წარმოდგენილი. დემურას გარშემო უკვე ართ აღმოსავლური სახელების დარქმევა. მის ერთ ძმას ამირმირი ჰქვია, რომელიც ახლოს დგას (ყოველ შემთხვევაში მისი პირველი ნაწილი) არაბულ **ამირთან** („წინამძღვარი“) (ჭუმბურიძე, 2003:125), ან ირანულ **ამირან, მირან, მითრასთან** (ჯავახიშვილი, 1970, 199) და აქედან გამომდინარე, ქართველ მითოლოგიურ გმირთან – **ამირანთანაც**, მით უმეტეს, რომ მის ძმას **მადარა** ჰქვია და მამას **ულურღუ**. ერთს სომხური სახელი კირაკოზიც ჰქვია, თუმცა მისი მამის სახელი ამოუკითხავია (ჯიქია, 1941:39).

სოფლის სახელი სხვადასხვა დროს დამახინჯებული ფორმითაც გვხვდება: **Сазил Сазал, Сазели** და სხვა (ჯიქია, 1958:68).

სახელის ეტიმოლოგია ძელს დაუკავშირა **ზ. ჭიჭინაძემ** (ჭიჭინაძე, 1904:97). მისი აზრით გარშემო ტყე იყო, რომელსაც ჩუხდა მოსახლეობა და ძელებს ამზადებდა. ძელი სულხან-საბას განმარტებით არის „ხე მოკვეთილი“ (ორბელიანი, 1966:352). ძველ ქართულში ძელი არის „ხე“, „შეშა“, „ნავი“, ტივი, დირუ, ჯოხი, ჯვარი“ (აბულაძე, 1973:524). ივანე გვარამაძე სულხან-საბას განმარტებას ეყრდნობა და წერს: „მოკვეთილი ხე – ძელი ჭეშმარიტი. ნაწილი ქრისტეს ჯვრისა“ (გვარამაძე, 1907:321).

გურულში ძელისაგან აშენებულ ჯარჯვალს ძელური
პქვია (ბერიძე, 1912:73), ხოლო იმერულში ძელბარი არის
„მთლიანი ხისგან გამოთლილი პირგრძელი ქერქუტქუტუ“
(1964:730).

ძელს მრავალი მნიშვნელობა აქვს ქართულში და შევლ
ხეს უკავშირდება. 1. იგივეა რაც ხე. 2. „დაუმორავი ხე შე-
შად“. 3. იგივეა რაც მორი. 4. კუთხ. გურული „სქელ ფი-
რად გათლილი ან დახერხილი მორი“. 5. მსხვილი ლარტყა
ხისა. 6. კარის ჩარჩოს ხარხა (ქე-გლ., 1964:720). დღეს შეიძ-
ლება ხის გარდა რკინის ძელიც იყოს. გარდა ძელბარისა,
მისგან ნაწარმოებია კიდევ ბევრი სიტყვა: ძელა, ძელაკი, ძე-
ლიცხოველი, ძელმიწური, ძელსაჯდომი, ძელსკამი, ძელყორე
და სხვა (ქე-გლ., 1964:720-721).

მიუხედავად იმისა, რომ საძელის ზ. ზიკინაძისეულ ეტი-
მოლოგიას ს. ჯიქია არ უთანხმება (ჯიქია, 1958:68), ვფიქ-
რობთ, რომ ტყესთან და ძელებთან უნდა იყოს დაკავშირე-
ბული სახელი. ძელთან არის დაკავშირებული მსგავსი წარ-
მოების შემდეგი ტოპონიმები: საძელის გორა, ტყეა, სოფ.
ქვემო მუქუდში (საქ. ტოპ., 2003:281). ძელია ქართლში ადგი-
ლის სახელია სოფ. მონასტერში (ღლონტი, 1988:80). სოფელ
ქინძათში სათესის სახელია ძელამიწები. დღეს რომ იმ ად-
გილებში ტყე არ არის, ამ შემთხვევაში ამას არა აქვს მნიშ-
ვნელობა, რადგან შეიძლება დენოტატი დღეს არ იყოს იმ
მდგომარეობაში, როდესაც მოხდა სახელდება.

ჩვენს საკითხთან დაკავშირებით საინტერესო მაგალითი
აქვს დამოწმებული გ. ხორნაულს მთიულეთ-გუდამაყრის მა-
ხალებში: საძელია (ს. დიფჩო - ფერდობია მთის) „წინავე
ტყე ტოფილა აქა, ძელები უზიდიათ, ეხლა ფინხიც აღარ
არის, ველებია, სახნაურები“. საძელეთ თავი (ს. ბურსაჭირი)
- სასაძორე ფერდობია, მთის შიშველი ფერდობი. გადმოცე-
მის თანახმად კი, აქ დიდი ტყე ყოფილა. ამას ისიც ამტკი-
ცებს, რომ ბოლოხანს ჩამოწოლილ მეწყერში დანახშირებუ-
ლი ხეები გამოჩნდა (ხორნაული, 1983:177).

ძელთან არის დაკავშირებული კიდევ ერთი სახელი იმე-
რეთში. რ. ძნელაძე როდესაც მიმოიხილავს გურიის ტოპონი-
მის, წერს: „ზემო იმერეთში დადასტურებულია ტოპონიმი
საძელე (ტყე სოფ. მოლითში), სადაც ამგვარი სახელდება
გამართლებულია იმით, რომ ამოსავალი სიტყვა ძელი აღ-
ნიშნავს არა ზოგადად ტყეს, არამედ გათლილ ან დახერ-

ხილ მორს, ღარტყას, რომელიც გამოიყენება სამშენებლო მასალად. ამრიგად, **საძელე**, როგორც ტოპონიმი, გამოხატავს ტყის დანიშნულებას და ამით გამოძებნილია სახელსაძელები ობიექტის (ამ შემთხვევაში ტყის) სხვა მსგავს ობიექტთან განსარჩევად განმასხვავებელი ნიშანი (საქმის № 2005:9)“.

ამგვარად, სოფელ **საძელისათვის** ამოსავალია ძელი. სახელდება სწორედ „ძელით“ არის მოტივირებული. წარმოება არის ოდენარეუფიქსული.

ფაფის ეტიმოლოგიისათვის

მე-16 საუკუნეში შუაგულ სამცხეში, ფოცხოვის ხეობაში იყო სოფ. **ფაფალა**, რომლის შესახებ ს. ჯიქია წერს: „ზოგ რუკაზე (მაგალითად ხუთ და ერთვერსიანზე Папало წერია, ერთ საბუთში **ფაფალუ** გვაქვს, მაგრამ თურქული დაწერილობის მიხედვით მისი ქართული სახელი ფაფალა უნდა ყოფილიყო. ფაფალა ორტოსანთან და ფალასთან ახლოს მდებარეობს ფოცხოვისა და ადიგენის რაიონის თითქმის საზღვარზე (ჯიქია 1958:444-445).“

ფაფალაში 16 კომლს უცხოურია იმ დროს. აი, მამაკაცები, რომლებიც ამ სოფელში დადიოდნენ მაშინ: ანანია, აღდგომელა, სულია, რუბენა, ბასილა, ზაქარა, გოგინა, გრიგოლი, მანველი, არიდან, იოსებ, ღამინა, აღოშა, მახარებელი, იორდან, ქონია, კაკალა, იონა, მაზმა, როსაფა, ანდრია, ზაქარია, კიდევ ორი გოგინა, ართი მახარებელი და შალვა (ჯიქია, 1941:303) სოფელს კქონდა საძოვარი უბნები: ღრმანი, ღამისხევი და მოჭედილი (შდრ. აბასთუმნის ალობილი (ჯიქია, 1941:303).

ფაფელა გვხვდება ო დაბოლოებითაც, რაც დამახასიათებელია სამცხე ჯავახეთისა ტოპონიმიისათვის. შდრ: ორფოლა-ორფოლო, გოკია-გოკიო, ხოსპია-ხოსპიო და სხვა.

რადგან ფაფალა ჩვენი ქვეყნის საზღვრებში არ მდებარეობს, ლოკალიზაციის გასაადვილებლად, საჭიროდ ვცანით, მოგვეწოდებინა ის ტოპონიმები, რომლებთანაც არის დაკავშირებული ეს სოფელი.

ფაფალა მდებარეობს დღევანდელი თურქეთის ტერიტორიაზე, ჩვენს ფარგლებში მისი მოპირდაპირვა ნასოფლარი ხვანა. ხვანასა და ფაფალას შორის ჩამოდის კალმახის წყალი, რომელიც სათავეს იღებს მეფის წყალს, დედოფლის წყაროსა და ვინგიშლის წყაროებიდან.

სახლვართან გადიოდა სოფ. ერემისაკენ მიმავალი გზა პეტრეკალის გავლით. გაივლიდა ფორნიკარს (კლდეკარია თურქეთ-საქართველოს საზღვარზე), ერემის ციხეს, მიდიოდა სოლიფურდის სათიბებთან და შავშიწვერთან. ფაფალოსა და ერემს შუა გადიოდა ეს გზა. ხოლო ამავე ფაფალოს უკან, სამხრეთით არის სოფ. ფეტობანი.

ფაფალა მეგრულში არის „ხრამი ფლატე (ი. ყოფშ), ფრიალო, ციცაბო (პ. ჭარ), უფსკრული, ქარაფი (ქაჯაია, 2002:89).“

ფაფალა რამდენიმე ადგილს ქვეა სამურხაყანოში „ფაფალა“-„ციცაბო კლდე“ (მეგრ.) კლდე ერწყაროს მარცხენა ნაპირას (ღვაშკვერდი). 2. შორევი ენგურზე კლდის ძირას (თაგილონი). 3. საბანაო ხურჩაზე (ნამკევი). (ცხადია, ჯოჯუა, 2003:182).“

ფაფალოში - ალა გამოყოფილია სუფიქსად და მიჩნეულია კინობითობის მაწარმოებლად (შონია, 2006:95).

დღევანდელი ბორჯომის ერთ-ერთ უბანს ფაფა ქვეა. ის თავის დროზე იყო სოფელი და შემდეგ იქცა უბნად.

ს. ჯიქია წერს: „სოფ. ფაფა-ეს დაწერილობა დიაკრეტულ ნიშნებიანია და მისი ფაფად წაკითხვა ეჭვის გარეშეა. ეს მით უფრო, რომ ფაფა-ს სახელით ცნობილმა პუნქტმა ჩვენს დრომდე მოადწია. ეს პუნქტი დღეს ბორჯომის ერთ-ერთი უბანია. ვახუშტის ატლასზე ფაფა აღნიშნულია თანამედროვე ბორჯომთან, მტკვრის მარცხენა მხარეზე (ჯიქია, 1958:487).“

ვიდრე ბორჯომი შეერქმეოდა დასახლებულ პუნქტს, ხეობაში იყო რამდენიმე სოფელი რომელთაგან ერთ-ერთი არის ფაფა.

„ფაფა მდებარეობს მდ. მტკვრის მარჯვენა მხარეს. იგი ამჟამად წარმოადგენს ქალაქ ბორჯომის ახალ უბანს. ნასოფლარის არსებობა იმით დასტურდება, რომ საცხოვრებელი სახლების აშენებისას ნახულობდნენ ნასახლარების ნაშთებს საძირკველის ქვების სახით. ნასოფლარზე აღმოჩენილია ქვის საწნახელი, ღვინის ქვევრები, რაც ამ მიდამოებ-

ში მევენახეობაზე მიგვანიშნებს. **ფაფა ეწოდება ფაფისებური ტალახის გამო** (ყანდიაშვილი, 1961-1981:8).“

სოფ. ფაფის სახელის დაკავშირება ფაფასავით ტალახთან ბორჯომში ცნობილი ამბავია. სულ ახლახან ერთხელ წერილი შემდეგ: „სახელწოდება ფაფის შესახებ უნდა იყოს სხვა სხვაპირი გადმოცემა. ამ ადგილს ფაფა იმიტომ დარქმევია, რომ წვიმის შემდეგ მიწა, ტალახი ფაფასავით ეკრობა ფეხსაცმელს და მისი მოშორება საკმაოდ ძნელია“.

უფიქრობ ფაფასთან არავითარი კავშირი სახელის ეტიმოლოგიას არ უნდა ჰქონდეს. ამოსავალი უნდა იყოს ფაფალა ბორჯომის ცნობილი უბნის და ადრე სოფლის სახელისათვის. **ფაფალადან ფაფას** მიღებაში გარკვეული როლი ითამაშა ხალხურმა ეტიმოლოგიამ. ფაფალას მნიშვნელობა გაუგებარი იყო, ამიტომ მისი სემანტიკა დაუკავშირდა ფაფას – „წალში გაქნილი ფქვილის (ან მარცვლეულის) დუღილით შესქელებული საჭმელი“.

ხალხური ეტიმოლოგიის გარდა, სახელის ბოლო მარცვლის მოკვეცივს მაგალითი გვაქვს ჯაფახეთის ერთი სოფლის სახელში. კერძოდ, „გურჯისტანის ველაიეთის დიდ დაუთარში“ და სხვა საბუთშიც მოიხსენიება სოფლის სახელად **ჩუნჩხელი**, რომელსაც დღეს ჰქვია **ჩუნჩხა**. **ფაფართი დღე** დასტურდება სოფ. იმნიეთის მიკროტოპონიმიაში ტოკლარჯეთში (მიქაუტაძე, ფუტკარაძე, 2006:35). ფაფართის -თი დაბოლოება ავტორებს მინუელი აქეთ მატოპონიმებელ სუფიქსად. გამოყოფენ ფაფარ ფორმას, რომელიც შეიძლება დაუკავშირდეს **ფამფარას**, მაგრამ მათივე აზრით, უფრო მისაღებია ფაფარ-ის **ფაფალასთან** დაკავშირება.

ფაფართი დადასტურებული აქვს ამავე არეალში ნ. ცეცხლაძეს მთისა და მდინარის სახელად (ცეცხლაძე, 2000:217), რაც კიდევ უფრო მეტად უჭერს მხარს მის კავშირს ფაფალასთან, რადგან ფამფარა არ არის მთის მცენარე, რომ იმის მიხედვით შერქმეოდა სახელი.

ნ. ცეცხლაძე -თი დაბოლოებიან სახელებში -თ-ს მრავლობითი რიცხვის სუფიქსად მიიჩნევენ, რომელიც კრებითობასაც გამოხატავს (ცეცხლაძე, 2000:57).

რ-სა და ღ-ს მონაცვლეობა რომ შესაძლებელია ფაფალა ფაფარ ფორმებში, ადასტურებს სვანურის მონაცემები (თოფურია, ქაღდანი, 2000:752).

ფაფალ- ფორმა ორონიმულ ტერმინად დადასტურა პროფ. ე. გაზდელიანმა. მისივე თქმით, ეს სახელი პროდუქტიულია სვანეთის მიკროტოპონიმებში.

ქართული

სიხისი

წითელი საყდარი მსხეთის ტოპონიმიში (კიზილ ქილისა)

კიზილ ქილისა ისტორიულად და დღესაც დასტურდება სამხრეთ საქართველოს ტოპონიმიშიაში. იგი არის სიტყვასიტყვით თარგმანი წითელი საყდრისა.

თურქეთის ტერიტორიაზე, დღევანდელი არტაანის გუბერნიაში, უკვე მე-16 საუკუნეში ოსმალები აფიქსირებენ ადგილის სახელად კიზილ ქილისას. მართალია, გაუკაცრიელებულია ეს ადგილი და ნასოფლარია, მაგრამ მაინც აქვს შეწერილი 1000 ახმა გადასახადი. ს. ჯიქია წერს: „ამ კიზილ-ქილისას ორჩოკის კიზილ-ქილისა უნდა დაერქვას და მისი ლოკალიზება ორჩოკის მიდამოებში უნდა მოხდეს (ჯიქია, 1958:557). სოფელი ორჩოკი დღევანდელი ოღჩქია და მდებარეობს არტაანის აღმოსავლეთით მდინარე მტკვრის მარჯვენა შენაკადის შავწყალას (კარასუ) ნაპირზე. კიზილ ქილისა დღეს ცალკე სოფელი არ არის, არც ნასოფლარად ფიქსირდება, მაგრამ წითელი ეკლესია დგას, რის შესახებაც თურქი მეცნიერი მკამედ დოდრუ 1973 წელს წერს: „ოღჩქიდან 5 კმ-ით სამხრეთით არის კიზილ ქილისის (წითელი ეკლესია) ნანგრევები, სადაც ჩატარდა გათხრები, რომლის შედეგად აღმოჩნდა ადრექრისტიანული ხანის წარწერები, ფრესკები, ორნამენტები და ჯვრები. დღესაც სოფლებში და ნაფუზერებში (ასეა! მ.ბ.) არის დანგრეული ეკლესიები. აქვე აღმოჩენილია გათხრების შედეგად ქვის ჯვრები და წარწერები. ახლაც კი სოფ. ბურდოსანის საზაფხულო საძოვრებზე არის ეკლესია, ხოლო ეკლესიის ეზოში არის ქრისტიანული საფლავეები“.

ეს არის ოღჩქიის კიზილ ქილისა. ამ სახელით არსებობდა კიდევ ერთი ეკლესია, რომლის სახელიც მაშინვე, აღწერის დროსვე, უთარგმნიათ ოსმალებს: „ქართულად კიზილ ქილისა „წითელ ეკლესიას“ ნიშნავს. ამ სოფელს ქართულად წითელი ეკლესია ერქმოდა და თურქებმა ეს სახელი

აღბათ თარგმნეს (ყოველ შემთხვევაში ეკლესია თურქების
აშენებული არ იქნება) (ჯიქია, 1958:550). ეს მეორე კიხილ
ქილისაა, რომელსაც სორსისა უნდა ეუწოდოთ, რადგან
სოფ. სორსის ხიახლოვეს მდებარეობს.

მესხეთში ბევრი „წითელი“ ეკლესია იყო, სოფ. წითელი
ქვით ნაშენი, ზოგს კი წითელი ქვა ზოლად გასდევდა ხოლ-
მე. როგორც ეს არის ასპინძის რაიონის სოფელ ფიაში.

არ შეიძლება არ გავიხსენოთ ცნობილი საყდარი ტაბაწ-
ყურის ტბაზე, რომელსაც, მართალია, დღეს კიხილ ქილი-
სას უწოდებენ, მაგრამ დოკუმენტურად შეგვიძლია მისი წი-
თელ საყდრად დადასტურება. 1897 წელს დაუღალავე მოვ-
ზაური და სამხრეთ საქართველოს მკვლევარი ილია აღბა-
ზიშვილი წერდა: „ჩვენმა ურემმა 15 ვერსზე მეტი იჭრიალა,
იჭრიალა, ბევრ ხიფათსაც გადარჩა, მაგრამ მაინც მშვიდლო-
ბით მიგვიყვანა სოფელ წითელ საყდარში. ნინო-დელას
მთის კალთა დინგივით შესულა ტბაში, ასე რომ, ნახევარ-
კუნძულს წააგავს. ამ მიწის ნაჭერზე არის ქართველთა ძვე-
ლი ნასოფლარი, რომელსაც წითელი საყდარი პქვია, ანუ
თათრულად კიხილ-ქილისა, როგორც ახლა ეძახიან.

„ქართველების აქ ოდესმე გაძლიერებული ცხოვრების
უტყვე მოწმე ერთადერთი ნაშთია ძველი ეკლესიისა. ჩვენ
სრული იმედი გვქონდა, რომ ამ ეკლესიის წითელთლილი
ქვით ნაშენ კედლებზე რაიმე წარწერას ვიპოვიდით, მაგრამ
როგორც ხალხმა აგვისხნა, რაც წარწერები იყო, ციციანთ
წაიღეს რაღაც დავის დასასაბუთებლად, რადგან მამულის
მომიჯნავენი არიან და თავის მიჯნას ამ საყდრის ნახევრამ-
დე ასახელებენო“ (აღბაზიშვილი, 1978: 40-41).

მართალია, ეკლესია წითელი ფერის ქვით არის ნაშენი
და სახელი აშკარად აქედან არის მიღებული, მაგრამ ზოგი
გადმოცემა მის „გაწითლებას“ მტრის შემოსევებს უკავში-
რებს: „უწინ საქართველოს აქ მეფობის დროს, თურმე სო-
ფელს სპარსნი დაეცნენ და სწორედ აღდგომა ღამეს, ცის-
კარზე, ეკლესიაში მთლად ამოსწვეიტეს ქართველნი. მათი
სისხლით ეკლესიის კედლები სრულიად წითლად შეიღება.
აღარ დასცალდათ, არ ეღირხათ უბედურებს წითელი კერ-
ცების გაფცქნა. მას აქეთ დაერთვა ეკლესიას კიხილ-ქი-
ლისა და სოფელმაც მიიღო სახელად წითელი საყდარიო
(აღბაზიშვილი, 1978:40).“

რეალური სურათი ასეთია. ეკლესია, რა თქმა უნდა, როგორც არტაანში, ისე ტაბაწყურზე – თრიალეთში, ქართველი კაცის აშენებულია წითელი ქვით. შემდეგ იპყრობენ რსმალები არტაანს და თარგმნიან ეკლესიის ~~სახელებს~~ ~~სახელებს~~ ~~სახელებს~~ ლად. თრიალეთში მე-19 საუკუნეში გადმოსახლებულ ქართველ ხური და ბერძნული მოსახლეობა თურქულად დააპარაკობს, ამიტომ ისინიც თარგმნიან ქართულ სახელებს. წითელი ქვით ნაშენი ეკლესიები ბევრი ყოფილა თრიალეთში. იმავე ტაბაწყურის აღმოსავლეთით ძველ რუსულ რუკებზე მითითებულია ორი **კიზილ ქილისა**. ერთი მთის და მეორე სოფლის სახელად. დღევანდელი ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფის მიხედვით ორ სოფელს პქვია ყიზილ ქილისა **წალკისა და დმანისის რაიონებში**.

ქართლში წითელ ეკლესიას ასე აღწერს **ვახუშტი ბატონიშვილი**: „არამედ მთასა ლუკუნისასა ეწოდა სახელი ესე ლუკა მახარებლის ეკლესიისათვის, რომელი აღშენებული არს თხემსა ზედა მის მთისასა; და მის ქვემოთ არს სამხრით მონასტერი წითელი-ეკლესია, ქვის წითლით შენებულობისათვით, შუენიერი, გარემო შენობანი მრავალნი წითლითა ქვითავე.“

წითელი საყდარი სალოცავის, ეკლესიის სახელია წითელსოფელში (დლონტი, 1987:91).

წითელი ფერის გამო ბევრ ობიექტს ერქმევა სახელი საქართველოში. მოვიყვანთ მაგალითებს ალ. დლონტის მითითებული წიგნიდან: რომ აღარაფერი ვთქვათ ცნობილ სახელზე ქვემო ქართლში. იმავე ტაბაწყურში გვაქვს წყაროს სახელად წითელი წყარო. წითელი კლდე სოფ. ქვაბისხევში, წითელი სამანი სოფ. ზანავში. სამანი საზღვარს ნიშნავს. ამ ადგილზე წითელი ქვა დევს საზღვრის აღმნიშვნელად. ამ სახელმა მოგვცა იმავე ზანავში, კორტანეთსა და რველში წითელსამნისერი. ბაკურიანში გვაქვს ადგილი, რომელსაც წითელმიწები პქვია წითელხევა ხევის სახელად და ა.შ.

დასავლეთ საქართველოში, სუფსა-ნატანების ხეობებში ბევრი სახელი გვაქვს, რომელთაც მსაზღვრელად მოუდის წითელი: წითელი აღმართი, წითელი ბაღდადი, წითელი გორი, წითელი კოდზე, წითელი ნოყო, წითელი სხივი, წითელი უბანი, წითელი ღარები, წითელი დეღე, წითელი წყალი, წითელგორა და სხა (დლონტი, 1993:198-199).

სადაც ქართული გარემო შეიცვალა არაქართულენოვანი მოსახლეობით, მაშინვე მოხდა სახელთა თარგმნა. მაგალითად, სოფ. ჭობარეთში ადგილს ერქვა **წითლობი**, რომელსაც, მაჰმადიანურმა მოსახლეობამ **ყიზილი** უწოდა, რაც თარგმანია ქართული სახელისა.

ყიზილ ქილისა და ყიზილ ქილისა ერთი და იმავე სიტყვის ორი – თურქულ-რუსულად და ქართულად წაკითხული ფორმებია. თურქული **K** ქარულად გადმოდის როგორც **ყ**.

საკუთარი სახელის თარგმნა შედარებით იშვიათად ხდება. როდესაც სახელი გამკვირვალეა, მას მშობლიურ ენაზე თარგმნის ახალი მოსახლეობა. ხშირად სახელების თარგმნა სხვა ენაზე ჩვეულებრივი ამბავია, როდესაც უნდათ შინაარსის შენარჩუნება. მაგალითად, **კეთილი იმედის კონცხი**, **ცეცხლოვანი მიწა** და სხვა. ზოგჯერ ითარგმნება სახელის ნაწილი. ნაწილი უთარგმნელი რჩება, როგორც ეს ხდება **ნიუ ორლეანის** შემთხვევაში და მას **ახალ ორლეანს** უწოდებთ. ასევე მოხდა არტაანსა და თრიალეთში, ოდონდ განსხვავება ის არის, რომ ამ დროს წაიშალა სუბსტრატის კვალი. სუბსტრატულია ის საკუთარი სახელი, რომელიც დაპყრობილი მოსახლეობის მიერ არის დარქმეული, რასაც ებრაჰიმის დამპყრობი. ცდილობს მაქსიმალურად „საკუთრად“ აქციოს ტოპონიმი. ამის კარგი მაგალითია რუსეთ-საქართველოს აგვისტოს ომის დროს შექმნილი სურათი. **ახალგორი** უძველესი ქართული ტოპონიმი, ნაწარმოებია როგორც ახალდაბა, ახალციხე, ახალქალაქი და სხვა. კომუნისტების პერიოდში უწოდა მას ლენინგორი, რომელსაც ძველი ქართული სახელი დაუბრუნდა საქართველოს დამოუკიდებლობის შემდეგ, მაგრამ, როგორც კი რუსებმა დაიპყრეს იგი, კვლავ გადაარქვეს ქართული სახელი, ისინი ცდილობენ მოსპონ ქართული კვალი ტოპონიმიში.

თავის დროზე უნდოდათ, რომ გამქრალიყო ისეთი ქართული სახელი, როგორიცაა **ცხინვალი** (იგი რცხილას უკავშირდება და **რცხილნარიდან** მოდის, როგორც ეს წყაროებშია დადასტურებული) და მას **სტალინირი** უწოდეს. დღეს რუსებს არ უნდათ სტალინის სახელის წოდება, თორემ ამახაც სიამოვნებით გააკეთებდნენ.

ტოპონიმათა თარგმნა არტაანში დამპყრობ-დაპყრობილის, ასიმილატორ-ასიმილირებულის ფონზე უნდა განვიხილოთ

და მას აღარაფერი ეშველება. რაც შეხება თრიალეთს, საჭიროა, აღდგეს ისტორიული სინამდვილე, თუვის ფუნქციონირებაში უნდა დაბრუნდეს წითელი საყდარი.

ერეკნული
ნიგელირთეკა

აღდგენილი სოფელი საირმე

ადიგენის რაიონის სოფელი საირმე თანამედროვე რუკებზე არ არის დატანილი. იგი არც საქართველოს სსრ ადმინისტრაციულ დაყოფაშია მითითებული. ადიგენის შემდეგ საირმისაკენ მიმავალი გზა ორად იყოფა, ერთი მიდის **ზარზმისაკენ**, მეორე – სოფ. **მლაშის** მხარეს.

მლაშე გამჭვირვალე სახელია. სულხან-საბა ორბელიანი მლაშეს განმარტავს, როგორც „მარილოვანი“. ქართული ენის განმარტებით ლექსიკონში ორი განმარტებაა მოცემული: 1. რასაც მარილის გემო აქვს და 2. მარილიანი ადგილი, მლაშობი (ქ.ე.გ.ლ., 1958:542) იქვე მოყვანილია მაგალითები ალ. ყაზბეგისა და ვაჟა-ფშაველას ნაწარმოებებიდან: „ირმების აუარებელი რიცხვი ჯოგ-ჯოგან დადიოდა მლაშეზე სალოკად და წყლის სასმელად;“ „მონადირეებმა ბევრი იარეს, ცოტა იარე, გავიდნენ მლაშე ველში.“

სოფელი მლაშე მწვანეშია ჩაფლული, როგორც ყველა სოფელი ქვაბლიანის ხეობაში და მლაშე წყლებითაც არის მდიდარი. ისტორიულად იყო ორი მლაშე დიდი და პატარა. მე-16 საუკუნეში დიდ მლაშეში 12 კომლი ცხოვრობდა, პატარაში – 4 (ჯიქია, 1958:101).

ამავე სიტყვით, ოღონდ გეოგრაფიული სუფუქსით გაფორმებული სახელი – მლაშეთი გვქონდა ფოცხოვის ლივიაში, დღევანდელი არტაანის (თურქეთის ტერიტორიაზე) გუბერნიაში (ჯიქია, 1958:398).

ლაშხევი, რომელიც ცნობილი სახელია ქალაქ ახალციხის სამხრეთ-აღმოსავლეთით (ბერიძე, 2008:30), კომპოზიტურია და შედგება ორი სიტყვისაგან. მისი პირველი ნაწილი არის მლაშე (მლაშე ხევი→ლაშე ხევი→ლაშხევი). დღეს მას ღრული პქეია. ამგვარად, მლაშე ადგილები სხვაც ყოფილა მესხეთში. ადიგენის რაიონის მლაშეს შემდეგ გზა მიდის ქვაბლიანის ხეობაში. მდინარე ქვაბლიანს ზარზმის ქვეშ ერთვის **ძინძის ხევი** მარჯვენა მხრიდან.

სახელი საირმეც გამკვირვალეა და ირმების სიმრავლე მიუთითებს. ირმები ბევრი სცოდნია ფერსათის როგორც ჩრდილოეთ, ისე სამხრეთის კალთებზე. ჩრდილოეთით ცხოვრობდა კურორტი საირმე, მისი სახელების შეტყობის სწორედ ჩვენი, ადიგენის რაიონის, საირმის მსგავსად ერქმის უკავშირდება.

„სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრებაში“ კარგად ჩანს, რომ სწორედ ამ ადგილებში იყო მოსახლეობაში უადრესად პოპულარული ნადირობა, ე.ი. გავრცელებული იყო სხვადასხვა სახის ნადირი: „ვითარცა ადვილით უმაღლესთა ადგილთა, და კითხა მან კაცსა წმინდამან მან: საყვარელო ია, რად ეწოდების ადგილსა ამას? ხოლო იგი ეტყოდა: რამეთუ არს ესე შესაკრებელი ნადირთა ველისათად და ბაკთა ეწოდების (ვაჩნაძე, 1975:163)“. აქვე იყო სათახვის ტბა, სადაც ირმები წყლის სასმელად მიდიოდნენ ხოლმე. ნადირობა ბრძოდის ვაკეობის, საქმედ ითვლებოდა. ბერებსაც კი არ ეპუბოდნენ მაშინდელი ირმებზე და სხვა ცხოველებზე მონადირენი: „და ვითარცა ვიდოდეთ, აჰა ესერა მოვიდეს ვინმე კაცნი უკეთურნი, რომელნი გუეტყოდეს, რადთა დავაცადოთ სლუჲა კერძოთა მათ, რომელთა მოგუემართა, რამეთუ უამი არსო ნადირთად, რომელნი მოვლენ ტბასა ამას, რამეთუ მზა არიან მონადირენი ადგილთა ამათ, რადთა არა იქმნას ცთომად მათი თქუენ მიერ (ვაჩნაძე, 1975:164-165)“.

სათახვის ტბაზე წყალს სვამდნენ საირმის ირმები, ხოლო მლაშეში „ირმების აურაცხელი რიცხვი ჯოგ-ჯოგად დადიოდა მლაშეზე ხალოკად“.

საირმის შესახებ სერგი ჯიქია წერს: „დავთარში “საირმია-დ არის აღრიცხული ეს სოფელი, მაგრამ ეს შეცდომით უნდა იყოს. თანამედროვე მოსახლეობა მას „საირმე“-ს ეძახის სოფ. საირმე ჭუჭლის სასოფლო საბჭოში შედიოდა (ჯიქია, 1958:97)“.

საირმე ყველა ძველ რუკაზე იქ არის მითითებული, სადაც დღესაცაა და ამიტომ მართებული ჩანს ს. ჯიქიას მტკიცება, რომ საირმე და საირმია ერთი და იგივე პუნქტია.

1944 წლამდე აქ მაჰმადიანი მესხები ცხოვრობდნენ, რომლებიც უკვე თურქულ-აზერბაიჯანული სტილით წერენ მამის სახელს და მას გვარის ფუნქცია ნაწილობრივ შეუძენია კიდევ, თან რუსული მამის სახელის აღნიშვნაც უკისრია, მაგრამ ქართულ გვარებს ჯერ კიდევ ვერ შედევიან

და სწორედ ქართული გვარი ასრულებს გვარის ნამდვილ ფუნქციას, არ იცვლება მამის სახელის ცვლასთან ერთად, გადადის შთამომავლობაზე. 1933 წელს გ. ბოჭორიძე ორ ასეთ პიროვნებას გვისახელლებს, ერთს, რუფინეც უხუცესობს საირმოდან წამოსაღებ ძეგლზე: „საფრთხილი ჩვენთვის თმიანი სვეტი, რომელიც ბოძად უდგას **ასლან ბილან ოღლი დვალისევილის** გომს (ბოჭორიძე, 1992:252)“. ასევე ასახელებს საირმეში მოგზაური-მეცნიერი „**სარდარ შაბან ოღლი პაპიძეს** (ბოჭორიძე, 1992: 254)“.

დვალისევილი და პაპიძე საქართველოში ცნობილი გვარებია. სოფელ საირმის მოშენება 1983 წლის შემდეგ დაიწყო, როდესაც აჭარიდან გადმოვიდნენ და დასახლდნენ შემდეგი გვრები: **აბულაძეები** გადმოვიდნენ ზედა ვაშლოვანიდან, **შანთაძეები** – რიყეთიდან, **მარკოძე** – ნაშონასტრებიდან, **ცეცხლაძე** – თაგოდან, **ბერიძე** – ღორჯომიდან და **ჩოგაძე** – ქედლებიდან. მათ ჯერ-ჯერობით ვერ მოუსწრიათ სოფლის მიკროტოპონიმიის შექმნა. დასახლება ორ ნაწილად არის გაყოფილი – **ზედა უბნად** და **ქვედა უბნად**. სკოლა მდებარეობს ზედა უბანში. იგი რამდენიმე კვადრატული მეტრის ხის წამოსაქცევად გადახრილი შენობაა, რომელსაც ორი ტრაფარეტი აქვს. ერთი გვამცნობს, რომ ეს არის „საირმის დაწყებითი სკოლა“ და მეორე – „ბიბლიოთეკა“. აქ აღმოჩნდა წარწერა, რომელზეც იკითხება: „სულაჰსი და ბეშქენისა“.

ეკლესიის ნანგრევს, საიდანაც უნდა იყოს ეს ქვა წამოღებული, გ. ბოჭორიძე **საირმის ეკლესიას** უწოდებს და წერს: „დღეს ეკლესიისა დგას მარტო დასავლეთი კედლის დუღაბი და ჩრდილო-აღმოსავლეთი კუთხის დუღაბი (ბოჭორიძე 1992:138)“. თითქმის იმავე მდგომარეობაშია ნაეკლესიარი, ოღონდ ინტერიერში მის დროს ჯერ კიდევ არსებული „ორი თლილი ქვა“ უკვე აღარ იძებნება. ნაეკლესიარის გარშემო ადგილებს **სასაფლაოებს** უწოდებენ. მართალია, ძალიან ძნელად ემჩნევა საფლავების კვალი, მაგრამ, როგორც ჩანს, მე-20 საუკუნის ბოლოს ეს კვალი უკეთ იკითხებოდა. ნაეკლესიარის ჩრდილო-აღმოსავლეთით ადის **აფიეთის გზა**. მეგზურის თქმით, გზის გაყვანის დროს აქ კედელი შეიმჩნეოდა. დღევანდელი მოსახლეობა არ შეხებია ეკლესიის ქვებს და კედლებს. სამშენებლო მასალა **ფერსათის**

კარიერიდან მოაქვთ. საირმეში დღესაც კვებობიან ასეთ ბავს: ეკლესიის ქვები ბევრს მოსწონდა, მაგრამ არაფერს ვერ ბოდა. ერთი კაცი მანქანით მოსულა სადამოპირას და ქვები წაუღია ხახლში. მეორე დღეს უკან მოუტანია და დაუბრუნა იმავე ადგილზე, მოსულა მესამე დღესაც და დაუბრუნა დაუღაგებია ქვები. სოფელელებისთვის უთქვამს, აქედან ქვების წადება არ შეიძლებაო. არაფერს იცის, რა მოხდა იმ ერთ ღამეში, ან რა სისხმარი ნახა იმ კაცმა. მთქმელი კონკრეტულ ადრესატს არ ახახელებს.

საირმის თავზე არის სოფელი აფიეთი. სახელი ძველი და საინტერესო ჩანს. მიუხედავად იმისა, რომ მისი სუმანტიკა ჯერჯერობით უცნობია, სტრუქტურით და მესხეთის ტოპონიმიის ისტორიიდან გამომდინარე, შეიძლება ერთმენეთს დაუვუკავშიროთ აფიეთი, აფნია და ფია.

მე-16 საუკუნეში ორი აფიეთი ვექონდა — დიდი და პატარა. დიდი აფიეთი მითითებული იყო „პატარა აფიეთითა და ადგილითურთ“ (ჯიქია, 1941: 86). ეტყობა, ამ მიდამოებში მთავარი დასახლებული პუნქტი დიდი აფიეთია, რადგან იგია მთავარი ორიენტირი, თანაც ბევრი სოფელი უკვე ცარიელია მოსახლეობისაგან. მაგალითად სოფ. დორთუბანზე ნათქვამია, რომ იგი მდებარეობს აფიეთსა და ზედუბანს შუა (ჯიქია, 1941:86). ასევე ზედუბანი მდებარეობს სოფელ აფიეთთან (ჯიქია, 1941:85).

მე-16 საუკუნის აფიეთის მოსახლეობა მთლიანად ქართულია. ასე გამოიყურებიან მაშინდელი ოჯახის უფროსები: ერდგულა როსტვეანისძე, სახელად გაბრიელ. იორდანესძეს, რომლის სახელიც არ იკითხება, კყოლია ძმები: ხახუტა და გაბრიელი. ოქროპირ დევედასძეს — შვილი დემეტრე. ერთს სახელად ჰქვია აზარა. მაცაცა ჩიტისძე, მახარებელ პაპუსძეს ჰყავს შვილი ბასილა; ნათენა იმარინდოსძე, ვარძელ სიხარულასძე, ზაქარა ქაიშორისძე.

იყო თუ არა იმავე ადგილზე აფიეთი, სადაც დღეს მდებარეობს? გ. ბოჭორიძე წერს: „აფიეთის ბოლოზე დგას დორთუბნის ეკლესია. იგი სამნავიანი შენობა ყოფილა... ეკლესიაში ჩრდილო და აღმოსავლეთი ნაწილობრივ გაგლეჯილია. კარ-სარკმელი აღარ ჩანს. ეკლესიის გასწვრივ, დასავლეთით 100 საუკუნეზე დგას კოშკი, ნაწილობრივ დანგრეული (ბოჭორიძე, 1992: 80-81)“. გ. ბოჭორიძისათვის 1933

წელს უთქვამთ: „აფიეთის ბოლოზე რომ ეკლესია და ციხეა, ღორთუბანს ეკუთვნისო (ბოჭორიძე, 1992:132)“.

დღევანდელი მდგომარეობა ციხისა და ნაეკლესიარისა ისეთივეა, როგორც მე-20 საუკუნის 30-იანთა დასაწყისში. ამ ადგილებს, ნაეკლესიარსა და ნაეკლესიარის გარშემო ტერიტორიას, სათიბს, საძოვრებს ღორთუბნელები ციხეებს უწოდებენ. ცენტრი ამ მიდამოებისა უნდა ყოფილიყო ციხე და ეკლესია, რომლებიც ერთმენეთთან ახლო-მახლო მდებარეობდნენ. ეკლესიის გარშემო ნასოფლარი და ნასახლარი ეტყობა. ორი უბნიდან (ღორთუბანი და ზედუბანი), აშკარაა, რომ ზედუბანი ყველაზე მაღლა უნდა მდებარეობდეს გეოგრაფიულად და ეს დღესაც ასეა. ამდენად, ზედუბანი იქ იყო, სადაც დღესაც არის, თანაც დღევანდელი აფიეთის ჩრდილო-დასავლეთით მდებარეობს ზედუბანი. იგი გაგრძელებაა აფიეთისა, ამიტომ მათ შორის შეუძლებელია, რომ რომელიმე სოფელი, კერძოდ, ღორთუბანი ყოფილიყო. ოსმალო მოხელე წერს, რომ ღორთუბანი მდებარეობსო აფიეთსა და ზედუბანს შორის (ჯიქია, 1941:86). ლოგიკურია, რომ აფიეთად ვიგულისხმეთ სწორედ დღევანდელი ციხისა და ეკლესიის ტერიტორია, ასეთ შემთხვევაში ზედუბანიცა და ღორთუბანიც თავიანთ ადგილებზე განლაგდებიან, ხოლო დღევანდელი აფიეთი ან პატარა აფიეთია, ან გადატანილია სახელი რამდენიმე კილომეტრზე.

ღორთუბნის ეტიმოლოგიაც გამჭვირვალეა. თავიდან ისიც სანადირო, ღორის ადგილი იქნებოდა, ვიდრე მოსახლეობა აფიეთიდან უბნად გავიდოდა. ქართული და რუსულ რუკებზე იქცა Г-დ, ამიტომ მივიღეთ მცდარი ეტიმოლოგია, რომ ღორთუბანი არის გორების უბანი, როგორც ეს გააკეთა К. Зисерман-მა და გაიმეორა К. Ган-მა. მათი ეტიმოლოგია დასაბუთებულად უარყო ს. ჯიქიამ (ჯიქია, 1958:114-115). მიუხედავად ამისა, დღევანდელ ადმინისტრაციულ დაყოფაში ოფიციალურად სოფლის სახელი გორთუბნად არის ცნობილი. ქართული სახელწოდებანი რუსულ რუკებზე გადადის რუსული ენის ფონეტიკური შესაძლებლობების ფარგლებში, რაც შემდეგ რუსული რუკების საფუძველზე შექმნილი ქართული რუკების შეცდომის სათავე ხდება, რადგან ქართულს აქვს შესაძლებლობა, რომ ყველა ბგერა შესაბამისი ქართული ნიშნით გადმოიტანოს. ღორთუბანი→Гортубани→გორ-

თუბანი. მე-16 საუკუნის ღორთუბანში ორი სანათესაო ცხოვრობდა, სულ - 6 კომლი. ნათენა პაპუასძეს ჰყავდა ცალკე კომლებად „პაპუნა ძე მისი“ და „მიქელა ძმა მისი“, ხოლო ვასილ ფერამუზასძეს ჰყავდა ორი ძმა (კარგი/კარგი/კარგი) ოჯახის უფროსებად - დემეტრე და მახარა.

დღეს სოფ. ღორთუბანში ცხოვრობენ რაჭიდან და აჭარიდან გადმოსახლებული შემდეგი გვარები: ბერიშვილი, ბურიძე, გორგაძე, გულაძე, ბიჭაშვილი, გრიგოლაშვილი, მარკოძე, ზურგალაძე, შავაძე, აბულაძე, სურმანიძე.

ღორთუბანში ჩაეიწერეთ შემდეგი ადგილის სახელები, რომლებიც ძირითადად სოფლის ჩრდილოეთით ფერსათის მთის ფერდობზე მდებარეობს: **შხერის ველი** (საძოვარი, სათიბი), **ღორთუბნის მთა** (საზაფხულო სადგომი), **დათუბაძე** (ტყე, ზედუბნის მთაში), **არყნალი|არყნალის ტყე** (ტყე, არყი ხარობს), **ირემატყე** (ტყე, ინფორმატორთა მტკიცებით ირმები იყვნენ და იმიტომ ეწოდათ. შესაძლებელია სახელი დაკავშირებული იყოს სოკოს სახეობასთან); **საგრილობელი** (საქონლის დასაყრელი გრილი ადგილი), **დიდველები** (სათიბი), **ჭედლიურები** (სათიბი, საძოვარი) **გუგუნაური** (ნასოფლარი, სათიბი, საძოვარი) **გუგუნაურის ტყე** (ტყე), **წყაროების ტყე** (ტყე).

თითოეული ტოპონიმი მნიშვნელოვანია და მას ცალკე შესწავლა სჭირდება, მაგრამ ამჯერად გამოვიყოფ **გუგუნაურს**, რომელიც, როგორც სოფელი, აღწერილია არ არის „გურჯისტანის ველაიეთის დიდ დაუთარში“, მაგრამ გვხვდება შოგვიანებით. მე-20 საუკუნის პირველ ნახევარში, 30-იან წლებში **გუგუნაური** ზედუბნის სასოფლო საბჭოში შედიოდა ღორთუბანთან, კორტოხთან და აფიეთთან ერთად (ჯიქია, 1958:103).

გიორგი ბოჭორიძე **გუგუნაურის** შესახებ წერს: „გუგუნაურში არის ძველიდან დარჩენილი კარაპანი, შენახულია კედლები, სახურავი აღარა აქვს. იგი ახლა ეკუთვნის **ფაბრად ამად ოღლი ფიფიას**, იგივე **ფიფაძეს**. შუა ბურჯი ფიჭვის ხის ნაჭრებისაა, დანარჩენი კედლები ქვისაა, ზოგი ძლიერ დიდი ქვაა. ხის ნაჭრების ბურჯი დაბჯენილია მიწაში ამოშვერილ დიდ ქვაზე. კედლის ქვები დიდრონიც არის და პატარებიც. შენობა, ამბობენ, 200 წლისა იქნება (ბოჭორიძე, 1992:132)“, ამონაწერი ბევრი რამით არის ღირსშესანიშნავი.

პირველ რიგში აშკარაა, რომ **გუგუნაური** ძველი, ტრადიცი-

ული სოფელია, ამიტომ, თითქოს უცნაურია, როდესაც ოსმალები არ აღწერენ მას „დავთარში“, თუმცა ასეთი რამ ხდება ხოლმე, რაც სხვადასხვა ფაქტორით არის განპირობებული ან სულაც მე-16 საუკუნის შემდეგ გაჩნდა სახელი. ყოველ შემთხვევაში სოფელში მოსახლეობა 1944 წელს მდებარე ცხოვრობდა. საინტერესოა მისი მცხოვრებელთა წარმოშობა. ოდელი, რომელიც, რა თქმა უნდა, ქართველი კაცია, მაგრამ მას, როგორც უკვე მოხსენიებულ საირმელ ასლან ბილან ოდლისა და სარდარ შაბან ოდლის, მამის სახელობით აუღია თურქულ-აზერბაიჯანული სისტემით „გვარი“, თან ქართულიც დაუტოვებია. მისი გვარი იმითაც არის მნიშვნელოვანი, რომ დასავლურ-ქართული, მეგრული, გვარების დაბოლოება – ია ენაცვლება სამხრეთში გავრცელებულ – **შვილსა და ძეს**. შვილისა და ძის შენაცვლება ჩვეულებრივი ამბავია შესხეთში, ხშირად ხდება ხოლმე, არა მხოლოდ მაჰმადიანებში, არამედ მართლმადიდებლებსა და კათოლიკეებშიც. კ. ბარათაშვილს მაჰმადიან მესხებში დადასტურებული აქვს ჩანთო-გილ ფორმა, რომლის პირველი ნაწილი ჩანთო იგივე **ჭანტო**, **ჭანტური** უნდა იყოს, რადგან მისი ქართული გვარი იყო **ჭანტურია** (ბარათაშვილი, 1997:37) ჩანთო//ჭანტო-გილ-ში **ჭანტო** არის **ჭანტურის** შემოკლებული ფორმა და – ია დაბოლოების ვარიანტი **ჭანტური** შვილი, რომელიც სხვა სოფელში გვხვდება მაჰმადიან მესხთა გვარად.

ასევე გამჭვირვალვა ტოპონიმური სახელი **გუგუნაური**, რომელშიც გამოიყოფა – ურ სუფიქსი და საკუთარი სახელი **გუგუნა**, ეს უკანასკნელი გვხვდება ძველ საბუთებში მე-14 საუკუნის ბოლოსა და მე-15 საუკუნის დასაწყისში (პირთა ანოტირებული დიქციონარი, 1990: 727) ეს სახელი გავრცელებული ჩანს საქართველოში, შეიძლება იგი მოდიოდეს საწყისიდან **გუგუნი** – ა მაწარმოებლით, რომელიც ადამიანის თვისებას გამოხატავს ისევე, როგორც **ღუღუნი** და **ღუღუნა**. შესაბამისად გვექნება მიღებული გვარები: **გუგუნი** შვილი, **გუგუნავა**, **გუგუნაური**, ოღონდ გვარი გუგუნაური და ტოპონიმი გუგუნაური ერთმანეთისაგან განსხვავდება. ჩვენს შემთხვევაში საკმე გვაქვს ანთროპოლიკონიმიანი, სადაც – ურ სუფიქსი გამოხატავს კუთვნილებას, ხოლო საქართველოს ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში, მთაში, -ურ სუფიქსი გამოხატავს გვარის დაბილოებას. ანთროპოლიკონიმი გუგუნაური იწარმოება ისევე, როგორც მრავალი სხვა სახელი მესხეთ-

ში, რომლის ტოპონიმიშიც ძირითადად გვაქვს ამ ტიპის წარმოების სახელები, რომლებიც კუთვნილებას მიუთითებენ: გინგლიკა-ურ-ი, (მინდორი, დაღუში), კეტორა-ურ-ი, (უბანი, ასპინძა), თაგულა-ურ-ები (ყანები, ვარნაძის ტყე), ლა-ურ-ი (ტყე, ანდრიაწმინდა) და სხვა. ჩვენს შემთხვევაში მნიშვნელობა აქვს სწორედ -ურ სუფიქსის გავრცელებულობის თვალსაზრისით, რადგან აპელატივებში კუთვნილების მხგავსი წარმოება აღარ გვხვდება, ე.ი. გოგოლაური ყანა, გოგოლას ყანის ნაცვლად, არ იხმარება (ბერიძე, 2008: 109). ისტორიული და ჩვენ მიერ შეკრებილი სახელების უმრავლესობა, მიკროტოპონიმიას მიეკუთვნება, გუგუნაური კი ოიკონიმიია, რაც კიდევ უფრო ზრდის ამ სახელის მნიშვნელობას.

-ურ სუფიქსზეა დაბოლოებული ფერსათის ფერდობზე მდებარე ჭედლიურები, რომელიც მიკროტოპონიმიია. იგი ისევე ძველია, როგორც სხვა დანარჩენი სახელი, ოღონდ საკუთარი სახელიდან არ უნდა მოდიოდეს. მასში ამოსავალია ჭედელი (+მჭედელი). სახელი მიუთითებს ადგილის მჭედლის კუთვნილებაზე. -ებ მრავლობითი რიცხვის ნიშანი აღნიშნავს ობიექტის (საძოვარი, სათიბი) სიმრავლეს.

ფერსათის მთის კალთებზე არის საძოვარი, რომელსაც ღორთუბნელები შხერის ველს უწოდებენ. შხერი ფონეტიკურად სახეცვლილი შქერი უნდა იყოს. „ქართული ენის გამნარტებითი ლექსიკონის მიხედვით“ შქერი არის „მარადმწვანე ტანმორჩილი ბუჩქი, ფოთოლი ტყავივით და მოსქო აქვს, ყვავილი - წითელი და ღამაზი, ყვავის აპრილში. ჩვენში გავრცელებულია უმთავრესად დასავლეთ საქართველოს ტყეებში ჭვეტეის სახით, (ქ.გ.ლ, 1962:1473)“. შქერი დიალექტებში გვხვდება შქერის ფორმიმთაც (დლონტი, 1984: 634) და დეკას აღნიშნავს (დლონტი, 1984:638). შხერის ველი, შხერის II შქერის სიმრავლის გამო უნდა იყოს შერქმეული.

1940 წელს ახალციხის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმმა (დღევანდელი სამცხე-ჯავახეთის ისტორიულ-მეცნიერული მუზეუმი) მოაწყო სამეცნიერო ექსპედიცია სამცხის სოფლებში მცხოვრობდნენ ქართველი მართლმადიდებლები, კათოლიკენი და მაჰმადიანები. მაჰმადიანი მესხებით იყო დასახლებული სოფელი ბოგა, რომლის მცხოვრებმაც — 120 წლის ყოჩი სულეიმან-ოღლი ზაუტაძემ, ი. პაპისიმედოვს ჩააწერინა ერთი მშვენიერი ლექგენდა: „ამ სოფელში წინეთ ტყე ყოფილა, მოსულა მონადირე, მოუკლავს ირემი ხომის რაიონში და იქ წყალი ვერ უშოვია, ამოსულა აქ წყაროსთან, მოსწონებია. ამას უთქვამს, მოდი, აქ ბოგას გავეკრავ და დავსახლდებიო. ამის შემდეგ ამ სოფელს დარქმევია ბოგა.“ ხელნაწერი დღესაც დაცულია სამცხე-ჯავახეთის ისტორიულ მუზეუმში. იქნებ შემთხვევითია ქართულის ცოდნა ზაუტაძისაგან? ამავე სოფელში მოგზაურობს ცნობილი მეცნიერი, მესხეთის დაუღალავი მკვლევარი ილია მაისურაძე, რომელიც ბოგას შესახებ წერს: “მდებარეობს ქ. ახალციხიდან ჩრდილოეთით 8 კმ-ის მანძილზე. სოფელ სვირიდან მოშორებულია 2 კმ-ით (აღმოსავლეთით). აქ ცხოვრობენ ქართველი მაჰმადიანები 96 კომლი. შენახული აქვთ ქართული ენა. გვარები: ზაუტაძე, სარალიძე, ჩიხლაძე, ლოლაძე, ცეკვაძე, კოჭაძე, მეწყარიძე.”

ამგვარად, ბოგაში ჩაწერილი ლექგენდა მონადირის შესახებ სანდოა და ქართულის კარგი მცოდნისგან არის მოთხრობილი.

მონადირესთან არის დაკავშირებული მესხეთის სოფელთა გარკვეული ნაწილის ან აღმონენა ან სახელის შერქმევა. ეს ბუნებრივიცაა, რადგან უცხო ადგილებს, ახალ მიდამოს შორს წასული მონადირე თუ გადაეყრებოდა, თორემ გუთნისდედა სოფლის გარშემო ტრიალებდა მუდამ. შიდა მიგრაციები, სოფლიდან გადასახლება-გადმოსახლებანი დამახასიათებელი იყო ბევრი სოფლისთვის. ეს უკავშირდებოდა ნაყოფიერი მიწების ძიებას, ომებს, თავდასხმებს, წყალს და სხვა. ამ შემთხვევაშიც მონადირეს უნახავს კარგი წყარო, მოსწონებია და ბოგას გავეკრავო, უთქვამს.

რა არის ბოგა? არნ. ჩიქობავას რედაქტორობით გამოსული „ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი“ ბოგას და

ბოგირს სინონიმებად წარმოგვიდგენს: „ბოგა განმარტებუ-
ლია როგორც „პატარა ხიდი,” ხოლო ბოგირის თაობაზე
ნათქვამია: „ხის პატარა ხიდი (ჩუღლებრივ მიწადაყრილი).”
სულხან-საბა ორბელიანი ბოგას „მცირე ხიდს” როგორც
როგორც ჩანს, განმარტებითი ლექსიკონი იმეორებს სულ-
ხან-საბას განმარტებას.

ივ. გვარამაძე (ვინმე მესხი) 1907 წელს შედგენილ ლექ-
სიკონში ბოგას ასე განმარტავს; „პატარა ხიდი მიწაყრილი.”
ბოგა ბოგირის მნიშვნელობით შემორჩენილია იმერულსა და
გურულ დიალექტში (აღ. დლონტი).

მესხურ დიალექტში (სამცხურსა და ჯავახურში) ეს სიტყვა არ შემონახულა. ბოგირიც ახალი შემოსულია და შემოკვეა იმერული მოსახლეობის შემოსვლას. სამაგიეროდ შემოგვინახა ტოპონიმამ. ზემოთ მოყვანილი ლექსების შინაარსი გასაკება ხდება ბოგის მნიშვნელობას როდესაც ვეცნობით. წყაროზე მონადირემ პატარა ხიდი „გაკრა,” გააკეთა და ადვილიც სასოფლოდ მოეწონა. მართალია, სინამდვილეში სხვაგვარია ნომინაცია, მხოლოდ მონადირის ნათქვამზე, როგორც ეს ლექსდაშია მითითებული, არ ხდება სახელის შერქმევა, მაგრამ, როგორც ჩანს, ბოგა დამახასიათებელი ყოფილა წელიანი სოფლისთვის და მართლაც ამიტომ მომხდარა სახელდება. სიტყვა ყოველგვარი მაწარმოებლის გარეშე იქცა ტოპონიმად. არც ეს არის უცხო ტოპონიმამი. ბოგასთან ახლოსევა სოფელი, რომლისთვისაც კლდე შეურქმევია ქართველ კაცს. ბოგას შემთხვევაში გარკვეული როლი ითამაშა სახელის — ა ხმოვანზე დაბოლოებამ, რომელიც გაგებულ იქნა როგორც ტოპონიმამწარმოებელი.

ბოგა ძველი სოფელია. მე-16 საუკუნეში ოსმალებმა აღწერეს იგი. მასში სულ 6 კომლი ცხოვრობდა, რა თქმა უნდა, ისინი ქართველები არიან. აი, მაშინდელი მამაკაცების სახელები: შოშია, წამალა, ივანე, ვიორგი, მანასე, მამისა, აზარია, ნასარა, ზახელა, გუბელა.

1886 წელს რუსებმა აღწერეს ბოგა და 1893 წელს გამოაქვეყნეს მასალები ამ აღწერის თაობაზე. მაშინდელ ბოგაში 22 ოჯახი ცხოვრობდა, მათ შორის 95 მამაკაცი და 91 ქალი. ისინი ქართველი მამადიანებია, როგორც რუსი სტატისტიკოსები წერენ.

1944 წლის ნოემბერში ბოგაში ჩამოასახლეს მოსახლეობა დასავლეთ საქართველოდან, კერძოდ, ხარაგაულის რაიონი.

ნის სოფლებიდან: ჭარტალიდან, მოლითიდან, წიფიდან, ნე-
ბოძირიდან. შემდეგ მათ შეემატნენ სხვა რევოლუციონერებიც
და დღეს სოფელში ცხოვრობენ შემდეგი გვარები: ლაფანი,
ყიფიანი, ავალიშვილი, ფცქიალაძე, ცუცქირიძე, მჭედლიძე,
უჩიძე, გოგოლაძე, მოჭაძე, კვერნაძე, ქურდაძე, ლომიძე, ბა-
ნჩილაძე, ლაცაბიძე, ცნობილაძე, კვირიკაშვილი, ფოცხვე-
რაშვილი, ალხაზიშვილი, გობიანი, კვიციანური, გორგაძე,
კობახიძე, ქალიაშვილი, ცერცვაძე, გრიგოლაშვილი, მჭედ-
ლიშვილი, ხალაძე.

ბოგასთან კიდევ ერთი სოფლის სახელია დაკავშირებუ-
ლი. თუ ბოგა ფერსათის მთების სამხრეთ კალთებს არის
შეფარებული, ბოგთა ჯავახეთის, ანუ ბაკურიანის მთების
ფერდობის ნასოფლარია სოფ. ოთის თავზე. ბოგთასთან ახ-
ლოს იყო ზემო ოშორაც. ბოგთაც ცნობილი იყო საუკეთესო
წყლით. ერთი მათგანი დაფიქსირებულია მე-19 საუკუნეში
და მას შეფის წყარო ჰქვია (ს. ჯიქია).

მე-16 საუკუნეში გვექონდა ზემო და ქვემო ბოგთა. ორი
პატარა სოფელი, უფრო სწორედ, ერთი სოფლის ორი პატა-
რა უბანი. ზემო ბოგთაში ორი კომლია, ქვემოში — 3, რო-
გორც ამას სერგი ჯიქია მიუთითებს. ზემო ბოგთაში ორი
ძმა ცხოვრობდა: „სახელად ზურაბა“ და „ოსია ძმა მისი,
ხოლო ქვემო ბოგთაში ერთი არის რამაზა ილარიონისძე,
რომელსაც თავად არაბული წარმოშობის სახელი ჰქვია. ეს
სახელი გავრცელებულია დღესაც ჩვენს მოსახლეობაში.
მისგან არის ნაწარმოები გვარები რამაზიშვილი, რამაზაშვი-
ლი (ზ. ჭუმბურიძე), ასევე პოპულარულია ბერძნული წარმო-
შობის სახელი ილარიონი, რამაზას მამას რომ რქმევია. მის
პოპულარობას, გარდა იმისა, რომ მისგან ნაწარმოებია გვა-
რი ილარიშვილი (ზ. ჭუმბურიძე), ადასტურებს ნოდარ დუმ-
ბაძის ცნობილი ნაწარმოების „მე, ბებია, ილიკო და ილარი-
ონის“ ერთ-ერთი მთავარი პერსონაჟი. ქრისტიანული სახე-
ლის მქონე საბას მამა ჰყავდა, რომელსაც ოსმალური სახე-
ლი ფარაზიზი ერქვა. ეტყობა დამპყრობის სახელები შემო-
დის უკვე მოდამდე.

მე-19 საუკუნეში რუსი მოხელე ასე აღწერს ბოგთას:
“Бокта — пустошь, казенная, при роднике Мепис-цкаро.” სო-
ფელი დაცლილა, მაგრამ მთავარი მახასიათებელი, რითაც
ის გამოირჩეულია, არის წყარო ისევე, როგორც ბოგაში. ბო-

გაში თუ ერთი „ბოგა გაიღო“, ბოგთაში რამდენიმე ბოგა ყოფილა, რასაც გვაფიქრებინებს მრავლობითი რიცხვის სუფიქსი -თ(ა). სწორედ ამ სუფიქსის ყრუ თანხმოვანმა თ-მ მოახდინა ფუძისეული - გ ბგურის ასიმილაცია და მივიღეთ ქ. ბოგაში აშკარაა, რომ -ა ფუძისეული არ არის წარმოშობით. ამის ნათელი მაგალითია ბოგის სინონიმი ბოგირი, რომელშიც -ირ ისევე არის სუფიქსი, როგორც -ა ბოგაში. ბოგასა და ბოგირში ერთი და იგივე ძირია -ა და -ირ სუფიქსებით გაფორმებული. ამგვარად, ბოგთა→ბოქთა.

სამწუხაროდ, ბოგთა დიდი ხანია ნასოფლარად არის ქცეული. მისი ლამაზი მიდამოები ტყით არის დაფარული. დღეისათვის ამ სახელით მხოლოდ ნასოფლარი არ აღინიშნება, ბოგთა ჰქვია ტყესაც, რომელსაც ხან საზღვრულის გარეშე მოიხსენიებენ, ხან კი ბოგთის ტყეს უწოდებენ, რაც, ბუნებრივია, კიდევ უფრო აბუნდოვანებს სახელის სემანტიკას.

ბუზმარეთები ერუშეთსა და სამცხეში

ბუზმარეთი თავისი სტრუქტურითა და შინაარსით გამჭვირვალე სახელია. ყოველ შემთხვევაში, მისი ეტიმოლოგია შეიძლება, ე.ი. შეიძლება გაეარკვიოთ, რა სიტყვა უდევს საფუძვლად ტოპონიმს. იგი დაიშლება ორ ნაწილად. ამოსავალი არის საკუთარი სახელი ბუზმარი, რომელიც გაფორმებულია ტოპომაწარმოებით - ეთ-ი. მსგავსი ტოპონიმები, როდესაც ადამიანის საკუთარი სახელი დაერთვის -ეთ-ი, გვაქვს საქართველოს გეოგრაფიულ ნომენკლატურაში. მაგალითად: ბასილეთი სოფლის სახელია გურიაში, ჩოხატაურის რაიონში. ასევე გურიაში გვაქვს გრიგოლეთი, ლანჩხუთის რაიონში. ბუზმარეთი სამოურისა და წყროების სახელია აჭარაში გოდერძის უღელტეხილზე. შესაძლებელია, რომ აქაც იყო ერთ დროს ნასოფლარი. აჭარაშია ცნობილი კურორტი ქობულეთი და სიმონეთი ბათუმთან, ვობრონეთი ქედის რაიონში. სიმონეთი ასევე ცნობილი სახელია იმერეთში, თერჯოლის რაიონში, სადაც არის აგრეთვე ქვემო სიმონეთი. გოგოლეთი გვაქვს რაჭაში სოფლის სახელად ამბროლაურის რაიონში და ა.შ. ჩამოთვლილ სახელებს თუ ჩამოვაცილებთ -ეთ დაბოლოებას, დაგვრჩება შემდეგი საკუთარი სა-

ხელები, რომლებიც გაერცვლებულია საქართველოში: ბასილი, გრიგოლი, ქობული, სიმონი, გობრონი, გოგოლი. აქვე რიგისაა ბუზმარი, რომელიც ბუზმარეთთან პირველად დააკავშირა ივ. ჯავახიშვილმა (ჯავახიშვილი, 1979: 279). ბუზმარი იყო მეფე საქართველოში. „რამდენ ხანს მფლობელი იყვნენ სმანი, არა ჩანს, მაგრამ დაახლოებით 413-416 წ. თუ უფრო ადრე არა, იბერიის მეფედ ბუზმარი ყოფილა, დიდი ბაკურ მეფის სიძე, მისი ქალის ბაკურდუხტის მეუღლე. ბუზმარის დროს სპარსთა მეფეებს კვლავ განუახლებიათ თავიანთი ცდა, რომ აღმოსავლეთი საქართველო მორჩილ მოკავშირედ გაეხადათ და ამიტომ ბუზმარს სთხოვდნენ, შენი შვილი მძევლად გამოგვიგზავნეო. თავი რომ როგორმე დაეღწია, მან თავისი მცირეწლოვანი შვილი, შემდეგ განთქმული საეკლესიო მოღვაწე პეტრე ქართველი (იგივე პეტრე იბერი, ფსევდო დიონირე არეოპაგელი — მ.ბ.), მამუშელი, ეპისკოპოსი, მთაში დასამალავად გახიზნა“ (იქვე, გვ.276).

ბუზმარი ქართულ საისტორიო წყაროებში ცნობილია აგრეთვე ბუსმარიოსისა და ბუზმარიოსის სახელითაც. რა ურთიერთობა შეიძლება ჰქონდეს ისტორიულ პირს, იბერიის მეფეს მესხეთე საუკუნეში, ბუზმარს ბუზმარეთთან? ვფიქრობთ, ამ შემთხვევაში მეფის სახელის მოხმობა ჩვენთვის მნიშვნელოვანია იმდენად, რამდენადაც შეგვიძლია მტკიცება ამ საკუთარი სახელის არსებობისა. თორემ ჩვენ რომ ბუზმარეთი დაეუკავშიროთ მეფეს, თითქოს მას დავარსებინოს ეს გეოგრაფიული პუნქტი, ბევრ წინააღმდეგობას შეიცავს.

მესხეთში ცნობილია ხუთი ბუზმარეთი. ხუთივე დღეს ნასოფლარია, ამათგან სამი არის ასპინძის რაიონში, ერუშეთის მთიანეთში, ხოლო ორი — სამცხეში, ადიგენის რაიონში, ქვაბლიანის ხეობაში. ისტორიული ცნობები გვაქვს შემორჩენილი ერუშეთის ბუზმარეთების შესახებ. კერძოდ, „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ დავთარში“ აღწერილია სამი ბუზმარეთი: ზემო, ქვემო და შუა ბუზმარეთი. ამასთანავე, აღსანიშნავია ის ფაქტიც, რომ ბუზმარეთი მნიშვნელოვანი დასახლებული პუნქტი ყოფილა. იგი არის ბუზმარეთის ნაძეს ცენტრი. ნაძე ოსმალური ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფით რაიონს ნიშნავდა. სოფელთა გამოყოფა, რაიონული ცენტრობა, დამოკიდებული იყო მის სიდიდე-

ზე და ქართულ ტრადიციაზე — სად შეიძლება ადგილობრივი ხელისუფალი.

მე-16 საუკუნეში ბუზმარეთის რაიონში შედგენილი ფელი, რომელთა შორის ზოგი მათგანი უკვე ბუზმარეთის რაიონის სოფლები იმ დროს იყო: უბანი, გუნდი, არჩათუბანი, ვანი, ქართაშენი, მუკუზაშენი, თეთრისხევი, შოლა, შუაბტყე.

ბუზმარეთებთან „დავთარში“ აღწერილია ორი უბანიც. ქვემო ბუზმარეთთან არის ბაგრაბათუბანი და შუა ბუზმარეთთან — ჭოჭოვეთი (ჯიქია, 1958:300).

უბნების გამოყოფა ხდებოდა სოფლის გაზრდის შედეგად, როდესაც ესა თუ ის გვარი იმდენად გაძლიერდებოდა, რომ მათ შეუძლოთ ან ცალკე ეყიდათ მიწა, ან გაეჩხათ ტყე, დაეტერასებინათ გამოუყენებელი ადგილი, რომელიც შემდეგ ხავარგულად იქცეოდა.

ძნელი არ არის გაარჩიო, რომელი იყო ზემო და რომელი ქვემო ბუზმარეთი, რადგან ჯინჯრობის მთის სამხრეთ კალთაზეა ორივე ნასოფლარი შეფენილი. მას სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან ჩაუდის შოლოს წყალი, რომელიც მთის მშვენიერი საკალმახე მდინარეა. იქვეა ნასოფლარი ვანი თავისი შესანიშნავი ნაკვლესიარით. ცოტა ქვევით, სამხრეთით, ხეობაში კი შუატყეა, რომელსაც მდინარის მარჯვენა ნაპირზე დღევანდლამდე შემორჩა კვლესიის კედლები. შუატყე იმასაც მიგვანიშნებს, რომ ერუშეთის ფერდობები, რომელიც დღეს მოშიშვლებულია და ასკილის დაბალი ბუნქების გარდა არაფერი ხარობს, ერთ დროს ტყით უნდა ყოფილიყო დაფარული.

ბუზმარეთს გარშემო სათიბი ჭალები და საძოვრები აკრავს. წინ აღმართულია კურდღლის გორა, რომლის სამხრეთ ფერდობზე გამოდის შავიწყარო, სამთარსაფხულ გამომდინარე „კეთილად.“ წყაროები ბუზმარეთს არ აკლდა. მას პატარა ფიქლის წყაროც აქვს და ძველ მიწურებში შუაღარბაზში გამომდინარე თეთრი წყაროებიც.

ბუზმარეთის ერთ-ერთი უბნის ჭოჭოვეთის ადგილმდებარეობის გარკვევაც შეიძლება. ის სადღაც ზემოხა და ქვემოს შორის მის სამხრეთ-აღმოსავლეთით უნდა ყოფილიყო, იქ, სადაც ჭოჭი დგება, წყლიანია.

აი, ამ მიდამოებში ცხოვრობდნენ მაშინდელი ქართველები. მე-16 საუკუნეში ზემო ბუზმარეთში 13 ოჯახი ცხოვრობდა (ჯიქია, 1941:210) ზოგი მათგანი მხოლოდ სახელით არის მოხსენებული, ზოგისა კი მამის სახელიც შემოგვრჩა: ოქრო პაველასძე, პაველა პაპასძე, მათარსა იოსებისძე, მამასძე, მამარასძე, სახელად ივანე, ბასილა რევაზასძე, კრისტოფო ნიკიტასძე, ლისძეს, რომლის სახელიც ამოუკითხავია, პყავდა შვილი ქიტია, რომელიც ცალკე ოჯახის უფროსი იყო. ქემაზა იმდენად ცნობილი კაცი ყოფილა, რომ მისი შვილიშვილის სახელიც კი არ უხსენებიათ და მიუთითებიათ ოსმალთა მოხელეებს, როგორც ქემაზას შვილიშვილი. ზესელას პყავს შვილი პეტრე და ასევე მამის სახელის გარეშე დაფიქსირებული იოსები და სულაღა არიან ოჯახის მამასახლისები.

ქვემო ბუზმარეთში ოქრო პაველასძეს პყავს სეხნია სახელითა და მამის სახელით. მას ჰყოლია ძმა ბადურა და შვილი ივანე. მახარა ბაგრატიასძეს და მის შვილს ბატატას ცალ-ცალკე ოჯახები აქვთ. ქიტია ხიზანასძე, სულუღა ივანესძე და სახელად იოსება ქვემო ბუზმარეთის დანარჩენი ოჯახის უფროსები არიან.

შუა ბუზმარეთში სულ ოთხი ოჯახი ცხოვრობდა, მათ შორის ივანე და მისი შვილი, რომლის სახელიც ამოუკითხავია და მახარა ნავსაძარისძე „სახელად მათარსას“ მეზობელი.

საბჭოთა პერიოდში ბუზმარეთსა და მის გარშემო ნასოფლარებში საკოლმეურნეო ფერმები იყო განლაგებული. რაც შეეხება სამცხის ბუზმარეთს, „დავთარში“ დაფიქსირებული არ არის. არც სხვა წყაროები მოიძებნება მის შესახებ. დღეს სამცხის ზემო და ქვემო ბუზმარეთები ცნობილია ტრადიციული დღესასწაულით „ბუზმარეთობით“, რომელზეც უდის მოსახლეობა და გარშემო სოფლები გადიან მარიამობას – 28 აგვისტოს.

ერუშეთის ბუზმარეთებისაგან განსხვავებით, აქ ტყიანი გარემოა. საბჭოთა პერიოდში ორივე ბუზმარეთი სასახლევრო ზოლში შედიოდა. ქვემო ბუზმარეთში თუ კიდევ შეიძლება მიახლოება, საერთოდ შეუძლებელი იყო ზემო ბუზმარეთში მოსახლეობის შეღწევა.

ოსმალეთის პერიოდში ეს ადგილები უდის რაიონში (ნაძეში) შედიოდა. ორივე ბუზმარეთი არის ძველი ნასოფ-

ლარი. ორივეგან იღვა ძველი ქართული ეკლესია, რომელთა აღდგენა-რესტავრაცია მოხდა ბოლო დროს.

აქედან შესანიშნავი ხედი იშლება გარშემო. ჩრდილოეთით ქვაბლიანის ხეობაა, ხოლო სამხრეთით მისსამხრეთულური — ფოცხოვის ხეობა, რომლის ის ნაწილიც შექმნილია დღეს რომ თურქეთის ფარგლებშია. ბუზმარეთის გარშემო უძველესი სოფლები და ნასოფლარებია, რომელთა სახელებს ისტორია ათასწლეულებს ითვლის: მარული, ხვანა, წყისუ, სახალო და სხვ.

ხეშო ბუზმარეთში მართლაც რომ ღვთის თვალი და მადლი ტრიალებს. აქ აღდგენილი ეკლესიის გარშემო მონასტერია, რომელიც მოღვაწე ბერის მამა გრიგოლის წინამძღოლობით შრომობს და იღვწის. აქ გადის დღევანდელი საზღვარი თურქეთთან. იყო დრო, როდესაც ძალიან შორს იყო ამ ადგილებიდან საქართველოს მიწები.

რა მიმართებაშია ეს ორი ბუზმარეთი, ერუშეთისა და სამცხისა, ერთმანეთთან, რატომ არ აღწერეს ოსმალო მოხელეებმა უღის ბუზმარეთები? ამ კითხვაზე რამდენიმე პასუხი არსებობს. შეიძლება ისინი დუბლი ტოპონიმების რიგს მიუკუთვნებინან. ვ.ი. ისეთი სახელებია, ადგილიდან ადგილზე რომ გადაქონდა მოსახლეობას. ასეა მაგალითად სამცხესა და ჯავახეთში დაღეში, ჯავახეთსა და ქართლში ოკამი და სხვანი. ეს აზრი განსაკუთრებით იჩენს თავს მაშინ, როდესაც ოსმალების მიერ აღწერილ რეგიონში არ ჩანს უღის ბუზმარეთები.

შეიძლება გვეფიქრა, რომ ამ აღწერის შემდეგ გაჩნდა ეს ორი სოფელი და ერუშეთიდან გადმოსულებმა გადმოიტანეს სახელი, მაგრამ ამ ორივე ნასოფლარის სიდიდე და სიძველე, ორივეგან ეკლესიების არსებობა ამ აზრის საწინააღმდეგოდ მეტყველებს.

ადგილიდან ადგილზე ტოპონიმთა გადატანის გარდა უფრო ხშირია სხვადასხვა რეგიონში ერთი და იმავე სახელის გაჩენა, ადამიანის საკუთარი სახელით შექმნილი ტოპონიმები იშვიათად, მაგრამ მაინც შეიძლება შეგვხვდეს ქვეყნის სხვადასხვა კუთხეში. მაგალითად: სიმონეთი გურიასა და იმერეთში, ეტყობა ბუზმარეთებიც ასეთი საკუთარი სახელებია.

სოფელს ხანგრძლივი ისტორია აქვს, პირველად ეს სახელი არაპირდაპირი ცნობებით გვხვდება, როგორც ტმის, შესახებ აკდ. ვახტანგ ბერიძეზე დაყრდნობით. მესამე საუკუნეში. „ტატანისი სულ ცოტა 1000 წლის მაინც უნდა იყოს“ (სამსონიძე, 2000). მე-10 საუკუნეში მოღვაწეობდა კალიგრაფი იოანე ტატანელი, ურბნისის სახარების გადაწერი. მართლაც ტატანელი, ნიშნავს ტატანისელს, ამიტომ შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ დღევანდელი და მე-10 საუკუნის ტატანისი ერთი და იგივე ადგილის სახელია, თუმცა ამ ძველი მესხური სოფლის შესახებ მე-16 საუკუნემდე სხვა ცნობები არ გაგვანია.

ტატანისი „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ დავთარში“ საკმაოდ დიდ სოფლად არის აღწერილი. ოსმალო მოხელეს აღუწერია ოჯახები და ოჯახის უფროსები. კერძოდ: ზათელა ეკტერის ძე; ბასილა ძე მისი. თავად წამალა ან აღარ არის ცოცხალი ან უკვე ოჯახის უფროსობა შვილიშვილს აუღია თავზე, ამიტომ ცალკეა მითითებული წამალას შვილიშვილი და ელია ძე მისი. სახელებით თუ ვიმსჯელებთ ერთი ოჯახი სომხური ყოფილა: კარაპეტ გუარის ძე, რომელსაც, ეტყობა, ვაჟი არა ჰყავდა, ამიტომ „ელია სიძე მისი“ ცალკე ოჯახის უფროსად არის დასახელებული. იასონი მამის სახელობით არის წარმოდგენილი. იასონ ფილასონის ძე, მართალია, გოგინაც ფილასონის ძეა, მაგრამ მათ ოჯახში იასონი იმდენად ცნობილი კაცი ჩანს, რომ გოგინაზე ნათქვამია: „ძმა მისი“ ასევე ცალკე ოჯახია და ოჯახის უფროსია გრიგოლ მღვდელი, რომელსაც ჰყავს შვილი ელია, ცალკე კომლის მეთაური და მისი ძმა ვარძელი, რომელიც, რა თქმა უნდა, გრიგოლ მღვდლის შვილია, მაგრამ მაინც ელიას ძმობით იხსენიება.

მესხეთში იმ პერიოდში განსაკუთრებით პოპულარული სახელია გოგინა, რომელიც გიორგის კნინობით-მოფერებითი ფორმაა (გიორგი→გოგი→გოგინა). ტატანისში რამდენიმე გოგინა ცხოვრობს. ზემოთ მოხსენიებულის გარდა: გოგინა თარაღას ძე, ელია გოგინას ძმა და მახარა გოგინას ძე. აქვეა დავითს მოფერებითი ფორმით რომ იცნობენ და დათუნას ეძახიან (დავითი→დათო→დათუნა), პაატას ძე. მხოლოდ გო-

გინა არ არის ვიორგის კინობითი ვარიანტი. ვიორგი ხომ ერთ-ერთი ყველაზე გავრცელებული სახელია საქართველოში (ვიორგი→გოგი→გოგინა). იმ დროს უცხოურია გოგინა დათუნას ძეს.

განსაკუთრებულ პატივს სდებდნენ ელიას მამსროსიძეს ქართველოში. რამდენიმე ადგილზე იყო ელიას სახელობის მთა და სალოცავი. ამინდი ხომ ელიას გუნება-განწყობილებაზე იყო დამოკიდებული, ამიტომ ბევრს ერქვა ეს სახელი, რაც კარგად ჩანს მე-16 საუკუნის ტატანისელებში. ჩვენ უკვე გავეცანით ორ ელიას: კარაპეტის სიძეს და თარალას შვილსა და გოგინას ძმას. მათ გარდა იყვნენ, აგრეთვე, ელია მახარებლის და ნარიმას ძმა. განსაკუთრებით საინტერესოა, რომ აღოშას ძეს ელიას, თავისი შვილისთვისაც ელია დაურქმევია. იყო, აგრეთვე ელია იორდანეს ძმა და აბრამისძე. მაშინდელ ტატანისში სამივე ვარძელი გვყავს. გრიგოლ მღვდელს ჰყოლია შვილი ვარძელი და ვარძელ ნარიმანის ძე, იყო აგრეთვე როსაფა ვარძელის ძე. შეიძლება სახელი დაგვეკავშირებინა ვარძიასთან და წარმომავლობის სახელად მიგვეჩინა თავისი - ელ მაწარმოებლით, მაგრამ იმდენად პოპულარულია მაშინდელ მესხეთში ეს სახელი, რომ უფრო სწორი იქნება თუ მას ხელობის აღმნიშვნელ სიტყვად მივიჩნევთ. მესხეთში იყო კლდეები, რომელთაც სავარძიები ერქვა. ეს ისეთი კლდეებია, სადაც გამოქვაბულის გაკეთება არის შესაძლებელი. სავარძიებს პარალელურ ფორმად სავარძე აქვს, ხოლო ვარძობა ნიშნავდა კლდის გამოჭრას, კვეთას. სახერუტ კეტს მათხაფი ერქვა. მათხაფი ჰქონდათ სხვადასხვა ზომისა, იგი იყო ბრტყელპირიანი რკინის გრძელი საჭრეთელი, რომელიც ეკავა ერთ კაცს და ურტყამდა მეორე უროს. ვარძობა ორი კაცის საქმეს, მუშაობას ნიშნავდა. სახერუტი და საკვეთი კლდე მესხეთში ბევრი იყო, ამიტომ ვარძელა უფრო ამ ნიშნით შეიძლება შევერქვიათ ტატანისში.

მოქმედებითი გვარის მიმღობა მახარებელი შეიძლება ბევრი რამის გამო დარქმეოდა ადამიანს, იქნებოდა ეს სარწმუნოებრივი ნიშნით თუ სანატრელი შვილის დაბადებით. ასეთი გვეყავდა ნარიმა მახარებლის ძე. სხვა შემთხვევაში პირდაპირ მოქმედების აღმნიშვნელი სიტყვა მახარა დაურქმევიათ ერთისთვის. ასევე საინტერესოა კომპოზიტიური სა-

ხელი მამამთვარი, რომელიც, ალბათ, მესხეთში ოჯახის უფროსის დიდმამის სინონიმი იქნებოდა, ამიტომ მოიხსენიებენ ელიაზარ მამამთვარისძეს. ყოფილა ვინმე რაფიელ ხუმარის ძე ხუმარა, რომ ყოფილიყო, თითქოს უფრო ნათელი იქნებოდა ეს სახელი ასახსნელად, მაგრამ ფუნქსიონალურ სხვა ბევრი გვხვდება „დავთარში“, ამიტომ ხუმარიც მიმღეობა უნდა იყოს.

ლომას, ელიას გარდა, ჰყავდა შვილი ბატატა, ასევე გავრცელებული სახელი მესხეთში. ეტყობა ეს სიტყვა მეტსახელი იქნებოდა თავიდან. ხევსურულს რომ შემოუნახავს ბატატური (ა. შანიძე) „ფეხების განზე გადგმა“. „დავთარის“ გარდა ბატატა სხვა დოკუმენტებშიც გვხვდება საკუთარ სახელად. ამავე ფუძიდან ნაწარმოები ჩანს ბატე, ბატია და ბატიტა (მეტსახელი ასპინძის რაიონის სოფ. ხიზაბავრაში) სახელები. დანარჩენები: იორდანე აბრამისძე, გაბრიელ სიმონის ძე და სხვანი, ტრადიციული ქრისტიანული სახელების მატარებლები არიან.

ასე უცხოურია 1595 წელს 30 კომლს ტატანისში (ჯიქია, 194127).

სოფელი ფერსათის მთების სამხრეთ ფერდობებზე კლდე-გორაკებს არის შეფარებული. მე-20 საუკუნის 30-იანი წლების ბოლოს ილია მაისურაძემ სამცხე-ჯავახეთის ისტორიული მუზეუმის დავალებით მოიარა სამცხე. იგი ტატანისის შესახებ წერს: „სოფ. ტატანისში 56 კომლია, აქედან 31 ქართველი მაჰმადიანია, დანარჩენი ქართველ-მართლმადიდებლები არიან. ცხოვრობენ: სამსონიძეები (მართლმადიდებლები), ბლიაძეები, მეფურნიშვილები, ჭულუკაშვილები, ბერძენიშვილები“ (ს.ჯ.ი.მ. №4433). ტატანისში ძირითადი სამსონიძეთა გვარია. მათი მოსვლის შესახებ არსებობს გადმოცემა, რომ ქარელის რაიონის სოფ. ბრეთში სამსონიძეს შემოკედომია ბატონი და ძმებთან ერთად გადმოსულა სოფ. ტატანისში, ხოლო მისი ორი ძმიდან ერთი საკირეში დასახლებულა, ხოლო მეორე – ასპინძის რ. სოფ. ოშორაში (ვ. სამსონიძე).

სამსონიძეებს აუშენებიათ XIX-XX საუკუნეების მიჯნაზე სოფლის წმ. გიორგის სახელობის ეკლესია, რისთვისაც მაჰმადიანებს ხელი არ შეუშლიათ. იმ პერიოდში მაჰმადიანი მოსახლეობა ხშირად მონაწილეობასაც კი ღებულა ქრისტიანული ტაძრის მშენებლობაში. ტატანისში მაჰმადია-

ნური მოხახლეობა სჭარბობდა, რასაც ადასტურებს ვ. სამსონიძე (მეორე მსოფლიო ომის დროს 40 ოჯახი მაქსიმალურად იყო, ხოლო 20 ოჯახი სამსონიძე). ასე რომ, ი. მაისურაძის მიერ დამოწმებული გვარები, სამსონიძის გარდა, ვერც ჩვენს მადაიანური. მათ რიცხვს მიემატება: ჭუტაძე, ურსაძე, ლუკიძე და ჭიაბაძე (ვ. სამსონიძე), რომლებიც გაასახლეს 1944 წელს და მათ ადგილზე დასახლდნენ მეზობელი რაიონებიდან მოსული ზედაზინიძეები, ჯვარიძეები, ლაცაბიძეები, პეტრიაშვილები და სხვა.

ტატანისში გამოიყოფა -ის დაბოლოება, რომლის ჩამოცილების შემდეგ გერჩება ტატანი. ტატანს კი სულხან-საბა ასე განმარტავს: „ვარსკვლავმორბედი. ესე არს რა შიხისა შარავანდუდი აღიქვამს ორთქლსა რასამე ქვეყანისაგან და ორთქლი იგი სიმაღლესა ჰაერისასა შიხისა და ეთერისა მიერ შეგუამდებიან და იქმნების ვითარცა ცეცხლი და მნათობი; და სადაცა ჰაერისა სიცხე არს, მუნ დაადგრების და, რა ძლიერი ქარი ეკვეთების, გაიტაცებს და გამოინდების მორბედად, ვითარცა ვარკვლავი (ორბულიანი, 1966:134)“.

ვარსკვლავ-მორბედი, როგორც სინონიმი ტატანისა არის „ღამით რომ ვარსკვლავსავით გაფრინდება“. (ორბულიანი, 1965:260). მნათობის შესახებ ნათქვამია: „არიან ვარსკვლავნი, უმეცართ მნათობად უთქვამთ ვარსკვლავმორბედი, რომელ არს ტატანი (ორბულიანი, 1965:497)“.

ქუხილის გამოწვევი არის ტატანი: „ქუხილი იქნების ქართა მიერ ღრუბელთა კვეთებათა, რამეთუ ჰაურთა სიხშოთა შინა არიან ტატანნი, მრავალნი, ხოლო ჰაურთა შინა რა ურთიერთს წინააღმდეგომნი ქარნი იწყებენ კვეთებასა, რომელიმე ტფილნი, რომელიმე ციენი, ეკვეთებიან, ტატანნი ღრუბელთა სიღრუვისა და ტატანთა შემუსრვისაგან გამოვლენ ხმანი ქუხილისანი, უკეთუ ქარმან ერთისა კიდითა სძლო, გაივლის ტატანი იგი განხეთქილი და მისგან გამოკრთებიან კლვანი“ (ორბულიანი, 1966:242) ტატანი ცისიერი მოვლენაა: ესე არს ჰაურთა შინა რაიც იქმნების: ელვა, ქუხილი, მუხი, ტატანი, ვარსკვლავკუდელი, სეტყვა და რაიც შუქი და ნიშანი გამოინდების (ორბულიანი, 1966:337)“.

ქართული ენის განმარტებით ლექსიკონში ვარსკვლავ-მორბედი განმარტებულია: ძვ. ვარსკვლავი, რომელიც მოსწვდა ცას - მეტორი (შდრ. ტატანი) (ქველ, 1955:32)

ტატანის ორი მნიშვნელობა არის დადასტურებული ქართული ენის განმარტებით ლექსიკონში: 1. „ვარსკვლავმორბედი“ (საბა), მეტეორი. 2. იგივეა, რაც ტატნობი“ (ქველ, 1960:1259).

ქველ, 1960:1259

მეტეორი ბერძნული სიტყვაა Μετέωρον (მატეორონ) (მეტეორიკონ-ვარდე) და მას ორი მნიშვნელობა აქვს 1. ყოველგვარი ატმოსფერული მოვლენა (წვიმა, სეტყვა, თოვლი, ცისარტყელა) 2. იგივეა, რაც მეტეორიტი (ქველ, 1958:202)

ტატანისი ტატანთან დააკავშირეს ბატონმა შ. მოსეშვილმა და ვ. სამსონიძემ. ორივე მკვლევარი ტატანისს უკავშირებს ტატნობს. შ. მოსეშვილი სულხან-საბა ორბელიანზე დაყრდნობით, ხოლო ვ. სამსონიძე წერს: „მიგვაჩინია, რომ სოფლის დასახელება მიღებული უნდა იყოს ტატნობი სიტყვიდან და რომ „ტატნობი“ უნდა ვუწოდოთ არა მხოლოდ „ცის კამარას, ცის თაღს, ცას“, არამედ მიწის სწორ ზედაპირსაც. სწორედ ასეთ პორიზონტზე იყო გაშლილი წინათ სოფელი ტატანისი, ახლა, რომ „ვერანა ტატანისი“ კქვია (სამსონიძე, 2000)

როგორც უკვე ითქვა, ტატანისისათვის ამოსავალია ტატანი, რომელიც ფორმდება – ის დაბოლოებით, ისევე, როგორც ტატნობისათვის არის ძირეული სახელი ტატანი, ოღონდ ამ შემთხვევაში წარმოქმნილია –ობ დაბოლოებით, რომელმაც გამოიწვია ფუძის რედუქცია. ის დაბოლოება გამოყოფილი აქვს შ. მოსეშვილს: „ისი“ – ნიშნავს „ის“, იგი მაგ.: თბილ-ისი ე. ი. ის თბილი“ (მოსეშვილი, 1990). ასევე ტატანელთან დაკავშირებით იგულისხმება ვ. სამსონიძესთან, რომ –ის სუფიქსის ფუნქციას ასრულებს, ოღონდ იგი, როგორც ტოპომაწარმოებელი ან ნაგენტივარი სახელის დაბოლოება, არ არის განხილული.

ვ. სამსონიძის მსჯელობა აგებულია ვარაუდზე, რომ ტატნობი უნდა ვუწოდოთ, არა მხოლოდ „ცის კამარას, ცის თაღს, ცას, არამედ მიწის სწორ ზედაპირსაც“. სინამდვილეში ტატანისი მხოლოდ ცასთან არის დაკავშირებული, მიწის ტატნობი არ არსებობს, თან ტატნობსაც და ტატანისსაც ერთი საერთო საფუძველი, ერთი ძირეული სიტყვა აქვთ, ამიტომ დიოგენური ჩანს შ. მოსეშვილის აზრი: „ტატანისი ციურ მოვლენებთან წილნაყარია, ვარსკვლავმორბედი, ელ-

ვა, ქუხილი, მეტეორი თუ ტატნობი, ყოველთვის ცახთან და ნათებასთანაა დაკავშირებული.“

დღევანდელი ტატანისი უფრო „ახლოს არის ცახთან“ კ. ი. უფრო მეტად არის კლდოვან გარემოსთან დაკავშირებული, ვიდრე სულ სამიოდე კილომეტრზე მდებარე „უფროსი ტატანისი“, რომელსაც ვ. სამსონიძე მიიჩნევს ტატანისულთა უფრო ადრეულ საცხოვრებელ ადგილად. ესეც რომ იყოს, ეს საერთო მდგომარეობას არ ცვლის. გურიი-იმერეთის მთების სამხრეთი ფერდობები, როგორც ითქვა, გამოირჩევა არასწორი რელიეფით, კლდოვანი მასივებით.

საბერძნეთს აქვს თავისი „ტატანისი“ – მეტეორა (Μετέωρα) თესალიის ჩრდილო-დასავლეთით მდებარე კლდეთა ერთობლიობა, რომელთა თხემებზე მე-14 საუკუნიდან მოქმედებს ბიზანტიური მონასტრები. მეტეორას სახელდება მე-10 საუკუნიდან ხდება და შოდის სახელიდან „Μετέωρος“, რაც ბერძნულად ჰაერში გამოკიდებულს ნიშნავს. მეტეორა არის ის, რაც დედამიწის მაღლაა, ხოლო სხვა მნიშვნელობით – მეტეორიტს აღნიშნავს. (Ματαθιωτόης, 2002:1089, 1090)

ქართული ტატანი სრული შესატყვისია მეტეორისა თავისი მნიშვნელობებით, ამიტომ სოფლის სახელი შეიძლება დაუუკავშიროთ ვარსკვლავებსაც და ჰაერში გამოკიდებულ სიმაღლეებსაც.

განსაკუთრებით საინტერესოა სოფ. ტატანისის მიკროტოპონიმი, რომელთაგან გამოყოფთ რამდენიმეს. პირველივე სახელი, ავაზანა რომ აქვია, პოპულარულია სამხრეთ საქართველოში. სიტყვის ბოლოში -ა მატოპონიმებული ფუნქციისაა, ხოლო ავაზანი აღ. დლონტის მიერ შედგენილი „ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონაში“ ასეა განმარტებული: „დიდი გეჯა, ხის შოგრძო ვარცლი პირუტყვისათვის წყლის ხასმელად“. იქვე ვგებულობთ, რომ ავაზანს ხმარობენ მესხეთში, იმერხევიში და აჭარაში – ეს კი ისტორიული მესხეთია. ავაზანა – მთის, საძოვრის სახელია, რა შუაშია ხის გეჯა და მთა ან საძოვარი. სამცხეში შედარებით ნაკლებად, მაგრამ ვისაც ჯავახეთის ან ჩვენს ფარგლებში მყოფი ერუშეთის სოფლები ან ნახაოფლარები უნახავს, რომელთაც გარს აღპური საძოვრები აკრავს, გაიხსენებს ხის ან ქვის ავაზნებს. ასეთი ავაზნები სოფელთა შუაგულში სოფლის წყაროების წინ არის ჩარიგებული, რომ შიგ საქო-

ნელმა წყალი დალიოს. სოფლის გარდა, საძოვრებზეც იყო ავაზნები, შუა დღით წყლის სასმელად. ქვის ღამისი ავაზნები ბოლო დრომდე დგას ხიზაბავრისა და ოკმის შუაგულში. კოლმეურნეობის დროს ლითონის ავაზნებიც გააქრეს. რკინის მსხვილდიამეტრიან მილებს შუაზე ცხრომქმს სქაქქმნებოდა თანამედროვე ავაზნები.

ავაზანი ტატანისში კიდევ ერთ კომპოზიტურ სახელში გვხვდება - **ოთხავაზნები**. ასე ჰქვია წყაროსა და მის გარშემო ყანებს. შინაარსი ასე უნდა აიხსნას: რადგან რიცხვითი სახელი ურევია, ოთხი გეჯა ყოფილა. ეს აშკარაა, მაგრამ მაშინ ქართულისთვის უცნაური ფორმა იქმნება. რიცხვითი სახელი და მრავლობითი რიცხვი? ოთხავაზნებში ეს -ებ მრავლობითი რიცხვის ნიშანი ავაზნების რაოდენობას, მის სიმრავლეს არ ასახავს. სახელის ისტორია ასე უნდა განიმარტოს: თავიდან წყაროსთან იდგა ოთხი ავაზანი (გეჯა), აღბათ ხისა, რადგან ქვისა რომ ყოფილიყო, დღევანდლემდე მოადწევდა, ამიტომ ოთხი ავაზანი ან **ოთხავაზანი** დაურქვა წყაროს, რომლის სახელიც ყანების ფონზე აღმონდა მთავარი ორიენტირი. მოხდა ჩვეულებრივი მეტონიმია, როდესაც წყაროს სახელი გადავიდა ყანაზე. ოთხავაზანი ეწოდა ყანას, მაგრამ ყანა ერთი არ იყო, ამიტომ ყანების სიმრავლე გამოიხატა -ებ-ის საშუალებით. ასე მივიღეთ ქართულისათვის უცნაური ფორმა რიცხვითი სახელი, არსებითი სახელი და მრავლობითი რიცხვი.

ავაზანი განმარტებული აქვს სულხან-საბას, როგორც „წყლის სადგური“, რასაც სიტყვა-სიტყვით ემთხვევა მესხური მნიშვნელობა მისი, ხოლო თანამედროვე ქართულში ავაზანი არის: „სკვც. პერმეტულად დახურული ჭურჭელში სითხეების სადულებლად ან გამოსახდელად - ზარფუში“

ერთ ყანას **ამბროლა** ჰქვია ტატანისში. აღბათ ადამიანის სახელი უნდა იყოს, რადგან გვარი გვაქვს იმერეთში ამბროლაძე და იმერეთიდან გადმოსახლებულ ასპინძელებშიც გვხვდება ეს გვარი. ასევე საკუთარი სახელიდან უნდა იყოს მიღებული ამბროლაური. ერთი კითხვა მაინც იჩენს თავს. როგორ შეიძლება დარქმეოდა ადამიანის სახელი ყანას ყოველგვარი მაწარმოებლის ან კომპოზიციის გარეშე, როგორც ჩანს, ასეთი რამ ხდებოდა, რის მაგალითებიც ამავე სოფლის ტოპონიმიაში გვხვდება. **დოღონა** სათესის სახელია, გვაქვს გვარი დოღონაძე, რაც გვაფიქრებინებს, რომ

დოღონაც ადამიანის საკუთარი სახელი უნდა ყოფილიყო დოღონას პარალელურ ფორმად აქვს დოღორა და ძირითად ფორმად ის არის გატანილი, მაგრამ უფრო ძველი და სწორი ფორმა დოღონაა, რადგან სათიბის სახელად **ტაქქეს წილი დოღონა**. ამასთანავე ადამიანის საკუთარი სახელი საველი წყაროს სახელში — **ყაყუნა**. მესხეთის მაჰმადიან მოსახლეობაში ყაყუნაშიელი გავრცელებული გვარი იყო, რაც წყენს აზრს უეჭველს ხდის.

აქვე გამოგვადგება ბადის სახელი მაკარიძე. აქაც იგივე მდგომარეობაა, ოღონდ გვარია ყოველგვარი მაწარმოებლის ან კომპოზიციის გარეშე. მსგავსი რამ ცნობილია მესხეთის ისტორიულ ტოპონიმიში და დღესაც გვაქვს სოფლის სახელი მინაძე. მაკარიძეები მესხეთში იყვნენ როგორც ქრისტიანები, ასე მაჰმადიანები.

საინტერესოა ზოგი ისეთი ტოპონიმი, რომელიც ანთროპონიმიებიდან მოდის და დღევანდელ მესხეთში ეს გვარები აღარ არის. დღეს ნაწისქვილარს პქვია **წულუკათ წისქვილი** და ჭალას **ჭულუკათ ჭალა**. 1944 წლამდე ტატანისში ცხოვრობდნენ მუსლიმი ქართველები — **წულუკიძეები** და **ჭულუკაშიელები**. ამ გვარის ხალხი დღევანდელ მესხეთში აღარ შემოგვრჩა, მაგრამ ტოპონიმიამ მათი კვალი შემოგვინახა. მათი საგვარეულო სახელები იყო **წულუკაანი** და **ჭულუკაანი**, რომელთა ნათესაობითი ბრუნვის ფორმა შემოგვრჩა ზემოთ დამოწმებულ სახელებში. მესხეთში გავრცელებული იყო გვარი **ვარდიაშიელი**, რომელთა მეტგვარიც უნდა ყოფილიყო **ვარდიენი**, ხოლო ხიდს დღესაც **ვარდიენტ** ხიდი პქვია.

ასევე მაჰმადიანები იყვნენ **ყელღერაშიელები**. როგორც გვარიდან ჩანს, ღამაზი და ახოვანი, მოხდენილი ყელის პატრონები ყოფილან. ყურღელაშიელის შემთხვევაში მომხდარა შეტათეზისი, რ-ს და ღ-ს გაუცვლიათ ადგილები, რაც მოულოდნელი არ არის მესხურ დიალექტში. აღარც ეს გვარია დღეს მესხეთში, მაგრამ ტატანისის ტოპონიმიამ შემოგვინახა ნაწისქვილარის სახელად ყურღელაშიელის წისქვილი. მაჰმადიან მესხებში ბევრი **მაისაშიელი** იყო, საფიქრებელია, რომ კიდევ ერთი ნაწისქვილარის სახელშია ძველი ქართული გვარი შემორჩენილი. ეს არის **მაისვიენტ წისქვილი**. რადგან ვ ჩნდება ნათესაობით ბრუნვაში, საკუთარი სახელი უნდა ყოფილიყო მაისო და არა მაისა (ამ სახელებს

მაისში დაბადებულებს არქმევდნენ), საიდანაც გვეჩვენოდა გვარი **მაისოშვილი**, რომლის მეტგვარიც იქნებოდა **მაისიანნი**, ხოლო ნათესაობითში – **მაისხიენთ წისქვილი**, კიდევ ერთი წისქვილი გვექონდა, რომელსაც **ლეოწისქვილი** უწოდებდნენ. ლეოს საკუთრება იყო ეს წისქვილი, დღეს იგივე ჩაწოტებული ღარია. გვექონდა აგრეთვე **ასლანას წისქვილი**. **დავაჯიას წისქვილი** და სხვა.

ეს პატარა სოფელი გამოირჩეოდა წისქვილთა სიმრავლით, რაც იმას ნიშნავს, რომ მოსახლეობას დასაფქველიც ბევრი ჰქონდა. დღეს ყველა ტოპონიმის გასწვრივ გვიწერია ნაწისქვილარი.

ფერსათის ჩრდილოეთით ფერდობები ტყიანია. ტყეში ჩრდილს რა გამოლევს, ხეთა ქვეშ სულ ჩრდილია, მაგრამ როდესაც მოსახლეობა ტყეს დაარქმევს **დიდ ჩრდილს** ან უბრალოდ ჩიდილს/ჩრდილს, სხვა რამესთან უნდა გვექონდეს საქმე.

ოსმალეთის აღწერის დავთარში ესა თუ ის კუთხე იყოფოდა სხვადასხვა რაიონებად. დარაიონებისათვის, რა თქმა უნდა, გამოიყენებოდა რომელიმე გამორჩეული გეოგრაფიული პუნქტი, ვთქვათ, ხერთვისის რაიონი, ჭაჭარაქის რაიონი და სხვა, მაგრამ იყო შემთხვევები, როდესაც დარაიონება ხდებოდა გეოგრაფიული ან რელიეფური ნიშნის მიხედვით, ანდაც, თუნდაც მეტეოროლოგიური პირობებითაც. მაგალითად **ტყიანი ჯავახეთი**, **ტყიანი არტაანი**, **მზვარის რაიონი** და **ჩრდილის რაიონი**. ახალციხეში არტაანში, ჯავახეთში და სხვაგან. ეს საკითხი სპეციალურად შეისწავლა ს. ჯიქიამ, რომელიც წერს: „სხვანაირი ვითარება გვაქვს თუ მზვარისა და ჩრდილის მიხედვით მხარეთა განსაზღვრა ხდება, ორ მთას შუა მდებარე პუნქტიდან, ვთქვათ, მაგალითად ახალციხეს ორის მხრით აკრავს მაღალი ადგილი (ერთი მის ჩრდილოეთითაა, ხოლო მეორე – სამხრეთით). ჩრდილოეთის მთა (უფრო ზუსტად: ახალციხის სამხრეთით მდებარე მთის ჩრდილოეთი ფერდობები) ახალციხისათვის იქნება ჩრდილის მხარე“ (ჯიქია, 1950:191)

აი, ასე აღიქმებოდა დიდ მასშტაბებში მხარეები და მათი მზიანობა-ჩრდილიანობა. ამიტომ დიდ ჩრდილში ტყის ჩრდილი არ იგულისხმებოდა, ის იყო ჩრდილის მხარეს მოქცეული ტყე, ამიტომ გეოგრაფიულ ტერმინადაც კი იქცა ჩრდილი და ბევრ სოფელში დავდო ადგილის სახელებს საფუძ-

ვლად. ჩრდილის ფონეტიკური ვარიანტია ჩიდილი, ხადაც დაიკარგა და ი განჩნდა თანხმოვანთ გასაყარად. ეს ვარიანტი ქართულ დიალექტებშიც ჩვეულებრივი ამბავია, მაგალითად, მოხეურში, მთიულურში, ქსნის ხეობაში ჩირდილი, ქრდილი, მთის ფერდობი, რომელსაც მზე არ უღვება. ქრდილი არის დაკავშირებული ჩილდირის ტბა, რომელიც დღევანდელი თურქეთის ტერიტორიაზეა და, რომელიც ჯავახეთ-არტაანისათვის დამახასიათებელ გარემოშია მოქცეული. „ჩრდილ“ სიტყვას თურქობის დროს შემდეგი კანონზომიერი ტრანსფორმაცია განუცდია: თურქულისთვის უჩვეულო თავკიდური სამი თანხმოვნის თავყრილობა აუცილებელია, გაიყოს ვიწრო ხმოვნის ჩართვით (ჩირდილი); მომხდარა დისტანციური მეტათეზისი რ-სა და ლ-სი (ჩილდირ), რითაც მიღებულია თურქულისათვის ჩვეულებრივი ბგერათა კომპლექსი (ჯიქია, 1950:193). ასეთი სეხნია ტოპონიმები აქვს ტატანისის ჩრდილსა და დიდ ჩრდილს.

მესხეთი მდიდარია ეკლესიებითა და ნაეკლესიარებით. ერთ ასეთ ეკლესიაზე და მისი სახელის ცვლილებებზე მინდა შევანერო ყურადღება. ეს არის ქუმის ეკლესია, რომელსაც პარალელურ ფორმად აქვს გუმის ეკლესია, რომელიც ნაეკლესიარის სახელია. იგი მე ჩავიწერე 1977 წელს კირილუ ალექსის ძე სამსონიძისაგან, რომელიც მაშინ 80 წლისა იყო. 2007 წელს, კირილუ ცოცხალი აღარ არის, სხვასთან „გუმის“ ფორმა ვეღარ დავადასტურე.

დღევანდელი ქუმის ეკლესიის ლოკალიზაცია, ისტორია და სახელის ეტიმოლოგია მოგვცა მკვლევარმა ვ. სამსონიძემ. მანვე დაუკავშირა ვახუშტი ბატონიშვილისეული გუმბათიანი მონასტერი, წნისის ხეობისა, ვუფხისტყაოსნის ეპილოგის მოსე ხონელს, რომელიც ზოგ ხელნაწერში ხომელად არის წარმოდგენილი. „ქუმის (ქომის, იგივე ხომის) ეკლესია მდებარეობს ახალციხიდან ჩრდილოეთით 15-16 კილომეტრის მანძილზე (სამსონიძე, 2000:12)“.

ვ. სამსონიძე ჩამოთვლის იმ ტოპონიმებს, რომლებიც დაკავშირებულია ქომის/ქუმის/ხომის ეკლესიათა: ტატანისი, სვირი, სვირის სატყეოუბანი, ნასოფლარი ტორნისი, წითელი ჯვრის გადასახელები, მოდობილის წყალი, თარვანის წყალი, ხომის წყალი//ხომა//ხომურა. ნასოფლარები. ზემო და ქვემო ხომა, ხომის აბანო. ცალკე გამოყოფს ისეთ სახელებს, რომლებიც აღნიშნავენ, სამსონიძის აზრით, ნამოსახ-

ღარ-ნასოფლარებს: ესენია: „გოგეთუბანი, ცხავერა, დიდი ზღვარი, შოღობილი, საბძელა, კოკოლას ნასახლარი, ორმოების სერი, ჩხერელო, ნასელარი, ავაზანა, ციხისძირი, საქვარია“... (სამსონიძე, 2000:16)

ქუმის/ქომის და ხომის დაკავშირება სრულდება დროებითური ჩანს, რადგან ნასოფლარი ხომა (დიდი და პატარა) საქვარელისართან ახლოს არის. თუ რამ განაპირობა ასეთი ფონეტიკური ცვლილება ჯერ-ჯერობით უცნობია. ყოველ შემთხვევაში ეს ორი სახელი ფაქტია, რომ ერთმანეთს უკავშირდება. ხომის ვ. სამსონიძისეული ეტიმოლოგია დამაჯერებელია. ხომაში გამოიყოფა -ა მაწარმოებელი, ხომი და ხომლი სინონიმებია, როგორც „ვეფხისტყაოსნის“ შესაბამის ადგილზე დაყრდნობით მიუთითებს ავტორი. ხომა ნიშნავს თანაუარსკვლავედს. ადგილს რომ შეიძლებოდა ასეთი რამ შერქმეოდა, ტატანისისა და მეტეორას მაგალითზე უკვე იყო ნაჩვენები.

ჩითახევი - მესხეთის უძველესი ტოპონიმი

ჩითახევის სახელით ორი ობიექტია ცნობილი, რომელთაგან ერთს **ჭითახევი** აქვს პარალელურ ფორმად. ეს არის „მთა მესხეთის ქედის უკიდურეს აღმოსავლეთ ნაწილში. მდინარეების ქვაბისხევის, ლიკანისხევის და ჩითახევის წყალგამყოფზე, სიმაღლე 1446 მეტრი“. ჩითახევის/ჭითახევის მთის სახელი აშკარად ეწოდა ჩითა ხევისაგან. ე.ი. სახელი ერქვა ხეუს და შეერქვა მთას, საიდანაც სათავეს იღებს კედევ ორი ხევი.

მეორე არის სოფელი **ჩითახევი** ბორჯომის რაიონში, ბორჯომის ხეობაში მდინარე მტკვრის მარცხენა მხარეს ზღვის დონიდან 950 მეტრზე. ჩითახევშია მითითებული საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის არქეოლოგიური ბაზა. „სოფელში დგას ქართული ხუროთმოძღვრების ძეგლი მონასტერი („მწვანე მონასტერსაც“ უწოდებდნენ). შემორჩენილია ეკლესია და სამრეკლო. ერთნავეიანი ეკლესია ნაგებია უხეშად გათლილი ქვით.“

ცნობილია, აგრეთვე, ჩითახევის პიდროვლექტროსადგური მდინარე მტკვარზე. იგი ექსპლოატაციაში გადაეცა 1949

წლის დეკემბერში. პიდროელექტროსადგური წლის რეგულირების გარეშე მუშაობს დღემდე.

აშკარაა, რომ ეს სახელი ორ ნაწილად უნდა გაიყოს, კომპოზიტიური წარმომავლობისაა და გამოიყოფა ხევენი და ქართველოს გეოგრაფიულ ნომენკლატურაში ბეჭდის მხარეს ტოპონიმი, რომლის შემადგენლობაში მეორე ნაწილად სწორედ ხევი გვხვდება. აი, ეს სოფლებიც: შარახევი, ზემო და ქვემო შუახევი, ლაკათხევი, ვეძათხევი, კაწალხევი, ვანხევი, ოხერხევი, ბაკურხევი, გრემისხევი, აბანოსხევი (დუშეთის რ-ნი); ზემო და ქვემო შარახევი, დევენაანთხევი, სიმონიანთხევი, ორხევი, მელიასხევი, კვირიასხევი, ბალებისხევი, ქუშხევი (თიანეთის რ-ნი), შუახევი, ზემოხევი (შუახევის რ-ნი); დიდხევი, ისროლისხევი, აწრისხევი (ცხინვალის რ-ნი); აბათხევი (ახალციხის რ-ნი); ძალანთხევი, შშრალხევი (გარდაბნის რ-ნი); ჭობისხევი, ქვაბისხევი, ჩითახევი (ბორჯომის რ-ნი); ნავისხევი, ლომისხევი (ახალგორის რ-ნი); ღარისხევი, წითელხევი (ხარაგაულის რ-ნი); ბაჯიხევი (ონის რ-ნი); წითელხევი (ბაღდათის რ-ნი); ქვემოხევი (საჩხერის რ-ნი) ზემოხევი, იმერხევი (გაგრის რ-ნი); იმერხევი (ქარელის რ-ნი); ბოდბისხევი (სიღნაღის რ-ნი); ფიჭვებისხევი (წაღკის რ-ნი); ფეჭვისხევი, გაღისხევი, პატარა და დიდი მეჯურისხევი (გორის რ-ნი); ბზისხევი (ზნაურის რ-ნი); თექმისხევი, ღაერისხევი (კასპის რ-ნი); კრისხევი (ხაშურის რ-ნი); კისისხევი (თელავის რ-ნი). იმერეთსა და გურიაში ორ სოფელს ყოველგვარი მსახვრელის გარეშე მხოლოდ ხევი ჰქვია სახელად.

ნამოთვლილი ტოპონიმები სოფელთა სახელებია დღევანდელ საქართველოში. ბევრად უფრო მეტია თავად ხევები, რომლებიც, ბუნებრივია, ერთ ნაწილად ხევეს შეიცავენ. ამ მხრივ საინტერესოა ვახუშტის „აღწერა,“ რომლის მიხედვითაც ჩვენს დიდ გეოგრაფს ადგილები აღწერილი აქვს ხევების და ხეობების მიხედვით. ხევებს სახელები შერქმეული აქვთ იმ გეოგრაფიული პუნქტების მიხედვით, რომელთანაც მდინარე იღებს სათავეს ან მისი შესართავია: სოფ. წნისი და წნისის ხევი, სოფ. ზიკილია და ზიკილიის ხევი. ამიტომ ამა თუ იმ ხევის აღწერისას მისსავე მიდამოებში უნდა ვივარაუდოთ ის სოფელი, რომლის სახელსაც ხევი ატარებს. აქედან გამომდინარე, ჩვენთვის საინტერესოა ის ხევები, რომელთაც ვახუშტი აღწერს მესხეთის ტერიტორიაზე: ქვაბისხევი, ხევი ბობნავისა, სლეხისხევი, თიხრევის ხევი, ხოსიოს

ხევი, აბანოს ხევი, ოლდამის ხევი, ბორჯომის ხევი (სხალ-ციხესთან); ლიკანის ხევი, პანტონის ხევი, ტყისსოფლის ხევი, ღრელის ხევი, ცუნქის ხევი, ჭობარეთის ხევი, ინწყორას ხევი, ოშორის ხევი, სუელის ხევი, ასპინძის ხევი, ვაბთუთის ხევი, ვარენთის ხევი, კობტის ხევი, ჭაჭარეთის ხევი, ქარაზმეთის ხევი და სხვ.

ძველ და თანამედროვე ქართულში ხევი და ღელე სინონიმებია. ეს კარგად ჩანს ილია აბულაძის „ძველი ქართული ენის ლექსიკონიდან“, სადაც ხევი განმარტებულია, როგორც „ნალუარევი“, ხეობა, კანტონი, „ღელე“, ხოლო ღელე: „ბარი“, ხევი.

ორივე სახელი, ღელეცა და ხევიც, წყლიან ადგილს გულისხმობს, მაგრამ ისიც შეიძლება, რომ „ვანხმეს ხევი ივი.“ ამასთან ორივე სიტყვისგან ნაწარმოები ზმნები – აღელვებს და ახეუვებს, უეჭველად გულისხმობს წყალს. აღელვება – ღელედ ქცევა, მოვარდნის, გრანდიოზულის შინაარსს შეიცავს, ასევე წყლის „ბლომად მიშვებას კქვია“ დახეუება.

მართალია, მკვეთრი გამოიჯენა ხევისა და ღელისა სიდიდის მიხედვით არ ხერხდება ძველი ქართულის მონაცემების მიხედვით, მაგრამ განსხვავება მაინც ის არის, რომ რაც არ უნდა დიდი იყოს ღელე, ხევი მაინც მასზე დიდია.

ღელეანდელ ქართულში მოხდა ერთგვარი განაწილება ხევისა და ღელისა. ღიხს იქეთ ღელემ ერთგვარი გაბატონებული მდგომარეობა დაიკავა. თუ აღმოსავლეთ საქართველოში პიდრონიშულ ტერმინად ძირითადად ხევი გვხვდება და ღელის ხმარებას შედარებით იშვიათი ხასიათი აქვს, დასავლეთში – პირიქით, ხევი ან იშვიათად იხმარება ან საერთოდ არ იხმარება.

მესხეთი გარდამავალ საფეხურს წარმოადგენს აღმოსავლეთსა და დასავლეთს შორის. სამცხე-ჯავახეთში, ჩვეულებრივ, ხევიც იხმარება და ღელეც. რაიმე განსაკუთრებული სხვაობა მათ შორის არ შეინიშნება.

ამგვარად, ხევი ერთ-ერთი უძველესი და გავრცელებული სიტყვაა ქართულში. ასევე ძველთაძველიც შეიძლება იყოს მისგან ნაწარმოები ტოპონიმური სახელიც და უახლესიც. იგი ცოცხალი, ათასწლეულებს გამოვლილი, სიტყვაა. ასევე ძველი ჩანს ჩითახევიც, რომელიც ორი სიტყვის შეერთების გზით არის მიღებული, ე.ი. არის კომპოზიტი და მისი მეორე ნაწილიც არის ხევი. რა არის პირველი ნაწილი ჩითა?

ჩითაში უნდა აღვადგინოთ ჭითა, რადგან თ-ს გავლენით, ახშილდაციის გზით მხოლოდ ჭ-ს შეუძლო მოეცა ჩ. ეს სიტყვა რომ წით - ძირიდან ყოფილიყო მიღებული, გვეჩვენებოდა ცით - და არა ჩით. ჭით - ფუძე შემონახულია მკერულში და იგი გვაქვს ჭითა სიტყვაში, რაც წითელს ნიშნავს. ჭითა ხევი, როგორც უკვე ითქვა, დადასტურებულია ჩითახევის პარალელურ ფორმად, ქართული საბჭოთა ენციკლოპედიის მიერ, როგორც მთის სახელი.

არნ. ჩიქობავას მიხედვით “მკერულ-ჭანური ჭით - კანონზომიერად შეესატყვისება წით-ს... - ელ” ქართულში დეტერმინანტი - სუფიქსია; ჭანურსა და მკერულში მის ადგილს იჭერს - ა დეტერმინანტი სუფიქსის ნარჩენი” (ჩიქობავა, 1938:285). ე.ი. ქართული წითელი მკერულსა და ჭანურში იყო ჭითაღის სახით. ამ უკანასკნელმა მოგვცა ჭითა, დღევანდელი წითელი მკერულად, ხოლო ჩვენი ჩითა მიღებულია ჭითადან, რადგან ერთი სამეულის წევრებია - ჯ, ჩ, ჭ და თ-ს გავლენით ჭ-ს შეუძლო მოეცა ჩ.

- ელ სუფიქსის შესახებ გამოთქმულია არნ. ჩიქობავასაგან განსხვავებული მოსაზრება, რომ - ელ არის მიმღეობის მაწარმოებელი სუფიქსი სიტყვებში: ყვ-ელ-ი, წით-ელ-ი, ვრც-ელ-ი, ვრძ-ელ-ი, ცხ-ელ-ი, სქ-ელ-ი (ზრქ-ელ-ი), ცხოვ-ელ-ი...

ასევე მიმღეობის მაწარმოებელია მკერულსა და ლაზურში - აღ სუფიქსი, რომელიც შესატყვისია -ელ-ისა, ოღონდ ამ შემთხვევაში ხშირად იკარგება აღ-ის თანხმოვნითი ნაწილი ლ და გერჩება მხოლოდ ხმოვანი -ა, ან მისი ვარიანტები - ე და - უ: ჭით-ა („წითელი“), გირძ-ე („გრძელი“), ჩხ-ე (ცხელი) და სხვა (ფენრიხი, ხარჯველაძე, 2000:187).

ლოგიკურად დგება კითხვა, ვინ დაარქვა და როდის სახელი ჩითახევი ადგილს? გვაქვს თუ არა ამ ტიპის სახელები საქართველოს სხვა კუთხეებში?

წითელი მსაზღვრულად ტოპონიმიაში ბევრგან გვხვდება. პირველ რიგში წითელ მიწიან ადგილს ყველგან წითელმწიბები ან წითლობები ერქმოდა, რაზეც არ შევჩერდებით, რადგან ძალიან შორს მოგვიწევს წასვლა. ჩამოვთვლი მხოლოდ შედარებით მსხვილი ობიექტების, სოფლების, სახელებს: წითელგორა (გურია, კახეთი), წითელშთა (გურია), წითელი წყარო/წითელწყარო, წითელუბანი (ქართლი), წითელი კლდე (მთიულეთი). ბევრ სოფელს შევრქვა წითელი სოფელი, ოღონდ ეს უკვე მე-20 საუკუნეს ეხება და კომუნის-

ტური მმართველობის შედეგია. მასში იდეოლოგიური შენა-
არსი დევს, რაც ისევე ფერთან არის დაკავშირებული.

სახელის ასაკის შესახებ კი შეიძლება ითქვას, რომ ჩი-
თახევი სულ ცოტა სამიათასი წლისა მაინც არის, რადგან
მასში შემონახულია ის პერიოდი, როდესაც მუსხიერის ქვე-
ყველებაში ხდება დიალექტური ცვლილებანი, იხმარება ისე-
თი ლექსიკური ერთეულები, რომლებიც დღეისათვის
გვხვდება როგორც დასავლეთ, ისე აღმოსავლეთ საქართვე-
ლოში. ჩითახევი რომ დარქმეოდა მხოლოდ კოლხის მიერ,
მაშინ ის იტყოდა ჭითა ღალ-ს, რაც სიტყვა-სიტყვით ნიშ-
ნავს წითელ ხევს (დელეს) ისევე, როგორც ეს გვაქვს სა-
მურზაყანოს (გალის რ-ის) ტოპონიმიში, სადაც ჭითა (წი-
თელი) ზედსართავის საშუალებით არის შექმნილი ტოპონი-
მები: ჭითა ახრა („წითელი კლდე“), ჭითა დიხა („წითელი
მიწა“) ჭითა ფონი („წითე-ლი ფონი“) და სხვ. (ცხადია, ჯო-
ჯუა, 2003:211).

ამგვარად, სახელის დამრქმევისათვის ურთნაირად მშობ-
ლიური იყო როგორც ჭითა (წითელი), ისე – ხევი (ღალ).

ჩითახევის გარშემო, როგორც ჩანს, დომინირებდა წითე-
ლი ფერი, მიწის, კლდის, მთის თუ სხვა გეოგრაფიული გა-
რემოს სახით.

დიდი ოჯახები და –უბან კომპონენტთან ანთროპოლოგიკონიგები „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი ღავთრის მიხედვით“

დიდი ოჯახების ხსონა სამცხე-ჯავახეთში დღევანდლამ-
დე აღწევს. ჯერ კიდევ არიან ცოცხალნი ის ადამიანები,
რომელნიც ან თავად მოესწრნენ დიდ ოჯახებს, ან მომ-
სწრისგან აქვთ ინფორმაცია.

მამანემს არაერთხელ უთქვამს, რომ მას ახსოვდა პაპე-
ბის გაყრა და განცდები, რომელიც ამ გაყრას თან ახლდა.
თავად მამა პატარა ყოფილა მაშინ. მეც მახსოვს ჩვენი ოჯა-
ხის გაყრის საკითხი რომ დადგა, მიუხედავად იმისა, რომ
ეს ძირითადად ფორმალურ ხასიათს ატარებდა და გამოწვე-
ული იყო მიწის დაკარგვის შიშით. კოლმეურნეობების
დროს მიწის გარკვეული ფართობის დროებით კერძო სა-

კუთრებაში ქონების უფლება ჰქონდა გლეხს. ეს რაოდენობა იზრდებოდა და მცირდებოდა სხვადასხვა დროს. ხეებს ოჯახსაც მე-20 საუკუნის 60-იანი წლების დასაწყისში დაუდგა ისეთი დრო, რომ თუ პაპა-ბებია და დედ-მამა კომლუბად არ დაეწვრებოდნენ, კარგავდნენ მიწას მანეთის მართლაც მხოლოდ „დაწერა“ იყო ეს და მეტი არაფერი. ხეები ოჯახი მუდამ ერთად ცხოვრობდა, მაგრამ ეს „დაწერაც“ მძიმე იყო მამანემისათვის და პაპანემისათვის. მამანემის მაშინდელი ნათქვამი მახსოვს: „სად გამოვეყო თავი, როგორ ვთქვა, რომ დედანემსა და მამანემს გავუყარე და ცალკე კომლი ვარ - მუთქი“.

„გათყარნენო და სირცხვილათ მიაჩნდათ. ვისმე რო სახლიდან ქალი გაქცეოდა, ისეთი დიდი სირცხვილი არ იყო, როგორც გაყრა, უნდა წასულიყავი იოლათ“ - ამბობს დიდი ოჯახის მომსწრე, კოთელიის მკვიდრი, 84 წლის ვახილ ხუციშვილი.

დიდი ოჯახების შენარჩუნებას, გარდა სოციალ-ეკონომიკური საფუძვლისა, მორალური საფუძველიც ჰქონდა.

როგორც ჩანს, გაყრა მტკივნეული იყო არა მხოლოდ მესხეთში, ეს ბუნებრივიც არის, რადგან ადამიანთა, სისხლით ნათესავთა, ერთი გვარის ხალხის თანაცხოვრება თითქმის ნახევარი საუკუნის და შეიძლება მეტის მანძილზეც ადვილი დასათმობი არ იყო. თუნდაც ეს სისხლ-ხორცში გამჯდარი აღზრდა და ვალდებულება კვლავ ერთად ყოფნისკენ უბიძგებდა გვარის თითოეულ წევრს, თუმცა რეალობა სხვა იყო და ოჯახიც, გვარიც უსასრულოდ ვერ გაიზრდებოდა.

მე-19 საუკუნის ბოლოს ბ. ნიჭარაძე საუბრობს იმაზე, რომ სვანებს გაყრა არ უყვართ: „როცა ოჯახის წევრები გაიყრებიანო, ამბობენ სვანები, მაშინ მათს კერიაზე - ცუცხლზე წყალი ესხმებაო, ვ.ი. ოჯახი ქრებაო“. უდავოა, რომ ხალხის მიერ მოცემული ამგვარი ახსნა მხოლოდ წინაპართაგან მიღებული წესების შენარჩუნების სურვილია და თანამედროვე მდგომარეობით მისი გამართლება“ (ხარაძე, 1939:6).

დიდი ოჯახი იყო ძლიერების ნიშანი. იმავე ვ. ხუციშვილის მიხედვით „დიდი ოჯახი ჰყავდათ ანანიენტ (ანანიაშვილები). ანანიენტთი ერთი კაცი იყო, ლუკაი ერქვა. ლუკას შვილები იყვნენ ოთხნი, ოთხივე დააქორწილა და ოთხივე

ერთ დიდ დარბაზში ცხოვრობდნენ. ოთხი ძმა თავი შეიღებოდა
ერთ დიდ დარბაზში. იმისი ჩამომავალი დღესაც არი დიდი
ოჯალი. იტყოდნენ, რო კოთელიაშიო სუფთა დიკის პურსაო
ანანიენი შკანდნენო. ეს იმას ნიშნანდა, რო კარგი ოჯალი
იყო და მოსავალი დიდი ჰქონდათ. დიკა ნაკლემოსელია,
ქერი და შემოდგომის პური, დოღოს პური უფრო უხემოსა-
ლიანია. ე.ი. იმ ნაკლემოსავლიან პურ რამდენათ კარგათ
ამუშავებდნენ, რომ ის დიდი ოჯალი დიკის პურ შკამდნენო“.

ინფორმატორის სიტყვით ანანიენთ ოჯახი, რომელსაც
ბავშვობაში ის მოესწრო, 40 სულისაგან შედგებოდა. მეოცე
საუკუნისათვის იყო ეს რიცხვი დიდი, თორემ მანამდე კიდევ
უფრო ბევრნი ცხოვრობდნენ, რაც აყენებდა პირველ რიგში
საცხოვრისის საკითხს. მესხეთში, ისევე, როგორც მთელ აღ-
მოსავლეთში, ძირითადად დიდი ოჯახების საცხოვრებლად
მიწური დარბაზები იყო გამოყენებული.

მე მოვესწარი ამ დარბაზებს, გამითენებია იქ ღამე და
წარმომიდგენია, როგორა გაჭირვებით ეტეოდა მესხური დი-
დი ოჯახი ასეთ პირობებში. „გასავალი იყო პატარაი, იქით
დარბაზი, ტახტი ჰქონდათ გამართული. ერთი ძმისა ბავშვი,
ცოლ-ქმარი ერთ გვერდზე, მეორის – მეორე გვერდზე, მესა-
მეც იწვა და დედამისი, ბებიას ერთ-ერთი შვილის ბავშვი
გვერდზე ეწვინა“ (ვ. ხუციშვილი).

დიდ ოჯახში ადამიანის ნებისმიერი პიროვნული ინიცია-
ტივა ემორჩილებოდა ოჯახურ წესრიგს: „ოთხი ძმის ბავ-
შვია, ტირილი უნდა, ადგომა უნდა, დაწოლა უნდა, გარეთ
გასვლა უნდა ... როგორი წესრიგი იყო, როგორი წესრიგი,
ეს დიდი ამბავია...“ (ვ. ხუციშვილი).

მითუმეტეს თუ ოჯახის სულთა რაოდენობა კიდევ უფრო
მეტი იყო. 1924 წელს გ. ჩიტაია მესხეთში მოგზაურობის
დღიურში წერს: „არაღში ჩვენ ვნახეთ დღეს უკვე დაზიანე-
ბული დარბაზი, რომელშიც ას სულამდე (ბავშვებიანად)
ოჯახის წევრს უცხოვრია, ორი ძმის ნაშიერს (ჩიტაია,
2001:213).

მე-19 საუკუნის მეორე ნახევარში აქტუალური იყო დიდი
ოჯახის თემა. 1889 წ. ნ. აბაზაძე მოგვითხრობს: „ქართული
დიდი ოჯახი წარმოადგენს ცოლ-ქმართა გაერთიანებას,
რომლებიც გაერთიანებულნი არიან აგნატიკური ნათესაო-
ბით და ცხოვრობენ ერთ საერთო სახლში – დარბაზში. აგ-
ნატების რაოდენობა ოჯახში ხშირად 30-50 სულამდე აღწევ-

და, ხოლო წინათ 100-მდე ადიოდა“ (ხარაძე, 1939:52). ასე იყო საქართველოს ყველა კუთხეში, მაგალითად „გაუყოფელი აჭარული ოჯახი მრავალრიცხოვნობით ხასიათდებოდა“ (მეჭიაია, 1974:23).

ის, რაც მე-19 საუკუნის 80-იან წლებში სვანეთში დასრულდა ნაშთის სახით, ე.ი. 100 კაციანი ოჯახი, ამბად იცნობენ მე-20 საუკუნის დასაწყისის მესხეთში ფაქტი იყო, ხოლო ჯაბახეთში მე-20 საუკუნის 40-იან წლებამდე მოაღწია 40-50 კაციანმა ოჯახმა.

„სამწუხაროდ დროთა სრბოლის მანძილზე დიდი ოჯახების დარღვევისა გამო პატარ-პატარა ერთეულებად, დარბაზები წევრთა შორის განაწილებული აღმოჩნდა, რომელთაც საჭიროების მიხედვით ესა თუ ის შეეკეთება მოუხდენიათ მათ ხვედრ ნაწილებში. ამის გამო მთლიანი მიწის დარბაზის პოვნა აქ უკვე შეუძლებელია“ (ჩიტიან, 2001:213).

დარბაზი ვრცელ ტერიტორიას მოიცავდა, რომლის სამი ნაწილი მიწის ქვეშ იყო მოქცეული და მხოლოდ გარეთ გამოხსავლელი კარი იყო მე-4 კედელზე. პაერს კი ვრდოდან დებულობდნენ.

„დარბაზის ტიპის სახლი მიწის ისეთ კომპლექსს წარმოადგენს, რომელიც შედგება საკუთრივ დარბაზის (აღამიანის საცხოვრებელი ნაწილი), ბაის, საკუჭნაოს, ბოსლის, საბძელის და საფურნესაგან.

გარდა ამისა ამ კომპლექსს ახლავს აგრეთვე კარაპანი, სადაც მოწყობილია პამბარი, საკოდე, ხარძიე. მთლიანად სახლის ეს კომპლექსი შერწყმულია მესხის პრიმიტიულ მეურნეობასთან... ამასთანავე ასეთი კომპლექსი დიდი გვაროვნული ოჯახისათვის თავისის სიდიდით ხელსაყრელ ნაგებობას წარმოადგენდა.“ (ჩიტიან, 2001:219).

მოწესრიგებულობას ხელმძღვანელობა და გაძლიერდა სტირდებოდა. რადგან პიროვნების ინტერესი ნულამდე იყო დაეკანინილი, დიდ ოჯახს მართავდა მამასახლისი. ასეთი ოჯახის რამდენიმე მაგალითს მოვიყვანთ: „ბოლო დრომდე შემონახული იყო დიდი ოჯახი, რომლის მოძრავე და უძრავი ქონება საერთო საკუთრებას წარმოადგენდა. ჯერ კიდევ 1922 წელს სოფელ არალში ცხოვრობდა დიდი ოჯახი, რომელიც ოთხმოც სულს შეადგენდა. ასეთი ოჯახის უფროსად, მამასახლისად ირჩევდნენ ყველაზე უფრო გამჭრიახსა და გამრჯეს. ქალთა შორის დიასახლისს. ისინი ანაწილებ-

დნენ და მეთვალყურეობდნენ ოჯახის წევრთა საქმიანობას“ (ჩიტაია, 2001: 223).

ეკლავ ანანიენტ დიდ ოჯახს დაეუბრუნდეთ, რადგან ჩვენი ინფორმატორი ცოცხალი მოწმე და მომწმე უფროსის სიტყვა იყო ყველაფერი. უფროსი ეჭვს უწოდებდა უფროსი ძმა იყო და უშვილო იყო. ვინც იყვნენ სუ თავისი ძმის ცოლი, შვილები და ბავშვები და ეს კაცი როგორც კარნახობდა, ისე მიდიოდა საქმე: „შენ საქონელში წახვალ, შენ მეხრეთ წახვალ, ის ყანა'ნა მოეხნათ, ის'ნა მოვითბოთ... მერე შემოვიდა ბოლშევიკები, კოლექტივიზაცია... ცალკე ცალკე წავიდა ყველა“ (ვ. ხუციშვილი).

მამასახლისის დიდმამასაც ეტყოდნენ (შდრ. მესხეთში გავრცელებული გვარი დიდმამიშვილი). იყო შემთხვევები, როდესაც დიდმამა იყო არა მხოლოდ კონკრეტული ოჯახის მამასახლისი, ხელმძღვანელი, არამედ თავისი ავტორიტეტის წყალობით სოფლის წინამძღოლიც გახდებოდა ხოლმე.

1905 წლის აჯანყების შემდეგ სოფ. ერკოტას ყაზახები ჩაუსახლეს. მოთავეს ეძებდნენ. მათთან ვერავინ გაბუღა მისვლა დაჭერის შიშით. ყვრათლიენტ დიდმამა პეტრე მივიდა ყაზახებთან, მოახერხა მოლაპარაკება, ცხვარი, ქერი მიართვა სოფლისაგან და დროზე ადრე გაისტუმრა არასასურველი სტუმრები. მისი შთამომავალი გვიყვება მე-20 საუკუნის 80-იან წლებში: „ადგა, გამოვიდა ყაზახებიდან პაპანში, ბერიკაცი და ჩამოვიდა, ქვევით მოდის. ეს გიორგიც მოდის ზეით, ვჰ, ცეტი!“

– ხად მიხვალ ბიჭო და არსად დიდმამა – დიდმამას უძახით – არსად მივდივარ დიდმამა, არსად“ (მარინე ბერიძე, 2005:410).

პეტრე ცეტი გიორგის დიდმამაც იყო, რადგან ის სასოფლო საქმეზე მოელაპარაკა მოსულთ. ის უკვე სოფელს თაობდა.

მამასახლისად, დიდმამად ძირითადად უფროსი ძმა დგებოდა, თუმცა ბევრი რამ იყო დამოკიდებული მის ან მისი ძმების შესაძლებლობებზე.

დიდმამის მორჩილება ხდებოდა უსიტყვოდ. წინააღმდეგობა და შელაპარაკება გამორიცხული იყო.

ოჯახის უფროსი დიდმამა მოკვდა. ძმებმა გადაწყვიტეს მათში ყველაზე ჭკვიანი და გონიერი უმცროსი ძმა აერჩიათ,

მაგრამ ეს უკანასკნელი წინააღმდეგი იყო, ვაი თუ უმცროსობის გამო არ დამოჯერონ და ხალხში არ მომეჭრას თავიო. ძალიან რომ სთხოვეს, - „კარგო, დათანხმდა ეს ბიჭი, წავედით და ოთხპეტიკარიანი ყანა რომ გვაქვს, იმთავითვე წავედით (ტყინტი პური, მარტო თივად გაშინდებოდა) მეტი არაფრად!) ისეთი ყანაა, ისეთი ყანაა, ცხენი ვერ გაატყენებს - ათპეტიკარიანი ხორბალი!

ადგნენ უსიტყვოდ, დაედგნენ ამ ყანას და მომკეს. სოფელს უთქვამს - აკოფაშვილები გაგიჟებულან, ტყინტი პურს თიბავენ, ხელი როგორ მისდით, როგორ იმეტებენო!

- წადით თქვენს ოჯახებს მიხედეთ, პასუხოზდნენ გაკვირვებულ თანასოფლელებს აკოფაშვილები და მთელი წლის სარჩოს დაუნახებლად ანადგურებდნენ.

- ახლა კი ვიცო, ძალა ექნება ჩემს სიტყვასო, უთქვამს ახალგაზრდა დიდმამას“ (მარინე ბერიძე, 2005 წ. გვ. 90).

პიროვნული თვისებების მიხედვით ოჯახებში დიდმამის არჩევა მხოლოდ შესხეთისათვის არ იყო დამახასიათებელი. მაგალითად, სვანეთში „სამხუბის სათავეში უხუცესი წევრის, ხოლო ზოგიერთ შემთხვევაში სხვებზე მეტად შეგნებული (და არა უპიკველად უხუცესი) პირის დაყენება წარმოადგენდა სამხუბის მმართველობის დამახასიათებელ თვისებას“ (ხარაძე, 1919:25)

ეს პრინციპი დამახასიათებელი იყო საქარველოს სხვა კუთხეებისთვისაც. აჭარაში უფროსობა ასაკობრივ პრინციპზე იყო აგებული. „მაგრამ თუ თავი ვეღარ მიყვებოდა ახალი ცხოვრების მოთხოვნებს, თმობდა უფროსობას მასზე უნარიანი ძმისა თუ შვილის სასარგებლოდ“ (მექაია, 1974:24)

მართალია, დიდ ოჯახებზე ჩვენს საისტორიო წყაროებში ბევრი რამ არ იძენება, მაგრამ საინტერესოდ გვეჩვენება „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დაუთრის“ მონაცემები. კომლთა აღწერის დროს მოხელე როდესაც ოჯახის თავებს ჩამოთვლის, ხშირად მიუთითებს ერთი ოჯახიდან არა ერთ უფროსს, არამედ რამდენიმეს.

„გონა გულიას ძე
ერეკლე ძმა მისი
გრიგოლ ძმა მისი
ვარძელ ძე მისი“ (ჯიქია, 1942:153)

გოგინა გულიას ძე ოჯახის უფროსი ჩანს, ხოლო ორი ძმა: ერეკლე, გრიგოლი და ერთიც შვილი - ვარძელი შრო-

მისუნარიანი მამაკაცები არიან. გადასახადზე პასუხს ოჯახის უფროსი აგებს, რადგან მთავარი ორიენტორი — ოჯახის უფროსი, ის, ჩანს, ასევე უფროსია ასაკითაც ყველაზე.

ოჯახის უფროსის გარდა საქალებო საქმეს უფროსი დედა ან დიდი დედა უძღვებოდა. ხშირ შემთხვევაში იყო დიდმამის ცოლი. „თუ ფროსი ძმა არ ვარგოდან, ცოლი, ქალი, დედა კარგი იქნებოდა. მე გამიგონია, ვარევენში, ბასილა იყო ბაღახაძე, უმცროსი ძმა იყო და იმას კიდევ ორი ძმა ჰყავდა. იმით ცოლებ, ცხვარ რო მოსწველიდნენ, ეს უმცროსი ძმის ცოლი გაუძღვებოდა და წაადლებინებდა რძეს ჭდისთვის, იმ თავის შილებს. მიიყვანდა იქა, ისევ სახლში მოუყვანდა, თითონ თავზე ადგა, რძეს არ ზიდენდა. ისინი ეტკოდნენ: ჩვენ აქ ბატონივით გვადგიხარ, წავგიყვან, მოგვიყვან... მაგრამ იმ ქალის სიტყვა იყო, ვერაფერ იზამდნენ, სიტყვას ასრულებდნენ“ (ვ. ხუციშვილი).

დიდ აჭარულ ოჯახს ერთად მართავდნენ ოჯახის „თავი“ და უფროსი ქალი, რომელიც იყო ასაკით უფროსი — დედა ან უფროსი რძალი. ისინი „შეთანხმებით წვეტდნენ ყველა საკითხს, მათ შორის მიწისა და საქონლის ყიდვა-გაყიდვის, ქორწინების, განქორწინების და გაყოფის საკითხებს დაკავშირებულს ოჯახის ეკონომიურ, მეურნეობრივ, მორალურ და სხვა მხარეებთან“ (ბექაია, 1974:24)

გარდა საერთო-საოჯახო საქმიანობისა, უფროს ქალს ემორჩილებოდნენ ქალ-რძალნი. მისი ნებართვის გარეშე ოჯახის სხვა ქალებს რაიმე მნიშვნელოვანი საოჯახო საქმის წამოწყების უფლებაც არ ჰქონდა. (ბექაია, 1974:26).

ბევრად უფრო მკაცრ, მოწესრიგებულ ფორმებში ეხედუბით ანალოგიურ შემთხვევებს სვანეთში, სადაც ოჯახს უფროსი მამაკაცის გარდა უფროსი ქალიც განაგებდა, რომელიც ხშირად ცოლი იყო მახშვისა. „ზოგჯერ მაინც შესაძლებელი ხდებოდა ამ წესის დარღვევა და ქალი ცალკეულ შემთხვევაში ქმრის სიცოცხლეშიც კი და, ზოგჯერ, ვაჟაცი შვილის ყოლის დროსაც თავის მეტი სიმამაცისა და გონიერების გამო ოჯახის უფროსი ხდებოდა“ (ხარაძე, 1939:49).

ასეთი გამოჩენილი ქალები ისევე უძებდნენ სათავეს ჯერ შტოგვარებსა და შემდეგ გვარებს, როგორც მამაკაცები. ამ გზით გვაქვს მიღებული გვარები: თამარაძე, თამარაშვილი, ჟუჟუნაძე, ჟუჟუნაშვილი, ნათენაძე (←ნათელაძე), ნათელაშვილი, მარგალიტაძე, მარგალიტაშვილი და სხვა.

დიდ ოჯახებში ცხოვრობდა ერთი გვარის ხალხი, ეს იყო მთავარი პრინციპი დიდი ოჯახისა. გვარს უფრო ხილდებოდნენ, ამიტომაც იყო, რომ თუ ახალგაზრდა რძალი დაქვრივდებოდა, მას ქმრის ოჯახი ათხოვებდა და მკურნალებდა. მზითვესაც ატანდა თან, ოღონდ შვილები მამისეულ ოჯახში რჩებოდნენ.

ქართული გვარის ჩამოყალიბების პრობლემასთან პრინციპული კავშირი აქვს დიდი ოჯახების ტრადიციას. გვარსახელი არის ის მემკვიდრეობითი სახელი, რომელიც „სულ ცოტა ხაში თაობის განმავლობაში მაინც გადაეცემა თაობიდან თაობას“ (თოფნიშვილი, 1997:5).

დიდ ოჯახებში ხშირად ხაში თაობა ცხოვრობდა, ამიტომ სულ მცირე ერთი დიდი ოჯახის ფარგლებში გარანტირებული იყო ერთი გვარის არსებობა, ხოლო შემდეგ ხდებოდა შტოგვარების შექმნა, რომელიც შეიძლება ახალი გვარის სათავედ გამხდარიყო, მაგრამ დიდი გვარი თავის არსებობას აგრძელებდა. თუ აქამდე ერთი გვარი ერთი დიდი ოჯახის, ერთი ჭერის ქვეშ ცხოვრობდა, გაყრის შემდეგ მათი ნათესაობა, თუ ახალი გვარი შეიქმნებოდა, ერთი მთავარი ნიშნით ვგზოვამით გრძელდებოდა. არ შეიძლებოდა ერთი გვარის შეგნით ქორწინება.

მეტგვარი, თუ ის ახალ გვარად არ ყალიბდებოდა, მხოლოდ შინა, თუნდაც დიდი ოჯახის ფარგლებში, ხოლო გაყრის შემდეგ, გარე დიფერენციაციის საშუალება იყო.

„გვარი დიდი სოციალური ერთეულის, რამდენიმე ათეული და ხშირად ასეული ოჯახის სახელწოდებაა. სახელწოდება იმ სოციალური ორგანიზმისა (ერთეულისა), რომელიც თავიანთი გვარის წარმომავლობის ერთი პიროვნებიდან ანგარიშობენ და აქვთ თვითშეგნება ნათესაობის შესახებ“ (თოფნიშვილი, 1997:9).

დიდი ოჯახი დამოკიდებული იყო დიდ დარბაზებზე, საცხოვრებელზე ხოლო დიდი ოჯახის დაყოფა სათავეს უდებს შტოგვარების წარმოქმნას, შტოგვარებს კი პირდაპირ უკავშირდება ტოპონიმია, ადგილი, რომლის სახელიც ერთი გვარის ხალხით დასახლებას აღნიშნავს.

ამგვარად, გვართან და ოჯახთან არის მჭიდროდ დაკავშირებული ორონიმები, რომელნიც საკუთარი სახელებიდან მოდის და თავდაპირველად ერთი გვარით იყო დასახლებული.

„გვაროვნული დასახლების სამაგალითო მხარე ქართულ საისტორიო ლიტერატურაში დასახელებულია მთრულეთი, სადაც პირწმინდად ერთი გვარის მოსახლეობით/გაშენებული სოფელი დღესაც მრავალგანააქვეყნებულია, ამათ გვერდით უმრავლეს შემთხვევაში სუფიქსები [ფხვრ] ამ მეტი გვართაა დასახლებული; ამასთან ზოგიერთი ამ სოფლად მოსახლე რომელიმე გვართაგანის სახელით იწოდება. მთრულეთის ტიპური სოფელი ბეგოთკარი/ბეგონი ორი გვართით - ბეგოიძითა და ზაქაიძით არის დასახლებული. ასეთ მდგომარეობაში სოფლის სახელის მიხედვით ირკვევა, თუ რომელი გვარია ამ სოფლის პირველი მოსახლე. ბეგოიძეთა პირველ ბეგოთკარელობას არა მარტო სოფლის სახელი მოწმობს, არამედ ისიც, რომ სოფლის შინა სალოცავი ხატი ბეგოთ ეკუთვნის“ (კყონია, 1955:13).

ადგილის სახელდების ეს უძველესი ფორმა გვარის მონოგენურობასთან არის დაკავშირებული, კარგად ჩანს, რომ ბეგოიძეებით დასახლებული სოფელი არ ნიშნავს პატარა სოფელს. სოფლის სიდიდე-სიპატარავე არ არის დამოკიდებული ბევრ გვარზე. ტოპონიმებში დადასტურებული ანთროპონიმები მიუთითებს გზას, რომელიც გაიარა სახელმა ანთროპონიმობიდან ტოპონიმობამდე.

„მთრულეთში თითქმის ყველა გვარ-სახელი ადგილობრივი წარმოდგენით წინაპრის სახელიდანაა წარმოებული. გვარსახელების წარმოშობის მთრულთაგან ამგვარ გააზრებას მხარს უჭერს მთრულურ გვართა სახელების მამაკაცთა სახელებისაგან წარმოება: ბეგა-ბეგონი-ბეგოიძე“ (კყონია, 1955:14).

- კარ შემადგენლიანი ანთროპოონიმები, რომელიც მონოგენური გვართით არის მიღებული, გულისხმობს უპკველად საცხოვრებელ სახლს და მის „კარს“. ზოგიერთმა მათგანმა იცვალა -კარ კომპონენტი და ეს რეალურად დიდი ოჯახების მოშლასთანაც შეიძლება იყოს დაკავშირებული. ზოგიერთ ამ ტიპის დასახლებაში შეიძლება სახელდების საფუძველი - გვარები აღარც კი იყოს ამ სოფელში დღეს ან შეიძლება დაემატოს სხვა გვარის წარმომადგენელი, მაგრამ ონიმიზაციის პერიოდის ანთროპონიმი რჩება ანთროპოონიკონიმიური წარმოშობის ტოპონიმის შემადგენლობაში. არის შემთხვევა, როდესაც ანთროპოონიკონიმიური წარმოშობის სახელი მთლიანად შეიცვლება. ამ დროს რჩება იგი რო-

გორც ტოპონიმის ისტორიის გარკვეული პერიოდი. „დეკანა-
ანთკარი (დღევანდელი დეკანაანთხევი). XVIII ს-ის პირველ
მეოთხედში ორი კომლი დეკანაშვილი კვლავ მკვიდრობდა.
უფრო ადრინდელი, XVI ს-ის II ნახევრის ერთ-ერთ მკვიდრად
კათალიკოსმა დვთაების ტაძარს ერწოში განუცხადებდა დეკანა-
ანთკარისა და იქ მოსახლე დეკანაშვილთა წყალობა. ნადირა-
ანთკარი - (დღევანდელი ხევსურთსოფელი), მკვიდრობდნენ
ნადირაშვილები. ბერაკაანთკარი (მკვიდრობდნენ ბერაკაშვი-
ლები) (თოფჩიშვილი, 1997:23)“.

როდესაც - კარ შემადგენლობიანი სახელი ერქმევა ად-
გილს, ასახსნელი და გასარკვევი არაფერია. -კარი საზ-
ღერულია და ანთროპოლიკონიმის წარმოქმნა გამჭვირვალე
სურათს გვაძლევს. ვფიქრობთ, უძველეს დიდ ოჯახებთან და
მათგან შემდეგ შტოგვართა გამოყოფის საფუძველზე მიღე-
ბულ მიკრო ანთროპოლიკონიმს უკავშირდება ბასილ ზარ-
ზმელს „სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრების“ მაგალითი. აუ-
ტორი წერს: „და ვითარცა შთამოვიდეს დასასრულსა მას
ჰვეისასა, რომელ არს უცყება, მოვიდეს ადგილსა ძინძედ სა-
ხელდებულსა“... (ვანნაძე, 1975:156). უზგუს ჰვეი, რომელიც
ძინძესთან ახლოს მდებარეობდა, შემდეგ იქცა უზგუსუბნად.
დღეს ძინძე აღარ გვხვდება, მაგრამ 1930 წელს ეს სახელი
და ადგილი დააფიქსირა ს. ჯიქიამ. იმ დროისათვის ძინძეში
1 კომლი ცხოვრობდა (ჯიქია, 1958:101), ხოლო დავთრის შედ-
გენის დროს 1595 წელს 16 კომლს უცხოვრია. ძინძესთან
არის დაკავშირებული და მისი უბნობის გამო დარქმევია
უზგუსუბანი სოფელს და ყოფილა ამ სოფლის კიდევ ერთი
ადგილი, აგრეთვე უბანი ძინძისა, რომელსაც მე-16 საუკუნე-
ში რქმევია ნათენათუბანი (ჯიქია, 1958:101).

ძინძე არის ანთროპოლიკონიმი, ანთროპონიმი, რომელიც
ყოველგვარი მაწარმოებლის გარეშე ერქმევა ადგილს სახე-
ლად.

„სამცხეში გვქონდა და არის სოფელი მინაძე, რომელიც
თავის დროზე მინაძეებით იყო დასახლებული“ (თოფჩიშვი-
ლი, 1997:25).

მინაძისა და ძინძის გარდა ს. ჯიქიას მიხედვით, სამცხე-
ჯავახეთში გვქონდა ანთროპოლიკონიმები: ჯუჯულაძე, ჭიდა-
ლაძე, ღონღაძე, საღრაძე, ოხიძე, მელქუაძე, კობაძე.

ძინძე არის ერთ-ერთი ყველაზე ძველი ფიქსირებული ან-
თროპოლიკონიმი ქართულ ონომასტიკაში. ამ გვარის ხალ-
ხით იყო თავიდან დასახლებული სოფელი. ეს კი იმასაც
ნიშნავს, რომ დიდი ოჯახების ტრადიცია, რომელიც უძვე-
ლესია და მჭიდროდ არის გვარის, როგორც სოციალური
ფუნქციის პირობებთან დაკავშირებული, შესაბამის ანაზღაურ-
პოულობს ტოპონიმიში.

ვიდრე განდებოდა ბევრთ კარი, ან ბეგოძეები, ან ბე-
გონი, შესაბამისად უნდა გვეჩინოდა ბეგოძე ან ბეგოძე არა
მარტო იმ დიდი ოჯახის აღსანიშნავად, არამედ თვით და-
სახლებული პუნქტის სახელადაც. უბრალოდ შესაბამისი
დროის წყაროთა ჩვენებანი ჩვენამდე არ არის მოღწეული.
„სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრების“ მიხედვით IX საუკუნეში
ფაქტია მონოგენური გვარი და მისგან დასახლებული სოფე-
ლი. გვართა, დიდსახლთა, დიდ ოჯახთა გაყოფა შესაბამი-
სად სათავეს უდებდა შტოგვარებს და უბნებს, კარებს, გვა-
რის მრავლობით რიცხვში და სხვა. ისევე, როგორც ძინძეთა
უძველესი გვარის წარმომადგენლებმა დაუდეს სათავე უბ-
ნუძეებს და ნათენაძეებს (ჯიქია), რომლებმაც შექმნეს ცალ-
კმ დასახლებანი ნათენათუბანი და უტყუსუბანი.

ანთროპონიმიისა და ტოპონიმიის ამ უძველეს ტრადიცია-
ზე მიუთითა აღ. ლლონტი: „მწიგნობრობის წყაროთა მი-
ხედვით შეგვიძლია თვალი მივადევნოთ ქართული გვარების
განვითარების ისტორიას გრძელ მანძილზე. ჩვენს ხელთ არ-
სებული მასალა მოწმობს არა მარტო გვაროვნულ სახელთა
დიდ ტრადიციას, არამედ ქვეგვართა, გვარების განშტოება-
თა, რაც ტოპონიმიასაც უკავშირდება, უძველეს ტრადიციას
(ლლონტი, 1986:48)“.

დიდი ოჯახების გაურა, დაყოფა მცირე ოჯახებად, რომ-
ლებიც მომავალში ახალ დიდ ოჯახებს ქმნიდნენ, როგორც
ითქვა, მჭიდროდ იყო დაკავშირებული ონომასტიკასთან.
ეკრძოდ ახალი გვარების წარმოქმნასთან და ახალი ადგი-
ლის სახელების წარმოქმნასთან. სოფელში ყველა ოჯახი
არ იყო დიდი. ამ ტიპის ოჯახები გამორჩეულები იყვნენ,
ამიტომ არც ახალი გვარები იქმნებოდა უსასრულოდ და
არც ახალი სახელები.

„მიკროდასახლება, ჩვეულებრივ, წარმოიქმნებოდა სის-
ხლის ნათესაობის საფუძველზე, განამტკიცებდა სოციალ-
კონომიკური და ტერიტორიულ ერთიანობას. დასახლება და

მის გარშემო მდებარე თუნდაც მცირე ტერიტორია ითვლება
ბოდა გარკვეული საგვარეულო კოლექტივის კუთვნილებად
(ცხადაია, 2000:36)“.

მე-16 საუკუნეში სამცხე-ჯავახეთში განსაკუთრებით
პროდუქტული იყო ისეთი კომპოზიტური ანთროპოგენური
ბი, რომელთა შემადგენლობაში გვექონდა –უბანი: აბასთუმა-
ნი (←აბაზანთუბანი), ალათუბანი, არჩათუბანი, გორგეთუბა-
ნი, ბერეკათუბანი, გელათუბანი (გელაანთუბანი), გოგეთუბა-
ნი, გოგოსუბანი, გომარლისუბანი, გორგეთუბანი, ხაჩათუბა-
ნი, გულუსუბანი, დავითასუბანი, ვარდისუბანი, ალიასუბანი,
ზედუბანი, ზეუბანი (წინუბანი), ზიქეთუბანი, თევდორათუბა-
ნი, ანანკათუბანი, კალთუბანი (გელთუბანი), კალოუბანი, კა-
ხათუბანი, კიშოთესუბანი, კურდღელათუბანი, ლაღათუბანი,
ლომსათუბანი, მალაჩათუბანი, მარცვაღათუბანი, მახარათუ-
ბანი, მახლათუბანი, მელქუათუბანი, მემშვიდღეთუბანი, მთი-
სუბანი, მასხარაანთუბანი, მოლარათუბანი, მჭედლისუბანი,
ნათენათუბანი, ნახუცართუბანი, პეტუბანი (მღრ. პეტაშენი),
სამსონასუბანი, სუმუხთუბანი (სომეხთუბანი), უბანი (სოფე-
ლია! – მ.ბ.) უკანაუბანი, უტყუსუბანი, ფაფარიუბანი, ღვთი-
სუბანი, ღორთუბანი, ღოღათუბანი, ყარათუბანი, ყარაღათუ-
ბანი, ყურათუბანი, შოღლათუბანი (შუღლათუბანი), შუათუ-
ბანი, ცირეკაანთუბანი, წამალაუბანი (წამალათუბანი), წარ-
ბასთუბანი, წინუბანი, წმინდაუბანი, ჯაჯანათუბანი (ჭაჭან-
თუბანი), ჭორაუბანი, ჭუვათუბანი.

-უბან შემადგენლიანი საკუთარი სახელები ამოღებულია
ს. ჯიქიას „გურჯისტანის ვილაიუთის დიდი დავთრიდან“ (ტ.
III, 1958). ისინი, ძირითადად მე-16 საუკუნეში უკვე ჩამოყა-
ლიბებული სოფლებია, თავისი მოსახლეობით. ზოგი კი ჯერ
ჯიდვე უბანია მხოლოდ.

ბუზმარეთი დიდი სოფელი იყო – ზემო, ქვემო, შუა, ნა-
პიესაც მისი სახელი ვრცეა, ამიტომ მას ჰქონდა თავისი უბ-
ნები, კერძოდ, ჭოჭოყეთი და ბაღრატათუბანი (←ბაგრატა-
თუბანი) (ჯიქია, 1958:299), რომლებიც, რა თქმა უნდა, ცალკე
დასახლება იყო.

მათი ონიმიზაცია იმავე დიდ ოჯახთა განაყოფის საფუძ-
ველზე მიღებული ჩანს. ბაგრატათუბაში ბაგრატაძეები, ბაგ-
რატაანნი თუ ბაგრატასანები ცხოვრობდნენ, ხოლო ჭოჭო-
ეთში – ჭოჭოანები, ჭოჭოძეები, თუ ჭოჭოსანები. –ეთ სუფიქ-

სი არა იშვიათად აფორმებდა საკუთარი სახელისაგან ნაწარმოებ ტოპონიმებს ასე, რომ ამ შემთხვევაში - ერთ სუფიქსი, ტოპომაწარმოებელი, ცვლის -უბან კომპონენტს. მართალია, სოფლად არის მოხსენიებული „დავთარქი“ ვერჯალთუბანი და ნასოფლარად ქცეულა, მაგრამ აშუაგრად ქრონოლოგიულ დასრულებული არ არის ონიმიზაცია, რადგან იგი მითითებულია მეზობელ სოფლებთან „წყორძასა და ურაველს შორის“ (ჯიქია, 1941:169), თანაც მას გასჩენია სხვა სახელიც - ხაჩათუბანი... უბნის სახელის დამდებნი არიან ორი გვარის წარმომადგენლები გორგაძენი, გორგაანი ან გორგასნები და ხაჩაძენი, ხაჩიანი ან ხაჩასანები. უბნის ორსახელიანობა მიუთითებს ორი ძლიერი გვარის არსებობას ერთ ტერიტორიაზე.

ერთი და იგივე სახელი შეიძლება რამდენიმე ვარიანტად შეგვეხედეს გელასუბანი, გელაანთუბანი, გელათუბანი (ჯიქია, 1958:123).

აღნიშნული ტოპონიმის ლოკალიზაცია მოგვცა აგრეთვე პ. ინგოროყვამ (ინგოროყვა, 1954:394-395), ამიტომ აშკარაა, რომ ერთი და იმავე ადგილის სახელია სამივე ვარიანტი. სიძველის მიხედვით (რადგან სამივე დასტურდება XVI საუკუნიდან მოყოლებული დღემდე), ე.ი. იმის მიხედვით თუ როგორ შეგვიძლია ვივარაუდოთ დიდი ოჯახებიდან ახალი შტოგვარის (ახალი გვარის დამდების სახელის) გამოყოფა, პირველი იქნება გელასუბანი, შემდეგ - გელაანთუბანი და ბოლოს - გელათუბანი, რომელსაც საბოლოოდ შეიძლება მოეცა გელათუბანი, რის გამოც გაბუნდოვნდებოდა სახელის სემანტიკა.

ორი სოფლის სახელი დავითასუბანი და მჭედლის უბანი შალაშეთიდან ბუზმარეთისაკენ მიმავალ გზაზე მთის ფერდობებზეა. ისინი ახლოს მდებარეობენ ერთმანეთთან და რადგან ორივე უბანია, საფიქრებელია, რომ ორივე იყო სოფ. გუნდის განაყარი, რადგან ამ მიდამოებში ყველაზე ცნობილი სოფელი გუნდი იქნებოდა, რადგან დღევანდლამდე შემორჩა გუნდის ეკლესია და იგი სიძველით, არქიტექტურითა და მასშტაბებით გამოირჩევა, ამასთანავე გუნდს სხვა უბანიც ჰქონია, კერძოდ, არჩათუბანი (არჭათუბანი), რომელიც სოფლად არ არის ქცეული და იმ დროს მხოლოდ სათესველი (ჯიქია, 1955:299).

დიდი ოჯახების გაყრის პირველი ეტაპი, სწორედ არის „სათესველის“ გამოყოფა, რომლის ბევრი მაგალითია „დავითარში“, იგი ცალკე დასახლებული პუნქტი არ არის, ამიტომ სოფელს ვერ ქმნის, გადასახადებიც ცალკე შეწევრილი. იგი ოჯახად და გვარად ჯერ ჩამოყალიბდება, შემდეგ არ არის.

ვარდისუბანი ერთ-ერთი მის გარშემო სოფელთაგანის უბანი იყო, მაგრამ ისეც ხდებოდა, რომ მას შემდეგ, რაც უბან კომპონენტიათი ანთროპოოიკონიში, სათავეს დაუდებდა ახალ გვარს, ახალ სოფელს, გაბუნდოვნდებოდა მისი სემანტიკა, სხვადასხვა გვართ გაიზრდებოდა მოსახლეობა და იგი მხოლოდ ერთი გვარის განაყარი აღარ იქნებოდა, ხდებოდა მთავარი ორიენტირი იმავე არეალში. ასე მოხდა ჯავახეთის ვარდისუბნის შემთხვევაში.

ცნობილი ისტორიული სოფელი ჯავახეთში, რომლის გვერდითაც მდებარეობდა **ვარდისუბანი**, იყო **დლივი**. (ჯიქია, 1955:419-422). საფიქრებელია, რომ სწორედ ამ სოფლის უბნობის გამო შეერქვა ვარდისუბანს სახელი (ვარდი კაცის სახელი უნდა ყოფილიყო), მაგრამ XVI საუკუნეში **დლივი** დამცრობილია, ხოლო ვარდისუბანში 39 კომლიანია, ამიტომაც მთავარ ორიენტირად აღებულია **ვარდისუბანი**: „სოფ. **დლივი** **ზათელ** სათესველითურთ სოფელ **ვარდისუბანთან**“ (ჯიქია, 1941:287).

ბუნებრივია, რომ უბან კომპონენტიათი სახელებს ცალკე კქონდათ თავიანთი უბნებიც. მაგალითად: ერთხელ უკვე შტოგვარისაგან მიღებულ სახელს **ნახუცარათუბანს** კქონდა ახალი ადგილები: **მელქათუბანი** და **სამსონასუბანი** (ჯიქია, 1941:327), რომლებიც სოფლებად ვერ იქცნენ.

სამცხის სოფელ ჭვინტაში მე-16 საუკუნეში გვექონია ოთხი უბანი: **გოგეთუბანი**, **თელეთუბანი**, **საქეთუბანი**, და **ყურათუბანი**. ამ სოფელში 24 კომლი ცხოვრობს, ვინც გადასახადს იხდის. ეს საშუალო სიდიდის სოფელია იმ დროისათვის, მაგრამ უკვე მოუსწრია ოთხი საგვარეულო უბნის მიკრო ეთნოოიკონიშის ჩამოყალიბება. ერთი მათგანის თვალყურის გადევნება შემდეგ საუკუნეებშიც შეიძლება. **ყურათუბანი** XIX საუკუნეში სოფელია (ჯიქია, 1958:56) და ნასოფლარად შოაღწია დღემდე. დანარჩენი გაქრნენ ისტორიიდან ისე, რომ სოფლებად ჩამოყალიბება მათი არ მოხერხდა.

მას შემდეგ, რაც ოსმალეთი დამკვიდრდა სამცხე-ჯავახეთში — უბან სიტყვა შეცვალა თურქულმა — მაილა/მეილა იმავე მნიშვნელობის სიტყვამ, ამიტომ შემდეგ პერიოდში სოფელთა მიკროტოპონიმიაში სჭარბობს — მაილა/მეილა/მეილა-ნი ანთროპოიკონიმები.

ბიზანტიური

თოღერთა და თორელთა

თოღერთა დღეს ნასოფლარია. მდებარეობს ტოლოშ-შალოშეთის მიდამოებში. XIX საუკუნის ერთ დოკუმენტში თოღერთის სიახლოვეს მითითებულია წყალმერთხევის დეღე, საფიქლია და კუკულეთხევი.

XVI საუკუნეში თოღერთა 14 კომლიანი სოფელია. იქ ქართული მოსახლეობაა და ცხოვრობენ ოჯახის შემდეგი უფროსები: კაკუტა, ფარსია, ბარდია, ლაზარე, სტეფანე, იოსებ მღვდელი, მახარებელი, ყანდურალი, მინდოდა, ღონენა, კირაკოს მღვდელი, ვეფხია, ივანე, ორსოლა, იორდანე მღვდელი, ქქია, ბადურა და გოზალი.

თოღერთა მიღებული უნდა იყოს საგვარეულო სახლიდან — თორელი. მეტათეზისით, მივიღეთ ნაგენეტივარი სახელი, რომელსაც დაკარგული აქვს საზღვრული. თავდაპირველად უნდა ყოფილიყო თორელთა სოფელი ან თორელთა მიწა, რომლის საზღვრულის დაკარგვის შემდეგ დაგერჩა თორელთა. ამ უკანასკნელში მოხდა ბოლოს ბგერათგადასმა და მივიღეთ ჩვენამდე მოღწეული სახელი თოღერთა.

თორელ-თა-ში გამოიყოფა ნათესაობითი ბრუნვისა და რიცხვის ნიშნის თ(ა)-ს გარდა-ელ წარმომავლობის სუფიქსი, რაც მიგვითითებს იმაზე, რომ ფუძე სიტყვისა არის თორ-ი.

სულხან-საბა ორბელიანი თავის „სიტყვის კონაში“ განმარტავს: „თორნი ტანსაცვამია რკინისა, ჯაჭვთან ნახე.“ ხოლო ჯაჭვის შესახებ წერს: „ჯაჭვი ეწოდების ყოველთა რკინათა განყრილთა... ხოლო ჯაჭვნი, რომელ არს საჭურველი, რომლისა აბჯრად, ჯაჭვად და თორნად სახელდების...“

თორი იგივე საჭურველი იყო. ე.ი. თორი ისეთი ადგილი უნდა ყოფილიყო, სადაც საჭურველს, საბრძოლო სამოსს ამზადებდნენ, მაგრამ თოღერთა (თორელთა) თორთან სხვა-

ვარად არის დაკავშირებული. თორელი ნიშნავს თორის მკვიდრს ან თორიდან წარმოშობილს ან თორის პატრონს. ამგვარად, თორელი არის თანამდებობრივ - წარმომავლობითი სახელი. თორი არა მარტო ადგილის სახელის შექმნის დროს არის ამოსავალი ფორმა, არამედ - გვარსმცემელი საც. თავი რომ დავანებოთ გეოგრაფიული პუნქტიდან მიღებულ გვარს-თორელს, იგივე ფუძე არის ამოსავალი ისეთ ქართულ გვარებში, როგორცაა: **თორია, თორაძე, თორიაშვილი, თორელაშვილი**. ამ უკანასკნელში წარმომავლობის სუფიქსით ნაწარმოები კიდევ ერთი საინტერესო ფორმაა დადასტურებული და ასახავს ხალხთა მიგრაციის, მოძრაობის პროცესს. **თორელაშვილები** დღეს ახალგორში და თბილისში ცხოვრობენ. მათი თავდაპირველი წარმომავლობის ადგილი არის თორი. თორთან არის დაკავშირებული თორელთა გვარი და აქედან გამომდინარე წვენი ნასოფლარის სახელი თოღურთაც.

ივ. ჯავახიშვილის აზრით თორი იყო ისტორიული პროვინცია სამხრეთ საქართველოში. მოიცავდა **სადგერის, გუჯარეთისა და მტკვრის ხეობას ტაშისკარიდან დვირამდგ**. როდესაც საუბარია - **ელ** სუფიქსით ნაწარმოებ წარმომავლობით სახელზე, როგორცაა ბორჯომელი, ახალციხელი, თბილისელი და სხვ. ეს არის თანამედროვე ფორმები, რომელშიც გამოხატულია ზოგადი ფორმით წარმომავლობა, მაგრამ ისტორიულად - **ელ** სუფიქსი აღნიშნავდა არა მხოლოდ წარმომავლობას, მაგალითად: თმოგველი შეიძლება ყოფილიყო ნებისმიერი მცხოვრები თმოგვისა. ამასთან ერთად - **ელ** სუფიქსს კქონდა ძალა, რომ გამოეხატა კუთვნილების ფუნქციაც წარმომავლობასთან ერთად. **თმოგველი** ისტორიულად იყო პატრონი თმოგვის ციხისა, ისევე, როგორც მაწვეურელი შეიძლება ყოფილიყო აწყურის ნებისმიერი მკვიდრიც და ამასთან ერთად მაწვეურელი (ამ შემთხვევაში - **ელ** თან ერთად - **მ** პრეფიქსიც არის დართული) იყო აწყურის ეპისკოპოსი.

ივ. ჯავახიშვილი მიუთითებს ისტორიულ პროვინციად თორს. ეს იმას ნიშნავს, რომ ტერიტორია მოიცავს ხეობას ან ხეობებს. სახელს კი ხეობები რომელიმე დასახლებული, უმრავლეს შემთხვევაში ძირითადი პუნქტების, ადგილების მიხედვით ღებულობდნენ. **სადგერის, გუჯარეთისა და მტკვრის ხეობათა** მიდამოებში უნდა ყოფილიყო დასახლებ-

ბული პუნქტი **თორიც**. თორის პატრონები იყვნენ **თორელე-**
ბი, რომლებიც დიდგვაროვან ფეოდალთა გვარს წარმოად-
გენდნენ XII-XIV საუკუნეებში. თორელთა გვარის წარმომავ-
ლობაზე სამეცნიერო ლიტერატურაში არსებობს მსხვილი ახ-
ვა აზრი. ს. კაკაბაძე თორელებს მიიჩნევს მხარგრეთელთა
საგვარეულოს განშტოებად. ლ. მუსხელიშვილის აზრით თო-
რელი უკავშირდება **სამშივართა** გვარს, ხოლო ნ. შოშიტაიშ-
ვილი თორელს **გამრეკელთა** გვარს უკავშირებს.

არის მოსაზრება, რომ დიდი ქართველი პოეტი შოთა
რუსთველი თორელთა საგვარეულოდან იყო და რუსთველი
იმიტომ ეწოდა, რომ მესხეთის რუსთავს ფლობდა სამამუ-
ლედ. ამას ნაწილობრივ ადასტურებს ის გარემოება, რომ
თორელის საგვარეულო მესხური იყო და ამ საფეოდალოში
შედიოდა რუსთავი; აგრეთვე ისიც, რომ იერუსალიმის
ჯვრის მონასტრის ალაპში შოთა იხსენიება მეჭურჭლეთუხუ-
ცესად. ეს სახელო ამ პერიოდში თორელებს ეყრათ. თორე-
ლებს ზოგჯერ საგამგებლოდ ეძლეოდათ სახასო ქვეყნის
(ე.ი. სამეფო დომენის) რომელიმე ნაწილიც. მაგალითად, 1163
წელს ანისის გამგებელი ყოფილა კახა თორელი. თორელებ-
მა ხელთ იგდეს სხვა მამულებიც: ახალციხე და ღობიეთი
სამცხეში, ქვეში ქვემო ქართლში და ძამა შიდა ქართლში.
ასე წარმოიქმნა თორელის საგვარეულო განშტოებები: ახ-
ლციხელი, ღობიარი, ქვეშელი, ძამელი.

XII საუკუნიდან თორელის ფეოდალების მფლობელობა
გავრცელდა თქმის ხეობაზე. აქ XIII საუკუნეში ჩამოყალიბ-
და **თორელ-ჯავახიშვილთა** ახალი საფეოდალო, რომელიც
XIV საუკუნიდან იქცა ჯავახიშვილთა სათავადოდ (ივ. ჯავა-
ხიშვილის ენციკლოპედიური ლექსიკონი). როგორც ჩანს,
ჩამოთვლილ სახლთა სიაში ჩადგება **თოლერთა** (თორელთა).
იგი ისტორიის გარკვეულ ეტაპებზე, რომელიც საკვლევი
და საძიებელი, ეკუთვნოდა თორელთა საგვარეულოს.

თორთან არის დაკავშირებული ჯავახეთის ერთ-ერთი
სოფლის თორიის სახელი.

თორია ნინოწმინდის რაიონში მდებარეობს. სოფელი
მდიდარია ისტორიული ძეგლებით. მნიშვნელოვანია სოფლის
თავეზე, მთაზე არსებული ციკლოპური ციხის ნაშთები, ამავე
მთაზე არის სამლოცველო, რომელშიც ძველი საკურთხევე-
ლია. სოფელშივე ყოფილა ქართული ეკლესია, რომლის დუ-
ღაბილა შემორჩენილა. XIX საუკუნის შუა წლებში სოფელ-

ში ჯერ კიდევ არავინ ცხოვრობდა, ხოლო ეკლესია კი არ
გა. შემდეგ აშენდა სომხური ეკლესია სურფ დომინიკოს,
რომლის მშენებლობისას გამოიყენეს ქართული ეკლესიის
ქვები. ეს ქვები დღესაც გამოირჩევა დამუშავებით და სიფ-
ველით. იქვეა ქართული სასაფლაოს ქვა - ცხენოსანი ვაჟკა-
ცის საფლავი.

ორტოშანი

ამ სახელის შესახებ ს. ჯიქია წერს: „ორტოშან სიტყვას
ყველგან დიაკრეტული ნიშანი უზის... საარქივო მასალებშიც
და ე. წ. სიებშიც ეს სახელი დამახინჯებულია: Орджошум,
Орчашан, Арчешанский და სხვა. ორტოშანი მდებარეობს სო-
ფელ მარჯლის სამხრეთ-აღმოსავლეთით, ფოცხოვის წყლის
მარჯვენა სანაპიროზე. ადიგენის რაიონის მარჯლის სასოფ-
ლო საბჭოში შედიოდა მარულ, ხონა და წარბთუბან სოფ-
ლებთან ერთად.“ (ჯიქია, 1958:89).

ორტოშანში, ვიდრე იქიდან მაკმადიანი მოსახლეობა გა-
დაასახლეს, ხალხი ცხოვრობდა, დღეს ნასოფლარია.

მე-16 საუკუნეში ზემო და ქვემო ორტოშანი გაერთიანე-
ბულია ერთ სოფლად და მასში 18 კომლი ცხოვრობს. მოკ-
ყავთ ხორბალი, ქერი, ჭვავი, ფეტვი, მუხუნდო, ოსპი, ცერცვი,
სელი. გადასახადს იხდიან იონჯასა და თივაზე. ბოსტანზე,
ფუტკარზე, სახლზე, ღორზე, იალაღზე, ცხვარზე, ქორწილზე
და სხვა. სოფელი გამორჩეულია ვენახით. სამი ელია ცხოვ-
რობს, ეს ბუნებრივიცაა, რადგან, როგორც ჩამოთვლილი სამე-
ურნეო და საგადასახადო მონაცემებიდან ჩანს, მოსახლეობის
ყოფა მთლიანად ბუნებაზე და მის მოვლენებზეა დამოკიდებუ-
ლი. ბუნებასთან ურთიერთობას კი მესხეთში მეტად გავრცე-
ლებული ელიას წარმართული თუ ქრისტიანული კულტი გა-
ნაპირობებს.

ორტოშანში ცხოვრობდნენ გაბრიელის შვილი ელია, მიქე-
ლისძე ელია და პაპუნა, რომლის მამასაც ერქვა ელია.

სოფელში ასევე პოპულარულია საქართველოში ერთ-ერთი
ყველაზე გავრცელებული სახელი გიორგი, რომელთგან ერთი
არის მიქელისძე და ორნი სახელითა და მამის სახელით სეხ-
ნიები არიან, მამა პყავთ ზაქარია ორივეს.

თაობათა შორის არ შეიმჩნევა დაკანონებული სახელები. ვთქვათ, მხოლოდ ქრისტიანული ან მხოლოდ ქართული. ხშირად მამა-შვილს შორის ორივე ტიპის სახელი გვხვდება. მაგალითად: გაბრიელს, რომლის სახელიც ქართულად მამის მოდის („ჩემი ძალა ღმერთია“), მთავარანგელოზის სახელიც საცემოდ არქმევდნენ ქართველები და რომლის მოფერებითი ფორმებია: გაბა, გაბე, გაბელ, გაბილა, გაბრია, გაბრო, გაბო... (ჭუმბურიძე, 2003:139) მამა ჰყავს მახარებელი (თუმცა შეიძლება ეს სახელიც დაუკავშიროთ სახარების ავტორებს). სოფელში ცხოვრობდა კიდევ ერთი მახარებელი, რომელსაც ჰყავდა შვილი იორდანე.

მესხეთში პროულარული იყო ისეთი ბერძნული სახელი, როგორიცაა გრიგოლი „მღვიძარე“, „ფხიზელი“ (ჭუმბურიძე, 2003:139). გრიგოლ ხანძთელი ხომ ამ კუთხის უდიდესი მოღვაწე იყო. ასე კანონიკური ფორმის (და არა მოფერებით – კინობითი სახით) სახელის შქონე გრიგოლს შვილისთვის ღვინია დაურქმევია. ეტყობა ან უყვარდა მამას ღვინო, ან ღვინისფერს მიამსგავსა დაბადებული. ასევე ელიას ჰყავს შვილი პაპუნა, მიქელს – გაგუნა, ზაქარას – ფასია და ა.შ.

ერთი ოჯახის უფროსს ერქვა ზაქარა, რომელიც არის იგივე ზაქარია (ძვ. ებრ.) „ღვთის მიერ დაუვიწყარი“ (სიტყვა-სიტყვით: „ღმერთს ახსოვს“), ბიბლიური წინასწარმეტყველის სახელი, რომელიც გვხვდება სახარების უძველეს თარგმანებში. მას შვილისთვის დაურქმევია ლაშქარა (ირან) „მხედარი“, „მეომარი“, „მოლაშქრე“. ეს ირანული სიტყვა „ლაშქრის“ სახით ქართულში უძველესი დროიდან არის შემოსული და ამიტომ გმირობისა და ვაჟკაცობის მოყვარული ქართველი ზაქარა, რომელმაც იცის სიტყვის შინაარსი, არ დაგიდევს, სადაურია სიტყვა (ამაშია ქართული ანთროპონიმიის სპეციფიკა, არ არის კონსერვატული და დოგმატური) და შვილს არქმევს ლაშქარას. ერთს არაბულ-თურქული წარმომავლობის სახელი ალიბეგი ჰქვია. ეს სახელი მთელ საქართველოშია გავრცელებული. მისგან გვაქვს გვარი ალიბეგაშვილი.

სოფლის სახელი ორჭოშანი ხალხური ეტიმოლოგიით მომდინარეობს „ორი ჭიდან“, „ორჭოშანი იმიტომ ჰქვია, რომ ამ ადგილას მღებარეობდა ორი ჭა, რომლებიც შემდეგ დამშრალა“. ორჭოშანში „ორი ჭის“ დანახვა რეალურად შეუძლებელია. მისი არც ფორმობრივი და არც სემანტიკური სა-

უღე ძველი ტრადიციული სოფელია, რომელსაც თავის დროზე ციხეც ჰქონდა, ამიტომ მისი უბნების განხილვისას გასათვალისწინებელია ის ფაქტორები, რომელიც ამ ტიპის დასახლებას ახლდა. თბილისის უბნების შესახებ ნათქვამია: „გარეთუბანში რამდენიმე მიკრო უბანი იყო, რომელთა სახელი წარმოშობილია აქ მცხოვრებ პირთა სახელისა და გვარისაგან, ანდა აქ მდგარი ხუროთმოძღვრული ძეგლის სახელწოდებისაგან. ასეთებია: მუხრანბატონის უბანი, წყლის კარის უბანი, ცხრაპურას უბანი, ბოშისუბანი, ორბელიანების უბანი, კალოუბანი და სხვა (ბერიძე, 1977:53)“.

უღეში ჩამოთვლილ ფაქტორებს დაემატება: ნახოფლარები, ნაყანარები, მეტგვარები, რელიეფთან დაკავშირებული სახელები და სხვა. უდის უბნების დიდი ნაწილი ტრადიციულად გვარებითა და გვართა განაყარების მიხედვით არის სახელდებული, ამასთანავე, როგორც წესი, სახელის შერქმევა ხდება მეტგვარებით, უფრო სწორად, გვართა ვარიანტებით.

1979 წელს ჩემ მიერ ჩაწერილი მასალა გადავამოწმებინე სხიპ ახალციხის ინსტიტუტის მეოთხე კურსის სტუდენტებს თიკო თათოშვილსა და ირმა მურაბიშვილს, რომლებმაც აღწერეს სოფლის უბნები. მათ შორის უმრავლესობა სწორედ მეტგვარების, გვართა ვარიანტებით არის შერქმეული.

ათენათუბანი მდებარეობს სოფლის ჩრდილოეთ ნაწილში. ცხოვრობს ერთი გვარის ხალხი – აღლემაშვილები, იგივე ათენათები, ამიტომ უწოდებს უბანს ხალხი ამ სახელს. სოფლის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში ცხოვრობენ ზაზაშვილები, რომელთა გამო შეერქვა ზაზათუბანი. აღოშათუბანში ცხოვრობენ აღოშაშვილები. სოფლის სამხრეთ ნაწილში ჩილათუბანი ჩილაშვილების ცხოვრების გამო შეერქვა ისევე, როგორც პეტათუბანი პეტაშვილების ცხოვრების გამო. სოფლის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში შეერქვა პეტრეთუბანი, რადგან იქ ცხოვრობენ ბადლოშვილები, რომლებსაც პეტრეთებს უწოდებენ. აღლემაშვილების ერთი შტოს სახელია ბაბაზოთები, ამიტომაც სოფლის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში გვაქვს ბაბაზოთუბანი. აკოთუბანი ეწოდება

სოფლის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ადგილს, რადგან იქ თუხი ნიშეილების ერთი შტო აკოთები ცხოვრობენ.

გარდა საგვარეულო სახელებისა, სხვა ნიშნითაც შეიძლება გამოიყოს სოფლის ესა თუ ის ნაწილი. სოფლის მკვირის ადგილს ცენტრი ჰქვია და მის გარშემო უდასახლებელი საც ასე მოიხსენიებენ.

ცენტრთან ახლოს არის სოფლის უბანი, რომელსაც რაბათს უწოდებენ. ეს სახელი ძველია. სიტყვა არაბული, გამაგრებულ სამხედრო ბანაკს ნიშნავს, რაბათი ჰქვია მაროკოს დედაქალაქს. სიტყვა საქართველოში შემოდის არაბობასთან ერთად. „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთრის“ მიხედვით ბევრი რაბათი გვაქვს. სადაც ციხე იყო, მის გარშემო დასახლებას ერქვა რაბათი. უდეს ჰქონდა ციხე და შესაბამისად – რაბათი. რადგან მოიშალა, დაინგრა ციხე, ამიტომ რაბათმაც დაკარგა თავისი მნიშვნელობა (ბერიძე, 2005:319), მაგრამ უბნის, შედარებით მცირე ტერიტორიის სახელად მაინც შემოგვრჩა.

კიდევ ერთი ძველი, აღმოსავლური სახელი იქცა უბნის, დასახლების აღმნიშვნელად. ეს არის მეიდანი. ადგილობრივები მოგვითხრობენ: „ერთ-ერთი დიდი უბანია უღეში, დიდი ხნის წინ ამ ადგილას ყოფილა დიდი მოედანი, სადაც ვაჭრები აქლემებს ასვენებდნენ, აქვე იმართებოდა ბაზრობა, რამაც განაპირობა სახელის დარქმევა. მეიდანი სოფ. უდის ჩრდილოეთით მდინარე ქვაბლიანის სანაპიროს მიმდებარე ტერიტორიაზე მდებარეობდა“.

მეიდანი ცალკე სოფელი იყო, რომელიც აღწერილია უდის გვერდით მე-16 საუკუნეში და სადაც ქართული მოსახლეობაა. მაშინდელ ქართველებს შემდეგი სახელები რქმევიათ მეიდანში: მათათა, იახონ, ბასილი, ნათუნა, იორდანე, დემეტრე, ბატატა, საბია, გოგინა, მამისიმედი, თვედორე, ქონია, ვარძელი, ლიპარიტ, გრიგოლ, ივანე, იახონ, ნარინდავით, ვარაზგულ, ვარძელა (ჯიქია, 1941:57-58). მეიდანისა და უდის სიახლოვე ხშირად შეცდომის სათავე ხდებოდა და ერთი და იგივე სოფელი ეგონათ (ჯიქია, 1958:84), მაგრამ როგორც დავინახეთ და როგორც ს. ჯიქია ამას სხვა მასალითაც ამტკიცებს ეს ორი სახელი ორ სხვადასხვა ადგილს ერქვა, ორი სოფელი იყო. XXI საუკუნეში უდის გაფართოების ნიადაგზე გაქრა მეიდანის ცალკე სოფლად აღქმის ტრადიცია, მისგან

აღარც ნასოფლარია შემორჩენილი, მაგრამ სახელო არ დაი-
კარგა და უბანს ჰქვია.

მეიდანის ცნობილი ტპონიშია თბილისში, იგი ქალაქის
ერთ-ერთი უბნის სახელია. ისტორიულად კი არსებობდა მე-
იდათან დაკავშირებული სხვა სახელები: **მეიდნის კარის ხი-
დი** (ბერიძე, 1977:53); **მეიდნის სასახლე**, ახალი ბაღი **მეიდნი-
სა** (ბერიძე, 1977:54). როგორც ჩანს, მეიდანის თბილისში, მის
უბნებს შორის, ერთ-ერთი მთავარი ორიენტირი იყო, რის
გამოც შეიქმნა მასთან დაკავშირებული სხვა სახელები: მე-
იდნის ბაღი, ხიდი, სასახლე.

უღის კიდევ ერთ უბანს უნდა ჰქონდეს ისტორიული სა-
ფუძველი. ადგილობრივთა თქმით: „**ხანდაკა** ერთ-ერთი უბნის
სახელია, რომელიც მდებარეობს სოფლის დასავლეთ ნაწილ-
ში. სიტყვა „ხანდაკი“ მოუსავლიან ადგილს ნიშნავს“. ძველ
ქართულში ხანდაკი ერქვა **ხრამს**, **თხრილს** (აბულაძე,
1973:560), ხოლო სულხან-საბა ორბელიანი ბრძანებს: „ხანდაკი“
სხვათა ენაა ქართულად **თხრილი** ჰქვია (ორბელიანი, 1966:413).

უღე ოდითგვე დიდი დასახლება იყო. მას ჰქონდა ციხე,
თავისი რაბათით. ეს კი იმას ნიშნავს, რომ არსებობდა თავ-
დაცვითი ნაგებობისათვის საჭირო სხვა საშუალებანი. ხან-
დაკები კეთდებოდა ციხეთა დამატებით გასამაგრებლად. ის,
რომ უცხო სიტყვები სჭარბობს ასეთ დროს, არც ეს არის
შემთხვევითი, რადგან სამხედრო ტერმინოლოგია ხშირად
იცვლებოდა ისტორიული კონიუქტურის შესაბამისად. ციხის
გარშემო დასახლებას, როგორც ითქვა, ერქვა რაბათი, არა-
ბული სიტყვა, როგორც ჩანს, მან შეცვალა **ციხის ძირი**.
თვით ციხის სახელიც კი შეიცვალა ბევრ შემთხვევაში და
მას აღმოსავლური **კალა/ყალა** ჩაენაცვლა. სხვას რომ თავი
დავანებოთ, ეს სიტყვა იხმარება თბილისის დედაციხის აღ-
სანიშნავადაც – ნარიყალა. იქვე უღესთან ახლოს იყო **ოქ-
როსციხე**, რომელსაც **აღთუნყალა** უწოდეს. ასევე თარგმნეს
მგელციხე და მას დაერქვა **კურტკალა**, ამიტომ გასაკვირი
არ არის, რომ შემოვიდა სიტყვა ენაში (ან დიალექტში) ,
ხოლო შემდეგ ის ეწოდა ადგილს. ასე შეცვალა ქართული
თხრილი ხანდაკმა და ეს უკანასნელი შემოგვრჩა უბნის სა-
ხელად უღეში. ხანდაკის პარალელურ ფორმად გვაქვს ხან-
დაკები და მე-20 საუკუნეში შერქმეული (როგორც უღელები
ამტკიცებენ) **ქაჯეთი**.

ნაფუზრები ერთ-ერთი დიდი უბანია სოფ. უღეში.

იგი მდებარეობს სოფლის აღმოსავლეთ ნაწილში. ადგილობრივთა თქმით „სიტყვა „ნაფუზრები“ წარმოიშვა „ნაფუზრებისაგან“, ძველი სახლის საძირკველის ფუძეს უძახდნენ ასე. როდესაც ამ უბანში საძირკველი ჩაიყარა, სწორედ ნაფუზრები ადგილას იყო შემორჩენილი ძველი ნასახლარები“ (საქონლის მემორიალი). მართლაც ეს უბანი რომ ახალია, ჩანს სახელიდანაც. სულხან-საბასთან ნაფუზარი და ნაფუძარი ერთმანეთის ფონეტიკური ვარიანტებია და ნასახლარს ნიშნავს (ორბელიანი, 1965:583). თუშურში ნაფუძარი არის „მეცხვარის საზაფხულო ბინის (ფარების) ნაგრევი“ (დლონტი, 1984:412). ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონის მიხედვითაც ნაფუძარი და ნაფუზარი ფონეტიკური ვარიანტებია – „განოციურებული, გაპატივებული მიწა, ჩვეულებრივ ნასახლარი, ნაბოსლარი და მისთ. ნაფუძრები“ (ქეგელ 1958:1389). მესხურში ორივე მნიშვნელობით იხმარება ნაფუზარი, როგორც ნასახლარის, ისე განოციურებული, გაპატივებული მიწის სახელიად.

უღის სამხრეთ ნაწილში არის უბანი ზაქორია, რომელსაც ზაქორიებსაც უწოდებენ. მრავლობითი რიცხვი ზოგიერთ ტოპონიმს უნდება არა რეალური სიმრავლის გამო, არამედ მის გარშემო არსებული მიწების თუ სხვა ობიექტების გამო. ე. ი. ზაქორიები ერთმანეთის პარალელური ფორმებია და ერთი და იმავე ობიექტს ქვია. ეს პროცესი მოხდა მანამდე, ვიდრე აქ სოფლის უბანი გაჩნდებოდა. ზაქორია ამაღლებული ადგილია, ვორაა, ინფორმატორთა თქმით, ზამთაში მანქანებს უჭირთ ზაქორიაში ასვლა. ამ უბანში ცხოვრობენ აბულაძეები, საზაშვილები, აფრიაშაშვილები და სხვანი. ადგილობრივთა აზრით, სახელი უკავშირდება „ზაქს“: „ძველად ამ ადგილას ყოფილა კამეჩებისა და ზაქების სამეჩახირო, საეარაუდოდ სიტყვა „ზაქიდან“ წარმოიშვა ზაქორიები“. ზოგის თქმით ზოგადად საქონლის გამო შეერქვა და საქონლია არისო. არის აზრი, რომ ზამბორიდან უნდა მოდიოდეს ზაქორია. ზამბორიას უღეში ორპირ, გამგოლ ქარს უწოდებენ და რადგან ამაღლებული ადგილია, ქარიანიც არისო.

1979 წელს, როდესაც ჩავიწერე უღის ტოპონიმია ედვარდ იოსების ძე სარაშვილისაგან (76 წლის) და ავთანდილ გიგლას ძე მერაბიშვილისაგან (31 წლის), ზაქორიას პარალელურ ფორმად ჩაწერილი მაქვს ზაქორია, თანაც, როგორც

ჩანს, ზაქორია უფრო ვრცელ ტერიტორიას გულისხმობდა, რადგან ძველი სასაფლაოს მისანიშნებლად მითითებული მაქვს, რომ მდებარეობს ზაქორიებში, ხოლო ახალი სასაფლაო ნაფუძრებში. მართლაც, ამოსავალი ფორტიფიკაციული ლიხეა ზაქორია და ადგილის სახელი უნდა უკავშირდებოდეს ფრინველს. წარმოება ტრადიციულია, ისევე, როგორც სამტრედია, სა-ია მაწარმოებლებით. ფრინველის სახელები ხშირად გამოიყენება ტოპონიმიაში ადგილის სახელდებისას. გვაქვს „ქორისაგან“ მიღებული ტოპონიმები. მტკვრის ხეობაში, მის მარცხენა ნაპირზე, ნასოფლარ ღობიეთის სამხრეთ-აღმოსავლეთით არის ნასოფლარი ქორეთი. დღეს ქორეთი სოფ. ზველს ეკუთვნის და ბაღებია იქ. ქორეთი მე-16 საუკუნეში სათესველის სახელი იყო და ეტყობა შემდეგ იქცა დასახლებულ პუნქტად. გვქონდა კიდევ ორი ქორეთი, ერთი მათგანი მდებარეობდა ქვაბლიანის ხეობაში (ჯიქია, 1958:112), ხოლო მეორე ჩრდილის (ჩილდირის) ღივაში (ჯიქია, 1958:408). ქორსატველა, რომელიც კომპოზიტური წარმოებისაა და რომლის პირველი ნაწილიც არის ქორი, პქვია ვარძიაში, მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე, ისტორიული ძეგლის მოპირდაპირე ფერდობებს, სადაც ადრე ტურბაზის შენობები იდგა.

ამგვარად, სწორი იქნება თუ ზაქორიაში ამოსავლად მივიჩნევთ საქორიას, ხოლო ზაქორიას – მის ფონეტიკურ ვარიანტად ისევე, როგორც საძალოს ფონეტიკური ვარიანტია ზაზალო.

პირდაპირები სოფლის აღმოსავლეთ ნაწილს პქვია, მის შესასვლელში. ამ ტიპის სახელები შეერქმევა ხოლმე გეოგრაფიული მდებარეობის გამო. სოფლის რომელიმე ნაწილი გამოყოფილია დანარჩენისაგან ძირითადად ხევით და იგი „პირდაპირ“ მდებარეობს. სხვა შემთხვევაში შეიძლება შეერქვას უბნის გარდა ყანებს, ბაღებს და ასე შემდეგ.

ხურო სოფლის დასავლეთ ნაწილს, მის უბანს პქვია. იგი სხვა უბნებთან შედარებით ცენტრიდან მოშორებითაა. ერთგვარად გამოყოფილია სოფლიდანაც, „ძველად „ხურო“ ყოფილა სოფელი, რომელშიც ცხოვრობდნენ მაჰმადიანი მესხები, შემდეგ რომ გაასახლეს“, მოგვითხრობენ უძელები. მართლაც ხუროში ქართული გვარის ხალხი, კერძოდ, კიკნაძეები და კანჭაძეები ცხოვრობდნენ. საინტერესო გვარებია. კიკნაძე ქრისტიანებშიც იყო და მაჰმადიანებშიც. კანჭაძეები კი

მხოლოდ მაკმადიანებში ყოფილან და ჯიშინი, „კანკმად-
ლი“ ხალხი იყო. ეს უბანი მე-20 საუკუნის მეორე ნახევარში
ჩნდება ნასოფლარზე. მე-16 საუკუნეში ამ ადგილზე ოსმა-
ლებმა აღწერეს სოფელი **ხურო**, სხვაგვარად მას **ხურან**
უწოდებდნენ (ჯიქია, 1958:97). გამაჰმადიანებულ
პარი ხუროელები მე-16 საუკუნეში იყვნენ: **ვოგინა**, **შაქარა**,
გრიგოლ, **მახნია**, **იაკობა**, **გაბრიელ**, **ბადრია**, **როსტევან**, **პა-
პუნა**, **ვარძელ**, **აბიათარ**, **კვირიკე**, **მამუკა**, **მამისა**, **მახარე-
ბელ**, **ზაქარა** და კიდევ ერთი **მახარებელი**, რომელიც იყო
მჭედლის შვილი. „ვეფხისტყაოსნის“ ერთ-ერთი გმირის სეხ-
ნიასაც უცხოვრია ხუროში. ეს იყო **როსტევანი**, მას პეოლია
შვილი **ბადრია** (ასევე ამირანის ეპოსის ერთ-ერთი გმირის
სეხნია) და შვილიშვილი **პაპუნა** (ჯიქია, 1941:73). ამავე ხუ-
როში ერთი მამული, ალბათ გამორჩეული და საუკეთესო, უკ-
ვე დაუსაკუთრებია ოსმალო მოხელეს თუ გამაჰმადიანებულ
ქართველს – **ყაბუ-დ-ლაჰისძე** პუსენ **ზაფიშ** (ჯიქია, 1941:73).
ესეც უდის ერთ-ერთი უბნის **ხუროს** ისტორიაა. ხუროსთან
არის დაკავშირებული სახელები: **ხუროს ტყე** და **ხუროს ხი-
დი**.

ამგვარად, სოფელ უდის უბნები და შესაბამისად მათი
სახელები იზრდება ან მცირდება იმის მიხედვით, გაიზრდე-
ბა თუ შემცირდება სოფელი. რომელსაც დასახელებული
პუნქტი იკავებს ამა თუ იმ ადგილს, ანგარიში აღარ ეწევა
საყოფაცხოვრებო ნაგებობათა ტრადიციულ, ისტორიულ
მშენებლობას, ითვისებენ საფარგულებს, საძოვრებს, ნასოფ-
ლარებს და ასევე შემდეგ ჩნდება ახალი უბნები, მაგრამ არ
იკარგება ტერიტორიათა ძველი სახელები, რადგან ტოპონიმ-
თა მთავარი ფუნქცია ორიენტაციის აღნიშვნა რჩება ძალა-
ში.

XVI საუკუნეში შედგენილი „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთრის“ მიხედვით უღეში 135 კომლი ცხოვრობს. იგი არის უღის ნაპიუს ცენტრი. უღეში ცხოვრობენ ნიშნაკელები უღის ციხის რაბათში ცხოვრებას. ეს რიცხვი იმ დროისათვის დიდ სოფლად წარმოაჩენს უღეს. ჩვენთვის ცნობილნი არიან ის ადამიანები, ვინც გადასახადს იხდიდნენ. ოჯახის უფროსები მოხსენებულნი არიან სახელითა და მამის სახელით, ამიტომ შეგვიძლია, წარმოდგენა შევიქმნათ, თუ ვინ ცხოვრობდა მაშინდელ უღეში, რა ერქვათ მათ, როგორი სახელები იყო მაშინ მოდაში და სხვა.

„ვეფხისტყაოსანი“ მაშინდელ მესხეთში პოპულარულია. უღის ორ მცხოვრებს **როსტევეანი** რქმევია, არაბეთის მეფის სახელი. ერთი არის **ხატისას** ძე, მეორე – **ტატიკის** ძე, ხოლო „ვეფხისტყაოსნის“ გმირის, ქაჯეთის ციხის მეფის შვილის **როსაფის** მამის სახელი ვერ ამოუკითხავს ს. ჯიქიას.

ამირანის ეპოსი გავრცელებული იყო მესხეთში. ყველაზე ძველი ვერსია და ჩანაწერიც ამირანის ეპოსისა არის ჯავახური ვარიანტი. შემთხვევითი არ არის, რომ ქართველებში ერთ-ერთი ყველაზე გავრცელებული არაქარისტიანული სახელია **ამირანი**. ამ სახელიდან მოდის გვარი - ამირანაშვილი. სამცხე-ჯავახეთის ასევე უძველეს ტოპონიმთა რიცხვს მიეკუთვნება მთის სახელი ახალქალაქში ამირანი გორა (ბერიძე, 2007:34-42). უღეში უცხოვრია ორ ამირანს: **ამირან არიდანის ძეს** და **ამირან ნუქაფის ძეს**. იყო აგრეთვე შირინა ამირანის ძე.

-ელ სუფიქსით გაფორმებული წარმომავლობის სახელები უძველეს სახელთა რიგს მიეკუთვნება ქართულ ანთროპონიმოკაში. მესხეთში ვარძიის გარდა იყო **ვარძაც** (შდრ. ვარძაგარა ქართლში), ზოგჯერ შეიძლება ვარძიაც მოეხსენებინათ ვარძად, ამიტომ სახელი ვარძელი პოპულარულია მესხეთში მე-16 საუკუნეში. ის უკვე საკუთარ სახელად ქცეულა და ეტყობა წარმომავლობის ფუნქცია დაკარგული აქვს -ელ სუფიქსს, რადგან თითქმის ყველა მსხვილ დასახლებულ პუნქტში გვხვდებიან ამ სახელის მქონე ადამიანები. უღის ციხის რაბათში ცხოვრობდა ჩვენთვის უკვე ნაცნობი შირინა ამირანის ძე, რომელსაც პყავდა შვილი **ვარძელი**. ვარ-

ქელი იყო, აგრეთვე, ყუბადის ძე. ერთი ვარძელის მამას ერქვა სილა. სახელად ნუქაფს ჰყავდა ძმა, რომელსაც ერქვა ვარძელა, ხოლო ოთარა ქიტას ძეს ჰყავდა „ვარძელ ძმა მისი“.

ზ. ჭუმბურიძე წერს, რომ „ზურაბ (ქართლში დასახლებულ) ბული ფორმის სპარსული სახელისა (სურხაბ/სურხაბ) მნიშვნელობა სიტყვა-სიტყვით ოთარგმნება როგორც „წითელი წყალი“, მაგრამ ძველად ის ნიშნავდა აგრეთვე წითლად მოვლვარე ძვირფას ქვას – ღალს. სწორედ ეს უკანასკნელი მნიშვნელობა უნდა ედოს საფუძველად ადამიანის სახელს. ზურაბი ერქვა ლეკენდარული ირანელი გმირის როსტომის ვაჟს. იგი ჩვენში ფართოდ გავრცელდა „შაბ-ნამეს“ სხვა გმირთა სახელების მსგავსად. მისი კნინობითი ფორმისა: ზურაბა, ზურა, ზურია, ზურიკო. აქედანაა გვარები **ზურაბიშვილი, ზურაბაშვილი, ზურაშვილი, ზურიკაშვილი, ზურაბიანი, ზურაბაული**“ (ჭუმბურიძე, 2003:159-160).

ზურაბაშვილები ცხოვრობენ მესხეთშიც. ასეთი პოპულარული სახელის მქონე ხუთი ადამიანი ცხოვრობდა მაშინდელ უდვში. მათ შორის ოთხი იყო ზურაბი, ხოლო ერთი მისი კნინობითი ვარიანტით – ზურაბა – გვხვდება. აი, ისინი: ჩვენთვის ცნობილი როსაფი და „ზურაბ ძმა მისი“. მასურ შარიფანის ძეს ჰყოლია „ზურაბ ძე მისი“, იყო ზურაბ ბუდახას ძე, ზურაბ ყალამის ძე და უკვე მოხსენიებული ზურაბა, რომლის მამის სახელიც ამოკითხული არ არის.

მესხურსა და სხვა დიალექტებში სიტყვა – ჭანს დავარდნილი, გამხდარი, საქონლის მნიშვნელობით ხმარობენ. „ჭანი – ნახევრად დაკოდილი მოზვერი, რომელიც ძროხაზე ვერ გაევა, მაგრამ არ უსვენებს, ამოდ აწვალებს. გადატანით ხმარობენ ახლად მოღერებულ ბიჭებზეც“ (ბერიძე, 1981:168). ადამიანს შეიძლება გადატანითი მნიშვნელობით გერქვას ეს სახელი, მაგრამ, ვფიქრობ, უფრო სწორი იქნება, თუ ჭანის შემთხვევაში ვიგულისხმებთ ეთნოტერმინს. იგი ეთნონიმად აქვს მიჩნეული ი. მაისურაძეს. მისგან არის მიღებული გვარები: **ჭანიშვილი, ჭანიძე** (მაისურაძე, 1990:217).

უდვში ოთხი კაცი გვყავს ჭანის სახელით და ოთხივე უფროსი თაობის წარმომადგენელია, მამებს ჰქვიათ მხოლოდ; ესენი არიან: მიპრან ჭანის ძე, ყაზა ჭანის ძე, ქრისტესა ჭანის ძე და ადდგომელ ჭანის ძე. მათ შორის ორს აღმოსავლური სახელი ჰქვია, ხოლო ორს – ქრისტიანულ-ქართული. ესეც კარგი მაგალითია იმისა, თუ მე-16 საუკუნის

უდგეში როგორი თავისუფლება იყო სახელის დარქმევინა. ეს იმაზეც შეიძლება მიგვითითებდეს, რომ ქრისტიანულ სახელთან ერთად ადამიანებს ერქვათ მეორე, მათთვის მოდური სახელები, რომლითაც დააფიქსირა ოქროს საუკუნეების ოსმალო მოხელემ.

ახალგაზრდებში გავრცელებული სახელია გიორგის მოფერებითი ფორმა გოგინა: გოგინა მოღურავის ძე. მაზანა ბუდახას ძეს ჰყავს შვილი გოგინა. ერთი გოგინა არის სინანას ძე, ხოლო ერთის მამას შავთვალა რქმევი (შდრ. მესხეთში გავრცელებული გვარი შავთვალაძე და მისი თურქული კალკისაგან მომდინარე გვარი ყარაგვეზაშვილი). სინანას ისე ჰყვარებია ეს სახელი, რომ მეორე შვილისთვისაც გოგინა დაურქმევი.

გოგინა საერთოდ გავრცელებული ყოფილა საქართველოში, რასაც ადასტურებს მისგან მიღებული გვარები: გოგინაშვილი, გოგინაშვილი, გოგინაძე, გოგინიძე.

მაშინდელ მესხეთში ასევე გავრცელებულია სახელი ბატატა. უდგეში ცხოვრობენ: მანუელ ტატიკის ძის ძმა ბატატა. კაკუნა ვართას ძეს ჰყავს შვილი ბატატა, მიწრან ჭანის ძეს ჰყავდა შვილი ბატატა. ჩვენთვის ნაცნობ როსაფის ძმას ზურაბს ჰყავდა შვილი ბატატა. ასევე კაკალას ჰყოლია შვილი ბატატა. ამ სახელიდან მიღებული გვაქვს გვარები: ბატატაშვილი, ბატატუნაშვილი, ბატაშვილი, ბატიაშვილი, სახელი უნდა დაუკაკუნოთ ფრინველის სახელს. ბატა შეერქმეოდა ადამიანს ისევე, როგორც წერო (შდრ. გვარი წეროძე) კაჭკაჭა (შდრ. გვარი - კაჭკაჭაშვილი), ქორი (ქორიძე) და სხვა. ჩამოთვლილი გვარსახელები გვაძლევს საშუალებას, რომ ბატატა დავშალოთ შემდეგნაირად: ბატ-ატ-ა. მასში გამოიყოფა კნინობითობის სუფიქსი -ატ ისევე, როგორც ბატიაში არის კნინობითობის სუფიქსი -ია. ასეთივე -ატ გამოიყოფა სხვა საკუთარ სახელებშიც. მაგალითად გიორგის კნინობითობის ფორმებია: გოგია, გოგა, გოგიტა, გოგატა და სხვა. მათში -ია, -ა, -იტ-ა, -ატ-ა დაბოლოებებია.

ხშირად გვხვდება საკუთარ სახელებად ახლო ნათესაობის აღმნიშვნელი ტერმინები: მამა, პაპა, ძმა, ბიძა და ა.შ. მათ შორის განსაკუთრებით აღსანიშნავია პაპა, რომლისგანაც სამი სუფიქსის დართვით სამი სხვადასხვა სახელი გვაქვს მიღებული. ფირალი უსარის ძეს ჰყავს შვილი პაპუნა, რომელიც გაფორმებულია -უნ-ა სუფიქსებით. პაპუნა

მთელ საქართველოში გავრცელებული სახელი იყო, რამაც მოგვცა გვარი **პაპუნაშვილი**, იყო მეორე **პაპუნა**, რომლის მამასაც ჯირო ერქვა. როსტევეან ტატიკის ძეს ჰყავდა შვილი **პაპუნა**. ზუბელ კვინიკასძეს ჰყავდა ძმა **პაპუნა**. ერთისთვის დაურქმევიათ **პაპუ**, რომელიც ან **პაპუნას** შემოკლებულია, რიანტი, ან ცალკე სუფიქსია -უ ისევე, როგორც **შათუ**, **სუდუ** და სხვა სახელებში. **ყანდუას** კი თავისი სახელისათვის დაუმსგავსებია შვილის სახელი და მისთვის **პაპუა** დაურქმევია, ისევე როგორც მეორე **ყანდუას** ჰყოლია ძმა **პაპუ**.

არანაკლებ პოპულარულია მამასთან დაკავშირებული საკუთარი სახელი მამუკა. იგი გაფორმებულია -უკა სუფიქსებით. მიპრანს შვილისთვის დაურქმევია მამუკა. მირაზისის შვილიშვილს ჰყოლია შვილი **მამუკა**. ასევე შაყულას, რომლის შვილის სახელიც ამოუკითხავია, ჰყავდა შვილიშვილი **მამუკა**, ამ საკუთარი სახელიდან მიღებულია მესხეთში გავრცელებული გვარი **მამუკაშვილი**. შესაძლებელია თვით უდგში არსებული გვარი **მამუკაშვილი** მოდიოდეს რომელიმე იმ მამუკათაგან, რომლებიც ჩვენ ჩამოვთვალეთ.

საკუთარი სახელი **მამუკა**, რომელიც უდგში გვხვდება მე-16 საუკუნეში, საინტერესოა სხვა მხრივაც. როგორც ვნახეთ, ყველა მამუკას აღმოსავლური სახელის მქონე მამა ან პაპა ჰყავს, რაც უუტყველად მიუთითებს იმაზე, რომ უდგში და მესხეთში, საერთოდ, სახელები ერქმეოდა მოდისა და გემონების მიხედვით და არა იმიტომ, რომ რომელიმე მიპრანი, მირაზიზი ან შაყულა სპარსელები, არაბები ან თურქები იყვნენ, წინააღმდეგ შემთხვევაში ისინი თავიანთ შვილებს არ დაარქმევდნენ მამუკას, მათთვის უცხო სახელს. ამის კარგი მაგალითია ის, რომ სპარსულ, არაბულ თუ თურქულ ანთროპონიმოკაში პოპულარული არ არის სახელი **მამუკა**, ვერც იქნება, რადგან ქართული ანთროპონიმული ტერმინოლოგია და სტრუქტურა, სახელის დარქმევის დინამიკა, ისტორია განსხვავებულია და სპეციფიკურად ქართული.

ღმერთისადმი მიძღვნილი სახელის მატარებელ ერთ უდგელს, რომელსაც **უფლისა** ერქვა, შვილისთვის დაურქმევია **უღულა**. უფლისა ცნობილი სახელია ქართულ ანთროპონიმოკაში. მისგან მოდის გვარი **უფლისაშვილი**. მაგრამ ამ სახელის მატარებელმა კაცმა შვილს „მოდური“ აღმოსავლური სახელი დაარქვა, თუმცა ქართულ ენობრივ სტრუქტურაში.

ტურაში მაინც მოაქცია და იგი გააფორმა - ანთროპომორფული წარმოებით. ახლო ნათესაური ურთიერთობის აღმოჩენილი ტერმინია ბიძა, რომელსაც დართული აქვს კნინობითობის მწარმოებელი -ინ-ა და ვლუბულობთ საკუთარს მსხალა - ბიძინა. ეს სახელი დღესაც ფართოდ არის გავრცელებული, დღესაც არქმევენ ბავშვებს. უღეში ცხოვრობდა ერთი ბიძინა, რომლის მამისა და პაპის სახელი ამოუკითხავია.

მცენარეთა სახელები შეიძლება შერქმეოდა ადამიანს. ამ სახელებიდან ჩვენამდე მოაღწია გვარებმა. მართალია, დღეს აღარავინ არქმევს ბავშვს მსხალას, მუხას და სხვა ამგვარ სახელებს, მაგრამ ამ სახელთაგან მიღებული გვარები გვაფიქრებინებს, რომ იყო დრო, როდესაც ასეთი ტიპის სახელები ერქმეოდა ადამიანებს. დღეს გავრცელებული გვარები: მსხალაია, მსხალაძე, მსხალია (სილაგაძე, თოთაძე, 1997:145) გვაძლევს უფლებას, ვთქვათ, რომ მსხალა ადამიანის საკუთარი სახელი იყო. ასევე გვარების: მუხაშვილი, მუხაძე, მუხიაშვილის ამოსავალია საკუთარი სახელი მუხა, რომელიც გვარის დამდებს ერქვა.

უღეში გვყავდა ორი კაკალა, რომელთაგან ერთის მამის სახელი არ ვიცით, რადგან ამოუკითხავია, და მეორე იყო სარჯიხის ძე. კაკალა საქართველოში გავრცელებული სახელი იყო. მისგან მიღებულია გვარები: კაკალაშვილი, კაკალაძე, კაკალია, კაკალიაშვილი, ერთს რუსული დაბოლოებით გადაუკეთებია კიდევ ეს გვარი და კაკალოვი უწერია (სილაგაძე, თოთაძე, 1997:102).

კაკალამ მოგვცა შემოკლებული ვარიანტი კაკა, რომელიც ფრიად გავრცელებული სახელით იყო იმდროინდელ მესხეთში, მაგრამ უღეში მხოლოდ ერთი კაკა ცხოვრობდა, ეს იყო ყანდუა ყარაოღლანის ძის ძმა კაკა. კაკა გვხვდება საკუთარ სახელად უკვე „ტბეთის სულთა მატნიანეში“ (ენუქიძე, 1977:296).

კაკა ადამიანის საკუთარ სახელად გვხვდება ტოპონიმებში. ასპინძაში არის კაკაველი (მინდორი, მტკვრის მარცხენა ნაპირი მტკვარსა და ვარნეთს შორის); კაკაწყარო (წყარო, ნასოფლარ ღობიეთში, აფნიასა და გოგაშენში) კაკაური (ნავენახარი ხიზაბაურაში)(ბერიძე, 1992:66).

„კაკა საკუთარი სახელი უნდა იგულისხმებოდეს ისტორიულ წყაროებში მოხსენიებულ ხიდის სახელწოდებაში - „კაკას კიდი“ (ბერიძე, 1992:66). „მოვიდა როსტომ კაკას კიდ-

სა ზედა ფერსათიდამ, და დადიანიცა მოსრულ იყო მუნ კას ჯიდასა“ (ვახუშტი, 1973:441); „გარდაელის აქედამ გზას კას ხიდაზედ, ბადადს. ამ გზას ქვოდება, მთით, რკინის არი“ (ვახუშტი, 1973:664).

კაკა -უნა სუფიქსებითაც გვხვდება გაფორმებული ორი კაკუნა ცხოვრობდა უდემი: ზურეკ მუქაფისძეს კაკუნა და კაკუნა ვართიას ძე.

ტრადიციული ქრისტიანული სახელებიდან, რომლებიც ქართველ მფევებსაც ერქვათ და, ბუნებრივია, მესხეთშიც იყო გავრცელებული, გვხვდება დავითი. ყუზან ასითასძეს ჰყავდა „დავით ძმა მისი“. დავითისგან გვაქვს მიღებული მიხი კნინობითი ფორმა დათუნა, რომელიც ყუზანისძეა. ორი გიორგი იყო: ერთი - ზურაბის ძმა და მეორე - ბაქარ შაპისძე. გიორგის მოფერებითი ფორმით მიღებულია უკვე ზემოთ დასახელებული რამდენიმე გოგინა და გოგინა, რომლის მამის სახელიც ამოუკითხავია.

მესხეთში ოდითგანვე გავრცელებული იყო სახელი მანველი, რომლისგანაც გვაქვს მიღებული გვარები: მანველიშვილი, მანველაშვილი, მანველიძე, მანუელიძე (მაისურაძე, 1990:101).

უდემი ცხოვრობდნენ მანველ ტატიკის ძე და მანველ შამპირიანისძე. ამირან ნუქაფისძეს შვილისთვის ძველებრადული სახელი მანასე დაურქმევია. მანასე „დავიწყებულს ან დამევიწყებულს ნიშნავს“ (ჭუმბურიძე, 2003:183). უღულა უფლისასძეს ძმა ჰყავს, რომელსაც ვასილი ჰქვია (ბერძნ.) „სამეფო“, „მეფისა“. მესხეთში ეს სახელი ძირითადად „ბასილის“ სახით გვხვდება დღევანდლამდე. თუმცა ბოლოს „ვასილმა“ გაიმარჯვა. ბასილისა და ვასილის ურთიერთობაზე ზ.ჭუმბურიძე წერს: „ამჟამად უფრო გავრცელებული ფორმა ამ სახელისა არის ვასილ. ბ და ვ ბგერები თვით ბერძნულშიც მონაცვლეობდა. ზოგმა ენამ (მათ შორის ქართულმა) იხსნა უფრო ადრინდელი ფორმა, სადაც ბ არის დაცული, ზოგ ენაში კი (მაგალითად, რუსულში) გადაიღეს ვინიანი ფორმა. ამიტომ გვაქვს ქართულში ბასილი (ისევე როგორც ბესარიონ, ბიქტორ, იობ, საბა და ა.შ.), რუსულში კი ვასილი (ისევე როგორც ვისარიონ, ვიქტორი, იოვ, სავა). ამჟამად გვაქვს პარალელური ფორმები: ბასილ და ვასილ, ბიქტორ და ვიქტორ. უფრო ძველი ბასილისაგან მიღებულია გვარები: ბასილაძე, ბასილაშვილი, ბასილია. ვასილისაგან კი ქართუ-

ლი გვარი არ იწარმოება” (ჭუმბურიძე, 2002:133). როგორც უდემში მცხოვრები ვასილის მაგალითი გვჩვენებს, ვასილი-სა და ბასილის ბრძოლა მესხეთში ადრევე დაწყებულია და იგი ერთ-ერთი ყველაზე ძველი „ვასილია“.

ბერძნული, თურქული, ებრაული, არაბული სახელების გვერდით შემოსულია სომხური სახელები: ტერაკოფი არის აზარიასძე. ასვატურ აღდარისძეს ჰყავს ძმა ხანატური, ხოლო ტერაკოფის ძმა არის ანანია, გავრცელებული სახელი როგორც სომხურ ანთროპონიმიაში, ისე - ქართულში. ორივე ენაში არის ამ სახელისაგან მიღებული გვარები ანანიაშვილი, ანანიძე და ანანიანი. ანანია ბერძნული სახელია და ნიშნავს „მადლი უფლისა“, „შემწეობა უფლისა“ (ჭუმბურიძე, 2003:125). იყო სხვა ანანიაც. გრიგოლ ზატიკას ძეს ჰყავდა შვილი აზარა და ძმა ანანია.

ანანია გავრცელებული სახელი იყო ქართულ საეკლესიო მწერლობაში. „ანანიას, აზარიას და მიხაელის შესახებ ჰაგიოგრაფიული თხზულება ნათარგმნია IX საუკუნეში სეითის მიერ“ (ს.მ.ე.ელ. 2007:61). ანანია იყო XV საუკუნის ქართველი მხატვარი, მინიატურისტი, ცხოვრობდა სამცხის ათაბაგის კარზე. ერთმა ქართულმა ხელნაწერმა შემოგვინახა მისი ორი მინიატურა. XII საუკუნის ხელნაწერით შემორჩენილია ანანია მოციქულის წამების მეტაფრასტული რედაქციის თარგმანი ბერძნულიდან. 1411 წლის ერთ სიგელში, რომელიც ნასყიდობის წიგნია, მოწმედ დასახელებულია მღვდელმონაზონი კავთელი ანანია (ს.მ.ე.ელ., 2007:61). „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ დაუთარში“ ანანია სხვაგანაც გვხვდება, ასე რომ, ეს სახელი პოპულარული ჩანს მესხეთში და საერთოდ საქართველოში.

ბერძნული სახელია ილარიონი, რომელიც „მხიარულს“ ნიშნავს. „ამ სახელით ცნობილია არაერთი საეკლესიო მოღვაწე და წმინდანი, მათ შორის ილარიონ ქართველი, საკვირველმოქმედი, რომლის სახელსაც უკავშირდება ორი ქართული მონასტრის დაარსება ბიზანტიაში (IX ს.). ილარიონი (ყოველგვარი აფიქსის დაურთველად) გვარიც არის. საისტორიო წყაროებში გვხვდება აგრეთვე გვარი ილარიონისშვილი/ილარიონაშვილი (XIV ს.) ამჟამად – ილარიშვილი (ჭუმბურიძე, 2003:167).

ილარიონი იყო IX საუკუნის მიწურულისა და X საუკუნის დამდეგის ქართველი განდევნილი (პარეხელი). გიორგი

მერხულე მას იხსენიებს, როგორც კარგ მწერალს. ასევე გრიგოლ ხანძთელის ერთ-ერთი მოწაფე იყო ილარიონი, რომელმაც ააშენა IX ს-ში უბისის მონასტერი და იყო მისი წინამძღვარი (ს.მ.ე.ელ., 2007:397).

საქართველოში გავრცელებული სახელი ილარიონი ერთ-ერთი ოჯახის უფროსი უდევს იყო ილარიონ დეკანოზის ძე, რომელსაც ჰყავდა შვილი საქარა. საქარა არის საქარიაშვილის შემოკლებული ვარიანტი. საქარია კი ძეგბრული სახელია და ნიშნავს „ღვთის მიერ დაუფიქვარს“ (ჭუმბურიძე, 2003:158) განსაკუთრებით პოპულარული იყო და არის საქარია (საქარა) საქართველოში, რაზეც მიგვანიშნებს გვარები: საქარიაძე, საქარიაშვილი, საქარაძე, საქარაშვილი, საქარაძე, საქარეიშვილი, საქარაია, საქარია, საქაროშვილი, საქუტაშვილი, ხარქუა (საქრუა), საქარაძე (ჭუმბურიძე, 2003:158).

ილარიონის მამის სახელი დეკანოზი ან თანამდებობაა (მთავარი მღვდელი ეკლესიაში), ან – სახელია. ნებისმიერ შემთხვევაში ამ ბერძნული სიტყვიდანაა მიღებული გვარი დეკანოზიშვილი და დეკანოზიძე.

კიდევ ერთი წმინდანის სახელზე უნდა შევჩერდეთ. ეს არის მატათა, მატათია, რომელიც იყო წმ. მოციქული, ერთ-ერთი „თორმეტგანა“. საეკლესიო და საისტორიო ტრადიციით მატათამ იქადაგა საქართველოში, იმოგზაურა ანდრია მოციქულთან ერთად. ზოგი ვერსიით, აღესრულა კოლხეთში.

უდევს უცხოვრია ორ მათათას, ვფიქრობთ, მათი სახელის ამოსავალი ფორმა არის მატათა. მომდევნო თ-ს გავლენით მოხდა ყრუ მკვეთრი ბგერის გაფშვინვიერება. ერთი მათათა იმდენად ცნობილი პიროვნება ყოფილა უდევს, რომ მის შვილიშვილს მხოლოდ შვილიშვილობით მოიხსენიებენ და საკუთარი სახელით არა. მეორე მათათას ჰყოლია შვილი ნურაზიზი.

ქართული ანთროპონიმის ისტორიისათვის უაღრესად მნიშვნელოვანია უდვის საკუთარი სახელები. უმრავლესობა ამ სახელებისა სათავეს უდებს ქართულ გვარებს. ეს გვარები დღეს მთელ საქართველოშია მიმოფანტული.

ქრისტიანული, მუსლიმური, წარმართული სახელები შემოდიოდა ენაში. საქართველოს გეოპოლიტიკური მდგომარეობა განსაკუთრებით აისახა მის ანთროპონიმიაში, რაც კი-

დეკ ერთხელ კარგად ჩანს უღის მაგალითზე. ქართული კაცი დანარჩენ მსოფლიოსთან თავის დამოკიდებულებას კარგად გამოხატავს ონომასტიკური არსენალით, ამიტომ საინტერესოდ გვეჩვენება იმ სახელების ჩამოთვლა, რამდენადაც შესაბამისი გვარები მოგვცეს ქართულ სინამდვილეში.

აზარა - აზარაშვილი, აზარიაშვილი; **ალადანი** - ალადაშვილი, ალადოშვილი; **ამირან** - ამირანაშვილი; **ამოლონ** - ამოლინაშვილი, ამოლიაშვილი; **ანანა** - ანანანიაშვილი, ანანიძე; **ანტონ** - ანტონაშვილი; **აღდგომელ** - აღდგომელაშვილი, აღდგომელაძე; **ბაინდურ** - ბაინდურაშვილი, ბაინდურაძე; **ბარათა** - ბარათაშვილი; **ბატატა** - ბატატაშვილი, ბატატუნაშვილი; **ბენა** - ბენაშვილი, ბენია, ბენიაძე; **ბიძინა** - ბიძინაშვილი; **ბუდახა** - ბუდალაშვილი; **გელაზარ** - გელაზარაშვილი; **გიორგი** - გიორგიშვილი, გიორგიძე; **გრიგოლ** - გრიგოლაშვილი, გრიგოლია; **გოგინა** - გოგინაშვილი, გოგინაძე; **გოგინა** - გოგინაიშვილი, გოგინაშვილი; **გულაბა** - გულაბაშვილი, გულბანი; **დავით** - დავითაშვილი, დავითაია, დავითაძე; **დათუნა** - დათუნაშვილი; **დეკანოზი** - დეკანოზიშვილი, დეკანოზიძე; **დემეტრე** - დემეტრაშვილი, დემეტრაძე; **ელია** - ელიაშვილი, ელიავა; **ვარძელი** - ვარძელაშვილი, ვარძელიშვილი; **ვასილ** - ბასილაშვილი, ბასილია; **ზაქარა** - ზაქარიაძე, ზაქარეიშვილი, ზაქარაია; **ზერეკ** - ზერეკიძე; **ზოსიმე** - ზოსიძე, ზოსიშვილი; **ზოტიკი** - ზოტიკაშვილი; **ზუბელ** - ზუბალაშვილი, ზუბელაშვილი; **ზურაბ** - ზურაბიშვილი, ზურაბაშვილი; **იაკობ** - იაკობიძე, იაკობაშვილი; **ილარიონი** - ილაშვილი, ილარიონი (გვარი), ილარიშვილი; **კაკა** - კაკიაშვილი, კაკაშვილი; **კაკალა** - კაკალაშვილი, კაკულაია; **კაკუნა** - კაკონაშვილი, კაკოშაძე; **კვინიკა** - კვინიკაძე; **მაზანა** - მაზანაშვილი, მაზანიშვილი, მაზაშვილი; **მამუკა** - მამუკაძე, მამუკაშვილი; **მანველ** - მანველიშვილი, მანველაშვილი; **მანასე** - მანასაშვილი, მანასეშვილი; **მასურ** - მასურაშვილი, მასურაძე; **მიპრან** - მირიანაშვილი; **მურად** - მურადაშვილი; **მურვან** - მურვანიშვილი, მურვანიძე; **მღვდელი** - მღვდელიძე, მღვდელაძე; **ნათენა** - ნათენაძე, ნათენაშვილი; **ოთარა** - ოთარაშვილი; **პაპუ** - პაპუნაშვილი; **პაპუნა** - პაპუნაშვილი, პაპიძე, პაპუკაშვილი; **როსტევენი** - როსტევენიშვილი; **საგინა** - საგინაძე, საგინაშვილი; **სიმონ** - სიმონაშვილი, სიმონია; **სინანა** - სინანაშვილი, სინაძე; **ტატიკ** - ტატიკაშვილი, ტატიკაძე; **უფლისა** - უფლისაშვილი; **ფირა**

ლი - ფირალიშვილი, ფირალაშვილი; ქიტესა - ქიტესაშვილი; ქრისტესა - ქრისტესაშვილი, ქრისტესიშვილი; ღარიბა - ღარიბაშვილი, ღარიბაძე; ყაზა - ყაზაშვილი; ყადუა - ყადუაძე; ყანდუა - ყანდუაშვილი; ყარა - ყარაშვილი; შავთვალა - შავთვალაძე; შაყულა - შაყულაშვილი; შერგელ - შერგელაშვილი; ჭანი - ჭანიშვილი, ჭანიძე; ხახუტა - ხახუტაშვილი, ხახუტაძე; ხოჯა - ხოჯავა, ხოჯაშვილი.

ნაწილი სახელებისა ისეთია, რომელთაც შეიძლება არ აღმოაჩნდეთ შესაბამისი ქართული გვარები, ან ჩვენს ხელთ არსებული მონაცემების მიხედვით არ იძებნება, რაც განპირობებულია ან შესაძარბეული მასალის სიმცირით, ან იმით, რომ ეს სახელები ძირითადად აღმოსავლურ-მამამდიანურ სამყაროდან არის და ისინი გარკვეული პერიოდის შემდეგ გადის მოდიდან, ამიტომ თუ მანამდე ვერ შექმნეს გვარები, შემდეგ უკვე აღარ არქმევენ მათ ბავშვებს, რომ მათგან შეიქმნას გვარები. ეს სახელებია: როსაფ, უსარ, ყუბად, იონა, მირარსლან, გრამტან, ბადირხან, იმარინდო, დოვლათიარ, ასითა, მიქენდერ, ყუზან, ვართია, მასურ, საღა, ნუქაფ, ასვატურ, სავი (საბა?), იოსაფ, ყარაოღლან, შირინ, ბადუნა, ყაღამი, ნარინბეგ, აღლამ, ისქენდერ, ულულა, ბაქარშაჰი, შაჰმირანი, ტურაკოფ, მოღურაფი, ბუღახა, ნურაზიზ, მათათა, იოსიტა, ნურაღ, ემანეთი, მირაზიზ, შაყუბად, აღდარ, ხანატურ, სარგიზ, ატოლი, სატალა.

ჩამოთვლილთაგან იონა, რომელიც ძვ. ბერძნული სიტყვიდან მოდის და „მტრედს“ ნიშნავს, ბიბლიური წინასწარმეტყველის სახელია, სახარების უძველეს, ხანმეტ ძეგლებში გვხვდება. გვარი იონაშვილი გვქონდა და დღეს აღარ დასტურდება (ჭუმბურიძე, 2003:169).

იონა ერქვა გადამწერს, რომელიც მოხსენებულია იერუსალიმის ერთი ხელნაწერის XI საუკუნის ანდერძში (ს.მ.ე.ღ., 2007:424). მას შემდეგ ბევრი იონა იყო, მათ შორის იონა ხელაშვილი (1775-1838), ცნობილი საზოგადო მოღვაწე.

გრამტონი გრამიტონიდან მიღებული სახელი უნდა იყოს, რომელიც გავრცელებულია დასავლეთ საქართველოში. მისგან გვარი არ ჩამოყალიბებულა.

მასურ - თუ მაისურის (ეს სახელი „დავთარში“ ბევრ სოფელში გვხვდება) შემოკლებული ვარიანტი არ არის, შეიძლება მისგან იყოს მიღებული დისიმილაციით გვარი ლა-

სურაშვილი. მასურ და მასურა სახელებად სხვაგანაც გვხვდება (დლონტი, 1984:158).

სავე შეიძლება საბიას („საეია“) შემოკლებული ფორმა იყოს, თუ, რა თქმა უნდა, არ არის დამოუკიდებელი სახელი. ბ-სა და ვ-ს მონაცვლეობის შესახებ ვინააუბრეთ ვასილთან დაკავშირებით და რადგან ვინ-იანი ფორმა ვასილი დასტურდება უძველესში, შეიძლება ეს სახელიც ვინ-იანი საბა იყოს. ბადუნა ბაადურის მოფერებითი ფორმა უნდა იყოს. ბაადური თურქულად „გმირს“, „გოლიათს“, „მამაცს“ ნიშნავს. წარმოშობით მონღოლური სიტყვაა. თურქულში იგი ბააადურის სახით გვაქვს. მისგან არის ქართული გვარები ბადურაშვილი და ბალათურია მიღებული (ჭუმბურიძე, 2003:129). ბაადური ქართულში გვაქვს ბადურის სახით (შდრ. ბადურაშვილი). ბადურის მოფერებითი ფორმაა ბადუნა, რომელმაც არ შექმნა გვარი, ან ჩვენ ვერ მოვიძიეთ.

ასევე კნინობითი ფორმაა იოსიტა სახელ იოსებისა. ძვ. ებრაული სიტყვა იოსები („გამარჯვება“, „მატება“) ბიბლიური იაკობის ვაჟის სახელია. სახარებაში იგი გვხვდება იოსეფის ფორმით. მისგან არის მიღებული კნინობითი ფორმები: სოსო, სოსია, სოსოია, სოსიკო, ოსიკო, რომელთაგან ბევრი ქართული გვარია მიღებული: იოსებაშვილი, იოსებიძე, იოსებაძე, იოსეფაშვილი, ოსეფაიშვილი, ოსიბაშვილი და სხვა (ჭუმბურიძე, 2003:169). იოსიტაც ისევე, როგორც სხვა კნინობითი ფორმები, ჩამოთვლილთა გარდა, იოსია, ოსეფა, ოსიკა, იოსებიდან მოდის, მაგრამ გვარს არ ქმნის.

მართალია, ჩამოთვლილი სახელები გვარებს არ ქმნიან, მაგრამ ქართულ საისტორიო წყაროებში ბევრი მათგანი, როგორც სახელი, გვხვდება. მაგ.: როსაბ, რომელსაც ვარიანტად აქვს როსაფ (დლონტი, 1986:182) უძელ იმარინდოს, რომლის მოსახელებმა გვარს ვერ დაუდეს სათავე, ისტორიული საბუთების მიხედვით ჰყავს როგორც სეხნია იმარინდო, ასევე მისი ფონეტიკური ვარიანტით მიღებული სახელების მქონე ადამიანები: იმარანდო, იმარანდუ, იმარდონ (დლონტი, 1984:135). ისტორიულ დოკუმენტებში გვხვდება სახელი ასიტა, რომელიც, ვფიქრობ, ასევე ასითა უნდა იყოს (დლონტი, 1984:76).

უღვეში დადასტურებული სახელი საღა შეიძლება საღარას შემოკლებული ვარიანტიცაა. ეს ფორმა კი სათავეს უღებს გვარებს: საღარაძე, საღარაშვილი, საღარეიშვილი და

დასტურდება ისტორიულ წყაროებსა და დოკუმენტებში (დლონტი, 1986:185), სახელმწიფო არქივში დადასტურებულ ფორმა ნუქიფი და უდელი ნუქაფი ერთი სახელისანი ჩანან (დლონტი, 1986:172), ასევე გვხვდება ისტორიულ საბუთებში ნურალი (დლონტი, 1986:172) და მრავალი სხვა, რომელთა ჩამოთვლა შორს წავცივანს.

ამგვარად, მე-16 საუკუნის უდეში მცხოვრებთა ანთროპონიმია ქართულია. თავისი სტრუქტურითა და სემანტიკით ბევრი სახელი, რომელიც შემოსულია მესხურ დიალექტში და სხვადასხვა ენობრივი წარმომავლობა აქვს, მოდურია მაშინდელ მცხოვრებთა შორის. ქართულს გარდა აღმოსავლური და ქრისტიანული სახელები გავრცელებული იყო დანარჩენ საქართველოშიც, რასაც ადასტურებს ამ სახელთაგან ქართული გვარების შექმნა.

სუბსტრატისათვის სოფელ ანდის ონომასტიკაში

ანდის ონომასტიკაში გვხვდება თურქული ან თურქეთის გზით შემოსული ლექსიკა. მესხეთის არაერთ სოფელში გვაქვს მინდორის სახელად ჩაირი. ანდის სარიჩაირი გვხვდება მრავლობითშიც – სარიჩაირები (სათიბი, მთად აღიოდნენ ანდელები) Sarı çayır სიტყვა-სიტყვით ყვეთულ სათიბს, მინდორს ნიშნავს. მართლაც სარიჩაირში ბაღახია ერთგვარი, კნდრას უძახიან, დაბალი, ბუნქივით ბაღახია. „რაც უფრო კარგი გაღესილი ცელი იყოს, არ ჭრის, ცურავს ზედ ცელი. ბაღახი მოთეთროა, „სარია“ ფერის“.

„სარია“ „რიქა“ კაცსაც შეიძლება შევრქვას მეტსახელად და პქვიათ კიდევ. ჩაირი ძირითადად ტოპონიმია შემორჩა, აპელატივად მინდორი, სათიბი, ჭალა, იხმარება.

მაგალა თურქულში მრავალი მნიშვნელობის მატარებელია: „საზაფხულო საძოვარი, იალაღი, საზაფხულო საძოვარი მთაში, ზაფხულობით მთაში მოსახლეობის დასახელებული ადგილი“ და სხვა (ბერიძე, 1998:124).

ძველმაგლების თავები გორის სახელია. ცალკეა ძველმაგლა საზაფხულო საძოვარი.

გამოთქმულია მოსაზრება, რომ მაღლა შემოსულ ქართულ ენის მესხურ და აჭარულ დიალექტებში უმუკლო ენობრივი კონტაქტების გზით, ამ კონტაქტების გაწვევით შეიძლება საბოლოოდ დიალექტმაც დაკარგეს მისი მნიშვნელობა. „შემოგვრნა ტოპონიმიაში“ (ბერიძე..., 1998:125).

კომპოზიტიური სახელი ორენოვნების ნიმუშია, რომელსაც — ებ მრავლობითობის ნიშანი აქვს დართული.

ასეთივე ქართულ-თურქული კომპოზიტია ბურუნიყანა, რომლის შესახებ ინფორმატორისაგან გვაქვს ჩაწერილი: „ხუთგვეტირანი ყანაა, ზეგანი ადგილია, ამობურცული გორა, ნასაფლავები ეტყობა, შუა ყანაში ამოდის ძვლები“. burun ცხვირს, წვერს ჰქვია თურქულად. ცნობილი ფაქტია, ადამიანის სხეულის ნაწილთა სახელები მეტაფორულ-გეოგრაფიულ ტერმინად იქცევა ხოლმე და მას ანატომიურ ლექსიკას უწოდებენ. მართლაც საქართველოში ცნობილია ასეთი ტოპონიმები: ყელი, გვერდობი, მუხლა, ცხვირა, ზურგია-ნები და სხვა (ცხადაია, 1988:16). თურქული burun-ი მართული მსახლერულია და ტოპონიმი ნიშნავს „ცხვირის“ ყანას.

ანდის ჩრდილოეთით ბორჯომის ღელესა და არჯულის ღელეს შუა არის ჭოჭი ბახჩები. ხარობს ძველი ხილი, ჭანჭური, პანტები. წყალი გამოდის, წყლიანი, ჭაობიანი ადგილია. იქვე გამომდინარე წყაროს ჭოჭიბახჩებიწყაროს ჭოჭიბახჩებიწყალი ჰქვია.

აქაც ქართულ-თურქული კომპოზიტი გვაქვს. ჭოჭი მესხურში არის „დაქცეული და დატბორილი წყალი. სარწყავი წყალი მინდორში რომ დაიფანტება, ის აჩენს ჭოჭებს“ (ღლონტი, 1984:729).

ბახჩა (ბახჩე) (bahçe) სპარსულია და ბოსტანს ნიშნავს. შესულია თურქულში ისეთი ბალის მნიშვნელობით, რომელსაც ბოსტანიც აქვს. ასევეა ანდასა და საერთოდ მესხეთში.

ასევე თავს იჩენს თურქული ლექსიკა მეტსახელებში, ზოგიერთ მათგანში მთელი ენობრივი კონტაქტებია ასახული. ინფორმატორის ცნობა ასეთია: „მამაჩემი შარვლის ცაღ ტოტს თუ ჩაიკეცემდა, ცაღს ამოშლილს ატარებდა, ამიტომ ფაჩალიას, ფაჩოს, ეძახიან მე კი ფაჩოვინს ეძახიან“.

თურქული ლექსიკონების მიხედვით ფაჩა paça სპარსულიდან არის თურქულში შესული და შარვლის ტოტს ჰქვია.

ასევე შემოვიდა ან სპარსულიდან პირდაპირ ან, უფრო საგონაულოა, თურქულის გზით, ქართულში.

ქართულმა შემოსული სიტყვა თავისი წარმოების ყალბობაში ჩახვდა და ერთ შემთხვევაში – ალ-ა სუფიქსებით ხოლო მეორედ წოდებით ბრუნვის ნიშანი -ო მისთვის მიემატა და ორმაგი ბრუნებით აბრუნა. ამასობაში ქართული ენის კონტაქტები რუსულთან გაძლიერდა, ამიტომ რუსული მაძისსახელობის აღმნიშვნელი სუფიქსები – -ов-ий გამოიყენა – ასე მივიღეთ მეტსახელი ფანოვინი.

ერთ ქალს სოფელში იოლნია ქალს ეძახიან, თან გარმარტავენ: „მგზავრი ქალი, მოსიარულე, მოხეტიალე ქალი“. თურქულში ლიტერატურული **yolcu** დიალექტებში გვაძლევს **yolcu** და აღნიშნავს მგზავრს (თურქულ-ქართული ლექსიკონი, გვ. 1495)

ჯამუშა ქალის შესახებ ჩაეიწერეთ: „ლონიერი ქალი ყოფილა, ღონიერი კამეჩი წაუქცევია მაგ ქალსა. სამი-ოთხ მძას, სანამ რძლად მიუყვანიათ, სამი-ოთხი ცხენი გამოუცვლიათ გზაში. ჯამუშა ქალის ქმარიც ჯანიანი კაცი ყოფილა, ზეთის სახდელი დაუტრიალებია“

cumus/camuş თურქულ-ქართული ლექსიკონის მიხედვით არაბულიდან არის შესული თურქულში. არსებობს **cumıs** ფორმაც. კამეჩს თურქულში **manda-ც** ჰქვია. (Örnekleriyle Türkçe Sözlük 1 cilt MEB Yay. 1995:419) ეს სიტყვა დიალექტში შეიძლება შემოსულიყო თურქულიდან ან არაბულიდანაც.

მესხეთში გავრცელებული გვარია შაყულაშვილი\შაყულაშვილი, რომელიც, საკუთარ სახელ შაყულადან მოდის. ეს უკანასკნელი კომპოზიტური სახელია და შაჰის მონას ნიშნავს (ტუმბურიძე, 2003:80) შაყულაშვილს მეტსახელად შაყულა ქალი დაარქვეს ანდაში.

ხელობის აღმნიშვნელი სახელები ბევრ ენაში შეიძლება შეგვხვდეს. ერთ ქალს **ყაზანჯი ქალი** ჰქვია მეტსახელად. იქვე განმარტავენ: „მექვების ქალი, ე.ი. ვიღაც პეოლია ყაზანჯი (მექვაბე). **Kazan-**დიდი ქვაბია თურქულად –**ჯი** ხელობის აღმნიშვნელი სუფიქსია. მექვაბეობა ხელობა იყო (შდრ მექვაბიშვილი). (თურქულ-ქართული ლექსიკონი, 2001:812)

სპილენძის დიდ ქვაბს თუ მექვაბე აკეთებდა, მკალავი სხვა იყო. ამიტომ ერთ კაცს **კალაიჯი** დაარქვეს მეტსახელად, მიუხედავად იმისა, რომ თვითონ მას არავითარი კავ

შირი მექვაბეობასთან არ ჰქონდა. კალაიჯი (მკალაევი) არც, როდესაც ინტენსიური ურთიერთობა ქალაქთან არ იყო, სოფელში საილენძის ქვაბის მკალაეები დადიოდნენ, კერიოდულად ცხოვრობდნენ და ქვაბებს კალაუდნენ. ქვემო ქველ-მკალავს უცხოვრია იმ კაცის სახელში, ვისაც **ქველ-ქველ-ქველ** შემდეგ, რაღაცით მიამსგავსეს და მაჰმადიანური სახელი მუსა შეარქვეს ერთ კაცს. მოსე თურქულში არაბულის გზით არის მუსად შესული (თურქულ-ქართული ლექსიკონი, გვ. 2001:1014).

ბილინგვიზმთან არავითარი კავშირი არა აქვს მეტსახელს **ზაურგურჯი**, არც მისი ქართველობის გამოა სახელი შერქმეული. ზაურმა უწმაწური ლექსები (შაირები) იცოდა და იეთიმ-გურჯის ანალოგიით ზაურგურჯი შეარქვეს.

თურქულენოვანია ბევრი ზოონიმი. გმინჟ დიალექტში გვხვდება გვმინჟ ფორმითაც და ვერცხლს ნიშნავს. გვიმიშია ვერცხლისფერი ძაღლის სახელია.

დეგვიშია – „მონხუბარი ძაღლია მეცხვარისა“. Döğmek, dövmeek თანამედროვე თურქულ ლიტერატურულ ენაში, ხოლო döğmek დიალექტური, ცემა ზმნიდან მიღებული დარტყმაა, ხოლო **დე** სუფიქსის დართვით ის სახელად იქცა და დაგვიშას სახელით დაერქვა ძაღლს ანდაში.

საჩლია – სიტყვასიტყვით გრძელბეწვას ნიშნავს და ასეთ ძაღლებს არქმევენ.

ტოპონიმიშია თუ **სარიჩარი** გვაქვს, მეცხვარის ქერა ძაღლს **სარი** დაარქვეს, ასევე ეძახიან ძროხასაც.

Karagöz – შავ, ღამაზ თვალს ნიშნავს, ხოლო შავთვალეებიან ძროხას ჰქვია **ყარაგვეზაი**. ოქროსფერ ხარს **ალთუნას** არქმევენ. Alın თანამედროვე თურქულ ენაში – ოქროს ნიშნავს (თურქულ-ქართული ლექსიკონი, 2001:786,56).

თეთრთავიან ნიკორა ძროხას ან ხარს **აღბაში** ჰქვია. Akbaş ლიტ.) – თეთრი თავია თურქულად.

ანდის თურქულენოვანი სახელების შესახებ რაც ითქმის, შეიძლება, განზოგადდეს მესხეთში დადასტურებულ სხვა თურქულენოვან ონიმებზე.

მოყვანილი მაგალითები არის სესხება, სუბსტრატი თუ სუპერსტრატი? იგულისხმება, რა თქმა უნდა, ენობრივი დონე, რომელიც ფიქსირდება ტოპონიმიშიაში. ტოპონიმთა სესხე-

ბის ახსნა ძნელია. შეუძლებელია ისეხოს ენამ ადგილი თუ
ვისი სახელით.

მესხეთის ისტორია ამ მხრივ არის გამორჩეული. საუკუნეების განმავლობაში ოსმალეთის ადმინისტრაციის ტონობამ გამოიწვია ენობრივი ბატონობა, ოღონდ ბული იქნა ადგილობრივი ქართული ადამიანური რესურსი. კერძოდ, ოსმალეთის ადმინისტრაცია, რომელიც ძირითადად რენეგატი ქართველებით იყო წარმოდგენილი. ახორციელებდა საკუთარი ხაღხის ასიმილაციას. ოსმალური შმართველობისათვის დამახასიათებელია „გათათრების“ ორიგინალური გზა, რაც მდგომარეობდა სარწმუნოების შეცვლაში, სახელის შეცვლაში და რამდენიმე თაობაში თურქული ენის დამკვიდრებაში. სარწმუნოების შეცვლის შედეგად პრივილეგირებულ მდგომარეობაში აღმოჩნდებოდა ადგილობრივი მოსახლე, რადგან ის არ გადაიხდიდა გადასახადს. ამასთანავე უნდა შეეცვალა სახელი და არა გვარი, რადგან გვარის განსხვავებული სისტემა, რომელიც მამისსახელობაზე იყო დამყარებული, შედეგს არ იძლეოდა, თუ მამის სახელი ქართული დარჩებოდა და ა. შ.

ამგვარად, პროცესი ხანგრძლივი იყო. ტოპონიმია უკვე არსებობდა, ამიტომ გამამადიანებული „გათათრებული“ მესხი ენას დაკარგავდა თუ არა, მაინც ქართულენოვან ტოპონიმებს მოიხმარდა. ასეთ შემთხვევაში ქართული ტოპონიმები გამოდიოდა სუბსტრატად. ენადაკარგული ქართველი თურქულად მეტყველებდა, ხოლო მისი სოფლის თუ სამცხე-ჯავახეთის ტერიტორიაზე, როგორც ოიკონიმები. ისე მიკროტოპონიმია იყო ქართული და იყო სუბსტრატი. ქართული ენის სუბსტრატი იყო მამამადიან მესხთა მეტყველებაში. ეს იყო საბოლოო შედეგი. ასე მოხდა რიგ სოფლებში მესხეთში. ამ შემთხვევაში სხვაგვარად უნდა განვიხილოთ იმ სოფელთა ტოპონიმია, სადაც ქურთები და თარაქმები ცხოვრობდნენ. მათი მიკროტოპონიმია და, რიგ შემთხვევაში, სოფელთა სახელებიც (მოიდოლღი, თაზაქვევი, ბაზირხანა, და სხვა), თურქული იყო.

ამგვარად უნდა იყოს განხილული დღევანდელი თურქეთის იმ სოფელთა ყოფილი (რადგან მათ ადმინისტრაციულად შეეცვალათ სახელები) სახელები და ქართული მიკროტოპონიმია, რომელიც არტაანის, კოლის, ერუშეთის და ზოგიერთ სხვა პროვინციებში მოიძებნება. მათ დიალექტშიც

საკმაოდ არის ქართული ენის ფუნა და რა თქმა უნდა, ისიც ჩაითვლება სუბსტრატად, ოღონდ განსხვავებულად უნდა მივუდგეთ ანდის და მის მაგვარ სოფელთა მიკროტოპონიმას. აქ მოვლენები განვითარდა შემდეგნაირად: საქვეყნო „განმავლობაში ქართველთა ფიზიკური და კულტურული მემკვიდრეობის დაცვა ხანგრძლივი პროცესის შედეგი იყო. გარკვეულ ეტაპზე, ვიდრე თურქული ენა გაიმარჯვებდა, არსებობდა ბილინგვიზმი. ადგილობრივი „გათათრებული“ ქართველი მოიხმარდა საკუთარ მშობლიურ ენასაც და მაასიმილურებულ თურქულსაც. ასე იქმნებოდა შერეული, ორენოვანი ტოპონიმები: ბურნიყანა, ძველმაღლა და სხვა

ენათა ინტერფერენციის შედეგად შექმნილი ტოპონიმების საბოლოო რეზულტატი უნდა ყოფილიყო ქართული ტოპონიმის სუბსტრატულობა, მაგრამ მაჰმადიანი ქართველები მე-20 საუკუნის პირველ ნახევარში, 1944 წელს, გაასახლეს რეგიონიდან, ანდაში თურქულენოვანი ქართველების ადგილი დაიკავეს მეზობელი სოფლებიდან გადმოსულმა ქრისტიანებმა და მოხდა ქართული ენისა და ქართული ტოპონიმის გაქტიურება, რამაც საწინააღმდეგო სიტუაციაში ჩააგდო სუპერსტრატული თურქული ენა და იგი იქცა სუპერსტრატად ქართულენოვანი ქართველებისათვის, შესაბამისი ბედი ეწია ტოპონიმისაც, ოღონდ თურქულენოვანი ტოპონიმები განხილული უნდა იქნეს არა როგორც თურქული სუბსტრატი საქართველოში, არამედ ქართველთათვის თავსმოხვეული თურქულენოვანი სუბსტრატი.

ბორ- ფუძიანი საკუთარი სახელები

ნაგენეტივარი სახელების შესახებ აკაკი შანიძე წერს: „გენეტიური სახელებისგან უნდა გარჩეულ იქნეს ნაგენეტივარი სახელები. გენეტიურია სახელი, რომელსაც გენეტივის გაგებაც აქვს, მაგრამ ამასთანავე ერთად სხვა ბრუნვის ფორმებსაც გვინგენებს... ხოლო ნაგენეტივარია სახელი, რომლის ფუძე მარტო წარმოშობით არის გენეტივი (ნათ. ბრუნვა), მაგრამ გენეტივის გაგება აღარა აქვს. ასეთია მრავალი გეოგრაფიული სახელი, რომელთაც ბოლოში -ის მოუდის: თბილ-ის-ი, ქუთა-ის-ი, მანგლ-ის-ი, შინდ-ის-ი, რუ-ის-ი,

ურბნ-ის-ი და სხვ. ასეთივეა -თა-ზე გათავებული სოფლის სახელები: ჩხიკეთა, ცაბაურ-თა, მოწამეთა და მისთ (შანიძე, 1973:114)“.

ჩამოთვლილთაგან ყველა თანხმოდანფუძიანი მესხურში (სამცხური, ჯავახური) გენეტიკურ გვხვდება იმ შემთხვევაში, როდესაც ადამიანს მოიხსენიებენ მამის სახელობით, ოღონდ -ძე-ს გარეშე. პეტრე პავლესი (იგულისხმება პავლეს ძე), გიორგი დავითისა (დავითის ძე) და სხვა. ეს იმ შემთხვევაში ხდება, როდესაც არაოფიციალური სია დგება. როდესაც ერთი პიროვნების მრავალ შთამომავალზე ვლაპარაკობთ, მაშინ საქმე სხვაგვარად არის.

მე-16 საუკუნის ერთ ოსმალურ „დავთარში“ დასტურდება დღევანდელი არტაანის მოდამოებში სოფლები; ვარდოსანი და ბურდოსანი, რომლებშიც გამოყოფილია საკუთარი სახელები ვარდო და ბურდო (ბერიძე, 2001:154). ასევე გამოიყოფა ადამიანის საკუთარი სახელი ქურდოსანში (მთისა და ნასოფლარის სახელია ხალციხის რაიონში). ასეთივე წარმოებისაა ადგილის სახელი კოროსანაი, რომელიც მინდორს პქვია ასპინძის რაიონში. მასში გამოიყოფა საკუთარი სახელი კორო, რომელიც მეტსახელად გვხვდება სამცხე-ჯავახეთში. ამ უკანასკნელში გამოიყოფა კორ- ფუძე და -ო მაწარმოებელი, ეს ფუძე შეიძლება -ა სუფიქსითაც შეგვხვდეს გვარში კორაშვილი. კორ- -ია და -ე მაწარმოებლებით და დასტურებული აქვს აღ. დლონტს (დლონტი, 1986:147). ისევე, როგორც წინა ჩამოთვლილ ტოპონიმებში, კორ-ო-ს-ა-ნ-არის ამოსავალი სახელი, რომელიც შემდეგ გაფორმდა -ა მატოპონიმებული სუფიქსითა და მესხურისათვის დამახასიათებელი სახელობითი ბრუნვის ნიშნით ხმოვანფუძიან სახელებთან.

კორ- ფუძე კიდევ ერთი ტოპონიმური სახელის ფუძისეულ ნაწილად მიგვაჩნია. ასპინძის რაიონის სოფელ აწყვიტაში არის კორანთიდედე. კორ- ამ შემთხვევაში საგვარეულო სახელს უდევს საფუძვლად. ტოპონიმი ასე დაიშლება: კორ-ა-ან-ნ-ი→კორ-ა-ან-თ-ი→კორანთი. მსგავსი წარმოება ცნობილია მესხეთის ონომასტიკაში. საბოლოოდ კორაანთ ფორმას შეიძლება მოეცა კორათი, მაგრამ ჩვენს შემთხვევაში პროცესი ბოლომდე არ მივიდა. საზღვრულდაკარგული მსაზღვრელი უნდა იყოს იმერხევი დადასტურებული კო-

რანთი სათიბის სახელად (ვეცხლაძე, 2004:190). ახალივე წარმოება დადასტურებულია ქიზიყის ტოპონიმიში, ოღონდ კორ- წარმოდგენილია -ია დაბოლოებით. აგანაში გოგიაშვილთა ერთ-ერთ განშტოებას ჰქვია -კორიანნი|კორიანთი (ღლონტი, 1982წ:33).

კორ- ფუძე, როგორც ვნახეთ, შეიძლება გაფორმებული იყოს -ა -ე -ია -ო სუფიქსებით. შეიძლება ასევე გამოიყოს კორ- ფუძე სახელში კოროშეთი, რომელიც სოფელ ხიზაბავრის აღმოსავლეთით დააფიქსირა მე-20 საუკუნის 30-იან წლებში ნიკო ბერძენიშვილმა. მანვე ჩაიწერა ლექსი:

„კოროშეთს თივა მოვითბე,

ოღდან დამიძირია,

გოგო შენი სიყვარულლით

შე ვერ დამიძინია“ (ბერძენიშვილი, 1964:171).

კოროშეთი და ოღდანის, როგორც ლექსიდან ჩანს, ახლო მდებარე სოფლებია.

კოროშეთის ადგილმდებარეობა და ლოკალიზაცია დაზუსტებული აქვს ს. ჯიქიას (ჯიქია, 1958:295). მე-16 საუკუნეში იგი ნასოფლარის სახითაა აღწერილი.

შეიძლება ვიფიქროთ, რომ კოროშეთში -ოშ ცალკე მწარმოებელია. შდრ.: მიტ-უშა, ნუნ-უშა (შდრ.: მიტო, მიტა, ნუნუ, ნუნა, ნუნია, ნუნუკა), მითუმეტეს, რომ გვაქვს -იშ დაბოლოებიანი ვარიანტი - კორიშა (ღლონტი, 1986:146)

კორ- ფუძეს გამოვეყოფთ ისტორიულ სახელში კორაშენი. იგი დაფიქსირებულია მე-16 საუკუნეში (ჯიქია, 1958:93). -შენ ტერმინ-ფორმანტი პროდიქტიულია ქართულ ტოპონიმიში. ამ შემთხვევაშიც ამოსავალი უნდა იყოს ადამიანის საკუთარი სახელი, რადგან „-შენ კომპონენტის ტოპონიმები საქართველოს ადმინისტრაციული დაყოფით საკმაოდ ბევრია. ყველაზე პროდიქტიულია იგი ახალ-მსახლერელთან (ახალშენი). დანარჩენ შემთხვევაში პირველ კომპონენტად ადამიანის საკუთარი სახელი გვხვდება (ბერიძე 1992:87)“. ასე რომ, კორაშენში შეიძლება გამოიყოს საკუთარი სახელი კორა, რომელიც -ა კნინობითის მაწარმოებელი სუფიქსით გაფორმებული კორ- ფუძეა.

კორ- ფუძიანი სახელები ტოპონიმებად, როდესაც ონიმიზაცია ხდება ანთროპონიმის საშუალებით, საქართველოს ტერიტორიაზე სხვაგანაც გვხვდება. დუშეთის რაიონში არის

სოფელი კორაანი, ხოლო ხაშურის რაიონის ზემო ოსიან-
რის ჭის სახელად გვაქვს კორაანთ ჭა (დლონტი, 1988:53).

კორათხევი არის ნასოფლარი თბილისის შემოგარენში,
რომელიც დაცარიელდა 1952 წელს (მელიქიძე 2007:48). უფრო
მელსაც ფონეტიკურ ვარიანტად აქვს კვარათხევი (მელიქიძე 2007:48).
რის სახელიდან არის მოტივირებული შემდეგი ტოპონიმების
წარმოქმნა: კორათხევის გზა, კორათხევის სასაფლაო, კო-
რათხევის წყარო, კვარათხევის წყარო, კორათხევის ხატი,
კორათხევის ხევი (მელიქიძე, 2007:78).

კორო ადამიანის სახელად არის დადასტურებული. „ღუ-
ბი ყანებში ცალ-ცალკე ყანებს სახელები ერქვა: ისიდორას
ყანა, კოროს ყანა, კორო ერთ თათარს ერქვა, ბიჭა ბილანას
ეძახდნენ (ბერიძე, 2008:40)“ თათარში იგულისხმება მაჰმადი-
ანი მესხი. კორო მეტსახელად ბევრგან გვხვდება და ადამი-
ანს სიპატარავის გამო ეძახიან. საკუთარ სახელად დასტურ-
დება სამეგრელოში (ჭანტურია, 2006:44). საგარეჯოს რაიონ-
ში ჩავიწერეთ კორი, რომელიც წყალს უკავშირდება. ეზოს
კედელში დატანებულ წყლის გასასვლელს კორი ჰქვია. კო-
რი შეიძლება იყოს კლდეში გასასვლელი ან კლდეზე გაჭ-
რილი წყლის გასავალი. დღეს კორებად ეზოებში მოკლე მი-
ლებს ხმარობენ (ინფორმატორი: მზია მეზერიშვილი 72
წლის).

ზედა ვარძიის ხევის სიახლოვეს მტკვრის ხეობაში ერთ
ნასოფლარს კორისხევი ჰქვია, რომელიც მე-16 საუკუნეში
ხუთ კომლიანი სოფელი იყო (ჯიქია, 1958:373-374), სადაც
ცხოვრობდნენ პაპუნა ივანესძე, ბასილა ძე მისი, მაზნია გი-
ორგისძე, სახელად ბაირამ და ერთიც ამოუკითხავი სახე-
ლის მქონე ოჯახის უფროსის შვილიშვილი (ჯიქია, 1941:253).
ნასოფლარის სახელში რომ ამოსავალი ადამიანის საკუთარ
სახელი კორა იყოს, ნათესაობით ბრუნვაში კვეცა არ
მოხდებოდა და გვექნებოდა კორასხევი, ამიტომ სავარაუდოა
ფუძეთა ომონიმი. როგორც ჩანს, ერთი და იმავე ფორმის
ფუძეს სხვადასხვა მნიშვნელობა ჰქონდა. კორისხევი, რომე-
ლიც ხევებისა და მტკვრის გარემოშია, შეიძლება, კორის
ზემოთ მოყვანილ მნიშვნელობას უკავშირდებოდეს.

კორს მრავალი მნიშვნელობა აქვს ქართულ დიალექტებ-
ში. მოვიყვანთ განმარტებებს ალ. დლონტის „ქართულ კი-
ლო-თქმათა სიტყვის კონიდან“ (1984:304). „კორ-ი (შოს.) ხის

ან ქვის ბურთი, სათამაშოა“; „კორ-ი (მოხ.) = 1. ჩაქენი; 2. მრგვალი გამოცხვარი პური, კვერი; 3. მუხლისთავი“; „კორა (კახ.) მრგვალი პატარა ქვა, იყენებენ სათამაშოდ“; „კორას საშუალებით თამაშობენ კორაობას ქართულ და ქაბუტში, რომელსაც რიკ-ტაფელასაც ეძახიან. როგორც ჩანს, მაინც კორაობა და რიკ-ტაფელა სხვადასხვა თამაშია, რადგან რიკ-ტაფელა ორი ხის ჯოხით ითანამაშება, ხოლო კორაობის აუცილებელი კომპონენტი არის „პატარა ქვა“. „კორა (ქიზიყ. კახ.) ხის კოჭი, კარის ჩარჩოზე მიმაგრებული, დახურვისას კარს წამოდება და დაკეტავს. მრგვალი ქვა ან მაგარი ხისაგან გამოთლილი კვერცხის მსგავსი შარა, ბაგ-შვთა სათამაშოდ“; „(ქიზიყ.) ხის კოჭი, რითაც მიმაგრებულია ფრთა გუთანზე“; „(რაჭ.) ჭაჭის დასაწურავ მოწყობილობაში მრგვალი მსხვილი ხე, დაახლოებით 20 სმ. სიგრძისა“; „(ფშავ.) თოფის გასახედი, ხანიშნებელი“.

კორა მესხურში (სამცხურსა და ჯავახურში) განმარტებულია, როგორც „უღელზე (შუაში) ჩასობილი მოკლე ორი ჩხირი, რომლებიც იკავებენ ასაკრავს, რათა არ გაცურდეს ქედისაკენ (ბერიძე, 1981:74)“.

კორ- ფუძის ერთი მნიშვნელობა მცენარეულობას უკავშირდება, რადგან იგი გაფორმებულია -ნარ სუფიქსით. ი. სიხარულიძეს ამის არა ერთი მაგალითი აქვს დაფიქსირებული: კორნალი, ტყე, სოფელი ბზუბზუ (სიხარულიძე, 1958:52). ასევე ტყის სახელია სოფელ მახუნცეთში (სიხარულიძე, 1958:53). ბაღს ჰქვია კორნალი სოფ. აქუცაში (სიხარულიძე, 1958:57), ბუნქნარია კაკაბაძიებში (გვ. 58), ტყვა სოფელ მერისში (გვ. 63), ასევე ტყვა სოფელ ცხადიეთში (გვ. 131), საძოვარია სოფელ გორგაძეთში (გვ. 132) და სათესია სოფელ ძაბლავეთში (გვ. 137). კორნალა ჰქვია საძოვარსა და ტყეს ჰინკაძიებში (გვ.50). კორნალია არის სათესი ზვარეში (გვ. 67). კორითავი ასევე ტყვა ქუთურეთში (გვ.137), ხოლო კორნალიქედი საძოვარია აღმართში (გვ. 130).

ჩამოთვლილ სახელთაგან უმრავლესობა ტყის აღმნიშვნელია ან მცენარეულობას უკავშირდება (ბუნქნარი, ბაღი). იქ, სადაც სათესს ან საძოვარს აღნიშნავს (ერთხელ ტყესთან ერთად), იგულისხმება, რომ ადრე იქნებოდა მცენარეულობა.

კორნალი აქვს დადასტურებული აღ. დლონტს გურიაში მთისა და ტყის სახელად (დლონტი 1993:104) და იქვე არის კორნალის დედე (დლონტი 1993:104).

ასევე მცენარეულობის აღმნიშვნელი უნდა იყოს არის ლის სახელი კორა ახალგორის რაიონში. **გ ი ს გ ლ ი მ ი მ ე ქ ა**

კორ- ფუქეს გამოვყოფთ სახელში კორანტყე ფრონეების ხეობაში (დლონტი 1988:53). სავარაუდოდ იგი უნდა მოდიოდეს კორიანი ტყიდან. აღ. დლონტს დამოწმებული აქვს კორმაღალი//კორმაღალა, რომლის პარალელურ ფორმად რკომაღალი//რკომაღალა მოჰყავს. ამ ფორმათაგან უფიქრობთ, ძირითადი უნდა იყოს კორმაღალი, რადგან გვაქვს იმავე არეალში ტოპონიმი კორმაღლის გზა (დლონტი 1988:104). ამ შემთხვევაშიც მცენარეულობა უნდა იყოს ამოსავალი სახელდებისას. კომპოზიტიურ სახელად გვხვდება კორაველი (ცეცხლაძე 2004:190)., ისევე, როგორც ტყე-ველი.

ამგვარად, კორ-ფუქიანი საკუთარი სახელები საქართველოს ტოპონიმიკაში ომონიმიური წარმომავლობისაა. ერთი ნაწილი უკავშირდება ადამიანის საკუთარ სახელს, რომელიც მოტივირებული უნდა იყოს მცირე სიმაღლით და სისწრაფით, შეიძლება კორის დაკავშირება წყლის გასასვლელთანაც. დიდი ნაწილი კი უკავშირდება მცენარეულთა საფარს.

ანდრია მოციქულის უმოსვლა სამცხეში და ისტორიული ტოპონიმი

„ქართლის ცხოვრების“ ჩანართ ტექსტთა შორის არის ანდრია მოციქულის ქადაგება საქართველოში, რომელიც ვახტანგ VI-ის სწავლულ კაცთა კომისიას ანუ მეცნიერ კაცებს ეკუთვნით (ქართლის ცხოვრება, 1955:30).

„ქართლის ცხოვრების“ ახალ გამოცემაში (ქართლის ცხოვრება, მთავარი რედაქტორი როინ მეტრეველი, 2008 წ.) ჩანართი ამოღებულია. ამ ტექსტების ჩართვას ნებისმიერი არ იყო. ანდრია მოციქულის შესახებ ძირითად ტექსტში ნათქვამია შემდეგი: “ხოლო ამან ადერკი მეფემან უმატა სიმაგრეთა ქართლისათა, ქალაქთა და ციხეთა, და უმეტეს მოამტკიცნა ზღუდენი ქალაქისა მცხეთისანი, წყლისა იმიერ და იმიერ და ამისვე ადერკის მეფობასა შინა მოვიდეს ათორ-

მეტა წმიდათა მოციქულთაგანი ანდრია და სვიმონ კანანელი აფხაზეთს და ეგრისს. და მუნ აღესრულა წმინდა სვიმონ კანანელი ქალაქსა ნიკოფსიისასა, სასლავარსა პერძენტასა. ხოლო ანდრია მოაქცივნა მეგრელნი და წარუდგა გზასა კლარჯეთისასა (ქართლის ცხოვრება, 1955:38).

ანდრია მოციქულის საქართველოში მოღვაწეობის შესახებ პირველ ცნობას იძლევა ნიკიტა პაფლაღონელი (+890) ანდრეას „მიმოსვლის“ ავტორი... ამ წყაროზე დაყრდნობით გიორგი მთაწმინდელი (XII ს.) საქართველოს ეკლესიის დამფუძნებლად ანდრია მოციქულს მიიჩნევს და ანტიოქიის პატრიარქთან პაექრობის დროს საქართველოს ეკლესიის დამოუკიდებლობის უფლებას ამ ცნობის საფუძველზე ამტკიცებს (ს.მ.ე.ე., 2007:70)

„ქართლის ცხოვრებაში“ ჩართული ანდრეა მოციქულის ეპიზოდი, როგორც სხვა ეპიზოდები, ემყარებოდა საისტორიო ტრადიციას ან გარკვეულ წყაროს, ამიტომ მისი შესწავლა მრავალმხრივ არის საინტერესო. საინტერესოა ამ ეპიზოდის ონომასტიკონი. გზა, რომელსაც გამოივლის ანდრია ასეთია: გამოივლის ტრაპიზონს, შემდეგ „შევიდა ქუეყანასა ქართლისასა, რომელსა დიდა-აჭარა ეწოდების („ქართლის ცხოვრება“, 1955:39)“. დიდაჭარა არის აჭარის ერთი კუთხე ე.ი. აჭარა არის ქართლის ნაწილი, ხოლო დიდაჭარა აჭარის ნაწილი. ანდრიას შეექმლო სამცხეში შემოსულიყო „ბათუმ – ახალციხის შარაგზით“ (სახოკია, 1985:141), გადმოველო ხულო, გოდერძის უღელტეხილი, მაგრამ იგი ამ გზას არ ირჩევს. აჭარიდან მოდის გურია-იმერეთის გზით. სამცხესა და აჭარას რამდენიმე გზა აკავშირებდა: „ერთი-ბათუმის მხრიდან, ეგრეთწოდებული ბათუმ-ახალციხის შარა-გზით, მეორე – ამავე გზით ახალციხიდან (ყანლის მთაზეა გადმოსასვლელი); გურიიდან სამი გზა შემოდის: ბჟუჯისწყალის ხეობით თავინურზე (2918 მ.); აჭარის წყლის ხეობით და ბახვის-წყლის ხეობით ბატიშზე (სახოკია, 1985:141-142)“.

დიდაჭარა მოაქცია ანდრიამ. მის მიერ აჭარის ამ ნაწილის მოქცევა ზოგად შტრიხებშია წარმოდგენილი. არ არის აღნიშნული თუ რომელ კერპს სცემდნენ თავყანს აჭარელნი. ანდრიას სასწაული აქ გამოიხატება წყაროს ამოსვლის სასწაულით და ღვთისშობლის ხატის ასლის შექმნით: ანდრიამ „იწყო ქადაგებად სახარებისა, რამეთუ კაცნი პირუტყუთა უუგუნურეს იყვნეს და არა იცნობდნენ შემოქმედსა ღმერ-

თსა, და ყოველსა საბაველსა და არაწმიდასა წესსა აღას-
რულებდეს, რომელი სათქმელადაცა უჯერო არს (ქართლის
ცხოვრება, 1955:39)".

დიდაჭარიდან გურიისა და იმერეთის გაველუგებას
“წარმოვიდა და გარდამოველო მთა, რომელსა ეწოდების რკი-
ნის ჯუარი და თქმულ არს, ვითარმედ ჯუარი იგი თვთ ნე-
ტარისა ანდრიას მიერ აღმართულ არს (ქართლის ცხოვრე-
ბა, 1955:39)”.
ერეკლესული

ივ. ჯავახიშვილი რკინის ჯვრის შესახებ წერს: “ლიხთი-
მერეთისა და მესხეთის შემაერთებულ გზას ეწოდება გზა
რკინის-ჯუარისა; როდესაც სულამ, კალმახის ერისთავმა,
და გრიგოლ, არტანუჯის ერისთავმა, საჩქაროდ მოუხმეს მე-
ფე ბაგრატს, მან აფხაზეთით მომავალმა “გარდმოველო გზა
რკინის-ჯუარისა”; განდევნილი გიორგი რუსი რომ კვლავ
შეშოიჭრა საქართველოში, მან და მისმა მომხრეებმაც “გარ-
დაიარეს რკინის-ჯუარი და ჩავიდეს ციხის-ჯუარს, დაწვეს
ქალაქი ოძრკვე (ჯავახიშვილი, 1965:71)”.
გარდამოველო

რკინის ჯვრის გზა გადიოდა ოძრხის ხეობაზე და მას
დღეს ზეკარის უღელტეხილი ეწოდება. ის არის უმოკლესი
გზა მესხეთსა და იმერეთს შორის. ოძრხის დაწვავ გიორგი
რუსის მიერ ამ გზის გაველით ხდება შესაძლებელი. ოძრხე-
ში, ეტყობა თამარის მომხრეები იყვნენ გამაგრებულნი.

ანდრიას მოგზაურობის საწინააღმდეგო მიმართულებით
აღწერს ვახუშტი ბატონიშვილი რკინის ჯუარს: ოძრხის ხე-
ობა დღეს არის ოცხის ხეობა. ვახუშტის მიხედვით ოძრხე
არის ქალაქი, ხოლო მდინარეს პქვია ოცხის წყალი. “ამ
ქვეის ზეთ (იგულისხმება პანტოვანის ხევი. მ. ბ.), მთის
ძირში, არს ოძრაკვე, რომელი აღაშენა ოძრახოს ქალაქი და
ციხე... ხოლო აწ არს ოცვერ, და ციხე შემუსვრილი... მცირედ
ამის ქუეით, სამკრით არს მთის კალთას წყაროდ გამომდი-
ნარე, ფრიად დიდი და ცხელი, მდულარის მგზავსი, რომელ-
სა უწოდებენ ოცხეს. გარდავალს აქედამ გზა კაკას ვიდ-
ზედ, ბაღდადს. ამ გზას ეწოდა, მთით, რკინის ჯუარი (ქარ-
თლის ცხოვრება, 1973:664)”.
გარდავალს

ეპიზოდის ავტორის მიხედვით რკინის ჯვარი ანდრიამ
აღმართა.

სამცხეში შემოსული ანდრია მოდის ზადენგორას, რო-
მელმაც ჩვენამდე როგორც სოფელმა არ მოაღწია. ი. მაისუ-
რაძე წერს: “სოფ. ბენარის ჩრდილო-აღმოსავლეთით აღმარ-

თულ ქედზე გამოყოფილია კონუსისებური გორა წაწვეტილი თხემით, რომელსაც ზადენი ანუ ზადენგორა ეწოდება. (ი. მაისურაძე, 1976:268).
ქვემოთაა

ზადენის კერპი საქართველოს წარმართული ტრადიციული ერთ-ერთი უძველესი და უძლიერესი ღვთაებაა. მისი წარმოშობა ხეთურ-მცირეაზიული წარმოშობისაა... ფიქრობენ, რომ მისი თაყვანისცემა ქართლში მცირე აზიიდან მოსულმა მესხებმა დაამკვიდრეს". აღსანიშნავია, რომ იბერიის სამეფო ქალაქის ერთ-ერთი მთავარი ციხე-სიმაგრე სწორედ ამ ღვთაების სახელს ატარებდა: ზადენ-ციხე (წიწამურთან). უძველესი დროიდან მიაჩნდათ, რომ ზადენ ღვთაების კერპი დღევანდელი ზადენის მთაზე იდგა. ამგვარივე ცნობებია დაცული ძველი ქართული ლიტერატურის მრავალრიცხოვან ძეგლებში, რომლებიც იოანე ზედაზნელსა და სხვა "სირიელ მამათა" მოღვაწეობაზე მოგვითხრობენ. ზედაზენი ამ წყაროებში ზედა ზადენად, ან უბრალოდ ზადენად იხსენიება (ს.მ.ე.ელ., 2007:331-332).

ბუნებრივია, რომ მესხების მიერ იბერიის დედაქალაქში დამკვიდრებული ზადენის ღვთაება უმთავრესი ღვთაება იქნებოდა თვით მესხეთშიც (სამცხეში).

სამცხის ტოპონიმია, როგორც დღევანდელმა ისე ისტორიულმა, შემოგვინახა ამ ღვთაებასთან დაკავშირებული გეოგრაფიული სახელი. აჭარაში გამოივლის ანდრია, მაგრამ არაფერს ამბობს ისტორია, რომელ კერპს დაამხოვს იგი. შემთხვევითი არ არის, რომ ანდრიას გზის მიმართულება სწორედ იქითკენაა, სადაც ძირითადი კერპებია მაშინდელ საქართველოში. ზადენს სამცხის ზადენი უნდა ეწოდოს მცხეთის ზადენისაგან განსხვავებით. ზადენ-გორა ორი ტოპონიმის შეერთების შედეგად მიღებული სახელია. მე-16 საუკუნეში ზადენი ცალკეა დ აგორა ცალკე. "ზადენი როგორც წარმართული ცენტრი, ეტყობა, აერთებდა ამ ხეობის სოფლებს ან, შესაძლებელია, არსებობდა სამივე პუნქტი ერთდროულად - ზადენ-გორა, ზადენი და გორა, როგორც ეს გვაჩვენებს ხიზაბავრის შემთხვევაში მე-16 საუკუნეში. აშკარაა, რომ ხიზაბავრა კომპოზიტური წარმომავლობის სახელია. თავის დროზე იგი დიდი სოფელი იყო, ხოლო მისგან 4-5 კმ-ის დაშორებით მდებარეობდა სათესველი ბავრა და სოფელი ხიზა, დღევანდლამდე ეკლესიის ნანგრევითა და ნასოფლარით რომ მოვიდა (ბერიძე, 2008:8)".

ამიტომაც პარველი რისხვა ანდრიასაგან სწორედ ზადენს დაატყდა: "მიხედნა მოციქულმან და იხილნა ქატი მის აღვილისანი, რამეთუ უზურვიდეს კერპთა ყრუთა, და ილოცა მოციქულმან წმიდისა მის ხატისა მიმართ. და აღვიდნა იგი კერპნი დაემხუნეს და შემუსრნეს (ქართლის ცხოვრება, 1955:39)".

სამცხეში მხოლოდ ზადენის ღვთაებას არ სცემდნენ თაყვანს. ანდრიას მოუხდა ბრძოლა არტემის და აპოლონის წინააღმდეგ. არტემიდე (არტეის, -იდოს) - ზევსის და ღეტოს სახელოვანი ასული აპოლონის ტყუპი და, დიდი დელფოსელი ქალწული, არკადიელი ნიმფების ქალღმერთი, ბერძენთა ერთ-ერთი უძველესი და უმთავრესი ღვთაება, მონადირე, ცხოველთა მფარველი, ქალწულთა ქომაგი, ოლიმპოს ღმერთთა შორის ათენას შემდეგ ყველაზე უფრო სპეტაკი და სასტიკი (გელოვანი, 1983:75)".

არტემიდეს ტყუპი ძმა აპოლონი ასევე ბერძენთა პანთეონის ერთ-ერთი უნათლესი და უზუნაესი ღვთაებაა "მლიერუბითა და მშვენიერებით სხვა ღმერთებზე აღმატებული, პოუზის, მუსიკის, საერთოდ ხელოვნებათა, შთაგონებათა, მართლმსაჯულების, წესიერების, კანონთა, სინათლის, ყველა სიკეთისა მშვენიერების მფარველი ბუნებაში და ადამიანთა შორის (გელოვანი, 1983:61)".

უფრო ძნელი შეიქნა ანდრიასაგან და-ძმის კერპების დამარცხება: მიუხედავად სამძივარის შვილის ვაცოცხლებისა, მესხთაშორის აზრი გაიყო. ყველა არ ემხრობოდა ახალ ღმერთს - ქრისტეს, ამიტომ "შეასვენეს ხატი ყოვლად წმიდისა ღვთისმშობლისა შუა კერპთა მათთა და დაბეჭდეს კარსა ზედა. და მცველნი დაადგინნეს. და იწყეს ღოცვად მღუდელთა მათ სიცრუვისათა. და წმინდამან ილოცა ქრისტეს მიმართ ჭეშმარიტებისა ღვთისა ჩუენისა. და ვითარცა განთენა და განაღეს კარი საკერპოსა, იხილნეს ყოველნი კერპნი მათნი ქუეყნად დათხეულნი და სახედ მტუერისა შემუსვრილნი. ხოლო ხატი ყოვლად-წმიდისა ღვთისმშობლისა ბრწყინვიდა ვითარცა მზე, დიდებითა, პატივითა (ქართლის ცხოვრება, 1955:41)".

ანდრიამ მესხეთში დაამარცხა ზადენის, არტემიდას და აპოლონის კერპები. ეს კი იმას ნიშნავდა, რომ მრავალი (აღმოსავლური და დასავლური-ბერძნული) ღმერთების ნაცვლად მესხებმა დაიწყეს ერთი ღმერთის - ქრისტეს რწმენა.

რაც მთავარია, ამ ყველაფერს ეხმიანება მესხეთის ტოპონი-
მია. ჩვენამდე მოვიდა მაშინდელი ტოპონიმი, რომელიც აღ-
ნიშნული ფაქტების მოწმეა.

იმავე პერიოდისაა ისეთი ისტორიული ტოპონიმის როგორც
რიცაა აწყური (აწყვერი). ანდრიას დახვდა აწყური, რომელიც
სამთავროს ცენტრი, დედაქალაქი მაშინდელი სამცხისა.
თვით სახელი კი “თავისი “რედუცირებული”(აწყურ-) “ურე-
დუქციო” აწყურ ფორმით ისტორიამდელ პერიოდში გადა-
დის. ამ აზრს ამაგრებს ისტორიული და არქეოლოგიური
მონაცემები... აწყური წყლიან ადგილს, წყლის ადგილს უნ-
და ნიშნავდეს. უძველესი დროიდან მოყოლებული იგი გაშუ-
ნებული იყო მტკვრის მარჯვენა და მარცხენა ნაპირზე (ბე-
რიძე, 2009:34)”.

ასევე უძველესი ტოპონიმი ჩანს საქრისი, რომელიც აწყურის
“პირისპირ” მდებარეობდა, მტკვრის მარცხენა ნაპირ-
ზე. აწყურის ციხე იმავე ადგილზე იყო, ხოლო ძველი ტაძარ-
ი დღევანდელი ღვთისმშობლის სახელობის საეპისკოპოსო
ეკლესიის ადგილზე, აქვე იყო წარმართული ტაძარი. საქარის-
ი კი სწორედ მათ პირდაპირ მტკვრის მეორე ნაპირზე,
რადგან მარჯვენა ნაპირი ფერდობია და კლდოვანი, მემატო-
ანე კი წერს: “და ვითარცა ესმა მესხთა ამბავი ესე საკრვე-
ლი, მსწრაფლ შეკრიბეს ყოვლითა-კერძო, და იქმნა სიმრავ-
ლე ერისა ფრიადი, ვიდრემდის აღივსო ველი იგი საქრისი-
სა. და განკვირდა ყოველთა, იხილეს რა ძე იგი ქვრივისა
აღდგომილი მკუდრეთით (ქართლის ცხოვრება, 1955:41)”. საქ-
რისის ველი გაშლილი ადგილი და ვაკე მხოლოდ მტკვრის
მარცხენა ნაპირზე იყო, სადაც დღეს სოფლის უბანი და და-
სახლებია.

სახელის, ეტიმოლოგია ქარს უკავშირდება და სიტყვა
დაიშლება ასე: სა-ქრ-ის-ი ← სა-ქარ-ის-ი.

უძველეს ტოპონიმთა რიგს, რომელიც ანდრიას შემოს-
ვლასთან არის დაკავშირებული, სამცხეში მიეკუთვნება ან-
დრიაწმინდა, სოფლისა და ტაძრის სახელი და ანთროპონი-
მი სამძივარი, სამცხის მთავრის ქვრივის სახლი.

ა) წერტა

სახედაწილულ კაცს წერტია შეიძლება ერქვას. ახსნა
ვიწერე მეტსახელად ერთ სოფელში. მასში -ია დაბოლოე-
ბაა. გამოიყოფა წერტ, რომელსაც შეიძლება მოვუძებნოთ
ახსნა ძველი ქართულის მონაცემების საფუძველზე.

იღია აბულაძის „ძველი ქართული ენის ლექსიკონში“
წერტა განმარტებულია, როგორც „დაგუმერა“, „ჩხელეტა“
და მოყვანილია შემდეგი მაგალითები: „დამკვდრებულთა
დახერისათა უწერტა“. „მოსაკსენებლად სიტყუათა შენთა
ეწერტებოდა“. „მწერტს მე“. „გგუემოს შენ... ცხროთა და
წერტითა უსაზომოთა“. „საწერტელითა მით სიტყვითა ჩუ-
მისათა მიწერტ“ და სხვა... წერტითი არის ჩხელეტით შეს-
რულებული (აბულაძე, 1973:542)“.

კ. ფენრიხსა და ზ. სარჯველაძეს წერტ- ფუძე მოხმო-
ბილი აქვთ წერ ძირთან დაკავშირებით და რადგან ქარ-
თულ წერ- ძირს კანონზომიერად შეესატყვისება მეგრული
ჭარ-, ღაზური ჭარ- და სვანური ერ- (ფენრიხი, სარჯველა-
ძე, 2000:663), შეგვიძლია დაბეჯითებით ვთქვათ, წერტ- ფუ-
ძიანი ანთროპონიმი შეიძლება მხოლოდ ქართულ ნიდაგზე
აიხსნას.

შ. ძიძიგური წერასა და წერტას უძველეს ტერმინთა
რიგს მიაკუთვნებს: „გარდა იმისა, რომ ქართულ ენაში კით-
ხვისა და ასოს აღმნიშვნელი ტერმინები („კითხვა“, „ასო“)
ძველთაძველ ტერმინებად ჩანან, ინტერესს იწვევს წერის აღ-
მნიშვნელი სახელი „წერა“, იგი თავდაპირველად ჭრას, კვე-
თას ნიშნავდა. აქედანაა „წერაქვი“ ქვის საჭრელი, საკვეთი...
იგივე ტერმინები გვიხსნიან წერასთან დაკავშირებული მე-
ორე ტერმინის წარმოშობას, ესაა „წერტილი“, რომელიც ნა-
წარმოებია ზმნისაგან „წერტა“. ეს უკანასკნელი ნიშნავს
ჩხელეტას, ამოკვეთას, ჩატრას (ძიძიგური, 1975:123).“ წერტა
იხვევა საწყისი და არა ზმნა, როგორც წერა, რასაც ადას-
ტურებს ზემოთ მოხმობილი მაგალითები „ძველი ქართული
ენის ლექსიკონიდან“. „გრიგოლ ხანძრელების ცხოვრებაში“
ეკითხულობთ: „პირველ ყოფილი ესე სასწაული გუესმა ბერ-
თაგან ჩუენთა, ვითარმედ ჟამსა მამისა გრიგოლის მოწაფი-

სასა ხანძთას ეპიფანეის მამობისასა იყო ვინმე კაცი მდი-
დარი ანტკორას და სახელი მისი წერტა და აწ რომელ წერ-
ტაისნი პრქვიან, თხათა მისთა სადგური ყოფილ არს (მერჩუ-
ლე, 1949:171)". შემდეგ მოთხრობილია სასწავლებლის დამფუძნებლის
შეოხებითაც წერტას დაბადებიდან ყრუ-მუნჯი მშობელი განი-
კურნა. მონაზვნების მიმართ „მკსინვარედ“ მერჩუმა, „ვითარ-
ცა იხილა სასწავლებლი ესე წერტა, მამამან მისმან, განკვირუ-
ბული სიხარულით საესე ვარვიდა ხანძთად, და ვითარ სა-
ხინოსა უდაბნოესასა მიიწია... წერტა დიადი შესაწირავი
მოუძღუნა და შეწირა წინაშე წმიდისა მთავარმოწამისა გი-
ორგისა (მერჩულე, 1949:172)".

გრიგოლ ხანძთელის პერსონაჟთა შორის გამოირჩევა
წერტა იმით, რომ მას კანონიკური ქრისტიანული სახელის
ნაცვლად ქართული სახელი პქვია. შეიძლება მისი დამოკი-
დებულება სასულიერო პირთა მიმართ ამითაც იყოს განპი-
რობებული. იგი უპირისპირდებოდა ქრისტიანულ რელიგი-
ას, განსხვავებით ცოლისაგან, ამიტომ ნათლობის სახელის
ნაცვლად შემოგვრნა ქართული სახელი. პაელე ინგოროყვა
წერს, რომ „წერტა საკუთარი სახელია ადამიანისა, ხოლო
გეოგრაფიული სახელწოდება „წერტაისი ნაწარმებია ამ სა-
კუთარი სახელიდან (ინგოროყვა, 1954:436)". მართლაც მეთე
საუკუნეში სახეზე გვაქვს ანთროპოტოპონიმი, რომლის ეტი-
მოლოგიასაც იძლევა გიორგი მერჩულე, რომ წერტას თხე-
ბის სადგომს წერტაისნი პქვია და მდებარეობს კლარჯეთში,
სოფელ ანტკორას სანახებში (პ. ინგოროყვა).

წერტა ისეთ კაცს შეერქმეოდა, რომელსაც ნაყვაეილარი
„დანხელეტილი“ სახე ექნებოდა. შდრ. დაწერტილი - წერი-
ლად დახვრეტილი დანხელეტილი (ქ.ე.გ.ლ., 1953:1016)". და-
წერტა-დანხელეტა, ცემა, „დაგუმერა“ (ი. აბულაძე).

წერტა დღეს საკუთარ სახელად აღარ გვხვდება. შევ-
ვხვდა წერტიას სახით მეტსახელად. მესხურ დიალექტში
შემოსულია თურქული სიტყვა ჩილ-ი რომელსაც სახელაკენ-
კილ, ნაყვაეილარ ადამიანს უწოდებენ. ასევე ფორებიან
ქვაზე იტყვიან ჩილს. ჩილი მეტსახელად გვხვდება მესხეთ-
ში. „ჩილი მარკოზა“, ჩილო და სხვა.

ქართულში შემოსულია კიდევ ერთი თურქული სიტყვა,
რომელსაც დიალექტი არ იცნობს, ეს არის: „ჩოფურა
(თურქ. ჩოფურ) ნაყვაეილარი (ადამიანი) (ქ.ე.გ.ლ., 1964:531)".

ისტორიულად სახედანხვლეტილი ხალხი კარგი ცხოვრების გამო არ ყოფილა. მე-5 საუკუნის პერეთისა და მისი მონახლეობის შესახებ იაკობ ხუცესი წერს: „ქამსა საფხვლეტისა ცეცხლებრ შემწუელი იგი მჭურვალეობა მზისადო ქარნი ხორშაკნი და წყალნი მავნებელნი, რომლისა მკვდრნიცა მის ადგილისანი სავსენი სენითა, წელითა განსივებულნი და განკითღებულნი, დაწერტილნი და დამკქნარნი და დამღიერუბილნი, ხარადოვანნი, პირმსივანნი და დღემოკლედ ცხორებულნი; და მოხუცებულნი არავენ არს მათ ქუეყანათა (ხუცესი, 1949:157)“. დაწერტილი ღექსიკონის შემდგენელს ი. იმნაიშვილს, განმარტებული აქვს, როგორც დანხვლეტილი (ხუცესი, 1949:393). „დაწერტილი, დანხვლეტილი, დამუწუკებული (არიან) მკვდრნიცა მის ადგილისანი (ქა.ძ.ს.ლ. 2005:257)“.

ბ) მატოი

სანათესაო, საგვარეულო გარემო დიდ როლს თამაშობს გრიგოლის ეპოქაში. ასევე მნიშვნელოვანია და უთითებს ავტორი იმ კუთხეს, საიდანაც არის ესა თუ ის პროვინება, მაგრამ არ მიეთითება გვარი.

გრიგოლის მეუღაბნეობას განსაკუთრებით გამოეხმაურა მშობლიური კუთხე: „ვითარცა ჳორციელად შეემატებოდა, გვრუთუე სულიერად შეეშინებოდა რიცხუსა მას წმიდასა კაცთასა, რამეთუ მას ქამსა მოვიდეს მამამ, ეპიფანე და მღდელი მატოი ქართლით და დიდი ჳენონ სამცხით, რამეთუ ეპიფანე და მატოი პირველიეე მეგობარ იყვნეს ამის წმიდისა და სახელსა მისსა მოვიდეს ხანძთად (მერჩულე, 1949:41)“.

მატოი გამორჩეული პერსონაჟია „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებაში“, რადგან იგი არის მეგობარი და მოწაფე გრიგოლისა. თანაც მას სახელიც გამორჩეული ჰქვია, სხვებისაგან განსხვავებული, არაკანონიკური, ე. ი. ხალხური სახელით მოდის ის ეკლესიაში და ამავე სახელით აგრძელებს მოღვაწეობას.

მატოი დაბალი წრიდან არის გამოსული, რაზეც მიგვანიშნებს თხზულების ის ადგილი, სადაც საუბარია მის ნათესავებზე. მერეს დედათა მონასტირს მღვდელი მატოი „გარდარეული შრომისაგან მოუძღურდა“. მატოის „ქაღწულება“ ცნობილი იყო „არა მხოლოდ ჳორცითა ოდენ, არა-

მედ სულითა და სიტყუთა, სასმენელითა და თუქლითა, რის გამოც იგი პრინციპულად ფიქრობს: „უწესო არს მონაზონისა - ჳელითა დედათაითა მსახურებაჲ (მერჩულე, 1949:86)“. გადაწყვიტა მატოიმ, რომ წასულიყო ბერთან მამისა გრიგოლის დედისა მსახურთაგანი, ნათესაენი მატოისნი, კუთილნი მონაზონნი და მეგობარნი მისნი. მათ აცნობა და მოვიდეს სიხარულით წარყვანებად მისსა ცხედრითა (მერჩულე, 1949:86-87)“

გრიგოლის დედა ნერსეს ცოლის და მაღალი წრის ქალი იყო. მატოი კი მისი მსახურების წრიდან მოდიოდა, მათი ნათესავი იყო და მათ მიაშურა უძღურების ეამს.

მერეს დედათა მონასტერში მღვდელი გარდაიცვალა, რომლის მაგივრადაც, მიუხედავად უარისა, გრიგოლმა მიავლინა მატოი. „და ვითარცა იხლა მოძღურისა თვისისა უცილობელი ბრძანებაჲ, თუნიერ ნებისა თვისისა, დაემორჩილა სიტყუათა მისთა და იქმნა მღვდელ მონასტრისა დედათაჲსა ნებითა ღმრთისაჲთა სანატრელი და სასწაულთმოქმედი მატოი - დიდი და დიდებული საქმითა თვისითა, რამეთუ წელიწადთა ორმოცთა მერეს მღვდლობასა შინა მისსა უქმი სიტყუაჲ და უსარგებლო პასუხი არავის ესმა მისგან (მერჩულე, 1949:85).

მატოი - ი ხმოვანზე დაბოლოებული ხმოვანფუძიანი სახელია, ამიტომ ის სახელობითსა და მოთხრობითში ფუძის სახით არის წარმოდგენილი და იბრუნვის, როგორც გიორგი, აკაკი, ბასილი (შანიძე, 1976:41). აგრეთვე: არსენი, პანსოფი, გრიგოლი, მაკარი, ნიკონორი, ალექსი, ევსევი და სხვანი (იმნაიშვილი, 1957:368). „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებაში“ ეპიფანეე გვხვდება სახელობითი ბრუნვის ნიშნითაც, ხოლო მატოი ფუძის სახით: „სანატრელი და სასწაულთა - მოქმედი მატოი“. მიცემით ბრუნვაში გვექნება მატოის: „მაშინ წმიდამან მან პრქუა წმიდასა მატოის (მერჩულე, 1949:84)“. ნათესაობით ბრუნვაში: „დედაკაცმან თემესტია, მერისა დეკანოზმან, თქუა, ვითარმედ ორმოც წელ დეკანოზობასა ჩემსა და მატოის მღვდლობასა - საცუცხელურნი მან ჳელისა ჩემისაგან არაოდეს მიმიხუნაო“. „და იყვნეს ვინმე ბერთას მამისა გრიგოლის დედისა მსახურთაგანნი, ნათესაენი მატოისნი, კუთილი მონაზონნი“. მოთხრობით ბრუნვაში: „თქუა ნეტარმან მატოი“ (მერჩულე, 1949:86).

ზემოთ ჩამოთვლილ -ი ხმოვანზე დაბოლოებული სახე-
 ლებში (ი. იმნაიშვილს მათ რიგში აქვს დასახელებული მა-
 ტრიც), მხოლოდ მატრია, -ი რომ დაერთვის ქართულ
 ხმოვანს და არა თანხმოვანს. აქედან გამომდინარე შეიძლე-
 ბა ვიფიქროთ, რომ ამ სახელში ბოლო ხმოვნები -ოი ფუძის
 ნაწილს არ წარმოადგენს და ისინი დართულია ფუძეს. ასეთ
 შემთხვევაში მატ - ფუძე უნდა ვივარაუდოთ, რომელიც ქარ-
 თულ ანთროპონიმიაში სხვადასხვა სუფიქსით არის გა-
 ფორმებული. ვახუშტისთან გვხვდება საკუთარ სახელად მა-
 ტა: „ბოსტადანის ძემ მატამ ძმა თვისი მოკლა, მას მანუჩარ
 თუაღნი დასწუნა ყმითურთ (ვახუშტი, 1973:720)“. აღ-
 დლონტს მოყვანილი პყავს ისეთი საკუთარი სახელები, რომ-
 ლებშიც აშკარად გამოიყოფა მატ - ფუძე: მატატია, მატი,
 მატია, მატიანი, (პ. ინგოროყვა), მატოა, მატუ, მატუნა
 (დლონტი, 1967:102-13). მატ- ფუძე გამოიყოფა აშკარად ა.
 ჭანტურიასთან: მატა, მატია, მატატა, მტატი, მატია, მატინია,
 მატიტო, მატო, მატუ, მატულა, მატული, მატუნა, მატურია
 (ჭანტურია, 2006:48-49). ჩამოთვლილი სახელები შეიძლება
 საქართველოს სხვა კუთხეებშიც დავადასტუროთ, თღონდ
 მეტსახელების სახით. გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ქარ-
 თული საკუთარი სახელების უძველესი ფენა არის „ძირეუ-
 ლი ან წარმოქმნილი სახე ანთროპონიმთა, მომდევნო კი
 კომპოზიტიური სახელებია (დლონტი, 1986:14) რადგან თხზუ-
 ლი და გრძელი სახელები ქართულ ანთროპონიმიას მაინ-
 ცდამაინც არ უყვარს, ხშირად შემოსულ სახელებს ამოკ-
 ლებს კიდევაც, „ამიტომ დიდი ნაწილი ქართველურ ანთრო-
 პონიმთა ერთ ან ორმარცვლიან ფუძეს წარმოადგენს და ად-
 ვიდად წარმოსათქმელია (დლონტი, 2006:23)“. ზემოთ ჩამოთ-
 ვლილ მატ - ფუძიან სახელებში გამოიყოფა შემდეგი მა-
 წარმოებლები

- ა - მატა
- ი - მატი
- ია - მატია
- იანი - მატიანი
- ოა - მატოა
- უ - მატუ
- უნა-ა - მატუნა
- ა-ია - მატაია

ეროვნული
ბიბლიოთეკა

- ატ-ა - მატატა
- ატ-ი - მატატი
- ინ-ია - მატინია
- იტ-ო - მატიტო
- ო - მატო
- ულ-ა - მატულა
- ულ-ი - მატული
- უტ-ია - მატუტია

ამ რიგში უნდა ჩავაყენოთ გრიგოლ ხანძთელის მოწაფის სახელიც მატოი.

ზოგჯერ - ი ხმოვანი გაგებულია ბრუნვის ნიშნად, ამიტომ ჩამოსცილდება ხოლმე სახელს „საქართველოს მართლმადიდებლური ეკლესიის ენციკლოპედიურ ლექსიკონში“ ვკითხულობთ: მატო მღვდელი - გრიგოლ ხანძთელის მეგობარი და თანამოღვაწე VIII-IX სს. გრიგოლის ღოცვა კურთხევით განწესდა მერეს დედათა მონასტრის მღვდელმსახურად და 40 წელი იღვაწა იქ (ს.მ.გელ., 2007:562)

მითოლოგიური ზმირი და „ამირანის გორა“

ამირანის ეპოსი ყველაზე გავრცელებული ეპოსი იყო საქართველოში. ამ თქმულების მთავარი პერსონაჟი არის ამირანი, რომელიც, როგორც მითონიმი, აინტერესებს ონომასტიკას.

ამირანი, როგორც პოპულარული მითოსის მთავარი პერსონაჟი, გამოირჩეოდა მითის ასაკის გამო, გავრცელებულობის გამო, საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში მისი ვარიანტების სიმრავლის გამო.

შემთხვევითი არა არის, რომ ქართველებში ერთ-ერთი ყველაზე გავრცელებული არაქრისტიანული სახელია ამირანი. ამ სახელიდან მოდის გვარი ამირანაშვილი.

ამირანის გორა სამცხე-ჯავახეთში ორია - ახალციხეში და ახალქალაქში, რომელთაგან ტრადიციულია ახალქალაქის ამირანის გორა, ხოლო ახალციხის თაობაზე ნათქვამია: „ახალციხის ამირანის გორა, რომელიც აღმოჩნდა 1955

წელს მესხეთ-ჯავახეთში წარმოებული არქეოლოგიური დაზვერვის დროს, მხოლოდ ერთი იმ ძეგლთაგანია, რომელიც ამ რაიონში მცხოვრებ მოსახლეთა ერთ-ერთ უძველეს ადგილსამყოფელს წარმოადგენს“ (ჩუბინიშვილი, 1963:11) [ქვემოთ] ახალციხის ამირანის გორის „აღმოჩენა“ ცოტა უფრო მთავრად ეღერს, რადგან ეს გორა ყოველთვის იდგა იმ ადგილზე, სადაც დგას დღეს, ქალაქის ჩრდილო-აღმოსავლეთით, მის შესასვლელში. ეს სახელი არა მარტო ახალი შერქმეულია, ხელოვნურიც არის.

ახალქალაქისა და ახალციხის ამირანის გორებს სახელთა გარდა აერთიანებს ის, რომ ორივე მიეკუთვნება ძველი წელთაღრიცხვის III ათასწლეულს და ორივეს შერქმეული აქვს უახლესი თურქული სახელი ტაეშანთაფა (თაეშანთაფა). ეს უკანასკნელი სახელი არა მხოლოდ თურქულად ეწოდებოდა. ახალციხეში ტაეშან თაფასთან ერთად, რომელიც თარგმანია ქართული კურდღლის გორისა, ქართული ვარიანტიც იხმარება. ახალციხეში უპირატესობა ქართულს ენიჭება. ახალქალაქში პოპულარულია თურქული ვარიანტი.

თუ ახალქალაქის ამირანის გორა მდებარეობს ჯავახეთის მტკვრის მარცხენა ნაპირზე, ახალციხის ამირანის გორა მდებარეობს მდ. ფოცხოვის მარცხენა ნაპირას ახალციხიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთით 2,5 კმ. მანძილზე. ძველი მოქცეულია ფოცხოვის ხეობის სწორედ იმ მონაკვეთზე, რომლის ჩრდილო-დასავლეთით გაერთიანებულია მესხეთის სამი დიდი ხეობა (ფოცხოვი, ქვაბლიანი და ოძრხე) (ჩუბინიშვილი, 1963:15).

ახალციხის ამირანის გორას ვიდრე კურდღლის გორა დაერქმეოდა, ერქვა ლომისი, რომელსაც ალბათ კავშირი აქვს ახალციხის ძველ სახელთან —ლომსია. ლომისის ხალოცავი იყო მთის წვერზე, სადაც დღეს ჯვარი დგას. ლომისის ხალოცავში დადიოდა ამ გორის გარშემო და დღევანდელი საბარგოს დასახლების, სასაფლაოს მიდამოების ძველი მოსახლეობა. გადმოცემით ეს მოსახლეობა ძირითადად უნდა გამქრალიყო ახალციხის აღების დროს 1828 წელს, რადგან ბრძოლის ეპიცენტრში მოხედნენ იხინი. მესხეთში დღესაც იხსენებენ, რომ რუსმა ჯარისკაცებმა ბრძოლის დროს გამოიყენეს ლომისის დასახლების მიწური შენობების ძეგლები. ხალხთოს დაკვლის დროს მოხუცების დალოცვა

დღესაც ახსოვთ არღულებს: „ლომისი მადლო და ძაღო, შენ შეეწიე...“ (რეზო ანდლულაძე, 60 წლის)

როგორც უკვე ითქვა, ახალციხის ამირანის გორის სახელი ახალია და ახალქალაქის ანალოგიანია. განსაკუთრებით სახელია. ეს გადატანა მოტივირებულია არქეოლოგიური ბუნტურესით და იმითაც, რომ გარეგნულად ეს გორები გვიანან ერთმანეთს, მას არავითარი კავშირი ამირანთან არა აქვს და ამიტომ ჩვენ საუბარი გვექნება მხოლოდ ახალქალაქზე.

ჯავახეთი მდიდარია მთაგორიანი რელიეფით. სამსრის მთებისა და აბულის ფონზე ამირანის გორა მართლაც გორაა მხოლოდ, იგი მომცრო მთაა. მაგრამ გამოირჩევა არქეოლოგიური სიძველით. მისთვის დამახასიათებელია უძველესი კულტურული კვალი ადამიანის ცხოვრებისა.

ამ გორას, როგორც ითქვა, ჰქვია მეორე სახელი – ტავშან თაფა, რომელიც როგორც ტოპონიმი დადასტურებულია 1898 წელს (Ростомов, 1898:31) სამხრეთ საქართველოში ამ სახელით ბევრი ადგილი გვხვდება. ბუნებრივია, სადაც კურდღელი ბევრი იყო, ყველგან შეიძლებოდა ასეთი სახელის გაჩენა. ტავშანთაფას პარალელურ ვარიანტად აქვს ტავშანკა. „-K(a) სუფიქსის დართვა მსახდვრულზე, როდესაც დაკარგულია სახდვრული, რუსულისათვის ჩვეულებრივი ამბავია, მაგრამ საინტერესოა, რომ ამ პროცესს ჯავახეთში მასალად გამოყენებული აქვს თურქული ენობრივი ფაქტი. გვაქვს ახალქალაქის რაიონში ორი ტავშანთაფა – ხალქალაქსა და განძაში. ორივეს პარალელური ფორმა არის ტავშანკა. სუფიქსის დართვა მოტივირებულია სახდვრულის დაკარგვით“ (ბერიძე, 1992:117).

ამ ორ სახელს (ამირანის გორასა და ტავშანთაფას → ტავშანკა) არავითარი კავშირი ერთმანეთთან არა აქვს. სხვადასხვა ენობრივი გარემოს მიერაა შერქმეული და მათში კარგად ჩანს თვით ამ გარემოს ეროვნული, ენობრივი ისტორია. ასევე ნიშანდობლივია ტოპონიმის გამძლეობა, ოღონდ დიდი მნიშვნელობა აქვს ამა თუ იმ ონიმის ფიქსაციას. დღეისთვის არგუმენტირებული მტკიცებების გარეშე ჯავახეთის ქართული საზოგადოებისათვის ტრადიციული ქართული სახელი არაქართველთათვის მიუღებელი და უცნაურია, უძველესი სახელის ამირანის გორის გაუაზრებლად, გაუთვალისწინებლად შეურქვა შემდეგში ტავშანთაფა, ბოლოს კი

შეიქმნა პარალელური რუსული ფორმა ტავშანკა. რომელიც ფილიყო რაიმე ურთიერთკავშირი, რუსული ვარიანტი გამოიყენებდა ქართულ სახელს და არა თურქულს. რომ არა ქართული სახელის ფიქსირება, დაიკარგებოდა ვეტიქსევილი როგორც დაიკარგა ბევრი რამ ჯავახეთში.

თურქული და რუსული სახელები გამჭვირვალეა ეტიმოლოგიურად. რაც შეეხება ქართულს, შეიძლება გვეფიქრა, რომ ვინმე ამირანის სახელთან არის დაკავშირებული, როგორც, ვთქვათ, გოგიას ციხე, პეტრეს ციხე და სხვა, მაგრამ რეალურად ეს არის მითონიმი, ამ შემთხვევაში ადგილი აქვს ქართული მითოლოგიური გმირის ამირანის გამო ადგილის სახელდებას.

ჯავახეთის ამირანის გორა პირველად დაფიქსირებულია ვახუშტი ბატონიშვილის მიერ მე-18 საუკუნეში, თუმცა მაშინ არაფერია ნათქვამი ურთიერთმიმართების შესახებ:

ახალქალაქი „იყო ქალაქი მოზღუდვილი და ციხე ძლიერი, არამედ შეიმუსრა მრავალგზის. გარნა აწ აღაშენა კუაღად შავშეთის ბეგმან ქართლიდამ. ამ ახალქალაქს ზევით არს ამირანის გორა მტკუარის სამჯრის კიდუხედ. მუნ არს მტკუარსა ზედა ვიდი (ვახუშტი, 1973:671)“.

ივ. გვარამაძე (ვინმე შესხი) არმაზის, ზადენის, აპოლინის გვერდით მოიხსენიებს ამირანის კერპს. ამირანი, მისი თქმით, იგივე სამიროშია. „ამირანს (სამირომს) კმსახურობენ ახალქალაქის გორაზედ. მით დღესაც ამირანის გორას უწოდებენ, ამის ნაშთი კლდე, ბალავარი არის... ზღაპრად დაშთენილი, ამირანი და ჩრდილოელი დანაძლებულან და შამბნარი ველის (შაბონიბელის) მთითგან შურდულით გამოუსროლიათ. ამინარს შურდული გასწვევტია, მით ვალის ფოტორობში დაცემულა და ჩრდილოელისა კი უფრო შორს დაცემულა ტიხელს (გვარამაძე, 1982:116-117)“.

ამ ტიპის შეჯიბრები ეპოსის გმირებს შორის ჩვეულებრივი ამბავია, იღონდ ივ. გვარამაძეს, მართალია, ამირანის გორა აქვს მითითებული, ასევე მინიშნებულია, რომ იქ რაღაც „ბალავარი“ არსებობს ამირანის კერპის კვალის დასტურად, მაგრამ გარემო აღრუელია და, ვეფიქრობ, უადგილოა ვალის ფოტორობის ან შაბონიბელის (ალბათ შაბანბეული - მ. ბ.) საასპარეზო ადგილად მოხმობა.

ივ. გვარამაძისეული კერპი ამირანი და მითოლოგიური ამირანი რომ ერთიდაიგივეა, ამას ამტკიცებს სხვა ადგილი

„ქართლის ცხოვრებისა“, სადაც ავტორის ჩაწერილი აქვს ამირანის ეპოსის ერთ-ერთი უძველესი ვარიანტი:

„სანადიროდ გაემართნენ ამირან და ემანი მისნი მთას ირემი წამოუხდათ, ოქრო იყო რქანი მისნი ამირანმან ბოძალი ჰკრა, გაიხენა მხარნი მისი, გაექცა და დაედევნენ, სრულ არ გაწყდა კვალი მისი, ცხრა მთა გარდაარბევინეს, შეათუ არს ასურისი, მინდორს ერთი კოშკი ჰპოვეს, ცას სწვდებოდა წვერი მისი,

გარ-მოუარეს, უპოვნეს, დაკლიტული კარი მისი, ამირანმა წიხლი დაჰკრა, შეანტვრია კარი ისი“... (გვარამაძე, 1982:47-48)

ცას მიმწვდომი კოშკი, ავტორის აზრით, ბაბილონის გოდოლია, ამირანი სამირომია, რომელიც მაჰმადიანთ მფლობელთ ამირაზუდ გარდაუცვლიათ (გვარამაძე, 1982:47)“.

აშკარაა, რომ მკვლევარის აზრით, ამირანის მოქმედების პერიოდი ბაბილონს უკავშირდება, ამის შესახებ ივ. გვარამაძე განმარტავს: „სახალხო ლექსში ჩანს, რომ მისი განადირებისა და ქვეყნისმპყრობელობისათვის ირემი წინ უძღვებათ სვე-ბედად, მნიშვნელი ზროხისა, მის წინამძღვრობით გარდადის 9 მთას იქით, ცად მიმწვდომ კოშკს აწყდება (ბაბილონს), აქ ამარცხებს დევსა და ფეხს იდგამს იქაც, სხვა ადგილებივით გამარჯვებითა (გვარამაძე, 1982:109)“.

მიუღებელია ამირანის და სამირომის გაიგივება, რადგან ამირანის სახელი და ღვთაება უკავშირდება მითრას, ხოლო სამირომი არის მითრას საპირისპირო, ბოროტი ღვთაება, რაც გამორიცხავს მათ იგივეობას.

ამირანის ეპოსს ახალქალაქის ამირანის გორა დაუკავშირა 1898 წელს აგრეთვე ივ. როსტომაშვილმა და მანვე მოიყვანა ამ თქმულების ერთ-ერთი უძველესი ჯავახური ვარიანტი (Ростомов, 1898:32)

მოიყვანთ ამირანის თქმულების ჯავახურ ვარიანტს, რომელშიც კარგად ჩანს ამირანის გორის სახელდების მოტივაცია: „ამირანი დიდი გმირი ყოფილა. ამირანი ქრისტეს მონათლული იყო. მევრე ისე გათამამდა, რო თავე ნათლიას-თანაც კი დიეჭიდა და ნათლიამ მევრე ამ გორაზე მიაბა და იეხლა იქ არი მიჯაჭული. იმას ერთი პიტია ყამს, ღოკამს,

ლოკამს ე პიტეკა ამ ჯაჭვს და გაწყვეტაზე რო მიდის, მი-
დიან მკედლეები და ისევ ასქელებენ.

ერთხელ ერთმა კოთელიელმა კაცმა დამირჩები წაიქვანა,
რო უნდა გიერთავისუფლებინა, მაგრამ წესი იესუ მხოლოდ
ში არც უკან-ნა მიეხედნათ, არც ვისმე-ნა დაქვანა...
ნენ.

ამირანის გორის კარი ხუთშაბათს იღება და, ამ დღეს
ცოლი რო გააბრაზამს ამ კაცს და დაუწყენს კითხვას, - რა
გინდა, კაცო, სად მიდიხარო? - მევერე კაცი იძულებული
გახდება, ხმა გიუცა თავი ცოლისთვის და, ამირანი გორას-
თან რო მივლენ, ამ კაც და დამირჩებ კარი დაკეტილი დახ-
ვდათ.

იქმანდ, ახალქალაქთან, ამინარი გორას რო ეძახიან,
იხვლა მანდ არი ამინარი მოქცეული. იესუ შეაცდინა ი კაცი
და დამირჩები თავი ცოლმა და იმი შემდეგ ამინარი გორა
ახლაც დაკეტილია (გიგინეიშვილი., 1961:337)".

ამირანის თქმულების ერთი ვარიანტით ამირანს გადად-
გმული აქვს გორა, რომელსაც ცოცხლად წარმოადგენს
ხალხი:

ამირანი „ერთხელ მივიდა გორსთან:

-გორაო, შენ გორა ხარო, მე ვერ დაგეჭვიდებით, გორაო
ეს ღონე საიდან მაშეციო?

გამოიქვება გორა, შვეიდა ამირანი, იარა და ნახა, რო
შიგ ერთი გამოქვაბულია და მკედლეები იარაღს ჭედებენ
(ზედგინიძე, 1969:155)".

ამ გორაში მიაჯაჭვებენ მკედლეები ამირანს, რომელსაც
შემდეგ მონადირეც ვერ უშველის: „დღესაც, ამბობენ, რო
ამინარ გორა ადგიაო, ახალქალაქში რო გორა არი, იმ გო-
რაშიო... (ზედგინიძე, 1969:157).

ამირანის თქმულების შემქმნელთათვის ჯავახეთის არც
სხვა გეოგრაფიული პუნქტები იყო უცხო: „ამინარის საომარ-
ი ალაგები იყო თავფარავანის ტბაზე და აბულის მთაზე“
(გ.ზედგინიძე, 1969:154)

სადავო არ არის, რომ ამინარი ამირანია და მეტათეზი-
სის გზით არის მიღებული. მოქმელი ერთ შემთხვევაში
მკედლებს მოიხსენიებს. მკედლეები მიდიან და „ისევ ასქელე-
ბენ“, ხოლო შემდეგში შემოაქვს თურქული სიტყვა „დამირ-
ნი“, რაც ასევე მკედელს ნიშნავს.

ეს ვრცელი ამონაწერი იმისათვის მოვიყვანეთ, რომ გვეჩვენებინა, სახელი დაერქვა მითოლოგიური გმირის გამო. ჯავახი კაცის ფსიქოლოგიაში კავკასიონი ძალიან ზოგადი და შორეული მთები იყო მითოლოგიური გმირის, ცხენურების ადგილის, გარემოს შესაქმნელად. როგორც იქნა, ცხენურების დიდით არის გამორჩეული ეს გორა. თუ ჩვენ ანალოგიის გზას მივყევით, რომ კავკასიონზეა მიჯაჭვული ამირანი, სხვა რომელიმე მთა უნდა აეღოთ სახელმდებლებს ამირანის გორად თუ მთად, ვთქვათ, აბული, გოდორები, თავაკეთილი და სხვა, რატომ მაინცდამაინც ახალქალაქის თავში მდებარე ეს გორა იქცა მითოსის ობიექტად?

ამირანის გორა გამონაკლისი არ არის. საქართველოს სხვადასხვა კუთხეს თავისი გორა აქვს ამირანის თქმულებასთან დაკავშირებით. მაგალითად: თუშები და კახელები ამირანის მიჯაჭვის ადგას ამირანის მთას უწოდებენ (მ. ჩიქოვანი), ხოლო მყინვარწვერის მახლობლად ბუთლემში, არის მ. ჩიქოვანის მიხედვით, ამირანის ქოხი. სხვაგან კი საყორნის მთაზე მიუჯაჭვიათ ამირანი (ჩიქოვანი, 1963:42) „ლაშხეთში უჩვენებენ უზარმაზარ კლდეს – ჭითხაროს, რომელიც ამბროლაურსა და ლაშხეთს შორის მდებარეობს. ამბობენ თითქოს ამ კლდეში იყოს ამირანი დაბმული (ონიანი, 1969:152)“.

ამგვარად, ჯავახეთის ამირანის გორა უეჭველად უკავშირდება ამირანის მითოსს. როდის შეიქმნა თქმულება ამირანზე?

ამირანის თქმულება ასახავს ჩვენი ისტორიის უძველეს პერიოდს. იგი „ლითონის წარმოების ხნის ეპოსებია, სადაც პოეტურად ასახულია ადამიანთა მიერ საწარმოო მიზნებისათვის ცეცხლის გამოყენება (ჩუბინიშვილი, 1963:13)“.

ამირანის ეპოსი იმ მასშტაბისაა, რომ შეუძლებელია მას, გარდა ლიტერატურისა და ზეპირი გადმოცემებისა, არქეოლოგიაში არ დაეტოვებინა თავისი კვალი, მართლაც ამირანის თქმულებას მიუყვართ იმ ძეგლებთან, რომელნიც ჩვენს წელთაღრიცხვამდე სამი ათასი წლით თარიღდება: მცხეთის ბრინჯაოს სარტყელი, თრიალეთის ვერცხლის თასი, ყაზბუგის განძი და სხვა (Мифы народов мира, 1998:68).

მითონიმი ამირანი არის თუ არა ის სახელი, რომელიც შეიქმნა მითის შექმნასთან ერთად? ამ საკითხს სპეციალუ-

რად შეეხო ივ. ჯავახიშვილი. მისი აზრით, რადგან თქმული
ბაში თითქმის ყველა მოქმედი პირის თავდაპირველი სახე-
ლი შეცვლილია და დამახინჯებული, „იქნებ თვით მიჯანყე-
ლი გამირის სახელიც წინათ ამირანი კი არა, არაა თუ
სხვანაირი იყო? (ჯავახიშვილი, 1970:198)“. ირანულ
არ მიაჩნია ივ. ჯავახიშვილს შესაძლო წინა სახელად. მისი
აზრით, შესაძლებელია ამირანი, მიპრანი, რომელიც შეიძ-
ლება მითრადან მოდის, ყოფილიყო ამირანის წინა სახელი
(ივ. ჯავახიშვილი, 1970:199). ასევე სამეგრელოში დადსტურებუ-
ლი არამ-ხუტუ შეიძლება ყოფილიყო ამირანის წინა სახელი
(ჯავახიშვილი, 1970:199).

მითრას კულტს საქართველოში სპეციალური შრომა მი-
უძღნა სერგი მაკალათიამ. მითრას კულტი არ იყო უცხო სა-
ქართველოსთვის, მით უმეტეს, რომ „მითრაიზმი წარმართუ-
ლი მოძღვრების უკანასკნელი და უძლიერესი სიტყვა იყო;
მისი მკვლევარნი ერთხმად გვარწმუნებენ: წარმართულ
მსოფლიოს ქრისტიანობა რომ არ მოვლენოდა, კაცობრიობა
მითრას იწამებდაო (მაკალათია, 1973:3)“.

მითრასა და ამირანის დვთაებათა კავშირის ივ. ჯავა-
ხიშვილისეულ ვარიანტს კიდევ უფრო აძლიერებს ს. მაკა-
ლათია და მითრა-ამირანის და წმ. გიორგის საერთო წარმო-
მავლობას ამტკიცებს. ამგვარად, ამირანი, როგორც მითონი-
მი, მოვიდა ჩვენამდე ამირანად, ხოლო როგორც ხვთაება –
წმ. გიორგის სახით. ამირანის მითრას სახელის ვარიანტები
ჩვენს ისტორიაში დასტურდება მიპრანის, მირიანის, სომ-
ხურში მპერის სახით (ივ. ჯავახიშვილი, ს. მაკალათია), მათ
დაემატება ქართული მითოლოგიური პანთეონის მითრაც
(მაკალათია, 1973:19), აგრეთვე – მიპრ-დატ, მიპრ, და „ჩვენში
დამკვიდრებული თვის სახელიც „მიპრაკანი“ – მითრას, მიპ-
რის თვე (პ. ინგოროყვა) (მაკალათია, 1973:18)“.

მთავარია, რომ ამირანის წინა სახელი მხოლოდ ფონე-
ტიკური წინა ვარიანტია და არა განსხვავებული მნიშვნე-
ლობის მქონე სხვა სიტყვა.

ჯავახეთის ამირანის გორა იმითაც არის მნიშვნელოვანი,
რომ მითონიმი ამირანი ტოპონიმიში დასტურდება დოკუ-
მენტურად მე-18 საუკუნეში და ამის შემდეგ უწყვეტად არსე-
ბობს ეს სახელი, ხოლო ქართულ სინამდვილეში „ამირანის
თავდადასავალი ყველაზე ადრე XII საუკუნის მწერლის მო-
სე ხონელის „ამირან-დარეჯანიანში“ არის დაფიქსირებული

(მ. ჩიქოვანი), თუმცა ეს არის ლიტერატურულად გადაამუშავებული და განსხვავებული ვარიანტი.

რაც შეეხება ამირანის მსგავს ბერძნულ-კავკასიურ სიუჟეტებს, მათ ბევრად უფრო დიდი ხნის ისტორიის მქონეა.

„ცნობილი, რომ ბერძენთა და ქართველთა მითწმინდებამ მიჯაჭვული გმირის შესახებ დასჯისა და მიჯაჭვულობის აღგილად კავკასიონის მთას ასახელებდა. ბერძენ ავტორთა მოწმობიდან ჩანს, რომ ასეთი გადმოცემა უკვე V ს. ქ. წ. არსებობდა, ხოლო II ს. ქ.წ. იმ აღგილსაც ასახელებდნენ და ნიშანდობლივ უჩვენებდნენ კიდევაც, სადაც კავკასიონის მთაერი ქედზე ეს გმირი იყო მიჯაჭვული (მ. ჯავახიშვილი)“.

შ. ნუცუბიძის მიხედვით ძველთაღრიცხვის III საუკუნის პოეტი აპოლონიოს როდოსელი მიუთითებს, რომ საბერძნეთიდან ჩამოსული მოგზაური პრომეთესთან ერთად უკვე იცნობენ ამირანის სახელს და ამარანტის მთაში კითხულობს ამირანის სახელს (ჩუბინიშვილი, 1963:11).

შ. ნუცუბიძეზე დიდი ხნით ადრე 1849 წელს ამარანტი ამირანის მთას დაუკავშირა სულხან ბართაშვილმა გაზეთ „კავკასში“ დაბეჭდილ სტატიაში (ჩიქოვანი, 1963:43).

ამირანის სიუჟეტის მსგავსი ამბავი მოთხრობილი აქვს VIII საუკუნის სომეხ ისტორიკოსს მ. ხორენელს, რომლის მიხედვით ამირანის ნაცვლად სომეხთა მეფე არტავაზდია მიჯაჭვული მასისის (არარატის) მთაზე (ივ. ჯავახიშვილი), მაგრამ ეს ჩვენს მითონიმს არ ეხება, რადგან, როგორც სიუჟეტის ელემენტები, ასევე სახელი განსხვავებულია.

ამირანის თქმულების სხვა ქვეყანათა სიუჟეტებთან დაკავშირებით კიდევ მრავალი აზრია გამოთქმული ქართულ ამირანოლოგიაში. საკითხის კვლევის სირთულე იმაში მდგომარეობს, რომ სიუჟეტის კავშირი ბერძნულ სამყაროსთან, ხოლო სახელისა-სპარსულთან, გარკვეულ კითხვის ნიშნებს ბადებს. ეტყობა, ეს სიუჟეტი არც სპარსულისთვის იყო უცხო. „საქართველოში ერთნი ბერძნული თქმულების ანარეკლად წარმოადგენენ, მეორენი - სპარსულისა, მესამენი კი ქართული წარმოშობისად თვლიან. შედარებითმა კვლევა-ძიებამ საკითხი სულ სხვაგვარად მოაბრუნა. აღმოჩნდა „მოარულ ფაბულთა“ მთელი წყება, რომელიც მთელ ქვეყანაზე არის გავრცელებული და ძნელია ჯერ გადაწყვეტილი იმის თქმა, თვითჩასახვის გზით შეიქმნა ასეთი მსგავსება თუ არსებობდა რაიმე პრა-სამშობლო, საიდანაც ხალ-

ხთა წასვლა-წამოსვლასთან დაკავშირებით ეს ფაბულა (შექმნა (კოტეჯიშვილი, 1967:336-337.)“.

ასეთ სიძველეებთან არის დაკავშირებული ჯავახეთის ამირანის გორა.

ქართული

წიგნობა

აზერბაიჯანული ეპოსის გმირის სახელი ქართულ ტოპონიმიასში

ქოროღლის სახელით ორი მთა არის ცნობილი სამცხე – ჯავახეთში. ერთი ნინოწმინდის რაიონში და მეორე ასპინძის რაიონში. სახელი დაკავშირებულია აზერბაიჯანულ ეპოსთან. „ქოროღლის ეპოსის სამშობლო აზერბაიჯანია, სადაც მისი შექმნა განაპირობა მე-16 – მე-18 საუკუნეების მძაფრმა სოციალურმა და პოლიტიკურმა ვითარებამ. აზერბაიჯანიდან შესულია იგი ამიერკავკასიისა და შუა აზიის ხალხებში და მე-17 საუკუნის დასაწყისიდან მე-19 საუკუნის შუა წლებამდე ჩამოყალიბებულია ეპოსის თორმეტამდე ნაციონალური ვერსია (ჩლაიძე, 1978:5)“.

ქოროღლის ეპოსი სამცხე-ჯავახეთში იყო გავრცელებული არა მარტო თურქულენოვან მოსახლეობაში, არამედ ქართულშიც. ამირანის ეპოსისაგან განსხვავებით, მას მღეროდნენ კიდეც. ლექსად იყო შექმნილი, ამიტომ გმირული ეპოსის ეს ძველი განსაკუთრებული პოპულარობით სარგებლობდა აშუღლებში, აშუღური პოეზია აუცილებელი ატრიბუტი იყო მე-19 – მე-20 საუკუნეების სამცხე – ჯავახეთის ცხოვრებისა. გარდა სპეციალურად მოწყობილი აშუღური შეჯიბრებისა, როდესაც სიმღერა სრულდებოდა სახის თანხლებით, მას მღეროდნენ ქორწილებში და წვეულებებზე, ქოროღლის ეპოსი ქართულ სინამდვილეში მხოლოდ კეთილმეზობლური ურთიერთობის შედეგი არ არის: „ყიზილბაშური ტომების მოძალეობას ქოროღლის სახელიც რომ მოჰყოლია თუნდაც იქიდან ჩანს, რომ ქვემო ქართლის „შუქურა ციხეს“, რომელსაც ძველად აგართა ციხე რქმევია და რომელშიც თამარ მეფე გარდაცვლილა, ხოლო მე-15 საუკუნეში „კოჯრის ციხე ეწოდებოდა, „ქოროღლი“ დაურქმევიათ. ამ სახით გვხვდება იგი იმ ცნობებში, რომლებიც მე-19 საუკუნის თბილისური პრესის ფურცლებზე იხეჭდება ქოროღლის

ეპოსთან თუ მისი გმირის ვინაობასთან დაკავშირებით (შლა-
იძე, 1978:25-26)“.

ეპოსის პოპულარობის გამოძახილია 1897 წელს მ. ალხა-
ზიშვილის ჯავახეთში მოგზაურობის ის ადგილები, რომელსაც
მოიხსენიება ეპოსის გმირი: „ზაფხულის მზის ცეცხლები
სხივებმა ჩვენც გაგვითბო გული და აღვვიძრა სურვილი
მოგზაურობისა. „ზამთარში ბარი, ზაფხულში მთაო“. ამ ბუ-
ნებრივ კანონს სიამოვნებით დავემორჩილეთ და ბარიდან
მთისაკენ გავწიეთ. იმ მთისაკენ, რომელიც წელიწადში
ცხრა თვეს სთვლემს, სამ თვეს ცოცხლობს. ხალხის გმირი
ქროდლი უმღერის ამ თრიალეთის მთებს :

„სამ თვეს პატარძლად მორთულო,
მთანო ცხრა თვეს დათოვლილო (ალხაზიშვილი,
1978:17)“.

ამირანის მაგალითიდან კარგად ჩანს, რომ მთას ერქმევა
ეპოსის გმირის სახელი. ეპოსის სიუჟეტის სხვადასხვა ადგი-
ლი დააკავშირა ამა თუ იმ მთას. მაგალითად: ასპინძის რაი-
ონის ქროდლის მთაზე გმირის ცხენი აბია, რომელიც ისე-
თივე ძლიერია, როგორც პატრონი, მას ასპინძაში ქროდ-
ლის მთა პქვია, ხოლო ნინოწმინდაში მხოლოდ – ქროდ-
ლი. მოხალოდნელია, რომ საზღვარი პირველ შემთხვევაშიც
დაიკარგოს. სხვა შემთხვევაში, როდესაც ეპოსის გმირის სა-
ხელი დაერქვა მთას (ამირანის გორა), არც ქართულ ნია-
დაგზე და არც უცხო ენობრივ გარემოში საზღვრულდაკარ-
გულ მსაზღვრელად არ დარჩა, ე. ი. არ შეიძლება გორას
მხოლოდ ამირანი დაერქვას. საფიქრებელია, რომ ქროდ-
ლის შემთხვევაში საზღვრულის დაკარგვის ფაქტი თვით
თურქულ ნიდაგზევე უნდა აიხსნას. სიტყვა ოდლი (შვილი)
საკმარისია სახელდების დროს, რადგანაც საზღვრულის მა-
გიკრობას ეწევა. მსგავსი მაგალითები, ოღონდ უკვე არა
ეპოსთან დაკავშირებული, გვაქვს მესხეთის ტოპონიმიში:
მოიდოფლი – ნასოფლარი ასპინძის რაიონი, მურადოფლი –
ტყე წყალთბილა, სელიმოფლი – ყანა სხვილისი, მურადოფ-
ლი – სათესი წყრუთი, ჩახალოფლი – ყანა საძელი. სახე-
ლებთან – ოდლი გვარს არ აფორმებს, მას აქვს შვილის
მნიშვნელობა ისევე, როგორც თვით ქროდლი გვარი არ
არის, ბრმის შვილს ნიშნავს.

ივ. გვარამაძის მდიდარი მემკვიდრეობიდან ბევრი მათგანი დღეს არ გამოქვეყნებულა. ამ მხრივ საინტერესოა სტამბოლის ვახეთის ისტორიული მუზეუმის ფონდში დაცული ხელნაწერი, რომლის ნომერია 2102. ხელნაწერი 39 გვერდიანია. მას აკლია დასაწყისი და სათაური. იგი უთარიღოა და არც თხრობისას მიუთითებს ივ. გვარამაძე მოგზაურობის წელს. შეიძლება, თავფურცელის იმ ნაწილში იყო თარიღი მიწერილი, რომელიც აკლია.

ავტორმა ეს მოგზაურობა აღწერა ავტობიოგრაფიულ ნაწარმოებშიც – „ვინმე მესხის ცხოვრება“, რომელიც დაწერა 1891 წელს. ამ შრომიდან ვგებულობთ, რომ ივ. გვარამაძე კონსტანტინეპოლში (სტამბოლში) „გაპარვით“ წავიდა, უბილეთოდ და უპასპორტოდ.

„ვინმე მესხის ცხოვრებაში“ ავტორი წერს: „აქ მოკლედ ესწერ, ვრცლად იქ მაქვს დაწერილი (გვარამაძე, 1891:183)“. ეს „ვრცლად დაწერილი“ სწორედ ჩვენთვის საინტერესო ხელნაწერია, რომელიც 1891 წელს ადრეა შექმნილი. მათში მოგზაურობის ბევრი პასაჟი ემთხვევა, რაზეც აღარ გავაგრძელებთ.

მართალია, „ვინმე მესხის ცხოვრებაში“ მისი სტამბოლში მოგზაურობის კონკრეტული თარიღი არ არის მითითებული, მაგრამ დედის გარდაცვალებისა და ივანეს თბილისში ყოფნის მიხედვით შეიძლება დავადგინოთ, რომ მან სტამბოლში იმოგზაურა 1859-1860 წლებში. 1859 წელს ივ. გვარამაძის სტამბოლში გამგზავრებას ადასტურებს ნ. ყრუაშვილი თავის სადისერტაციო ნაშრომში (ყრუაშვილი 2002). შ. ლომსაძე სტამბოლში წასვლის თარიღს არ ასახელებს, ჩამოსვლის დროდ კი 1860 წელს მიიჩნევს, როცა წერს: „1860 წ. სტამბოლიდან მობრუნებული ივანე თბილისში ვრცელი მოხსენებით წარუდგა პრელატ ორლოვსკის (ლომსაძე 1995:33).“

შინაარსის მიუხედავად ჩვენ იგი პირობითად დავასათაურეთ ასე: „აღწერა მესხეთისა და სტამბოლისა.“ სათაურის პირობითობა განსაზღვრულია იმითაც, რომ თხზულება მხოლოდ „აღწერა“ არ არის, ე. ი. მოგზაურის ჩანაწერებით კი არ

კმაყოფილდება ავტორი, არამედ, ხშირ შემთხვევაში, სწორ მეცნიერულ გამოკვლევასაც გვთავაზობს. მაგალითად, ივ. გვარამაძე აღწერს ჭანეთს და მის დედაქალაქს ტრაპიზონს, ამავე დროს ახასიათებს ჭანურს შემდეგნაირად: „ქალაქი არს ჭანური, რომელიც ძალიან ეახლოება მეგრულსა; მხოლოდ ამით ირჩევა, რომ ჭანნი თათრულს ხშირად ურევენ საუბარში, ყოველნი კი ერთობ სამეგრელოს ხალხს ჰგუანან სახით და ტანით“.

ივ. გვარამაძის მიხედვით სამცხე მესხეთის სინონიმი და ხშირად ეწოდება კიდევ ზემო ქართლს. ავტორი იძლევა სამცხის საინტერესო ეტიმოლოგიას: „სამცხე წოდება ნიშნავს მცხეთის სამხედრო თემს, გინა მცხეთაზედ მიერთებულ ქვეყანასა, რომელსაც ვეტყვით სამცხეთოდაც. ეს არის უძველესი წოდება ამ ქვეყნისა დასაწყისითგან დღევანდელამდე“. სამცხის ეტიმოლოგიის თაობაზე ბევრი მოსახრება არსებობს, რომელთა შორის ყველაზე გავრცელებული და ბოლომდე პოპულარული არის სამცხის მესხეთიდან (სამესხე) მომდინარეობა, რომელიც მე-19 საუკუნის 50-იან წლებში წამოაყენა პლატონ იოსელიანმა.

სამწუხაროდ ივ. გვარამაძის მოსახრება, რომელიც იმავე პერიოდში ყალიბდება, რომ სამცხე მოდის სამცხეთოდან, არც კი დაბეჭდილა და ამდენად იგი სამეცნიერო მიმოქცევაში ბოლომდე არ ყოფილა, სამაგიეროდ 21-ე საუკუნის დასაწყისში ქართული ტოპონიმის ცნობილი მკვლევარი ბატონი გ. ბედოშვილი წერს: „სამცხე უეჭველად მომდინარეობს ტერმინ სამცხეთო -საგან, რომელშიც შესანიშნავად არის ასახული იბერიის სამეფოსა და მცხეთის საეკლესიო ხელისუფალთა ენერგიული ბრძოლის ის უმძაფრესი პერიპეტეიები, რომელსაც ისინი ეწეოდნენ სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში ახალი ქართული ტერიტორიების შემოსაერთებლად“. ივ. გვარამაძის ამავე შრომაში ვხვდებით ვახუშტისეულ გამარტებას სამცხისას, რომ „სამცხე წოდება მიღებულია სამცხეზედ, რომ სამი ციხე მდგარა“...

საინტერესოა ტენდენცია, რომელსაც არ გამოკვეთს ივ. გვარამაძე, მაგრამ ქვეტექსტში იგრძნობა, კერძოდ, პროვინციის რომელიმე ადმინისტრაციული ცენტრის სახელი ვრცელდება მთელ მხარეზე. ამის ცოცხალი მაგალითი მოჰყავს ავტორს, რომ სამცხე ზოგადი ტერმინია, ნიშნავს მესხეთსაც, საათაბაგოსაც და ახალციხეს. ეს უკანასკნელი

ტერმინი მიმოქცევაში ვეღარ დამკვიდრდა, თორემ ბუნებრივი გაგრძელება უნდა ყოფილიყო: მესხეთი - ტაო-ვლარჯეთი - ზემო ქართლი - სამცხე - საათაბაგო//სამცხე და ახალციხე. ასეთი რამ მესხეთის შიდა პროვინციებს ახალციხეც ცენტრი ერუშეთი და პროვინცია ერუშეთი; შავშეთი//სამცხე შუთი; არტაანი - არტაანი და სხვა.

ივ. გვარამაძე აღწერს სამხრეთის პროვინციებს და, როგორც თვითონ უწოდებს, „ქალაქ-დაბებს“, ამ პროვინციათა ცენტრებს. ახასიათებს ამა თუ იმ კუთხის ბუნებრივ პირობებს, მოსახლეობას, სოფლის მეურნეობას და სხვა.

თავისი თვალით ნანახის გარდა ივ. გვარამაძე წერს ხშირად სხვა ავტორებზე დაყრდნობით, ეს ავტორები კი ქართველთა გარდა არიან სომხები, ბერძნები და სხვანი. მესხეთის თითოეულ კუთხეს, გარდა გეოგრაფიული აღწერისა, ავტორი ახასიათებს იმის მიხედვითაც თუ როგორი ბუნებრივი პირობებია, რა სახის მოსავალი მოდის, ვინ ცხოვრობს და ა.შ ამ შემთხვევაში იგი ვახუშტი ბატონიშვილის გზას აგრძელებს.

სამცხისა და მისი ცენტრის ახალციხის აღწერისას ვკითხულობთ: „როგორც ახალციხეში ვგუთი კვეერი (კომბოსტო) დაიზრდება, რომ თვითო ზოგიერთი ერთ ფუთზე მუტი მოდის. აგრეთვე ბოლოკი და ჭარხალა ათ გირვანქაზე მუტი. დოლი და ჭუაჯი (რომელთა ხუარბაღს უძახიან); ასლი (საკორკოტე), დიკა, ქერი, სიმინდრო, ღობიო, ცერეცო, ოსპი, სელი, ქვიშნა, ღომი და მასთან მრავალნაირი ხილნარნი: ვაშლი, ბია, ატამი, წირანი, ქლიავი, ჭანჭური, ტყემალი, დოდონაში და მისთანანი მრავალნი, ზეთისხილი, ყურძენი, ბეჭლა (თუთა) და მისთანანი, რომელთა სიმსხო ფერისა, გემოსი და სუნისა მნელად მოიძევის მთელ საქართველო - სასომხეთში.“

განსაკუთრებით საინტერესოა მესხეთის ისტორიისათვის ის ეთნიკური სურათი, რომელსაც უინმე მესხი ხატავს მე-19 საუკუნის შუა წლებისათვის. წარმოაჩენს ყველა ტომსა თუ ეროვნებას და გახაზავს ქართულის პრიორიტეტს. „მემკვიდრენი არიან აწ მართმადიდებელნი, კათოლიკენი, მაგრამ ყოველთგან უფრო შემცირებულნი; - სომეხნი, მაჰმადიანნი, თარაქამანნი, ქურთნი, ბოშანი და მისთანა შემორეულნი გვარნი. ძირითადად მცხოვრებთ ბევრით სჭარბობენ. როგორც ძველი მცხოვრებნი ყოველნაირად ზნეობაში თუ ჩვეუ-

ლობით ქართველთაგან არ განირჩევიან და ხანდისხან აღმოჩნენ უადრესობასაცა, აგრევე გარეშე შერეულნი ყოფილთურთ განსხვავებულ არიან მათგან დღევანდელ ქართული ენა პირველ პატივდებაში მიღებულ დღევანდელ შემდგომ თათრული, ქაჯური, სომხური, ქურთული და ჭანური". სამცხის ქალაქთაგან აღწერილია, ახალციხის გარდა აწვეური. ჯავახეთი ნაჩვენებია მისი ცენტრით ახალქალაქით. ახალქალაქის ციხეზე, რომლის ნანგრევებიდაა დღეს, ნათქვამია: „ციხე არს ახალციხესთან მეორე მრთელს საქართველოში სიდიდითა და სიმაგრით“.

ახალქალაქი დღეისთვის დემოგრაფიულად ერთგვარია. ქალაქში და მის შემოგარენში მკვიდრობენ სომხები. მე-19 საუკუნის 60-იან წლებისთვის კი სხვაგვარი სურათია: „ხოლო გარემო სოფლებში მკვიდრობენ ძირითადად მართმადიდებელნი, ველელნი კათოლიკენი, გამაჰმადიანებულნი ჯავახნი“. ველელნი კათოლიკენი, როგორც ცნობილია, კარტიკამსა, ბაერასა და ხულგუმოში სახლობდნენ და სახლობენ, რომელნიც შემდეგ გასომხდნენ. გამაჰმადიანებულ ჯავახებს ენა ქართული ჰქონდათ. ასე რომ მე-19 საუკუნისათვის ქართული გარემოა ჯავახეთში. თრიალეთის „ქალაქდაბად“ გამოცხადებულია თავფარავანი. გამოყოფილია ხერთვისი თავის მაჰმადიანი მესხებით და ებრაელებით.

ქუაბლიანის ცენტრი ყოფილა „ქალაქდაბა“ უღე. ქუაბლიანის მოსახლენი არიან ძირითადად კათოლიკენი და გამაჰმადიანებულნი მესხნი. ზარზამში კი, როგორც ჩანს, ქანდაკება ყოფილა, უკვე იავარქმნილი, იქნებ წარმართულიც: „ამ ზარზამის ეკლესიის მისაველ გზას ქვეშ გდია აფროდიტოს კერპი წულზე და მუხლებს ქვემოთ შემუსრული, აქედან მსჩამს, რომ ზარზამა ყოფილა ამ ბილწი კერპის საზვერელი“.

აღწერილია არტაანი და კოლა, არტანუჯი, იშხანი, „არტვინი“, ოპიზა, ფერდი. კლარჯეთს ისევე, როგორც ჯავახებს, თრიალელთ, აჭარელებს, ცალკე უთნიკურ ერთეულად, კუთხედ გამოყოფს და წერს. მისი ცენტრი არის ლივანა. „ესენი არიან კლარჯნი. საზოგადოდ ქალნი თუ კაცნი ღაპარაკობენ ქართულსა, ზოგან დედათა სრულად არ იციან აჭარლის ქალებივით თათრული..... ლივანის ხალხი განთქმულია გმირობით მთელ საოსმალლო საბერძნეთში, რომელნიც მთლად დათათრებულან“.

ივ გვარამაძე გაგვიცოცხლებს ძველ ქალაქებს სინ-
გოთს, ვისკიმს, პარხალს, რომლის შესახებ წერს:
მკვიდრობენ დანათათრნი კლარჯნი. არიან ოციოდე მოსახ-
ლე ძირითადნი ქართველნი მართმადიდებულნი, რომელთა-
შეგავთ „მღუდელიცა“. აქეს აღწერილი პარხალის დასახლებული
ეკლესია.

აქვეა ოლთი, ფანაგი, ნარიშანი, „რომელსაც აქუს მცირე-
ვე ციხე, რომლის ზემო კლდის თავს ციცაბოზედ მოსას-
ხლეტი კლდე დაუბავსთ მსხვილის ჯაჭვით, რომ არ დაიტა-
ნოს ციხეთ.. ამ ციხის ზემოთ არს ერთი ეკლესია, სადაც
ფერისცვალობად მრავალნი ხალხნი მაჰმადიანნი ხშირად
მოხდომილნი სასწაულების გამო დადის კრძალვითა“. აშკა-
რაა, რომ ნარიშანის მაჰმადიანები დიდი ხნის მიქცეულები
არ არიან, რომ მათ ხსოვნაში ჯერ კიდევ ცოცხლობს ქრის-
ტე, რომ ისინი ჯერ კიდევ ფერისცვალობად ქრისტიანულ
ეკლესიაში დადიან.

შავშეთში აღწერს ივ. გვარამაძე სათლელს, პარას, თორ-
თომს, თეთრ ციხეს.

მაჭიხელის შესახებ წერს ივ. გვარამაძე: „ესენი აჭარე-
ლების გუარნი კაცი არიან. ამათი ნაკვეთები რკინეული,
თოფი და მისთანა საჭურველი საქებარი არიან“.

ივ. გვარამაძე შესაშურ აღლოს იწენს ამა თუ იმ კუთ-
ხის მცხოვრებთა, მათ მსგავსება-განმასხვავებელ ნიშანთვი-
სებათა აღწერისას: „იმერხეველი, ზემო და ქვემო, ესეც ერ-
თი ნაწილია აჭარისა და მაჭიხელისა, ხალხნი და ადგილი-
ცა მათი მსგავსნი“.

ფოცხოვის ხეობის „ქალაქ დაბა“ ყოფილა დიდგირი,
მკვიდრნი მთლად დათათრებულნი. ივ. გვარამაძე მემთეულთ
ხატავს. საინტერესოა, რომ ბეშუმის მთის მემთეულნი მე-19
საუკუნის 60-იან წლებში მხოლოდ აჭარელები არ ყოფილან:
„გავიმძღვანე მოქირავე კაცი და შეუდეგ ბეშუმის მთასა. ამ
მთებზედ ამოდიან ფოცხოველები, უდელეები და არღელეები.
თათრის დროს თურმე ამოდიოდნენ ვაღლელებიცა, რომელთ
სადგომებს ჯერაც ვაღის მთას ეძახიან. იქ არის ერთი ნაო-
ხარი, რომელსაც ნადუქნარებს და ნახაყდარს ეძახიან.“

ფოცხოუ-ბეშუმიდან მოგზაურის ჩანაწერებია უკვე, რად-
გან ივ. გვარამაძე ამ გზით ჩადის მთიანი აჭარის გავლით
ბათუმში და იქიდან გემით მიემგზავრება სტამბოლში.

მესხეთის პროვინციების ხატვით ნათელი ხდება ჩვენივეს
ის სავალალო სურათი, რომელიც შეიქმნა საქართველოს ავ-
ბელითი ისტორიის შდეგად. მოიშალა სამხრეთის ქვეყნები,
ზღუდე საქართველოსი, ამიტომაც დასუსტდა ქვეყნის მთელი

ძველი დიდების მოწმედ დგანან ქართული ეკლესია-მონ-
ნასტერნი, ციხე-გოდოლნი. აღრუელა ენა, ჩვეულება, რჯუ-
ლი. დანაწილებულა საქართველო, მაგრამ იმდენად დიდი
ყოფილა წარსული, რომ ნაშთიც კი „ძველი დიდებისა“
შთამბეჭდავია.

მაიყვება აჭარის წყალს მოგზაური და აღწერს ბუნებას,
გარემოს, ხალხს, ტრადიციას. თან პარალელს ავლებს, ად-
რებს საქართველოს სხვა კუთხეებს: „ბეშუმის მითთ აქამდი-
სინ ორ-სამ რიგად მისდევდა ხევ-ღელე, რომელთ წყლები აქ
გაერთდა და აწ ერთ ღრმა ხევს დარუებულად მისდევს
დაღმა, რომელი ხეფინის ხევის, ამაშუკეთისა და შროშის
ძნელ სავალ ხევ-ღელეებზედაც უარესია“.

დანდალოს ხიდის შესახებ წერს: „აქ ხიდია ქეთკირისა
ერთკამაროვანი... ქანდი თულისა თბილისის კუკის ხიდის
დიდი თულის ოდენა და სიმაღლით მისგან მაღალი.“ ან კი-
დევე: „მიწა ძალზედ ნაყოფიერია გურიასავით“, „ქედა შორაპ-
ნის ოდენია“ და სხვა... როგორც ჩანს, მოგზაურს მოვლილი
აქვს საქართველოს სხვადასხვა კუთხე და პარალელები და-
მაჯერებელია.

მოგზაურ მეცნიერს შესანიშნავი დიალექტურ-ვითნოგრა-
ფიული აღლო აქვს. იგი განარჩევს ზემო და ქვემო აჭარას:
„ზემო აჭარელები ზნეობით ღაპარაკის ნაირობით და სიმ-
ხნით ეახლოებიან უმფრო ქუაბლინის ხალხსა და ქვემონი
კი მტკნარად გურიელებს ჰგუანან ყოველნაირად“.

ნაშრომიდან ჩანს თუ როგორი გაქანებით იწერება და
მტკიცდება ისლამი აჭარაში, გახსნილია სკოლები, მენუთები
და სხვა. მიუხედავად ამისა აჭარელ ქალთა შესახებ ნათქვა-
მია: „ქალებს ტანთ აცვიათ ოსმალურად და მათებრ ერიდე-
ბიან უცხოთა, თათრული ენა კი სრულიად არ იციან... მო-
ლები ქადაგებენ მთლად ქართულად. აჭარაში და ლივანში
ქართულ მოღაპარაკეს ამბობენ 200 000.“

ბათუმის აღწერისას თვალწინ დაგვიდგება ზღვისპირა
საპორტო ქალაქის მშენებლობის დასაწყისი პროცესი. ქა-
ლაქში ქვის სახლიც კი არა დგას ჯერჯერობით, მხოლოდ
ხის ფიცრული სახლებია. ჭაობი, ციება, უვარჯისი წყალი

და ა.შ. მაგრამ შენდება არხები, გადის გზები, აქა-იქ ქვეთ-
კირის სახლიც კი გაჩენილა. „მემკვიდრეანი და ვაჭარნი
თითქმის სულ აჭარულეები არიან“.

საქართველოს ავბედითი წარსულის შედეგად, ჩვენს
ჩანს საქართველო-თურქეთის საზღვარზე რამხელეუ ზნეობის
სისხლი ჩააქცია ქართველობამ სხვისი ქვეყნის მიწა-წყლის,
სახელმწიფოებრიობის განმტკიცება-გაძლიერებას. დგას ბა-
თუმში მოგზაური საქართველოს მიწაზე, კლოდება „რუსის
ხომადღსა“ და ყურს უგდებს ოსმალს ჯარის ქართულ
სიმღერებს, იმ ოსმალს ჯარისა, რომელსაც ჩვენ არა ერ-
თხელ აუწვითკებივართ. სიმღერების, საერთოდ ფოლკლო-
რის უხადო მცოდნე და შემკრები მეცნიერი აღფრთოვანებუ-
ლია ამ სიმღერებით: „საღამ-საღამოობით გამოდიოდა ოსმა-
ლოს ჯარი და იმღერიდნენ ქართულად ისეთი შეწყობილი
ტკბილის შებანობით, რომ მისთანა საიმერეთო საქართვე-
ლოშიც არსად გამეგონა“.

აღწერის დროს მოგზაურ-მეცნიერი არ უშვებს ხელიდან
შემთხვევას, რომ ისტორიული რეაქციები თუ ექსკურსები არ
გამორჩეს. როგორც ზემოთ ითქვა, სამცხეს და მესხეთს აი-
გივებს ავტორი, ტრაპიზონში შესული კი წერს: „ტრაპიზო-
ნამდის, რაც ნავსაყუდელნი არიან, ბთუმინანად, სამცხეს
აკუთვნიან“.

დღეისთვის კოლხეთის, მეგრულ-ჭანთა საეთო დედაქალა-
ქი არ ასებობს. ვინმე მესხი წერს: „ტრაპიზონი დედაქალა-
ქია მენგრელთა და ჭანთა, ძველად ნაწილივე საქართველო-
სი. ჭანეთი რომელსუჲცა შემდგომ სხუა და სხუა ნათესავთ
იუფლეს და უფლობენ დღესაც, ძველად იწოდებოდა ქალხი-
დი ქართლად“.

ტრაპიზონი, მეგრულ-ჭანთა დედაქალაქი, ვინმე მესხის
აზრით არის საზღვარი მესხეთისა, უფრო სწორედ, ტრაპი-
ზონის შემოგარენამდე უწევდა მესხეთის დასავლეთის საზ-
ღვარი, რომელსაც შემოსაზღვრავდნენ ჩვენი მემბტიანენი
ლეონტი მროველი თუ ვახუშტი, ოღონდ უფრო ზოგადად
და „ზღვამდყო“ მიუთითებდნენ.

ასევე სწორია ეთნიკური სახელის ჭანეთისა და ლაზე-
თის იგივეობა, რასაც ივ. გვარამაძე აღიარებს. ასევე სწო-
რად მიუთითებს - სტან სუფიქსის არაქართულობას, როდეს-
საც ჭანეთის ოსმალურ სახელს - ღაზისტანს მიუთითებს.
ჩვენთვის საინტერესოა ჭანეთის ივ. გვარამაძისეული შემო-

ფარგვლა, რომ „სიგრძე ჭანეთისა დაწყებული არსოუმით და ათინით არის ექუსი დღის სავალი სამსონამდის, რომელიც მოიცავს თავისში ამ ქალაქ-დაბებსა: ერძისას, სურმანას, ოფას, ტრაპიზონს, ტრაპოლის, გირასონს, რომელიც არს ფარნავია... რომელშიც 150-ზე მეტი სოფელია: თვითქმის ყოველ სოფელში ბერძენთა და ჭანთა მართმადიდებელნი მიძევა...”

ამის შემდეგ მოგზაური დეტალურად აღწერს ტრაპიზონს, მის ყველა შესასვლელ კარს, ქუჩას და ა.შ. კალათას, რომელიც დღეს სტამბოლის ერთი უბანია მხოლოდ. კალათა მე-19 საუკუნის 60-იან წლებში დამოუკიდებელი ქალაქია, ამიტომ ასევე დეტალურად აღწერს მასაც მოგზაური.

ნაშრომის 60 პროცენტი ეძღვნება სტამბოლის აღწერას. ეს არის შესანიშნავი აღწერა თითქმის საუკუნენახევარის წინ ქალაქის სასახლეებისა, ქუჩებისა, უბნებისა, მეჩეთებისა, ეკლესიებისა, მოსახლეობისა. ივ. გვარამაძე, მამადიანურ ტანსაცმელში (როგორც თვითონ ამბობს, ახალციხურად) გამოწყობილი შედის აია სოფიის ტაძარში, რადგან მისი ქრისტიანობა რომ შეეტყოს, კარგი დღე არ დაადგებოდა და აღწერს ამ დიდებულ ტაძარს დეტალურად.

წარმოაჩენს სასახლეების ძველ ბერძნულ-ლათინურ წარწერებს. გვაწვდის სხვა ავტორებზე დაყრდნობით ამა თუ იმ სასახლის აგების დროის შესახებ ცნობებს. ოსმალეთა მბრძანებლების საფლავების აღწერის დროს მათ დაშსახურებასა და ცხოვრების თარიღებზე მიუთითებს.

უაღრესად საინტერესოა შენიშვნები, რომელსაც ავტორი სხვა და სხვა ადგილას აკეთებს. მაგ. 25-ე გვერდზე ასეთი შენიშვნაა: „ოსმალთს რომ ახალციხე აუღია, მას მერედ გადმოსულან ახალციხითგან, აწყურითგან, ხერთვისითგან და ოძრხე - აბასტუმნიდან, აგრეთვე გოკითგან და ბარალეთითგან მრავალნი მესხნი კათოლიკენი, რომელთაც კსდებენ 1 500 მოსახლეზედ მეტს. ამათგან მრავალთ შეუშლელად დაუცვიათ თავიანთ გუარათ წოდებანი, როგორნიც არიან ღებრიანთნი, გურგენიძენი, აზნაურიძენი, მესარკიანთნი, ლეზაძენი, და სხუაცა მრავალნი.”

ან კიდევ 42-ე გვერდზე, იქ, სადაც ოსმალთა ტრადიციულ დღესასწაულზეა ღაპარაკი, ავტორი შენიშნავს: „ამ დიდებულ დღეებში შეირთავს ხოლმე ოსმალთს ხელმწიფე თვითო ცოლს ყოველწლივ. ე.ი. წელიწადში სამსა”.

-თანინანი ზორმეზბი ივ. გვარამაძის „ვიწმე მესხის ცხოვრების“ მიხედვით

ივ. გვარამაძის „ვინმე მესხის ცხოვრება“ ავტორული ნაწარმოებია. მასში მე-19 საუკუნის ბევრი ცნობილი და უცნობი ადამიანია მოხსენიებული, რომელთა გვარებისა თუ მეტეგვარების ანალიზი საინტერესო სურათს იძლევა.

ივანეს მამას ორი პირი ცოლშვილი გამოცვლილი ჰყავდა, როცა მოიყვანა მესამე ცოლი, რომელსაც უკვე ქმარშვილი ამოსწყვეტოდა.

ზაქარათ ბაღდასარას ძის გასპარას სახლში მივიდა პაულე ზედსიძედ. ივანეს დედის მამას ვრქვა **ზაქარათ** გასპარა, ხოლო მისი პაპა დედის მხრიდან იყო **ზაქარათ** ბაღდასარა.

55 წლის იყო მამა, როდესაც ივანე დაიბადა, დედა – 25 წლისა.

„ასე დაფუთებით ვუყვარდი პაპანემიანთსა სულ ყველას, უფრო პაპანემის დედას რისიმას, უდელი მამასახლისიანთ ქალს დიდიაჩემს ანას, უდელ კეჭერათ ქალს და მის შილს რისიმას, ვალელ ჯანათ ქალსა“. ივანეს დედის პირველი ქმარი იყო ახალციხელი **სადათიერათ** იოანე (გვარამაძე, 1891:12), რომელსაც 9 წლის განმავლობაში შეეძინა ორი ვაჟი და ერთი ქალი, მაგრამ მთელი ქმარ-შვილი დაეღუპა.

ივანეს დედის ბიძაშვილი მიათხოვეს ხიზაბავრელ **ხუციანთ** ანტონ მღვდლის ძმიშვილს. „უდელი პეტრეთ თომა შემოიყვანეს სახლში მომმედ“. ვალეში იყო „**კაკანათ** ქალი მართა“ (გვარამაძე, 1891:13). ვალეში დღეს ცხოვრობენ კაკანიშვილები, რომელთაც ივ. გვარამაძე **კაკანათ** ფორმით მოიხსენიებს. ამოსავალია **კაკანა**, რაც ქართულ დიალექტებში, კერძოდ, ინგილოურსა და მესხურში დასტურდება – ნათელ, მთვარიან ღამეს ეტყვიან. „ღამეს კაკანი გაუდიოდა“ – გაიგოვნებთ მესხეთში (დლონტი, 1984:266). სულხან-საბა განმარტავს: „კაკანი – ღამე მთვარიით ნათელი“ (ორბელიანი, 1965:351).

კაკანი/კაკანა დაურქმეოდა თეთრ მთვარისფერ კაცს და აქედან კი მის შთამომავალს გაჰყვებოდა ან გვარად ან მეტეგვარად.

ფორმებულნი: ზაქარა→ზაქარათ, კევერა→კევერათ¹, კაკა-
ნა→კაკნათ, სადათიერა→სადათიერათ, პეტრე→პეტრეთ.

ივანეს დედის გური დაქორწინდა „ქარჩხოთ ქალზედა“
(გვარამაძე, 1891:31,32). ამოსავალია ქარჩხო (შდრ. ქარჩხავე)
გურულში დადასტურებული ფორმა მზაკერის, ~~შეკერის~~ მზაკ
ნონიმად (ვლონტი, 1984:562), გვარი ქარჩხაძე).

კონამ (პატარა ივანემ) იხეუბი დაინახა, ავაზანში რომ
ცურავდნენ და გადაწყვიტა თავის დაც ჩაეგდო წყალში.
ბავშვი კინადამ დაიხრჩო... იქვე თავიანთ კარზედ კოჭობრო-
ლათ სიმონამ² შენიშნა და გადაარჩინა. კოჭობროლათ სიმონ-
ნას შთამომავლები, რომლებიც კოჭობროლაშილები იყვნენ,
შემდეგ იცვლიან გვარს და გოზალაშილები ან, რუსული
ვარიანტით, გოზალოვები ხდებიან. გვარის თარგმანია მოცუ-
მული ამ შემთხვევაში (თურქ. gazel-ლამაზი).

ხარისტიროთ პაულე (გვარამაძე, 1891:22) მღვდელი იყო
ვალეში, ხოლო პეტრე (ლუკა) ხარისტიროთი ცნობილი მოღ-
ვაწეა მე-19 ს-ში. ეს გვარი ჯავახეთის სოფელ კოთულით-
დან ჩამოვიდა და მისი წინა გვარი ცნობილი არ არის
(ვლოსაძე, 1995:31).

-თ სუფიქსი კონკურენციას უწევს ტრადიციულ -ძე და
-შიელ დაბოლოებებს.

„ფადარაშილის ცოლი საფარათ ბაღჩის მახლობლად
სიმინდში გადაჭრილიყო დასამალავად. ვიღაცას დაენახა
სიმინდში ამართული, დაეძახნა ვაი მე, აგურ აჭარული მოგ-
ვრტყმია გარსაო... ის კი ვერ დაფიქრდნენ, რომ ფადარათ
აჭვანტული მადალი ტანის რძალი იყო“ (გვარამაძე, 1891:33-
34). საფარათ ბაღის პატრონი საფარაშილია იხევე, რო-
გორც ფადარათ რძალი არის ფადარაშილი.

-თ სუფიქსით გაფორმებულ ყველა სახელს აქვს -შიელ-
ზე დაბოლოებული ვარიანტი: ზაქარათ→ზაქარაშიელი, კევე-
რათ→კევერაშიელი, კაკანათ→კაკანიშიელი, სადათიე-
რათ→სადათიერაშიელი, პეტრეთ→პეტრიაშიელი.

¹ კევერი კომპოსტოს ვრტყა. როგორც ახალციხეში ვგუთი კევერი
(კომპოსტო) დაიხრდება, რომ თვითო ზოგიერთი ვრთ ფუთზედ მეტი
მოდის“ (ივ. გვარამაძე, ს.ჯ.ც.მ. ხელნაწერთა ფონდი №2102). კევერა მეტ-
სახელად დაურქმევია ადამიანს (შდრ. ბოლოკა, კიტრა).

-თანიანი ფორმა, მათ შორის, შედარებით „ადგილობრივი“ მოხმარებისა ჩანს, ამდენად მას „მესხური“ ელფერი დამკრავს, რაც შეიძლება განპირობებული იყოს ისტორიული ფაქტორით.

მესხეთში გავრცელებული თავადური ტყავი: **ქვეყნული** ლიშილი. ავალიშილებს მე-19 საუკუნეში რომანოვებთან კქონდათ დავა ბორჯომის ხეობასთან დაკავშირებით. ივ. გვარამაძე მხოლოდ ავალიშილის ფორმით მოიხსენიებს ამ გვარს. არ არსებობს მისი -თანიანი ვარიანტი, სამაგიეროდ მხოლოდ რუსული „-ობ“ დაბოლოებით გვხვდება რუსულ ლიტერატურაში (Джаншиев, 1900:23...)

ბ. ჯორბენაძე წერს: „შტო-გვარის სახელთაგან შესაძლოა იწარმოოს კუთვნილებისა და ადგილის (ლოკატიური) ფორმები (ამ შემთხვევაში -ან ჩვეულებრივად შენარჩუნებულია, -ენ შესაძლოა დაიკარგოს): თამაზაანი — თამაზაანთი (კუთვნილება) → *თამაზაანთსა → თამაზაან-თ-ც-ა (ლოკატივი) მოსეენი → მოსეენ-თ-ი* → მოსეენ-თ-ს-ა → მოსეენ-თ-ც-ა“ (ბ. ჯორბენაძე, 1989: 388). ეს მონაცემები ავტორს აღებული აქვს გრ. ბერიძისაგან. ვარსკვლავით აღნიშნული ფორმები მე-20 საუკუნეში ჯავახეთში უკვე აღარ არსებობდა. ივ. გვარამაძესთან გვხვდება ზემოთ უკვე მითითებული „პაპაჩემიანთსა“ ფორმა. ასევე მოსალოდნელია, რომ იქნებოდა მამასახლიანთსა, ხუციანთსა. ერთხელ პატარა ივანე სახლში როცა ბრუნდებოდა, „მღვდლის ბაკში“ ერთი თავი ხახვი იპოვა და აიღო. დედას უთხრა, ეს ხახვი მღვდლიანთ ბაკში ვიპოვნეო. დედა გაუწერა და უკან დააბრუნებინა „ეს ჩამრჩა გულში და მის მერედ, რაც მეპოვნა, გროში, ვერცხლი თუ ოქრო, ყველას მღვდელს მიუტანდი ხოლმე, არა თუ მღვდლიანთსა, იგივე გზაზედაც“ (გვარამაძე, 1891:7).

პაპაჩემი, მამასახლისი, ხუცესი (ხუცი) და მღვდელი ირთავენ -იან სუფიქს, ვლებულობთ: პაპაჩემიანი, მამასახლისიანი, ხუციანი, მღვდლიანი, რომელთა მრავლობითი ფორმა დასტურდება დღესაც როგორც სამცხეში, ისე ჯავახეთში: პაპაჩემიანთი, მამასახლისიანთი, ხუციანთი (//ხუციენთი), მღვდლიანთი (//მღვდლიენთი). წარმოქმნის საშუალებით, ხელახალი ბრუნების გზით ვდებულობთ ლოკატიურ ფორმას პაპაჩემიანთსა, მამასახლისიანთსა, ხუციანთსა, მღვდლიანთსა, რომელთა დადასტურება შეგვიძლია მე-19 საუკუნეში

ივ. გვარამაძის "ცხოვრების" მიხედვით. საბოლოოდ კი ფუნქციური პროცესის შედეგად შეერწყმის თს ბუნებრივ ვლუბულობთ ც-ს, ხდება აფრიკატიზაცია: პაპაჩემიანცა, მამასახლისიანცა, მღვდლიანცა. ზოგ შემთხვევაში მღვდლები დღესაც შევხვდეს აფრიკატიზაციამდელი მღვდლებს კუქჩიენტსა, კალაიჯიენტსა (კუქჩიშვილი, 2007:10).

ივ. გვარამაძის „ცხოვრებაში“ ბევრი მაკამდიანი გვხვდება. ისინი ქართველები არიან წარმოშობით. მათაც იგივე ტრადიცია და გვარი აქვთ არაოფიციალურად, როგორც ქრისტიანებს. მდინარეში ბანაობისას ივანეს წმინდა სანაწილე მოპარეს. მომპარავეები მაკამდიანები იყვნენ. „ის სანაწილე მაკამდიანებმა ბოლაჭურელ გრიგოლას ქალს ანნას ჩაუგდეს კველა წყლის რეში, როცა ხელსახოცებს რეცხებდა მაკამდიანების მიზითის წინ. ვინც ყოფილიყო მისი წყალში ჩამგდები, იმ წელს ცხვარ-ძროხა კინალამ ერთიან გაუწყდათ“. ...ამოსუნთქა ოჯახმა, სანაწილე რომ მოცილეს, დააბრუნეს, აღარ აკადმყოფობდნენ და საქონელიც გადაურჩათ. „იმ ოჯახობას ილაგრიენტ ეტყოდნენ ქრისტიანობასა, იმათგანი ილარიონ უპისკოპოსი ყოფილა და მის გამო მისი სახელი დაშთენიათ გვარად“ (გვარამაძე, 1891:40). ივ. გვარამაძე სწორ ეტიმოლოგიას გვაძლევს ილაგრიენტთან დაკავშირებით. მისთვის ილაგრიენტ ფორმა გვარია და არა მეტგვარი.

ივ. გვარამაძის მიერ დადასტურებული ფორმები, რომლებიც -იან დაბოლოებით არის წარმოდგენილი, მეტგვარებად რიგ შემთხვევაში არ არის ჩამოყალიბებული და მხოლოდ აპელატივის დონეზე უნდა იქნეს განხილული. ამის ყველაზე აშკარა მაგალითია - პაპაჩემიანთსა, რომელიც მხოლოდ ავტორის დამოკიდებულებას გამოხატავს. ამ ფორმას არც პერსპექტივა აქვს მეტგვარად ჩამოყალიბებისა. ასევე აპელატივები: მამასახლიანთსა, მღვდლიანთსა, ხუციანთსა, თუმცა მათი მეტგვარად ჩამოყალიბების პერსპექტივაც არსებობს (შდრ. ხუციანოვი, იმავე ივ. გვარამაძესთან).

იქ. სადაც -თ დაბოლოება დაერთვის, მხოლოდ გვარი (მეტგვარი) ფორმდება, აპელატივის დონეზე ეს ფორმები აღარ არსებობს. ამ შემთხვევაში ამოსავალი უნდა იყოს უკვე საკუთარ სახელად ქცეული სიტყვა, დართული უნდა კქონდეს ძირითადად -ა ხმოვანი. თუ გვექნებოდა საკუთარი სახელი მღვდელა, ხუცა ან მამასახლისა, მხოლოდ იმ შემ-

თხვევაში გვექნებოდა *მღვდელათი, *ხუცათი, *მამახახლი-
სათი .

სამცხურისა და ჯავახურის ცნობილი შვედურარი გრ/ ბე-
რიძე გვარის განაყოფთა სახელების წარმოებასთან დაკავში-
რებით წერდა: „ეს საკითხი რთული და სპინტერული ორი
ორგანულ კავშირშია მრავლობითი რიცხვის გადმოცემას-
თან, საერთოდ, და გეოგრაფიული სახელების წარმოებას-
თან, კერძოდ — დეტალური განხილვისათვის საჭიროა მონო-
გრაფიული კვლევა“. ... (ბერიძე 1988:142).

გვარის განაყოფთა (მეტგვართა) საწარმოებელი ძირითა-
დი სუფიქსებია -ან (თავის ფონეტიკური ვარიანტებით). -ან-
ს აქვს კრებითობის, მრავლობითობის, რაიმე თვისების ქო-
ნების, სადაურობის, ტოპონიმიკური და სხვა ფუნქციები (ბე-
რიძე, 1988:142), რომელთა შორის უმთავრესია კრებითობის
ფუნქცია (ს. ჯანაშია).

სამცხურსა და ჯავახურში ნარი და თანი ერთდროულად
შეიძლება დაერთოს სახელს გვარეულობისა და კუთვნილე-
ბის აღსანიშნავად: თამაზაანი(სახელობითი), თამაზაანთი
(ნათესაობითი), ჭონიენი (სახელობითი), ჭონიენთი(ნათესაო-
ბითი) (ბერიძე, 1988:143) „ასეა ჯავახეთის ყველა სოფელში,
გარდა ხიზაბავრისა და ვარგავისა. ხიზაბავრაში, როცა
სურთ საგვარეულოდან ვინმე დაასახელონ, გვარი-სახელის
ფუძეს უშუალოდ დაურთავენ ირიბი ბრუნვის მრავლობითო-
ბის ბოლოსართს —თანს“ (ბერიძე, 1988:144): გელაშვილები,
გელიენი, გელათი, გელაცა. იმავე ხიზაბავრაში შეგვხვდება
გელიენის ნაცვლად გელაანი ფორმაც. თანხმოვან ფუძესთან
-იენ გადაჰყვება ნათესაობით ბრუნვაშიც. ხუციშვილი, ხუ-
ციენი, ხუციენთი, ხუციენცა (ბერიძე, 1988:145).

როგორც ჩანს, გრ. ბერიძე ერიდება იმის თქმას, რომ გე-
ლათი ფორმა გელაანთიდან (გელიენთი) მოდის და მიუთი-
თებს, რომ -იენ გადაჰყვება ნათესაობით ბრუნვაში (ხუციენ-
თი). არ. მარტიროსოვი კი პირდაპირ წერს: „ჩვენ მაინც მიგ-
ვაჩნია, რომ ყველა ესენი (გიქორათი, პეტოთი, კაკაჩათი,
როსტიათი...-მ. ბ) ჩამომავლობისა და გვარის განაყოფთა სა-
ხელების საწარმოებლად აღმოსავლეთ საქართველოში ფარ-
თოდ გავრცელებული —ანთ სუფიქსის გამარტივებით (და-
თათ+დათაანთ, ბექურათ+ბექურაანთ, გულუხვათ+გულუხ-
ვაანთ), ან კიდევ უშუალოდ თანიანის მრავლობითის ნათე-

საობითის ფორმას უნდა წარმოადგენდეს (მარტივოსა და 1984:94)“.

ხიზაბავრისა და ვარგავის შემთხვევა გამოჩნეულია ჯა-
ვახური თქმისათვის და ასევეა ვალეში, უდესა ფეკრედში
სამცხეში. ე.ი. კათოლიკური სოფლებისთვის არსებულ შემთხვევა
ათებელი.

ხიზაბავრის გვარებისა და მეტეგვარების შესახებ გა-
მოთქმულია კიდევ ერთი მოსაზრება, რომ “მოსალოდნელია
უკვე წარმოქმნილი სახელის ხელახალი ბრუნება ისე, რომ
შენარჩუნებული იქნეს ყველა ფორმანტი. სამცხე-ჯავახურში
დასაშვებია ფორმები: გელა-ან-თ-ნ-ი, თამაზა-ან-თ-ნ-ი, ხუცი-
ენ-თ-ნ-ი, ქუქნი-ენ-თ-ნ-ი (ქუქნიშვილი, 2007:180)“. ივ. გვარამა-
ძესთან დადასტურებული – თანიანი ფორმები დამახასიათე-
ბელია მე-19 საუკუნის მესხეთისათვის, ყოველ შემთხვევაში
ფაქტია კათოლიკურ სოფლებში.

–თ (თა) მიჩნეულია რიცხვისა და ბრუნვის ნიშნად ძვე-
ლი ქართულის ხუთ ბრუნვაში და ახალ ქართულში (უთურ-
გაიძე, 2007:11,15). ასევე გამოთქმულია მოსაზრება, რომ
„თ(ა)“ სუფიქსის ორი ფუნქცია ინოვაცია ჩანს- ზმნურ ფორ-
მაში –თ მხოლოდ სიმრავლეს გამოხატავს ქართველურ
ენებში (უთურგაიძე, 2007:18)“. რამდენადაც გვარის ჩამოყა-
ლიბებისათვის ძირითადი მაინც არის ბრუნვის, კერძოდ, ნა-
თესაობითი ბრუნვის როლი, რადგან შთამომავლობა-ნათესა-
ობაზეა დაყრდნობილი ქართული გვარის სტრუქტურა. ნე-
ბისმიერი სახელი ნათესაობით ბრუნვაში კლუს –„შვილი“
ან –„ძე“, გვაძლევს გვარს. ამავე რიგში დგება –თ სუფიქსი
მე-19 საუკუნის მესხეთში, რასაც გვიჩვენებს ივ. გვარამაძის
„ცხოვრება“. **ხარისჭირთ, ხარისჭირაშვილი** ერთი და იგივე
გვარი კი არ არის, არამედ ორი ფორმანტით გაფორმებული
ერთი ფუძეა. მათ მხარში ამოუდგა რუსულდაბოლოებიანი
ხარისწაროვი. მივიღეთ **გვარის ვარიანტები**. აქვე უნდა ით-
ქვას, რომ თავისუფლად შეიძლება გვქონდეს –ძე დაბოლოო-
ბიანი ***ხარისჭირაძე**. მსგავსი მაგალითები ბევრია მაშინ-
დელ დოკუმენტებში. –თ სუფიქსის ორი ფუნქციის გამოხატ-
ვის გამო უნდა დავეუშვათ, რომ იყო შესაბამისი სახელობი-
თი ბრუნვა, რომელიც –ნ სუფიქსით იქნებოდა გაფორმებუ-
ლი, კერძოდ უნდა ვივარაუდოთ შემდეგი ფორმები: **ზაქარა-
ნი** (ზაქარათი), **კეჟერანი** (კეჟერათი) **კაკაჩანი** (კაკაჩათი), **სა-
დასთიერანი** (სადთიერათი), **ქარჩხონანი** (ქარჩხოათი), **კოჭიბ-**

როლანი (კოჭიბროლათი), საფარანი (საფარათი), ფადარანი (ფადარათი) და ა.შ. რაც არ დასტურდება არც მე-19 საუკუნის და არც დღევანდელ მესხეთში, მაგრამ უკვე მისი საქართველოს სხვა კუთხეებისათვის. გ. ხორნაულის მიხედვით აქვს ხევსურული მაგალითები და მას მამიშვილობის სახელებს უწოდებს: ასხავარანი, ივანიკანი, ჯამრულიკანი, წვერბედენანი (ხორნაული, 2007:254). „ნათესაობითში, ე.ი. კუთვნილების გამოსახატავად, უთუოდ თანით გაფორმდება, ასეთია მამიშვილობის სახელები (სიხათი, ასხვარათი, დუფანჯული)... (ხორნაული, 2007:256-257)“.

ეს არის დამოუკიდებელი პარადიგმა. სახელობითი: ზაქარა-ნ-ი, კაკაჩა-ნ-ი, კოჭიბროლა-ნ-ი... ნათესაობითი: ზაქარათ-ი, კაკაჩათ-ი, კოჭიბროლათ-ი. აქვე უნდა ითქვას, რომ -ი მხოლოდ იმ შემთხვევაში იხმარება, როდესაც გვარი (მეტ-გვარი) სახელის გარეშეა. კითხვაზე -ვისი შვილია? ან ვისი-ანთია? პასუხი იქნება -ი -სთან ერთად.

რაც შეეხება მეორე ვარიანტს, როდესაც -ა-ან-თ სუფიქსები იყრის თავს, სხვაგვარი მდგომარეობაა. კაკაჩა-ან-ი სახელობითში იშვიათად, მაგრამ მაინც გვხვდება მრავლობითის ნიშნითაც. კერძოდ: კაკაჩა-ან-ნი, ზაქარა-ან-ნი, კოჭიბროლა-ან-ნი, რომელთა ნათესაობითი ბრუნვა იქნება: კაკაჩა-ან-თ-ი, ზაქარა-ან-თ-ი, კოჭიბროლა-ან-თ-ი.

ეს პროცესი გვარებიდან მიღებულ გეოგრაფიულ სახელებში, აღნიშნული აქვს აკ. შანიძეს. ნარიანი გეოგრაფიული სახელები ძირითადად დასტურდება აღმოსავლეთ საქართველოში. იმ სახელებში, რომელთაც ბოლოს მოუდის -ანი, ეს -ანი ლიტერატურულ გამოთქმაში გააზრებულია, როგორც „ანნი“ (შანიძე, 1981:438).

მეტგვარებში -ანნი დაბოლოება ნათესაობითში გვაძლევს -ანთ ფორმას, როდესაც მას მოსდევს სახელი: კეჭურაანთ გიორგი, ხოლო გეოგრაფიულ სახელებში საზღვრულად გვაქვს -უბანი, კარი, ხევი... (შანიძე, 1981:439).

ეს ორი პარადიგმა (-თ და ა-ან-თ დაბოლოებანი) გვიჩვენებს, რომ თანიანი ფორმა სხვადასხვა ვითაა მიღებული. მას ორივე შემთხვევაში შენარჩუნებული აქვს მრავლობითობისა და ნათესაობითი ბრუნვის ფუნქცია.

სამცხურსა და ჯავახურში -ა-ან-თ დაბოლოება სოფელთა მიხედვით განსხვავებას არ გვიჩვენებს, ხოლო -თ დაბოლოებას განასხვავებენ ზოგიერთ სოფელში.

1891 წელს არის დაწერილი ივანე გვარამამკვირვების ცხოვრება“, რომლის სრული სათაური ასეთია: „ივანე მესხის ცხოვრება დაწერილი 1891 წელს ქ. ახალციხეს“. მეორე გვერდზე კი ავტორს დაუსათაურებია: „ვინმე მესხის მოკლე ცხოვრება“. მისი საფონდო ნომერია 209. ეს მოკლე ცხოვრება გულისხმობს დაბადებიდან 1868 წლამდე პერიოდს. იმდენად მნიშვნელობანი იყო ივ. გვარამამკვირვების მღვდლობის უფლების მოპოვება, რომ ამით დაუშთავრებია კიდევ თავისი ცხოვრების პირველი და უმთავრესი ეტაპი. საამისოდ ბევრი რამ გადახდა მას.

ივანესთვის ოცხეში მის მეგობარს უკითხავს, დაწერილი ჰქონდა თუ არა თავისი ცხოვრების ამბავი და როდესაც უარი მიუღია, ურჩევია, დაეტოვებინა შთამომავლობისათვის ბიოგრაფია – „კარგია დასწერო, სიკვდილი-სიცოცხლეა, დაშთების მომავალი თაობასა, ვინ იცის, როგორ გამოადგეს“. მართალია, ავტორი არ გვეუბნება, ვინ იყო ის კეთილი მრჩეველი, მაგრამ ჭკვიანი კაცი ნამდვილად ყოფილა, რადგან უკვე 1891 წლისათვის დაუნახავს მნიშვნელოვანწილად ივ. გვარამამკვირვების პიროვნება, მისი როლი საზოგადოებაში. მართლაც ბევრი რამის სწავლა შეუძლია მომავალ თაობას ივ. გვარამამკვირვებიდან.

ეს იყო გამომავლები რჩევა. მრავალჭირნახულმა ადამიანმა ნახა, რომ სამშობლოსათვის და რწმენისათვის ბრძოლის გზაზე 60 წლისა ბერიკაცს დამსგავსებოდა. თმაწვერგათეთრებულს, შუბლდანაოჭებულს კისერი მხრებში წარგოდა და ბეჭებშიც მოხრა დასწვებოდა. მიუხედავად ამისა, თვალს არ აკლდა, ჭარმაგი იყო და ფიზიკურად ძლიერი, ამიტომ გადაწყვიტა მან, გავლილი გზა კარგად გაეანალიზებინა და ჩვენთვის მოეთხრო.

„კარგი ის იქნება კაცმან თავის სიცოცხლის მსვლელობა ემაწვიდკაცობითგანვე სწეროს დღიურად“ – წერს ივანე, რომ გაუადვილდეს შემდეგ განვლილი ცხოვრების გახსენება და შეფასება. სამწუხაროდ მას დღიური არ უწერია, მაგრამ ჰქონდა კარგი მესხიერება და საკმაოდ დეტალურად აღადგენს ბავშვობისა და კაცობის წლებს. ამ საქმეს სერი-

ოზულად მოეკიდა, ის ხომ მოწოდებით ისტორიკოსი, ფილოლოგი და საერთოდ შემოქმედი კაცი იყო. „შუა კაცობა გამოვიღია, მომკლებია ძალა, ღონე, ხალისი, რას მოვიგონებ ჩემს მთელ გავლილ სიცოცხლის გზა-კვალს? აქვს ბჭი, მაგრამ, როგორც თავადვე იტყოდა, „ინაღმის“ მკითხველმა პრინციპული გახლდათ, ამიტომ გადაწყვიტა დაეტოვებინა ჩვენთვის თავისი ბიოგრაფია. გადადება აღარ ღირდა, ისედაც დიდი დრო აქონდა დაკარგული. „გუშინდელი ოქროს გუშინდელი ვერცხლი ჯობია, გუშინდელი ვერცხლს დღევანდელი, — სპილენძი,“ — დარდობს სპილენძისამარა დარჩენილი ივანე და იწყებს ბიოგრაფიის წერას. გამუდმებით თავის ქვეყანაზე, ხალხზე მოფიქრალი ადამიანი, მომავალ თაობაზე, ჩვენზე ზრუნავს: „წინა კაცი ვიწრო გზითგან რომ დაიბნეს, ან კლდითგან რომ გარდინეხოს, ან ტალახისაგან რომ წაიქცეს და გაისვაროს და ანუ უფრო წყალში რომ დაიხრჩოს, ხომ უკანა კაცისათვის გასაფრთხილებელია მისი მარცხი და დაღუპვა? ჩემი შრომის მნიშვნელობაც ეს გახლავთ ამ ადგილას. მე შეეცდი, მე დავიბენი, მე დავაშავე ბევრგან, ჩემს სიცოცხლეში ესეც კმარა საენოდ კაცობრიობისა და ქვეყნისათვის, სხვანი გაფრთხილდნენ, ნუღარ შესცდებიან.“

ივანე გვარამაძე იყო ერთი ახალციხელი „გლახაკი კაცის შვილი“. თავისი წინაპრების შესახებ ავტორს ძირითადად ტექსტში ჩაუმატებია: „მართალია ჩვენი წინაპარნი აწყვერის ბატონები ყოფილან, ცხრა ციხე მათ მმართველობის ქვეშ ყოფილან და მრავალი მამულები გექონია, მაგრამ მამადიანობის მიუღებლობისათვის ჩამოურმევეით ყოფილი მფლობელობა. **ზოზოშვილს** გვიძახიან ჩვენი წინაპრის სახელობაზედ. 1569-1572 ასე წინ თუ უკან მარტში აწყვერს ორი ფაშა **აზრუმისა** და **ტრაპიზონისა**, რომ რათ ინახამ ათაბეგ ყვარყვარესათ. მას ბრძოლის დროს **აზრუმის** ფაშა მოუკლამს და მით გაქცეულან ოსმალოები. მერმე ხომ **ქალიმანჯ** აფენდის აუჯრივართ აწყურითგან და მოვსულვართ ახალციხეს. ჩვენი განაურებიც **ხიზაბავრას** ასულან ჩვენს მამულში“.

ცხრა ციხის პატრონთ შთამომავალი ივანეს მამა იყო მეწვრილმანე, იცოდა ქსლის ბეჭვა და მექუდვობა. გვარამაძეთა გვარში შემოსულია შტოგვარი **ზოზოშვილი**, „წინაპრის სახელობაზედ“. ამ გვარით მოდიან გვარამაძეები „რუ-

სობამდე“ მათი წინაპრის **ზაზასთვის** შამშადიანებს ზოზო (ძლიერი) შეურქმევიათ (ყრუაშვილი, 2002:41).

„**ზოზოშვილებსაც** გვიძახდნენ ჩვენი წინაპარი **ზაზა გვარამაძისგან**“ (გვარამაძე, 1891:18) ზოზოშვილობით ნობდნენ ბავშვობაში ივანეს, ვიდრე გვარამაძეობით ციხეში შაქუღლიანთან სწავლისას კონფლიქტი მოუვიდა თანატოლებთან, ერთი მათგანი წააქცია და თავი დაარტყმევინა. ბიჭის დედა წივილ-კივილით მოვარდა: „იმ ტროკა ზოზოშვილს ჩემი შვილისთვის თავი გაუწეხიაო (იგვარამაძე, 1891:108)“.

ივანე გვარამაძე ზოზოს ცხოვრებას ვარაუდობს XIV საუკუნეში. ზოზო//ზოზოშვილობის საკითხს შეეხო მანანა მიჩიტაშვილი: „იმ დროს (XIV ს-ში მ.მ) უცხოვრია გვარამაძის ძუთა ერთ-ერთ განაყოფს **ზოზოს** და მის მემკვიდრეებს, **ზოზოშვილებს**, რომლებსაც სჭერიათ „მრავალი სოფლების ზოგან აგარა, ზოგან ყანა, ჭალა. ზოგან საფინხე, ზოგან ბაღები, წიხქვილები, ზოგან საბაღახო, სათიბი და მთები საკუთრებად...“. მ. მიჩიტაშვილი. ივ. გვარამაძის შრომებზე დაყრდნობით მიუთითებს აწყურში **ზოზოს დარბაზს, ზოზოშვილების სახლებს, ზოზოთუელ ციხეს, ზოზოშვილების ბაღ-ვენახებს** (მიჩიტაშვილი, 1995:17). ვინც არ გამამშადიანებულა ან ამოწვეტილა ან გაფანტულა საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში. „რაც შეეხება განთქმული **ზოზოს** შთამომავალთ, ისინი გაგლახაკებულან, გადარიბებულან და ჯერ მამშადიანთა, მერე ახალ ხანაში მომრავლებულ სომეხთა დევნა რომ აეცდინათ, მათს სომხურ და ლათინურ ტიპიკონზეც დაწერილან ანუ გასომხებულან და გაფრანგებულან, სარწმუნოებით გრიგონიალებად და კათოლიკებად ქცეულან, თუმცა ქართული ენა და ქართული წესჩვეულებანი შეუნარჩუნებიათ. ეს მომხდარა 1625-1636 წლებში (მიჩიტაშვილი, 1995:18).

სხვაგვარად უყურებს **ზოზოშვილობის** პრობლემას შ. ლომსაძე. მისი აზრით, გვარამაძეთა ამ შტოსათვის **ზოზოშვილის** გვარის მიღება მე-18 საუკუნეში უნდა მომხდარიყო და მას ეროვნულ-რელიგიური საფუძველი ჰქონდა: „გვარამაძის როგორც გვარის, შეცვლის მცდელობა კათოლიკე მამებს ადრეც ჰქონიათ XVIII ს-ში, ჯერ კიდევ მათი აწყურში ცხოვრების დროს და ვინმე **ზოზო გვარამაძის** სახელის მიხედვით ცდილან გვარამაძენი აღერიცხათ **ზოზოშვილება-**

დაც და ხელოვნურად შემოდებული შტო-გვარის შექმნა-
ბით თანდათან უარყოფთ გვარამაძეობა, როგორც „მართლმად-
იდებლური ქართულის მანქანებელი (ლომსაძე, 1995:41)“.
მართლაც გადაჭარბებული უნდა იყოს, მე-18 საუკუნეში: „მდ-
რე რომ ვივარაუდოთ ზოზოს ცხოვრება, რეგულარული მქონე-
ლი იქნებოდა წინა გვარის (გვარამაძის) ხსოვნა შთამომავ-
ლობისათვის.“

კიდევ ერთ შტოს დაუღო გვარამაძეთა გვარმა სათავე-
ეს არის იანულოვი. ცნობილი ექიმი და პოეტი, ვალის
მკვიდრი, ბატონი შალვა მოსეშვილი წერს: „ივანე გვარამა-
ძის ახლო ნათესავეები ვალეში „იანულოვის“ გვარით ცხოვ-
რობდნენ. იანულოვი თურქულად დამწვარს ნიშნავს. ამჟამად
იანულოვებმა აღიდგინეს თავიანთი გვარი „გვარამაძე“ და
ვალეში დღესად ცხოვრობს ერთი ივანე გვარამაძე (ფოცხო-
ვისპირელი, 2002:III).

ეს გვარი მეტეგარიდან მოდის და მას კონკრეტული ფაქ-
ტი უნდა ედოს საფუძვლად. ცნობილია ვინმე მესხის მამის
სიღარიბის ამბავი, რასაც დაერთო სახლ-კარის ორგზის
დაწვა, რის შესახებაც თავად ივანე წერს: „სივლახაკის მი-
ზეზი გახლდათ, მამანქმს ორი პირი ცოლშვილი გამოეცვა-
ლა, თავისი ვაჟაკობის დროს მონაგები ყველა ახალციხის
აკლება-აოხრებისა რუსისგან და შემდგომ აჭარლებისგან
სრულ გამოსცლოდა ხელითგან. ორი პირი სახლ-კარი დას-
წოდა 1828-1829. (წლებში) და ცარიელ-ტარიელა კაცს მესამე
ცოლად დედაჩემი შეერთო ვალეს, დედაჩემსაც პირველი
ქმარშვილი ასწვევებოდა და მეორე მამანქმში იყო (გვარამაძე,
1891:5)“ სახლკარდამწვარი ახალციხელი ჩადის ვალეში და
ზედსიძედ შედის „ზაქარათ ბაღდასარას ძის გასპარას სახ-
ლში“ (გვარამაძე, 1891:6), მას არქმევენ მეტსახელს იანუღას
(დამწვარა), ხდებიან ისინი იანუღაანნი (დამწვარაანნი), ხო-
ლო შთამომავლები არიან იანუღათები და იანულოვები.

თურქული სახელის ქართველი კაცისათვის დარქმევა და
ამის ნიადაგზე შემდეგ გვარის ჩამოყალიბება საყოველთაოდ
ცნობილია. ეს იყო ოსმალეთთან მეზობლობის და ისტორიუ-
ლი ურთიერთობების შედეგი. არაქართული გვარსახელების
ჩამოყალიბების ამ გზას მხარში ამოუდგა სხვა ფორმა, რო-
დესაც ქართული სახელის მატარებელ ქართველ კაცს შეგ-
ნებულად უცვლიდნენ სახელს და მას როგორც გრიგორია-
ნელს ან კათოლიკეს, სომხური ან იტალიური ტიპიკონის

მიმდევარს, სომხურ სახელს არქმევენ. ივანე გვარამიძის მამას ერქვა პავლე, მაგრამ, რადგან იგი კათოლიკე იყო, ორიციალურად იწოდებოდა პოლოსად, ისევე, როგორც პავლე შაყულიანი (გილიმუზაშვილი) იყო პოლოს შაყულიანი. ლომსაძის აზრით, დგებოდა შემდეგი საშიშროება: ლომსაძის პოლოსა იწოდებოდა გვარამაძედ, გვარისა და ეროვნების საფრთხე არ ემუქრებოდა, მაგრამ „მისი სახელი „პოლოს“ მეორე ეტაპზე შეიძლება მისი გვარის გაქრობის მიზეზად იქცეს და უყურადღებობის შემთხვევაში თუ ამ პოლოსას შვილს დაერქმეოდა, ვთქვათ, „მინასა“, მოსალოდნელი იყო, რომ ამ მინასას შვილს გვარად მისცემოდა „პოლოსიანი“, რაც ჩვეულებრივად ხდებოდა ხოლმე“ (ლომსაძე, 1995:41) ასეთ დროს ვლემულობდით პოლოს მინასიანს, როგორც ეს მოხდა იანულოვის შემთხვევაში, ოღონდ აქ თურქული ფუძე იქნა გამოყენებული და გაბუნდოვდა ქართული წარმომავლობა რუსული-ოვ სუფიქსის დართვით. ქართული გვარების დაკარგვის ეს ორი გზა გაკევა მთელ მე-19 საუკუნეს და მე-20-შიც გადმოვიდა. ბრძოლა ქართული გვარების წინააღმდეგ იყო ბრძოლა ქართველობის წინააღმდეგ.

სხვაგვარად იქცევიან ოსმალები, თუმცა პრინციპი იგივეა. ოსმალთა მმართველობის დროს კონსოციურ საფუძველზე დაყრდნობით და ზეწოლით ხდებოდა ქართველთათვის სარწმუნოების შეცვლა, თან უცვლიან მას სახელს. სამცხე-ჯავახეთის ისტორიულ მუზეუმში არის ერთი დოკუმენტი, რომელიც გვამცნობს, რომ „მუსხიდან გათათრდნენ თომანთ თორმანი, სიმონ მაისურაძეს დაარქვეს უსეინაი, ხოლო ქურდაძეს – სვილეიმანი, ისიდორ ქურდაძეს – ალიაი, ქიტე ქურდაძეს – ბოი“. დავდაპირველად ორივე სახელს ატარებდა გამამჰადიანებული მუსხი – ქართულსაც და თურქულსაც, გვარს არ ეხებოდნენ, რადგან მარკირების პრინციპი ირღვეოდა. ქართული გვარის სისტემა განსხვავდება ოსმალურისაგან. მამაშვილობაზე დაყრდნობილი ოსმალური გვარი შეიძლება შექმნილიყო სახელშეცვლილთა შთამომავლებისათვის, უსეინას შთამომავალი იქცეოდა უსეინოლად, ალიასი – ალიოლად და ა.შ.

ასეთი გვარის მიზანი და პრინციპი იყო არა მხოლოდ გვარის გაბუნდოვნება, არამედ ქართული ეროვნების საბოლოო დაკარგვა.

გვართა ასეთ ზიადილს მოუსწრო მე-19 საუკუნეში რუსეთის შემოსვლამ მესხეთში და პროცესმა მიიღო უნიფიცირების ხასიათი. კერძოდ, რუსული ადმინისტრაციისათვის რუსეთში მისაღები იყო-ოგ-ზე დაბოლოებული უფრო მეტი ქართულ-სომხურ-თურქული დაბოლოებანი შეცვლად და დაბოლოებამ, ოღონდ ეს ძირითადად ხდებოდა ოფიციალურ სახელმწიფო დონეზე, ხალხი ისევე ძველი გვართით მოიხსენიებდა თვითნებ ნაცნობებსა თუ ნათესავებს.

ივანეს პქონდა ბავშობაში მეტსახელი კონა, რომლის შესახებაც წერდა: „სადაც ყმაწვილოსან დედებს დაეინახემდი ერთად თაავმოყრილ მჯდართა, ხან ერთს უვარდებოდი კალთაში ხან მეორეს და ხან შესამეს. სახელად იოანე მერქვა, მაგრამ დედანემს კონა დაერქმია ჩემთვის, მის გამო, ვინც ამიყვანდა ხელში. ეს ვარდის კონააო, იტყოდა და მიმიკრემდა გულში (გვარამაძე, 1891:9-10)“. კონა გავრცელებული სახელიც იყო მესხეთში და მეტსახელიც. მისგან არის მიღებული გვარი კონაშვილი. ეს მეტსახელი დიდობაში არ გაჰყოლია ივანეს და არც მის შთამომავლებს ხვდათ წილად ამ სახელის მემკვიდრეობა, თორემ მესხეთში კონაანნი მეტ-გვარად გვხვდება.

შ. ლომსაძე ივ. გვარამაძის შესახებ წერს: ივ. გვარამაძე მიხვდა, რომ ძველი ქართული გვარ-სახელების ახლებური წარმოებისას სახე უცვლებოდა არა მარტო გვართა მაწარმოებელი სუფიქსებს, არამედ მთლიანად ფუძესაც, ქართულ-კათოლიკური კონდაკის (რიტის) არ არსებობის გამო გვარის დაცვის საკითხი გართულებული იყო (ლომსაძე, 1995:40)“.

თვითონ ივანემ საკუთარ თავზე გამოცადა გვართან დაკავშირებული პრობლემები. ჩვენ ვნახეთ ზოზოშვილად რომ იწოდებოდნენ გვარამაძეები და ივანეს დასჭირდა თავისი გვარის ჯერ დადასტურება და მერე აღდგენა. ესეც არ აკმარა ცხოვრებამ. ივანეს ოფიციალური გვარი იყო მესარკოვი და ეს მოხდა სრულიად შემთხვევით. ბრძოლის დროს პავლე, ივანეს მამა, უნდა დაეჯილდოებინათ. „ბებუთოვმა ტემლაკზედ წარდგენის დროს მისი ვინაობა პქითხა მის მოძმეს ქუთაისელ ანტონ მესარკოვს და მანაც მოახსენა ჩემი ძმა არისო და მესარკოვად ჩასწერა. ამით დარჩა ჩვენი წოდებაც მესარკოვი (გვარამაძე, 1891:34)“.

პავლეს, რომელიც იყო გვარამაძე-ზოზოშვილი, პავლეს დედის მხრიდან ნახევარი ძმა ანტონი, აი ამ ნახევარძმის გვარი მისცეს პავლეს, რომელმაც არა მარტო მიიღო ეს გვარი, არამედ ცოლშვილიც ამ გვარზე დაწერა (ლომსაძე, 1995:12). დღევანდელი გადასახედიდან ძნელი გასაგებია ანტონის ცთომილება. როგორი საცოდავი ჩანს პავლეს მამაც თავისი გვარი არ იცის! ალბათ, აქ იმდენად არცოდნასთან არა გვაქვს საქმე, რამდენადაც გვარის სოციალურ ფუნქციის გაუფასურებასთან ქართულ ეროვნულ სინამდვილეში, ჯერ თურქობის დროს და შემდეგ რუსთა ბატონობისას.

ივ. გვარამაძემ მღვდლობა მესარკოვის გვართ მიიღო 1868 წელს. იგი, როგორც განათლებული კაცი, ისტორიკოსი, ფილოლოგი ვერ შეეგუებოდა მესარკოვად ცხოვრებას. იცოდა, რომ **ზოზოშვილიც** შექმნილი გვარი იყო, ამიტომ იბრძოდა გვარამაძეობის აღსადგენად. იგი, როგორც საზოგადო მოღვაწე, წერდა გვარამაძის გვართ და „**ვინმე მესხის**“ ფსევდონიმით, ამიტომ, „**რახან მღვდლის მოწმობა მესარკოვის გვართ ქონდა მიღებული, ზოგი საეკლესიო მსახური უწიოდა, მღვდლობის გვარს უაყოფს და „ვინმე მესხის**“ ფსევდონიმით აქვეყნებს წერილებსო“ (ლომსაძე, 1995:41-42). ეს უკვე სხვა სახის ბრალდება იყო, ამიტომ ყველაფერი გააკეთა ივანემ საიმისოდ, რომ გვარამაძეობა დაემტკიცებინა. ისტორიული და სხვა სახის დამადასტურებელი საბუთების საშუალებით თავისი გვარი დაიბრუნა 1885 წელს.

მესარკოვი ხელობის აღმნიშვნელ ტერმინიდან მომდინარე უნდა მივიჩნიოთ – მართლაც სახელი გამჭვირვალეა და მესარკიდან მოდის, მე – ე მაწარმოებლებით არის მიღებული. ოღონდ სარკის კეთებასთან არ არის დაკავშირებული და ამის ტრადიცია არც ჩანს მესხეთში. ივ გვარამაძე თავის ლექსიკონში **მესარკეს** განმარტავს, როგორც – **სარკეების გამყიდველი** (გვარამაძე, 1907:141).

ასევე ხელობის აღმნიშვნელი ტერმინიდან მოდის ძველი ახალციხური გვარი **მეწყარიშვილი**. ამ გვარის მაჰმადიანი ოჯახი ცხოვრობდა ახალციხის რაიონის სოფელ **ბოგაში**.

სამცხე-ჯავახეთის ისტორიულ მუზეუმში დაცული ერთი ჩანაწერის მიხედვით, რომელიც მე-20 საუკუნის 30-იან წლებში შეუქმნია ი. პაპისიმდოვს (ხელნაწერი №1082, გვ.39) ვგებულობთ, რომ მეწყარიძე მეწყალიძიდან, ე. ი. წყლის გამ-

ყვანის მოხელიდან უნდა მოდიოდეს, რომელსაც თიხის მი-
ღებით ჭეინტის ტყიდან ახალციხის რაბათში ჩაუყვანა
წყალი. წყლით მომარაგების ერთ-ერთი სპეციალისტი, რომელმაც დატოვა ახალციხე 1828 წლის ომის შემდეგ უღ-
ვიდა ბოგაში, სათავეს უდებს ახალ გვარტყეში (მეცნიერებათა
(ბერიძე, 2006:53).

მართლაც, თითქოს არაფერი უშლის ხელს, რომ მეწყა-
რიძე და მეწყალიძე დაეკავშიროთ ერთმანეთს, ე. ი. იყო
ხელობის აღმნიშვნელი ტერმინი, რომელმაც დაუდო გვარს
სათავე, მაგრამ აქ მეწყალე არაფერ შუაშია, ტერმინი იყო
მეწყარე, რომელსაც თავის ღექსიკონში ივ. გვარამიძე ასე
განმარტავს: „წყაროს მომყვანი, ზედამხედველი, გამგე (გვა-
რამაძე, 1907:147)“, ხოლო მეწყალე არის „წყლის მზიდავი“.
ხელობის აღმნიშვნელი ტერმინით კიდევ ერთი გვარი
გვხვდება ვინმე მესხის ცხოვრებაში. ეს გვარი ცნობილია
მე-19 საუკუნის საქართველოში.

შ. ლომსაძემ შეისწავლა ხარისტირაშვილების გვარი და ის
ხელობის აღმნიშვნელ გვარსახელად მიიჩნია, ნამდვილი გვარი
კი არ ვიცით. ხარისტირაშვილების წინაპრები ჯავახეთის სო-
ფელ კოთელიიდან ყოფილან, რომლებიც XVIII საუკუნის შუა
წლებში-ლეკიანობას გამოექცნენ ჯავახეთიდან და მართმადი-
დებლებად ჩამოვიდნენ ახალციხეში, სადაც მიიღეს კათოლი-
კობა (ლომსაძე, 1995:31).

ივ. გვარამაძე წერს: „წამიყვანეს და ადგილობრივ
მღვდელს მიმაბარეს საკითხავად ოთხი წლისა. მღვდელი იყო
ხარისტიროთ პავლე, თვალებმტკივანი, წიგნის კითხვა შეტად
სწყენდა თვალებზედ. გულკეთილი კაცი იყო, ერთგული
ურისა, მართალი (გვარამაძე, 1891:22)“. პავლე ხარისტირაშვი-
ლი, ვალის სოფლის მღვდელი, ივანეს ნათლიაც იყო (ლომ-
საძე, 1995:13).

პავლე ხარისტირაშვილთან სწავლის დროსვე მოუწია მი-
სივე მოგვარესთან სრულიად ბავშვს შეხება, კერძოდ, პატა-
რა ივანე წარმატებული მოწაფე აღმოჩნდა და მალევე მის-
ცეს წასაკითხად კათეხიზმო „დაწერილი ხარისტიროთ ღუ-
კასგან, რომ მღვდლად კურთხევისა შემდგომ პეტრე დაირ-
ქვა სახელად (გვარამაძე, 1891:23)“.

ეს ის პეტრე ხარისტირაშვილია, რომელსაც ჯერ ქუთა-
ისში ჩააკითხა და სწავლობდა მასთან ივ. გვარამაძე 1854
წელს და შემდეგ სტამბოლში – 1859 წელს.

ბავშვობის წლების მოგონებისას ორივე ხარისტირაშვილს ხარისტიროთ ფორმით მოიხსენებს, მაგრამ ფიციანულურად, თანამდებობაზე მყოფის შესახებ ამბობს ივანე: „ქუთაისის წავალ, მივმართამ უ. მამა პეტრე ხარისტიროთესა და ვიწვევო (გვარამაძე 1892:145)“. ქუთაისში ჩასული ივანე კათოლიკურ ეკლესიაში შეხვდა დონ ანტონ გლახაშვილს, რომელმაც მიახწავლა მას „მამა პეტრე ხარისტირაშვილის სადგომი, რიონის ნაპირას ეკლესიის ჩრდილო-დასავლეთით ფიცრული სახლი იყო ორსართულიანი... (გვარამაძე, 1891:147)“.

სახელი აშკარად კომპოზიტიური წარმომავლობისაა: ხარისტირა—ხარისმჭერა—ხარისმჭერი. თავდაპირველად მეტსახელია და იგი დაედო საფუძვლად მეტგვარსა თუ გვარს. რაც შეეხება სამ ვარიანტს (ხარისტიროთი, ხარისტირაშვილი, ხარისწაროვი) მათი აქტიური მოხმარება მიუთითებს იმაზე, რომ გვარად ჩამოყალიბების პროცესი თურქულის გავლენით შეწყვეტულია, ამიტომ სამივე ფორმა იტოვებს არსებობის უფლებას.

ვღუბავ ზმნის მოქმედებითი გვარის მიმღობა დღეს არის მღუბავი. მე-19 საუკუნის საქართველოში, კერძოდ, მესხეთში იყო მღუბარი. ივ გვარამაძესთან ვკითხულობთ: “მე კარგად ვიცნობდი ფალოშათ ივანეს და მის შვილს იოსებს და ისინიც მიცნობდნენ. ვიცოდი იოსების დედაც მღუბარი ივანეს ქალი იყო (გვარამაძე 1891:221)“.

ივანეს ცოლის შერთვის საკითხი სადაო გახდა. გადამწვევტი სიტყვა სახილედ რომ თქვა: „მე მამაჩემს ბ. ივანე მღუბარს ვეძორჩილებიო. მე ამის მეტს არავის მირჩევს. მეც ღმერთის ნებით მიმიცია და გამითავებია (გვარამაძე, 1891:226)“.

სილედრის მამა არის „უფროსი სიმამრი“, რომელიც ყველაზე კეთილგანწყობილი იყო ივანეს მიმართ. მან არა მარტო თანხმობა მისცა შვილიშვილზე დაქორწინებისა, არამედ კრიტიკულ მომენტში ხელიც გაუშართა. ივ. გვარამაძე წერს: ვალის ასაღებად „მივმართე ვალეს, არალს, უღეს მღუდლებსა, ყველამ გაიწვევია, როგორც შეეხედე შურისგან კვდებოდნენ და რა ხელს გამიმართავენ მე ისინი? ბოლოს ჩემმან უფროსმან სიმამრმან მ. ივ. მღუბარმან მომცა 10 თუმანი (გვარამაძე, 1891:245)“.

ივანეს უფროს სიმამრს (სიდედრის მამას) მღებარი ქვევია მეტკვარად თუ გვარად არა, რასაც გვაფიქრებინებს შემდეგი ადგილი: „1869 ახალ წელიწად დღეს ვლადიკავკასის ვიქუით. იქ დაგვხვდა მღებაროვის სიძე ბ. სარქის თრთაჯლოვი სენი მოკეთე (გვარამაძე, 1891:263)“. მღებაროვის მოკეთე უნდა იყოს მისი მხრიდან იგულისხმება. მისი სიდედრი მღებარის შვილია, მათი სიძე კი თრთაჯლოვი. “თბილისშივე მივაცემინე ჩემი კერძი 8 მანეთი ბ. კარლო მღებაროვს (გვარამაძე, 1891:273)“, ეს არის ბოლო მღებარი ი. გვარამაძის “ცხოვრებაში”.

აღნიშნული ტერმინიდან – მღებარი მივიღეთ გვარი მღებრიშვილი, რომელმაც რუსული დაბოლოებით მოგვცა მღებროვი. აგვისტინე კარლოვიჩი მღებაროვი, რომელიც იყო ივანეს ცოლის ფალოშათ იოანეს ასულ ანანოს მზითვის წიგნის შემდგენი, წერს: დაშწერავეც მე ვარ და მეჯვარეცო (ლომსაძე, 1995:35).

მღებარი ფორმა გვაფიქრებინებს, რომ თავისი შინაარსით იგი არის ვლებაჲ ზმნის მოქმედებითი გვარის მიმღეობა. შინაარსობრივად მართლაც ასე უნდა იყოს და უნდა ნიშნავდეს მღებავეს, კაცს, რომელიც ღებავეს, განსხვავებული განმარტება აქვს მღებარისა ივ. გვარამაძეს თავის განმარტებით ლექსიკონში: მღებარი, მღებავი – სამღებროს მქონე (გვარამაძე, 1907:188).

საინტერესოა, რომ მღებარი გვარად თუ მეტკვარად გაფორმებისას გვარის მაწარმოებელ რომელიმე სუფიქსს არ იყენებს. როგორც ჩანს, მღებარი მაწარმოებლის გარეშე არსებობდა, რადგან მესხეთში ცოცხალი იყო -არ სუფიქსი, რომელიც წარმოშავლობის სუფიქსად იხმარებოდა: ღობიარი, ოთარი, ხერთვისარი და სხვა.

მოგვიანებით მღებარი მღებრიშვილად იქცა. მე-19 საუკუნის პირველ ნახევარში რუსული დაბოლოება დაერთვის მღებარს და ვლებულობთ მღებაროვს, ხოლო მღებრიშვილი გვაძლევს მღებროვს.

ხელობის აღმნიშვნელ გვართაგან მესარქიშვილი და მღებრიშვილი მითითებული აქვს ზ. ჭუმბურიძეს, მას მჭედლიშვილის გარდა ჩამოთვლილი აქვს „სხვადასხვა ხელობის მიხედვით შერქმეული გვარები: დალაქიშვილი, ღურგლიშვილი, ხარატი, ხარატიშვილი, ხარაზი, ხარაზიშვილი, ხუროშვილი, ხუროძე და სხვა“. ამასთანავე „საყურადღებოა, რომ ხელობისა და თანამღებობის აღმნიშვნელი ტერმინები ხშირად გვხვდება

გვარებად წმინდა ფუძის სახით (გვარის მაწარმოებელი ავტო-
სების, ან -ძე და -შვილ დაბოლოებათა გარეშე) (ტუმბური
2003:89)“. ჩამოთვლილთა შორის ზ. ტუმბურივე ასახელებს
მხატვარს, როგორც უკვე ითქვა, **მღებარი სწორედ ამ ტრადიციულ**

„ძრავალ ქართულ გვარს წოდება - თანამდებობა...“
პროფესია მოსაქმეობის აღმნიშვნელი ტერმინები უდევს სა-
ფუძვლად. ხშირ შემთხვევაში ეს ტერმინები არაქართული
იყო, აღმოსავლეთ მეზობელთაგან ჩვენში შემოსულ-დამკვიდ-
რებულნი... ხაზგასმით უნდა ითქვას, რომ ჩვენში ამ გვართა
ფუძეების ტერმინებია შემოსული. გვარსახელები კი უშუა-
ლოდ ჩვენს ქართულ სინამდვილეშია წარმოქმნილი (თოფჩიშ-
ვილი, 2003:6)“. ხელობის აღმნიშვნელი გვარების ჩამოყალიბე-
ბა გარკვეულწილად არაქართულენოვან გარემოსთან იყო მე-
19 საუკუნის პირველ ნახევარში დაკავშირებული.

საინტერესო მოსაზრებას აყენებს ამ მიზეზ შ. ლომსაძე.
მისი აზრით, „რადგან გაკათოლიკებული ქართველები ჩვეუ-
ლებრივად მიწერილი იყვნენ ლათინურ ან სომხურენოვან
კონდაკის მქონე კვლეხიებს, სადაც სომეხ და ლათინ სასუ-
ლიერო პირებს თავიანთი კონდაკების კვალობაზე სასურ-
ველ შესაბამისობაში მიჰყავდათ ქართულ გვარ-სახელთა ას-
ლებური წარმოება, იწარმოებოდა იგი ძირითადი საქმიანო-
ბის (ხელობის) ან საკუთარი სახელის მიხედვით, რომელიც
მთლიანად ტიპიკონის კვალობაზე იყო გაწყობილი და საი-
დანაც შემდეგ უცნაურ შტოგვარებად ყალიბდებოდა (ლომ-
საძე, 1995:40-41)“.

გვართა ვარიანტულობა მე-19 საუკუნის პირველ ნახევარ-
ში განპირობებულია სხვადასხვა ფაქტორით. ერთ-ერთი მათ-
განია ხელობის აღმნიშვნელი გვარები, რომლებიც ცვლიან
არსებულ ტრადიციულ ქართულ გვარებს.

გვარამაძეთა გვარის ისტორია ნათელი მაგალითია იმისა,
რომ გვართა ვარიანტულობის მთავარი მიზეზი ტრადიციული
ქართული გვარების უარყოფაა. ეს უარყოფა დაიწყო ჯერ ოს-
მალეთმა და გააგრძელა რუსულმა მმართველობამ. იქმნებოდა
ახალი მეტსახელიდან მიღებული გვარები (ზოზოშვილი), ან
ეჭლეოდან ხელობის აღმნიშვნელი ტერმინებიდან შექმნილი
რუსულ-ქართული დაბოლოებიანი სხვა გვარები.

ვარიანტულობის უმთავრესი სათავე მაინც ქართული და-
ბოლოებების: -თ, -ძე, -შვილი და რუსული -ოვ -ის ჰიდილი
იყო.

ჯერ კიდევ ვინმე მესხის (ივანე გვარამაძის) სიცოცხლეში წერდა ზაქარია ჭიჭინაძე: „ვინმე მესხი ^{ქართული} ^{მოდერნი} ივანე გვარამაძე, ქართველებში ცნობილი ^{მწიგნობარი} ^{ქართველი} კთოლიკეთა საზოგადო საქმეთა ასპარეზზედ მას შესამჩნევი ადგილი უჭირავს, თითქმის უპირველესი, ამაზედ უკეთესი მოღვაწე-მოძღვარი, მწერალი და საქართველოს ისტორიის მცოდნე მათში ბევრი არავინ არის, ერთის მხრით ასეთ პირთა ასეთი სიმცირე დიდი უბედურებაც არის, მაგრამ რა გაეწყობა. ამ მოძღვარის შესახებ დაწერილებითი წერილიც რომ დაიწეროს, ის ნაწერი ვრცელი წიგნი გამოვა (ჭიჭინაძე, 1904:3)“.

ივანე გვარამაძის მრავალმხრივი მოღვაწეობიდან გვინდა გამოვყოთ განსაკუთრებით მისი ღვაწლი საღვთსიკონო საქმეში. მისი განათლება, ქართულს გარდა ბერძნულის, თურქულის, ლათინურის, სომხურის ცოდნა უადვილებდა მას საღვთსიკონო მუშაობას.

„ივანე გვარამაძეს ქართული წიგნების კითხვა პატარაობიდანვე ჰყვარებია. მის დროს მესხეთში არ დარჩენილა რამე ქართული ძეგლი და ახალი წიგნი, რომ მას იგი არ შეეძინა და რამდენჯეზისმე არ გადაეკითხნა (ჭიჭინაძე, 1904:16)“.

ივ. გვარამაძე დაიბადა 1831 წელს. 50-იანი წლებიდან იგი იხენს განსაკუთრებულ ინტერესს ქართული ენის, მისი ლექსიკური მარაგის მიმართ. 1959 წელს ივ. გვარამაძეს გადაუწერია სულხან-საბა ორბელიანის „სიტყვის კონა“ თავისი შესავლით – „ანდერძნამაგით“ და სწორედ, ალბათ, ეს მოუღვენა იქცა ვინმე მესხისათვის, მისი მომავალი მოღვაწეობისათვის გადამწყვეტ ფაქტორად, რომ მას მთელი ცხოვრების მანძილზე ეგროვებინა სიტყვები, განემარტა და დაეტოვებინა ლექსიკონები. დიდი საქმე ერთი ხელის დაკერით არ კეთდება. გავიხსენოთ სულხან – საბა, რომელმაც „თავის სიტყვის“ კონას 30 წელი მოახმარა. ცნობილია, რომ, „სულხან-საბა ორბელიანის ლექსიკონის დღემდე ცნობილი ავტოგრაფიული ნუსხები 6 რედაქციას გვინვენებს (ორბელიანი, 1965:656)“. გვარამაძის მიერ გადაწერილი ლექსიკონი ძირითადად C რედაქციას მისდევს, მაგრამ არის განსხვავებაც. ასე რომ, მოსალოდნელია, გადამწერს ჩვენთვის ცნობილ

რედაქციათაგან განსხვავებული ვარიანტიც ჰქონდა დედნად. მთავარი ის არის, რომ ივ. გვარამაძე ქართულ ტრადიციებზე დადგა თავიდანვე.

სულხან-საბა ორბელიანი თავისი შრომა შემდგენილად „განმარტლა“: „ქართულთა ენათა ლექსიკონი ანუ ინარტული ბოდა, რამეთუ ჟამთა ვითარებითა უხინო ქმნილობით, რომელთა სა მხუთუ ვახტანგ მეფემან ქართულად „სიტყვის კონა“ უწოდა. ვინათგან პატიოსანი ესე წიგნი დაკარგოდათ, ენა ქართული თვისთა ნებაზე გაერყვნათ (ორბელიანი, 1965:556)“.

განმარტებითი ლექსიკონის ტრადიცია საქართველოში უფრემ მცირედან მოდის (მე-11 საუკუნის მეორე ნახევარი) (დლონტი, 1983:11), რაც, ბუნებრივია დიდ პასუხისმგებლობას აკისრებს თითოეულ ლექსიკოგრაფს.

რთულ მდგომარეობაში აღმოჩნდა მესხეთი მე-19 საუკუნეში. დიდი საფრთხე დაემუქრა სამხრეთს ენის, ეროვნების, ეთნიკური თვითყოფადობის დაკარგვის მხრივ. საჭირო იყო ხსნა, ბრძოლა. იბრძოდა მთელი ცხოვრების მანძილზე ვინმე მესხი.

ივ. გვარამაძის შემოქმედებას, მის ენობრივ მხარეს ასე ახასიათებს ზ. ჭიჭინაძე: „ქართული ენა და ლაპარაკიც კარგად იცის, ენას მცირედ პროვინციალიზმი ჰყვლობს, მაგრამ ამით იგი არ დაიწუნება, ნაცვლად ამისა მისი ენა მდიდარია სხვადასხვა ქართული ტერმინებით, მის ნაწერებში კაცი ბევრს ისეთ სახელებს ჰპოვებს, რასაც სხვაგან ამგვარს არას შეხვდება, ბევრში იგი ისეთ მესხურ სახელებს ხმარობს, რაც მხოლოდ ოდესმე იხმარებოდა მესხ-კლარჯთ ქართველ მწერლებთაგან და შემდგომ კი აღარ ხმარებულა. ბევრი ძვირფასი და ხელის საგოგმანებელი ქართული ტერმინები შემოიტანა ჩვენს მწერლობაში (ჭიჭინაძე, 1904:24)“.

ივ. გვარამაძე თავის სალექსიკონო მუშაობას გარკვეულ მიზანს უსახავდა: „აქ მესხეთსა და ჯავახეთში ქართული ენა უნდა მეფობდეს, რადგანაც აქაური ერის ენა და აკვანი ეს ენა იყო, ხოლო ჟამთა ვითარების მეოხებით დღეს ეს ენა დაქვეითებული აქვთ და მრავალს ალაგას რყევას არს მიცემული და მის მაგიერ სხვა ენა იდგავს ფეხსაო (ჭიჭინაძე, 1904:25)“.

ზოგ შემთხვევაში ივ. გვარამაძე თავისსავე თხზულებას დაურთავდა სიტყვათა განმარტებებს – ლექსიკონს. მაგალითად, მას 1882 წელს დაუწერია „წამება მიქაელ გობრონისა

და ასოცდააცამეტ მოყუასთა მისთა მცხოვან მესხთ აზნა-
ურთა“. სიტყვები, რომელთათვისაც განმარტება ჩაუთვლია
საჭიროდ, ანბანთრიგზე გაუწყვია და დაურთავს „ლექსიკონი
უნვეულო ღექსებისა“, სულ 45 სიტყვა, რომელთაგან ჩვენ
საინტერესოდ გვეჩვენა შემდეგი ღექსიკური ერთეულები:

ბრკმა - წაკერა უფხისა;

მსხები - ყარიბი უცხო ქვეყნისა;

სხემი - მსხემი, მწირი უცხო;

სხეპლა - ოქროს ბაფთა;

მოქილე - მოცილე, ბჭობი, და სხვა;

რომელთაგან ქართული ენის განმარტებით ღექსიკონში
არ გვხვდება ბრკმა, მსხები, სხემი, მოქილე, ხოლო სხეპლა
შეტანილია საბას განმარტებით ღექსიკონში: „ოქროსა და
ვერცხლის თმა გაბრტყელებული“.

„ძველი მესხური კარაბადინს“ დართული აქვს ერთგვარი
საძიებელი ღექსიკონი. საძიებელი არა წამლებისა, რომელ-
ნიც ორ ნაწილად არის გაყოფილი: 1. „ღექსიკონში გაუტა-
რებელი ძველი ღექსები“ და 2. „ცნობილი ღექსები“.

„ღექსიკონში გაუტარებელი ღექსებში“ ავტორი გულის-
ხმობს მანამდე არსებულ ღექსიკონებს სულხან-საბას და დ.
ჩუბინაშვილს. ეს ღექსიკონი განსაკუთრებული მნიშვნელო-
ბისაა, რადგან, როგორც ცნობილია, ამ სახის (ე. ი. კარაბა-
დინის) შრომებისათვის გამორჩეული ღირებულება აქვს მცუ-
ნარეთა თუ ცხოველთა თანამედროვე განმარტებებს. ივ. გვა-
რამაძე ზოგიერთ მათგანს მის ღათინურ სახელსაც კი
უწერს. ზოგჯერ კი განმარტებულია არა მარტო ამა თუ იმ
მცენარის სახელი, არამედ სიტყვაც, ჩვეულებრივ როგორც
ღექსიკური ერთეული და მიწერილი აქვს ნაშრომის გვერდი.

მაგალითად:

აზრავანჯი, ღენცოფას თესლი, 7

აზური 34 (აგური)

ამობადვა, ამოფხერა, 29

ასფლი, და სხვა (ს.ჯ.მ.ხ.ფ. № 119).

ზოგიერთი განუმარტავია, მხოლოდ ნშრომის გვერდი
აქვს მიწერილი მაგ: აქშამატი. 15; აღრადენ. 23; აყინო 36 და
სხვა.

ასევე საინტერესოა 1882 წელს სოფელ ხიზაბავრაში შე-
დენილი „ღექსიკონი ბუნებით მეცნიერებისა“, რომელსაც

ახლავს შესავალი, უფრო სწორედ, მიმართვა მკიბხვედრ-სადმი: „პატიუცემული ბატონებო! გთხოვთ უმორჩილესად, ვისდამიცა ჯერ იყოს, შეასწოროთ, რაც შეიძლება, ეს მკირე ლექსიკონი, დიდი წილი გამოკრებილი სულხან-საბა ორბელიანის ლექსიკონითგან; შესადგენლად მოკლუ... გიისა, რომ ახცილდეს საზოგადო შეცთომილებასა. მართალია, აქ მოკრებილი ყველა არ არის სახმარი ზოოლოგიისათვის, მაგრამ, რადგან ერთი და იგივე სახელწოდება ცხოველთა თუ მცენარეთა სხვა და სხვა რიგად გამოთქმულია ევროპულ თუ აზიურ ენებზედა ორ სამ ნაირად, ამისთვის საჭიროდ ვხედავ გაირკვეს, რაც შეიძლება ჩვენთვის და მომავალი თაობისათვისაც ადვილი გასაგებად“. ასეთი მიმართვა ტარდიციულია ქართული ლექსიკონების შედგენის ისტორიაში. სულხან-საბა ორბელიანი თავის „ანდერძონამაგში“ წერს: „რომელნიცა ვიცოდი, დაწერე და რომელნიცა ძნელი სიტყვანი არა ვიცოდი, ღრმათა წიგნებთა შინა ვპოვე და რომელნიმე სხვა ენათა შევამოწმე და გამოწვლიდვით რომელნიცა ვპოვე, ადვილად თან მოვაწერე... თუ ვინმე სხვაგან უცხო სიტყვა პპოთ, ანუ თარგმანი სიტყვისა, გინა წერილთაგან გამოიღოთ, ამ წიგნთა შინა ჩაურთევით, რამეთუ მე მრავალი სიტყვა დამიშთა, რომელნიმე ღია სმენითა და წერილთა უნახაობითა, რომელნიმე ნუსხათა დაკარგვითა და დავიწყებითა, ვარნა რაოდენ ძალ-მედვა, ვცაღე ვლენთა, ღათინთა, სომხურთა, რუსთა და არაბთა წიგნებისაგან... უმრავლესი დამიშთა ამისათვის, რამეთუ მე ქართულთა ენისაგან კიდე სხვა ენა არა ვიცოდი... და თქვენ იგულსმოდგინეთ, რომელთა მოვსცესთ უფალმან სიბრძნე და მეცნიერება, თქვენ შეასრულეთ (ორბელიანი, 1965:32-33)“.

ივ. გვარამაძის „ლექსიკონი ბუნებით მეცნიერებისა“ ერთი მხრივ მისდევს თავის დიდ წინამორბედს სულხან-საბა ორბელიანს და სიმბოლოებით აღნიშნავს მცენარეს, ფრინველს, თევზს და სხვა, ხოლო მეორე მხრივ იგი თითქმის ყველა სიტყვას მიუწერს მის ღათინურ სახელს პირველ ნაწილში, ხოლო ლექსიკონის მეორე ნაწილი წარმოადგენს ანბანთრიგზე გაწყობილ ღათინურ სახელებს, რომელთაც ქართული შესატყვისი აქვს მიწერილი.

ივ. გვარამაძის ზემოთ დახასიათებული ყველა ლექსიკონი მნიშვნელოვანია, მათ გარკვეული ადგილი უნდა მიუკუთვნოს ქართულ ლექსიკონების ისტორიაში, მაგრამ უმ-

თავრესი შრომა ივანე გვარამაძისა ამ საქმეში არის ქართული ლექსიკონის დასამატი ლექსები სიტყვიერების განსამრავლებლად შედგენილი ახლად მესხი ივ. მღ. გვარამაძისგან სახელმძღვანელოდ საქართველოს ერთიანი სიტყვიერების მცხოვრებთა მესხთა, ქართველთა, იმერლთა, კახელებს...

ეს შრომა დასრულდა 1893 წელს (ს.ჯ.ი.მ.ფ., №2102). თუ სულხან-საბა თითქმის ნახევარი საუკუნე მუშაობდა თავის „სიტყვის კონაზე (დღონტი, 1959:179)“ საფიქრებელია, რომ მისი ლექსიკონის გადაწერიდან მოყოლებული სიცოცხლის ბოლომდე იღწვოდა ივ. გვარამაძე თავის შრომაზე.

ცნობილია, რომ თავის „ქართულ რუსულ ლექსიკონს“ საფუძვლად დავით ჩუბინაშვილმა დაუდო სულხან-საბა ორბელიანის განთქმული ქართული ლექსიკონის მონაცემები და გაითვალისწინა კიდევ თავისი ბიძის ნიკო ჩუბინაშვილის შედგენილი ქართულ-რუსული ლექსიკონის მასალები. ამ წყაროებით იგი სარგებლობდა ხელნაწერებში... (შანიძე, 1984)“. ივ. გვარამაძემ თავისი შრომას „დასამატი ლექსები“ უწოდა. ეს კი იმას ნიშნავს, რომ იგი აღარ იმეორებს სულხან-საბასა და ჩუბინაშვილის ლექსიკონებს.

ივ. გვარამაძის შრომისმოყვარეობის ნაყოფია მისი ლექსიკონები, წერილად ნაწერი, რომელსაც დღევანდელი მომხმარებელი გამადიდებელი შუშით თუ წაიკითხავს, ვინმე მესხი კი მოუღღღელი თვალებით უსათვალოდ მუშაობდა. მისი შვილი კონსტანტინე გვარამაძე მოგვითხრობს: „ივანე გვარამაძეს მთელ დღეს, დილის რვა საათიდან ნაჩაივეს და ახლოებით თორმეტ საათამდე თავის სამწერლო მაგიდაზე ნახავდით თავწადებულს. ბატის ფრთის კალმით სულ ერთავად სწერდა... შუადღეს ისადიდებდა, ნასადიდევს ნახევარსაათს ბოლთას სცემდა... შემდეგ თვალს წაატყუებდა... დაწვებოდა, 20-25 წუთს იძინებდა, ადგებოდა და მიუჯდებოდა თავის საწერს, საღამოს მზის ჩასვლამდე არ ადგებოდა (ყრუაშვილი, 1999:62)“.

დღეს ჩვენს ხელთ არის განმარტებითი ლექსიკონი, რომელიც ინახება საქართველოს ხელნაწერთა ინსტიტუტში და რომელიც ორ სვეტად ნაწერ ხუთსამდე გვერდს შეიცავს. თითოეულ გვერდზე 100-დან 160-მდე სიტყვაა განმარტებული, საბოლოოდ კი - 50 000-ზე მეტი სიტყვა.

თვალსაჩინოებისათვის ოციოდე სიტყვა შევადარეთ სულხან-საბასა და ქართული ენის განმარტებით ლექსიკონებს. მივიღეთ შემდეგი სურათი:

საქართველო

სულხან-საბა ორბელიანი	ივანე გვარამაძე (ვინმე მესხი)	ქართულურ ლექსიკონში მარტებითი ლექსიკონი
-	აავდრება, პაერის მოშლა, ავდრიანობა	-
-	აავება, ავად გახდენა, გაავება რამეხუდა	-
-	აბა, მამის წილ შეგუღიანება მომავეღუხუდა, ახალ საქმეხუდა	ნაწილაკი
-	აბაბანება, აკანკალება ძლიერ, კანკალ-თახთახი	აბაბანება, აკანკალება, აძაგბაგება
-	აბაგა, ბაგის აკერა, სივრცეზე გადაება კედლი დარტხუდ	-
-	აბადრება, მოვარის გაყვება, გაბადრება 15 დღეხუდ	-
-	აბაუთრება, აბაუთდა, სამგლოვოდ გახდენა შემთხვევისა	-
-	აბაეშეება, ბაეშეად გახდენა მოხუცისა სიმსუბუქით	აბაეშეებს
აბაზანა, სააბანოე ტაშტი ბაზმაროთი	აბაზანა, ვანა, საბანელი, დიდი ლაგანი ტაშტი	აბაზანა, დიდი მოვძო საბანაო ჭურჭელი
აბაზი, ოთხი შაური, ორმოცი ფოფი	აბაზი, ოთხი შაური	აბაზი, ოცი კაპიკის ღირებულების ვერცხლის ფული
-	აბაზაზება, ბაზაზობის მოყოლა, ბაზაზად ქცევა	-
-	აბაზშება, ბაზშიხებრ ვანათუბა, ჭრაქიეთ	-
-	აბაძე, შეგუღიანება საქმეხუდა	-
-	აბათმანება, ბათმანათ ქცევა, მძიმედ ყოფნა. ისე იყავ მძიმედ, რომ ბათმანი გამოხვიდე	-
-	აბაკება, ბაკად ქნა, მთვარე რომ შოიდეამს ბაკსა	-

-	აბიორაღება, ბაირაღის ამართვა, აშეება	
-	აბალახება, ბალახზედ გაშეება, ბალახის მომრავლება.	აბალახება, ბალახის მოკრება, ბალახით დაჭობვა, ბალახის კუთხ. იმერ. ბალახს აჭმევს
-	აბალთვა, ბალთების დაგება, კორტნა, ხისა ჭრა	-
-	აბალნიანება, ბალნის გახშირება, გაზრდა	-
-	აბალღამება, თხლამის ჩადგომა, ბალღამად ქცევა მუწუკისა	-
-	აბანბება, ბანბად ქცევა, ბანბის დაღება ხამოსზედა	-
-	აბანდვა, ბანდების აკერა კარის ამჟოდ ნაპრაღებზედა	-
-	აბანვა, პირუტყვით ფეხთ წყლის შესხმით გაბანვა ან ტანისა	-

როგორც ვხედავთ, განსამარტი სიტყვების აბსოლუტური უმრავლესობა შესულია მხოლოდ ივანე გვარამაძის ლექსიკონში. ასეა მთელი ნაშრომის მანძილზე. შეიძლება ითქვას, რომ ვინმე მესხის ლექსიკონი გუთავაზობს ახალ მასალას, რომელიც ცნობილი არ არის ქართულ ლექსიკოგრაფიაში. აქ არ შეიძლება არ გავიხსენოთ აღ. დლონტის სიტყვები, რომელიც მან, მართალია, ძველი ქართული ენის ლექსიკონების შესახებ თქვა, მაგრამ, გარკვეული კუთხით, ჩვენს შემთხვევასაც ეხმიანება: „ლექსიკონი ბევრია, მაგრამ განმარტებულ სიტყვათა რაოდენობა— ცოტა. ლექსიკონის ღირსება და თავისთავადობა კი იწონება მხოლოდ განსამარტავ სიტყვათა ნაირობითა და რაოდენობით (დლონტი, 1983:205)“.

არნ. ჩიქობავა „ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონის“ შესავალში წერს: „განმარტებითი ლექსიკონი უკუფენს ენისა და — ენის მეშვეობით — კულტურის მდგომარეობას, ამდენად იგი ეპოქის დოკუმენტია (ჩიქობავა, 1950:007)“.

ივ. გვარამაძის შრომა „ეპოქის დოკუმენტია“, კერძოდ იგი ასაახავს მე-19 საუკუნის მეორე ნახევრისა და მე-20 საუკუნის დასაწყისის კულტურის მდგომარეობასაც. ბევრი

სიტყვა დღეს აღარ იხმარება ჩვენს მეტყველებაში და ეს პუნ-
ნებრივიცაა, რადგან აღარ არის შესაბამისი აღსანიშნავი
ექტი. ზოგ შემთხვევაში დიალექტური ლექსიკაც გვხვდება,
რაც კიდევ უფრო დასაფასებელია.

ივ. გვარამაძე სალექსიკონო ერთეულის ეტიმოლოგიის
ლად სიტყვის სემანტიკურ მხარეს მიიჩნევს და ლექსიკონი
იმ პრინციპების მიხედვით არის შედგენილი, რომელსაც მის-
დევს „ქართულ ენაზე დაწერილი ყველა ლექსიკონი, სულ-
ხან-საბა ორბელიანიდან მოყოლებული, ქართული ენის გან-
მარტებითი ლექსიკონის რვატომულის გამოხვედის დაწვე-
ბამდე (ცოცანიძე, 2008:66)“.

ას წელზე მეტი გაუიდა მას შემდეგ, რაც ეს ლექსიკონი
შეიქმნა. ხელნაწერს აქვს ბოლოში მინაწერი კოტე გვარამა-
ძისა, რომელიც დათარიღებულია 1938 წლით: „ამ დედნის
ასლი, ე.ი. გადათეთრებული, პროფესორ ნ. მარს პქონდა მი-
დობილი სარედაქციოთ, რაც უნდა მოინახოს მის არქივში.
მისივე სახელობის ინსტიტუტში“.

ეს „ასლი“ ინახება კორნელი კეკელიძის ხელნაწერთა
ინსტიტუტში. ამგვარად გვაქვს ორი ხელნაწერი ერთი ახალ-
ციხისა მიზეუმში დაცული და მეორე თბილისში. საჭიროა
მათი დაკვირვებული შეჯერება და გამოცემა დროზე.

ივ. გვარამაძის „დასამატი ლექსები“ სამაგიდო წიგნი იქ-
ნება სპეციალისტებისათვის, ხოლო მისი ავტორი დაიკავებს
კუთვნილ ადგილს ქართველ ლექსიკოგრაფთა შორის.

- აბაშიძე 2007 - ზ. აბაშიძე, ახალციხის, ტაო-კლარჯეთისა და ლაზეთის ეპარქია, კრებული „ზარზმისა და აბულაძე 1973 - ი. აბულაძე, ძველი ქართული ენის ლექსიკონი, 1973.
- ათონელი 1982 - გიორგი ათონელი, იოანესა და ექვთიმეს ცხოვრება, ქართული პროზა, წიგნი I, 1982.
- აღხაზიშვილი 1978 - ი. აღხაზიშვილი, ჯავახური ლექსები, 1978.
- ანდრონიკაშვილი 1966 - მ. ანდრონიკაშვილი, ნარკვევები ირანულ-ქართულ ენობრივ ურთიერთობიდან, I, 1966.
- ბარათაშვილი, 1997 - კ. ბარათაშვილი, მაჰმადიანი მესხების ქართული გვარები, 1997.
- ბედოშვილი 1980 - ვ. ბედოშვილი, ერწო-თიანეთის ტოპონიმია, 1980.
- ბედოშვილი 2002 - ვ. ბედოშვილი, ქართულ ტოპონიმთა განმარტებით-ეტიმოლოგიური ლექსიკონი, 2002.
- ბერიძე 1981 - გრ. ბერიძე, ჯავახური დიალექტის სალექსიკონო მასალა, 1981.
- ბერიძე 1988 - გრ. ბერიძე, ქართული ენის ჯავახური კილო, 1988.
- ბერიძე 1912 - ვ. ბერიძე, სიტყვის კონა იმერულ და რაჭულ თქმათა, 1912
- ბერიძე 1955 - ვ. ბერიძე, სამცხის ხუროთმოძღვრება, 1955
- ბერიძე..., 1998 - ვ. ბერიძე, მ. ბერიძე, ორი თურქული სიტყვა ქართული ენის მესხურ დიალექტში, თსუ ახალციხის ფილიალის შრომები I, თსუ გამომცემლობა, თბილისი-ახალციხე, 1998
- ბერიძე 1977 - თ. ბერიძე, ძველი თბილისის გარეუბნების ისტორია, 1977.
- მარინე ბერიძე 2005 - მარინე ბერიძე, პირდაპირი რეპორტაჟები წარსულიდან, მესხეთი და მესხები (1918-1944 წწ), 2005.
- ბერიძე 1977 - მ. ბერიძე, ტოპონიმ „ვარძიის“ ეტიმოლოგიისათვის, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე, ენისა და ლიტერატურის სერია №2, 1977.
- ბერიძე 1992 - მ. ბერიძე, ჯავახეთი (ტოპონიმიკური ანალიზი), 1992.

ბერიძე 2001 - მ. ბერიძე, არტაანის გუბერნიის ტოპონიმთა უახლესი ისტორია, კრებული ახალციხე-ყარსი, 2001.

ბერიძე 2002 - მ. ბერიძე, ჯავახეთის ძეგლთა მდგომარეობა (სამეცნიერო ექსპედიციის ანგარიში, 1979 წ.) (ისტორია და თანამედროვეობა), 2002

ბერიძე 2005 - მ. ბერიძე, ახალციხისა და რაბათის ისტორიული ტოპონიმისათვის, კრებული „მესხეთი“, VI-VII, 2005.

ბერიძე 2006 - მ. ბერიძე, ქართველთა გამუსლიმება და გვარის შეცვლა მესხეთში, 2006.

ბერიძე 2006 - მ. ბერიძე „ტაო-კლარჯეთში დადასტურებული ქართული სახელები,“ თსუ მესხეთის უნივერსიტეტის შრომები, I, 2006.

ბერიძე 2007 - მერაბ ბერიძე, მითოლოგიური გმირი და „ამირანის გორა“ ქართველური ონომასტიკა, III, 2007.

ბერიძე 2008 - მ. ბერიძე, მესხეთის ტოპონიმთა სტრუქტურისა და ისტორიისათვის, 2008.

ბერიძე 2008 - მ. ბერიძე, ღრულის საფარისა და ღლაშხვის ტოპონიმთა, ხსიპ ახალციხის ინსტიტუტის შრომები, I, 2008

ბერიძე., 2005 - ნ. ბერიძე, მ. ბერიძე, ზანურ მესხური შეხვედრები, საენათმეცნიერო ძიებანი. XIX, 2005.

ბერძენიშვილი 2006 - დ. ბერძენიშვილი, ნარკვევები 2006.

ბერძენიშვილი 1964 - ნ. ბერძენიშვილი, „საქართველოს ისტორიის საკითხები“, წიგნი I, ისტორიული გეოგრაფია, 1964.

ბოჭორიძე 1992 - გ. ბოჭორიძე, მოგზაირობა სამცხე-ჯავახეთში, 1992.

გამყრელიძე, მაჭავარიანი, 1965 - თ. გამყრელიძე, გ. მაჭავარიანი, სონანტთა სისტემა და აბლაუტი ქართველურ ენებში, 1965.

გელოვანი 1983 - ა. გელოვანი, მითოლოგიური ლექსიკონი, 1983.

გვარამაძე 1882 - ივ. გვარამაძე, ქართლის ცხოვრება, 1882.

გვარამაძე 1891 - ივ. გვარამაძე, ცხოვრება ვინმე მესხისა 1891 წ. ს.ჯ.ი.მ. ხელნაწერთა ფონდი №209.

გვარამაძე 1907 - ივ. გვარამაძე, ქართული ენის საუნჯე, 1907 წ. ხელნაწერთა ინსტიტუტის ფონდი, ხელნაწერი №52.

ივ. გვარამაძე, აღწერა მესხეთისა და სტამბოლისა ს.ჯ.ი.მ. ხელნაწერთა ფონდი №2102.

გივინეიშვილი ..., 1961 - ი. გივინეიშვილი, ვ. თოფურია, ი. ქავთარაძე, ქართული დიალექტოლოგია, I, 1961.

ენუქიძე 1977 - ტბეთის სულთა მატეანე, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადდა, გამოკვლევა და საძიებლები დაურთო თ. ენუქიძემ, 1977.

ვანნაძე 1975 - ნ. ვანნაძე, „სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრება“ როგორც საისტორიო წყარო, 1975.

ვახუშტი, 1973 - ვახუშტი ბატონიშვილი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, ტექსტი დადგენილია ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, 1973.

ზაქარაია 2002 - პ. ზაქარია, ქართულ ციხე-სიმაგრეთა ისტორია, 2002.

ზედგინიძე 1969 - გ. ზედგინიძე, ამირანის ლეგენდის ჯავახური ვარიანტი, კრებული თედო სახოკია, 1969 წ.

თაყაიშვილი 1918 - ვ. თაყაიშვილი, ხალხური სიტყვიერება I, 1918.

თორდია 1990 - კ. თორდია, რელიგიური საკულტო ძეგლები და ჩვეულებანი სოფელ ჭობარეთში, კრებული, ძველი და ახალი ჭობარეთი, 1990

თოფურია 1968 - გ. თოფურია, „ერთი ჰიპოთეტური ფორმის რეალურობისათვის ზანური ენის არეალიდან“ (სამცხის ტოპონიმიკიდან), „მაცნე“ 1968, №6,

თოფურია, ქალდანი 2000 - ვ. თოფურია, მ. ქალდანი, სვანური ლექსიკონი, 2000.

თოფნიშვილი 1997 - რ. თოფნიშვილი, როდის წარმოიქმნა ქართული გვარ-სახელები, 1997.

თოფნიშვილი 2003 - რ. თოფნიშვილი, ქართული გვარსახელების ისტორიიდან, წიგნი I, 2003.

თურქულ-ქართული ლექსიკონი 2001 - საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია. აკად. გ. წერეთელის სახ. აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტი. საქართველო-თურქეთის სა-

მეცნიერო-კულტურული ურთიერთობების საზოგადოებრივი
სტამბოლი 2001

ივანიძე..., 2007 - გ. ივანიძე, მ. ივანიძე, „ურავლის ხეობა“, 2007.

იმნაიშვილი 1957 - ივ. იმნაიშვილი, სახელმწიფო და ბრუნვათა ფუნქციები ძველ ქართულში, 1957.

ინგოროყვა 1954 - პ. ინგოროყვა, გიორგი შერნულე, 1954.

კეკელიძე 1957 - კ. კეკელიძე, К вопросу об иерусалимском происхождении грузинской церкви, ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, 1957.

კოტეტიშვილი 1967 - ვ. კოტეტიშვილი, რჩეული ნაწერები, 1967.

კუტალაძე, მაისურაძე 1994 - გ. კუტალაძე, ო. მაისურაძე, „ჭულე“, 1994.

კუტალაძე, მაისურაძე 2008 - გ. კუტალაძე, ო. მაისურაძე, „ჭულე“, 2008.

ლაფანი 1990 - ც. ლაფანი, სოფელ ჭობარეთის ისტორიულ-გეოგრაფიული მიმოხილვა, კრებული ძველი და ახალი ჭობარეთი, 1990.

ღვინტი მროველი 1955 - ღვინტი მროველი, „ცხოვრება ქართველთა შუფეთა“, ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. I, 1955.

ლინელი 2008 - ვ. ლინელი, აწყური - ძველი სამცხის დედაქალაქი, გაზ. „ლიტერატურული მესხეთი“, 2008.

ლომსაძე 1975 - შ. ლომსაძე, „სამცხე-ჯავახეთი“, 1975

ლომსაძე 1978 - შ. ლომსაძე, გვიანი შოასაუკუნეების საქართველოს ისტორიიდან, ახალციხური ქრონიკები 1978.

ლომსაძე 1995 - შ. ლომსაძე, მესხები, ახალციხური ქრონიკები, II 1995 წ.

მაისურაძე 1937 - ი. მაისურაძე, ექსპედიციის მასალები, ს. ჯ. ი. მ. ფონდი, ხელნაწერი №3. 1937.

მაისურაძე 1945 - ი. მაისურაძე, ექსპედიციის მასალები, ს.ჯ.ი.მ.ფ. ხელნაწერი 3141, 1945.

მაისურაძე 1967 - ი. მაისურაძე, ვარძიის ეტიმოლოგიისათვის გაზეთი „ბორჯომი“, 1967, №4.

მაისურაძე 1976 - ი. მაისურაძე, ეტიმოლოგიური შენიშვნები სამცხის რამდენიმე ტოპონიმზე, ტოპონიმთა, I, 1976.

მაისურაძე 1990 - ი. მაისურაძე, ქართული გვარსახელები (სა-
ლექსიკონო ბიბლიოგრაფიული მასალები), 1990.

მაკალათია 1937 - ს. მაკალათია, ჯეგუ-მისარინის კულტი
ძველ საქართველოში, 1937.

მარი 1911:კბ - Георгій Мерчуль, Житие св. ^{ქართული} ^{საქართველოში}
Хандзійскаго, ნ. მარის შესავალი, გამოცემა, თარგმანი,
სანკტ პეტერბურგი, 1911.

Март, 1935 - Н.Я. Март, избранные работы, том пятый, 1935.

მატიანე ქართლისა, 1955 - მატიანე ქართლისა, ქარ-
თლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი
ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. I, 1955.

მარტიროსოვი 1984 - არ. მარტიროსოვი, ქართული ენის
ჯავახური დიალექტი, 1984.

მაყაშვილი 1961 - ა. მაყაშვილი, ბოტანიკური ლექსიკო-
ნი, 1961

მახარაძე 1995 - ნ. მახარაძე, საიდან მომდინარეობს სა-
ხელწოდება „გელათი“, ქუთაისის უნივერსიტეტის მოამბე,
1995, №4

მელითაური... 1955 - კ. მელითაური, ნ. შოშიაშვილი, შ.
ხანთაძე, გ. ჯამბურია, ვარძია, 1955.

მელიქიძე 2007 - ს. მელიქიძე, მცხეთის რაიონის ტოპო-
ნიმია, 2007.

მელქისეთ-ბეგი 1934 - ლ. მელქისეთ-ბეგი, ტოპონიმიკური
შტუდიები, ხუნანისა და ვარძიის სახელწოდებათა ეტიმო-
ლოგიისათვის, „მარქსისტული ენათმეცნიერება“, 1934.

მენაბდე, 1962 - ლ. მენაბდე, ძველი ქართული მწერლო-
ბის კერები, ტ. I, ნაკვეთი II, 1962.

მენაბდე 1980 - ლ. მენაბდე, ძველი ქართული მწერლობის
კერები, 1980.

მერჩულე 1949 - გიორგი მერჩულე, ცხოვრება გრიგოლ
ხანძთელისა, დედანი აღადგინა და გამოკვლევა დაურთო
პავლე ინგოროყვამ, 1949.

მერჩულე 1982 - გ. მერჩულე, გრიგოლ ხანძთელის
ცხოვრება, ქართული პროზა I, 1982.

მესხი 2009 - თ. მესხი, „მამადს კულტი I-VI ს.ს. ადრექ-
რისტიანულ საქართველოში,“ ქუთაისური საუბრები, XII
სიმპოზიუმის სამუშაო პროგრამა და მასალები, 2009.

მუქაია 1974 - მუქაია მ., ძველი და ახალი საქართველო
ტრადიციები აჭარაში, 1974.

მიქაუტიძე, ფუტკარაძე 2006 - მ. მიქაუტიძე, ტ. ფუტკარა-
რაძე, იმნიეთის მიკროტოპონიმები, XXVI რესპუბლიკური
ლინგვისტოლოგიური სამეცნიერო სესიის მასალები, 2006.

მიხიტაშვილი 1995 - მ. მიხიტაშვილი, ივ. გვარამაძის სა-
ისტორიო და საზოგადოებრივი შეხედულებანი, 1995.

მოსეშვილი 1990 - შ. მოსეშვილი, ტატანისი, გაზეთი
„სამცხე“, 1990, №108

მოხევიშვილი 1990 - ნ. მოხევიშვილი, „სოფელ ჭობარე-
თის მოსახლეობა, საცხოვრებელი და სამეურნეო ნაგებობა-
ნი“, კრებული — ძველი და ახალი ჭობარეთი, 1990.

მროველი 1955 - ლეონტი მროველი, ქართლის ცხოვრება,
ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედ-
ვით ს. ყაუხჩიშვიის მიერ, ტ. I, 1955.

მუსხელიშვილი 1939 - ღ. მუსხელიშვილი, ვაჰანის ქვაბ-
თა განგება, 1939.

ნორაკიძე 1971 - ნ. ნორაკიძე, ზანიზმები სამცხის გეოგ-
რაფიულ სახელებში, „მნათობი“ 1971, №4.

ორბელიანი 1965 - სულხან-საბა ორბელიანი, თხზულებ-
ბანი, ტ. IV-I 1965.

ორბელიანი 1966 - სულხან-საბა ორბელიანი, თხზულებ-
ბანი, ტ. IV-2, 1966.

ორბელიანი 1978 - სტეფანოს ორბელიანის „ცხოვრება
ორბელიანთა“-ს ძველი ქართული თარგმანები, საქართვე-
ლოს ისტორიის წყაროები, ქართულ-სომხური ტექსტები გა-
მოსაცემად მოამზადა, შესავალი და საძიებლები დაურთო ე.
ცაგარეიშვილმა, 1978.

ონიანი 1969 - ო. ონიანი, ამირანის ღვგენდის სვანური
ვარიანტი, კრებული თედო სახოკია, 1969.

პირთა ანოტირებული ღექსიკონი, 1990 - პირთა ანოტი-
რებული ღექსიკონი XI-XVII საუკუნეების ქართული ისტო-
რიული საბუთების მიხედვით, I, 1990.

ქლენტი 1965 - ს. ქლენტი, გურული კილო, ქართველურ
ენათა ფონეტიკის საკითხები, 1965.

სამსონიძე 2000 - ვ. სამსონიძე, მესხური რეალები „ვეფ-
ხისტყაოსანში“, 2000.

სამსონიძე 2006 - ვ. სამსონიძე, ტატანისი, გაზეთი „ლი-
ტერატურული მესხეთი“ №89, 2006.

- საქ. ტომ., 1989 - საქართველოს ტოპონიმია, II, 1989.
- საქ. ტომ., 2003 - საქართველოს ტოპონიმია, ტ. III, შტამ-დგენილები: შ. აფრიდონიძე, ვ. ჯოჯუა, მ. კემულარიძე, 2003.
- სახოკია 1985 - თ. სახოკია, მოგზაურობენიშნები, 1985.
- სილაგაძე, თოთაძე, 1997 - ა. სილაგაძე, თოთაძე, გვარსახელები საქართველოში, 1997.
- სილოგავა 1997 - ვ. სილოგავა, ხეოთის ახლად აღმოჩენილი წარწერები, მესხეთი I, 1997.
- სილოგავა 2001 - ვ. სილოგავა, „სათხის წარწერები“ „ჯავახეთი, ისტორია და თანამედროვეობა“, 2001.
- სიხარულიძე 1958 - ი. სიხარულიძე, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტოპონიმია, წიგნი I, 1958.
- ს.მ.კ.გ.ლ. 2007 - საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესიის ენციკლოპედიური ლექსიკონი, 2007.
- სუდაძე 1937 - ვ. სუდაძე, ს. ჯ. ა. მ. ფ. ხელნაწერი №88, 1937.
- ტალახაძე 1999 - ი. ტალახაძე, „ვაჰანის ქვაბთა განგებობის“ ხელნაწერი (აღწერილობა, შესწავლის ისტორია, დათარიღება) მესხეთი, III, 1999.
- ტოპონიმია 1987 - საქართველოს სსრ ტოპონიმია, I, 1987.
- უთურგაძე 2007 - თ. უთურგაძე, სახელთა მრავლობითი რიცხვი ქართულში, კრებული ქართველოლოგია, I, 2007.
- ფენრიხი, სარჯველაძე 2000 - პ. ფენრიხი, ზ. სარჯველაძე, ქართველურ ენათა ეტიმოლოგიური ლექსიკონი 2000.
- ფრონელი 1991 - ა. ფრონელი, დიდებული მესხეთი, 1991.
- ფოცხოვისპირელი 2002 - შ. ფოცხოვისპირელი, ვინმე მესხი-ივანე გვარამაძე, კრებული „ოპიზარი“, II, 2002.
- ქართლის ცხოვრება 1959 - ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. II, 1959.
- ქაჯაია 2002 - ო. ქაჯაია, მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, ტ. III, 2002.
- ქა.ა.ს.ლ. 2005 - ქართული აგიოგრაფიული ძეგლების სიმფონია-ლექსიკონი, I, 2005.
- ქ.კ.გ.ლ. 1953 - ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, არნ. ჩიქობავას საერთო რედაქციით, ტ. III, 1953.
- ქ.კ.გ.ლ. 1955 - ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, არნ. ჩიქობავას საერთო რედაქციით, ტ. IV, 1955.
- ქ.კ.გ.ლ. 1958 - ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი არნ. ჩიქობავას საერთო რედაქციით, ტ. V, 1958.

ქეგლ. 1960 - ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, არნ. ჩიქობავას საერთო რედაქციით, ტ., VI, 1960.

ქეგლ. 1962 - ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, არნ. ჩიქობავას საერთო რედაქციით, ტ. VII, 1962.

ქეგლ. 1964 - ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, არნ. ჩიქობავას საერთო რედაქციით, ტ. VIII, 1964.

ქუქშიშვილი 2007 - მ. ქუქშიშვილი, მეტგვართა წარმოებისათვის შესხურში (სოფელ ხიზაბავრის მაგალითზე), კრებული ქართველური ონომასტიკა, III, 2007.

ღლონტი 1967 - აღ. ღლონტი, ქართველური საკუთარი სახელები, 1967

ღლონტი 1975 - აღ. ღლონტი, მცხეთის ტოპონიმია, 1975.

ღლონტი 1981 - აღ. ღლონტი, ფრონეების ხეობების ტოპონიმია, 1981.

ღლონტი 1981 - აღ. ღლონტი, ტოპონიმიაკური ძიებანი, III, 1981.

ღლონტი 1982 - აღ. ღლონტი, ქიზიყის ტოპონიმია, 1982

ღლონტი 1983 - აღ. ღლონტი, ქართული ლექსიკოგრაფიის საკითხები, 1983.

ღლონტი 1984 - აღ. ღლონტი, ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, 1984.

ღლონტი 1986 - აღ. ღლონტი, ქართველური საკუთარი სახელები, 1986.

ღლონტი 1987 - აღ. ღლონტი, ტოპონიმიაკური ძიებანი, V, 1987.

ღლონტი 1988 - აღ. ღლონტი, ფრონეების ხეობის ტოპონიმია, 1988.

ღლონტი 1988 - აღ. ღლონტი, სუფსა-ნატანების ტოპონიმია, 1988.

ღლონტი 1993 - აღ. ღლონტი, სუფსა-ნატანების ხეობები, 1993.

ყანდარაშვილი 1961-1981 - დ. ყანდაშვილი, ბორჯომის ხეობა და სამცხე-ჯავახეთი 1961-1981.

ყრუაშვილი 1999 - ნ. ყრუაშვილი, კონსტანტინე გვარამაძე, 1999.

ყრუაშვილი 2002 - ნ. ყრუაშვილი, ივანე გვარამაძის კულტურულ-საგანმანათლებლო მოღვაწეობა და პედაგოგიური შეხედულებანი 2002.

შავიანიძე 2001 - დ. შავიანიძე, ქართულ გვართა და სალოცავთა მიმართების საკითხისათვის, ქართველური მემკვიდრეობა, V, 2001.

შანიძე 1949 - აკ. შანიძე, ქართული ენის უძველესი ქრესტომათია, აკ. შანიძის რედაქციით, 1949.

შანიძე 1973 - აკ. შანიძე, ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები, 1973.

შანიძე 1976 - აკ. შანიძე, ძველი ქართული ენის გრამატიკა, 1976.

შანიძე 1981 - აკ. შანიძე, -ვე კილოს კვალი საქართველოს გეოგრაფიულ სახელებში, თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტ. II, 1981.

შარაშიძე 1961 - ქრ. შარაშიძე, სამხრეთ საქართველოს ისტორიის მასალები (XV- X I სს.), ტექსტი, პუბლიკაცია, გამოკვლევები და საძიებლები ქრ. შარაშიძისა, 1961.

შენგელია 2006 - ვ. შენგელია, ქართველურ და ჩერქეზულ ენობრივ სისტემათა ისტორიის ზოგი საკითხი, 2006.

შონია 2006 - ა. შონია, სახელთა დერივაციის თანმხლები შორფოფონოლოგიური პროცესები მეგრულსა და ლაზურში, საკანდიდატო დისერტაცია, 2006.

ჩ.კ.ჯ.დ. 1979 - „ჩილდირის ვიღაღეთის ჯაბა დავთარი“, თურქული ტექსტი ქართული თარგმანით გამოსაცემად მოამზადა ცისანა აბულაძემ, გამოკვლევა დაურთო მიხეილ სვანიძემ 1979.

ჩიტაია 2001 - ჩიტაია გ., შრომები, III, 2001.

ჩიქობავა 1938 - არნ. ჩიქობავა, „ჭანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი,“ 1938.

ჩიქობავა 1942 - არნ. ჩიქობავა, სახლის ფუძის უძველესი აკრებულება ქართველურ ენებში, 1942.

ჩიქობავა 1950 - არ. ჩიქობავა, შესავალი, ქ.კ.გ.ლ. ტ I, 1950.

ჩიქოვანი 1963 - მ. ჩიქოვანი, ხალხური შემოქმედების ისტორიის საკითხები, 1986.

ჩუბინაშვილი 1984 - დ. ჩუბინაშვილი, ქართულ-რუსული ლექსიკონი, 1984.

ჩუბინიშვილი 1963 - ტ. ჩუბინიშვილი, ამირანის გორან 1963.

ჩუხუა 2000-2003 - მ. ჩუხუა, ქართველურ ენა-კილოთა
შედარებითი ლექსიკონი, 2000-2003.

ცეცხლაძე 2000 - ნ. ცეცხლაძე, შავშეთ-იმერხეთის ტო-
პონიმი, 2000.

ცეცხლაძე 2004 - ნ. ცეცხლაძე, ძიებანი ჭორბინის ტოპონიმი-
დან, 2004

ცისკარიშვილი 1959 - ვ. ცისკარიშვილი, ჯავახეთის
ეპიგრაფიკა როგორც საისტორიო წყარო, 1959.

ცოცანიძე 2008 - ვ. ცოცანიძე, ორი განსხვავებული
პრინციპის შესახებ ქართულ ლექსიკოგრაფიაში, ქართვე-
ლოლოგია, №3, 2008.

ცხადაია 1988 - პ. ცხადაია, ონომისტიკურ ტერმინთა გან-
მარტებითი ლექსიკონი, 1988.

ცხადაია 2000 - პ. ცხადაია, გვარები და გვართა დასახე-
ლებანი სამეგრელოში, 2000.

ცხადაია, ჯოჯუა, 2003 - პ. ცხადაია, ვ. ჯოჯუა, სამურ-
ზაყანოს გეოგრაფიული სახელწოდებანი, 2003.

ცხადაია 2005 - პ. ცხადაია, ონომისტიკის შესავალი,
2005.

ძიძიგური 1954 - შ. ძიძიგური, ძიებანი ქართული დია-
ლექტოლოგიიდან, 1954.

ძიძიგური 1975 - შ. ძიძიგური, საენათმეცნიერო საუბრე-
ბი, 1975.

ძნელაძე 2005 - ძნელაძე, გურული დიალექტის ტოპონი-
მური სისტემა, 2005.

ჭანტურია 2006 - ა. ჭანტურია, მეგრული სახელები და
გვარები, 2006.

ჭიჭინაძე 1904 - ზ. ჭიჭინაძე, ისტორია ხურსიდის (ისარ-
ლოვი) გვარისა და შოთა (შიო) რუსთაველი, 1904.

ჭიჭინაძე 1904 - ზ. ჭიჭინაძე, ქართველ კათოლიკეთა
მოღვაწე ივანე გვარამაძე (ვინმე შესხხი), 1904.

ჭუმბურიძე 2003 - ზ. ჭუმბურიძე, რა გქვია შენ? 2003.

ჭყონია 1955 - ჭყონია ი., ქორწინების ინსტიტუტი მთიუ-
ლეთში, 1955.

ჯავახეთი 2000 - ჯავახეთი, ისტორიულ-ხუროთმოძღვრუ-
ლი გზამკვლევი, 2000.

ჯავახიშვილი 1930 - ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს
ეკონომიკური ისტორია, წიგნი I, 1930.

ჯავახიშვილი, 1959 - ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი
თორმეტი ტომად ტ. II, 1983.

ჯავახიშვილი 1970 - ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის
ისტორია, ტ. I, 1970.

ჯავახიშვილი 1979 - ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი
თორმეტი ტომად, ტ. I, 1979.

ჯავახიშვილი 1983 - ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის
ისტორია, ტ. II, 1983. ჯავახიშვილი 2002 - ივ. ჯავახიშვილის
ენციკლოპედიური ლექსიკონი, 2002.

ჯიქია 1941 - ს. ჯიქია, გურჯისტანის ველაითის დიდი
დავთარი, თურქული ტექსტი გამოსცა, თარგმანი, გამოკვლე-
ვა და კომენტარები დაურთო სერგი ჯიქიამ, წიგნი II, თარ-
გმანი, 1941.

ჯიქია 1950 - ს. ჯიქია, სამცხე-საათაბაგოს ტოპონიმიკი-
სა და ისტორიული გეოგრაფიის ზოგიერთი საკითხი, სტა-
ლინის სახ. თსუ შრომები, XI, I, 1950.

ჯიქია 1958 - ს. ჯიქია, გურჯისტანის ველაითის დიდი
დავთარი, წიგნი III, 1958.

ჯ.ი.ბ.გ. 2000 - „ჯავახეთი, ისტორიულ-ხუროთმოძღვრუ-
ლი გზამკვლევი“, 2000.

ჯორბენაძე, კობაიძე, ბერიძე, 1988 - ბ. ჯორბენაძე, მ. კო-
ბაიძე, მ. ბერიძე, ქართული ენის მორფემებისა და მოდალუ-
რი ელემენტების ლექსიკონი, 1988

ჯორბენაძე 1989 - ბ. ჯორბენაძე, ქართული დიალექტო-
ლოგია, 1989.

ჯუანშერი 1955 - ჯუანშერი, „ცხოვრება ვახტანგ გორ-
გასლისა“, ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა
ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ,
ტ. I, 1955.

ხარაძე 1939 - რ. ხარაძე, დიდი ოჯახის გადმონაშთები
ხვანეთში, 1939.

ხორნაული 1983 - გ. ხორნაული, მთები და სახელები,
1983.

ხორნაული 2007 - გ. ხორნაული, შტო-გვარი თუ გვარის
ფესვი?, კრებული ქართველური ონომასტიკა, III, 2007.

ხოსიტაშვილი 1972 - ხოსიტაშვილი, ნასოფლარები ურავლის
ხეობაში, ჟურნალი ისტორია, საზოგადოებათმცოდნეობა, გეოგრა-
ფია სკოლაში, 1972.

ხუცესი 1949 – იაკობ ხუცესი, წამება წმინდის პუბლიკაციის დედოფლისა, ქართული ენის ისტორიული ქრესტომათია, ტ. I, 1949

Джаншиев 1900 - Гр. джаншиев, перл—Кавказа, ГИИИ, М. И. Абастуман, Москва, 1900.

Мифы народов мира, I, Москва, 1998.

Μλαμνιωτής 2002 - Γ.Μλαμνιωτής, Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας, 2002.

Ростомов 1898 - И. Ростомов, Археологические памятники Джавахетий, «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», вып. XXV, Тиф., 1898.

Örnekleriyle Türkçe Sözlük 4. cilt MEB Yay. Ankara, 1995

Հակոբյան..., 1986 -- Թ. Խ. Հակոբյան, Ստ. Տ. Մելիք-Բախչյան, Յ. Խ. Բարսեղյան, Հայաստանի եվ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. I 1986.

Կարապետյան 2006 – Սամվել Կարապետյան Ջավախք 2006

Սանոյան 1992 – Արուշ Սանոյան, Ախլախալի եվ Ախալբալաքի գավառների 1918-ի ինքնատարաբանություն 1992

Հակոբյան, Մելիք-Բախչյան, Բարսեղյան 1998 - Թ.Խ. Հակոբյան Ար. Տ. Մելիք-Բախչյան Հ.Խ.

Բարսեղյան Հայաստանի եվ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան հ IV 1998

1. ტაძრები და სახელები.....	3
2. ვარძია.....	15
3. ვანის ძვანები.....	22
4. კიდეკ ერთი ეკლესიონიმი.....	27
5. აწმურის ეტიმოლოგიისათვის.....	31
6. სამსრის ისტორია-ეტიმოლოგიისათვის.....	36
7. სათხის ეტიმოლოგიისა და ისტორიისათვის.....	44
8. ჰულევი.....	56
9. საროს ციხე და ტაძარი.....	63
10. „სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრების“ ონომასტიკისათვის.....	72
11. ღრელის, საფარისა და ლაშხევის ტოპონიმია.....	88
12. ჭობარეთი.....	120
ა) ძველი და ახალი ჭობარეთი.....	120
ბ) სოფლის ზოგიერთი ტოპონიმის ლოკალიზაციისათვის.....	124
გ) ჭობარეთის ეტიმოლოგია.....	126
დ) ჭობარეთის მოსახლეობა მე-16 საუკუნეში.....	129
ე) ჭობარეთელი თუ ჭობარელი.....	130
13. საყვეპარი.....	132
14. ერკოტა და მისი შუგოგარენი.....	134
15. საძელი.....	150
16. ვაფის ეტიმოლოგიისათვის.....	153
17. წითელი საყდარი მესხეთის ტოპონიმიაში (კიზილ ქილისა).....	156
18. აღღბენილი სოფელი საირმე.....	160
19. გობა და გობთა.....	168
20. გუზმარეთები ერუშეთსა და სამცხეში.....	171

21. ტატანისი.....	176
22. ჩითახევი - მესხეთის უძველესი ტოკონიმი.....	186
23. დიდი ოჯახები და -უბან კომპონენტიანი ანთროპოლოგიკონიმიები „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთრის“ მიხედვით.....	190
24. თოღურთა და თორქელები.....	204
25. ორბოშანი.....	207
26. სოფელ უღის უბნები.....	210
27. უღის მოსახლეობა მე-16 საუკუნეში.....	216
28. სუბსტრატისათვის სოფელ ანდის ონომასტიკაში.....	227
29. კორ- ვუძიანი საკუთარი სახელები.....	232
30. ანდრია მოციქულის შემოსვლა სამცხეში და ისტორიული ტოკონიმია.....	237
31. ზობი საკუთარი სახელის შესახებ „ბრიტოლ ხანძმელის ცხოვრებაში“.....	243
ა) წერტა.....	243
ბ) მატოი.....	245
32. მითოლოგიური გვირი და „ამირანის ბორა“.....	248
33. აზერბაიჯანული ეკონის გვირის სახელი ძართულ ტოკონიმიაში.....	257
34. ივანე გვარამაძის ონომასტიკური მემკვიდრეობიდან.....	259
35. -თანანი ვორმები ივ. გვარამაძის „ჰინგი მესხის ცხოვრების“ მიხედვით.....	267
36. გვართა ვარიანტულობა ანუ „ჰინგი მესხის“ ბრძოლა გვარამაძეობისათვის.....	275
37. ივანე გვარამაძის ლექსიკონები.....	286
38. ბამოყენებული ლიტერატურა.....	294

ქართული
ბიბლიოთეკა

გამომცემლობა „უნივერსალი“

თბილისი, 0179, ი. ჯავახიშვილის გამზ. 19, ☎: 22 36 09, 8(99) 17 22 30
E-mail: universal@internet.ge

280.658

საქართველო
ბიბლიოთეკა

ISBN 978-9941-17-051-5

